

**T.C.
ZONGULDAK BÜLENT ECEVİT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI**

Yüksek Lisans Tezi

**CEMİYET-İ AKVÂM TÜRKİYE IRAK HUDÛDU MESELESİ
ESERİNİN TRANSKRİPSİYON VE DEĞERLENDİRMESİ**

Hüsnü Bayraklı

Zonguldak 2019

**T.C.
ZONGULDAK BÜLENT ECEVİT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI**

Yüksek Lisans Tezi

**CEMİYET-İ AKVÂM TÜRKİYE İRAK HUDÛDU MESELESİ
ESERİNİN TRANSKRİPSİYON VE DEĞERLENDİRMESİ**

**Hazırlayan
Hüsnü Bayraklı**

**Tez Danışmanı
Doç. Dr. Yücel Namal**

Zonguldak 2019

BİLİMSEL ETİK BİLDİRİMİ

Hazırladığım Yüksek Lisans Tezinin bütün aşamalarında bilimsel etiğe ve akademik kurallara riayet ettiğimi, çalışmada doğrudan veya dolaylı olarak kullandığım her alıntıya kaynak gösterdiğimi ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu, yazımda enstitü yazım kılavuzuna uygun davranıldığını taahhüt ederim.

18. /09/ 2019

Hüsnü Bayraklı

T.C.
ZONGULDAK BÜLENT ECEVİT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEZ ONAYI

Enstitümüzün Tarih Anabilim Dalında 155282114017 numaralı Hüsnü Bayraklı'nın hazırladığı **“Cemiyet-i Akvam Türkiye ve Irak Hududu Meselesi Eserinin Transkripsiyon ve Değerlendirmesi”** konulu YÜKSEK LİSANS tezi ile ilgili TEZ SAVUNMA SINAVI, Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliği uyarınca 06/09/2019 Cuma günü saat 13.30'da yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda tezinin onayına OYBİRLİĞİYLE / OYÇOKLUĞUYLA karar verilmiştir.

Başkan

Doç. Dr. Yücel NAMAL (Danışman)

Üye

Doç. Dr. Mustafa SARI

Üye

Dr. Öğr. Üyesi Gürbüz ARSLAN

Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

06/09/2019
Doç. Dr. Ertuğrul YILDIRIM
Enstitü Müdürü

ÖZET

Kurum : ZBEÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı
Tez Başlığı : Cemiyet-i Akvâm Türkiye Irak Hudûdu Meselesi Eserinin
Transkripsiyon Ve Değerlendirmesi
Tez Yazarı : Hüsnü Bayraklı
Tez Danışmanı : Doç. Dr. Yücel Namal
Tez Türü, Yılı : Yüksek Lisans Tezi, 2019
Sayfa Adedi : 402

Irak 1521-1922 tarihleri arasında toplam 401 yıl Osmanlı Devleti'nin idaresi altında kaldı. Türkiye-Irak ilişkileri, Milli Mücadele döneminde, Musul, Petrol ve Kürt Devleti Nüvesi konuları etrafında şekillenmeye başlamıştır. Cumhuriyet döneminde de Türkiye ile Irak arasındaki ilişkiler devam etmiş, Cumhuriyetin ilk yıllarında Türkiye-Irak ilişkilerinde sınır sorunlarına bağlı problemler yaşanmıştır. Bu anlaşmazlığa neden olan ve Türkiye'yi meşgul eden sorunlardan en önemlisi Musul meselesidir. Çünkü Musul, TBMM'nin bağımsızlık mücadelesi için çizdiği Misak-ı Millî sınırları içinde bulunmaktadır. Birinci Dünya Savaşı'nın galip devleti olan ve Irak'ı Manda şeklinde yöneten İngiltere ise Musul'un Irak'a dâhil olması taraftarıdır. Sorun Lozan Konferansı'nda çözülemeyince İngiltere konuyu dünya barışını sağlamak için kurulan Cemiyet-i Akvâm'a bırakmıştır. Türkiye-Irak sınır meselesi Cemiyet-i Akvâm raporları doğrultusunda incelendikten sonra, 1926'da Ankara'da Türkiye-İngiltere ve Irak hükümetleri arasında "*Sınır ve İyi Komşuluk Anlaşması*" imzalanarak çözülmüştür. Bu anlaşmadan sonra ilişkiler gelişmiş ve 1927 yılında Türkiye, Irak'ı resmen tanımıştır. İki ülke arasındaki diplomatik ilişkiler karşılıklı dostluk havasına dönüşerek komşuluk ilişkileri çerçevesinde günümüze kadar devam etmiştir.

Anahtar Kelimeler: Türkiye, Irak, Musul, Cemiyet-i Akvâm

ABSTRACT

Institution : ZBEÜ Institute of Social Sciences, Department of History
Title : The Translation And Evaluation Of The Work “Cemiyet-i Akvâm
Turkey And Iraq Border Matter”
Author : Hüsni Bayraklı
Adviser : Associate Prof. Dr. Yücel Namallı
Type of Thesis, Year : MSc. Thesis, 2019
Total Number of : 402
Pages

Irak stayed under the control of Ottoman Empire between 1521-1922 in total 401 years. Turkey-Iraq relationships began to take forms about Mosul, petrol and Kurdish government issues at the time Turkish war of independence. Relationships between Turkey and Iraq continued at the Turkish Republic. Time Iraq was under the and some problems concerning the border issues emerged at the first years of Turkish Republic. The Mosul issue was the most important one among the problems affecting Turkey. Because Mosul was in the borders of Misak-ı Milli for the struggle of independence. As for England which was the winner country in the first World war supported that Mosul should be in the borders of Iraq. As the problem was not solved in Lousanne Conference, England left this issue to the Cemiyet-i Akvâm to provide the peace in the World. Turkey-Iraq border issue was solved by signing “Border and Good Neighbourhood Treaty” in between 1926. Turkey-England and Iraq governments after examining Cemiyet-i Akvâm reports. After this treaty relationships improved and Turkey accepted Iraq formally in 1927. Diplomatic relationships between two countries continued until today in friendly atmosphere by changing in to neighbourhead relationships mutually.

Keywords: Turkey, Iraq, Mosul, Cemiyet-i Akvâm

ÖNSÖZ

Tarih aynı coğrafyalar üzerinde farklı zamanlarda farklı kültürlerin oluşumunu siyasi, sosyal, ekonomik, dinsel, kültürel vb. açıdan inceleyen bir süreçtir. Bu coğrafyalardan birisi de dünya’da ilk medeniyet izlenimlerinin oluşturulduğu yer olan, Mezopotamya olarak ortaya çıkan coğrafyadır. Yapmış olduğumuz çalışmamızda Mezopotamya coğrafyasının tarihsel gelişimini her açıdan değerlendirilmiştir. Tarih boyunca Ortadoğu diye bilinen bölgenin dünya medeniyetinin beşiği oluşunu incelerken, bu coğrafyada süre gelen farklılıklar, kavgalar, dostluklar ve her türlü çekişmeleri nedenleriyle değerlendirilmiş, Eskiden gelen sorunlar günümüz meseleleriyle pekiştirme yoluna gidilmiştir.

Tarih boyunca ticari merkezlere geçiş noktası olan Ortadoğu’nun Sanayi Devrimi’yle daha da önem kazandığını, bu coğrafyaya hâkim olan ve Sanayi Devrimi’ni gerçekleştiremeyen Osmanlı Devleti’nin, devrime egemen devletlere karşı hâkim olduğu, Ortadoğu coğrafyasını koruma çabalarını ele alırken, bu amaçla başlayan I. Dünya Savaşı öncesi ve sonrası incelenmiştir.

Osmanlı Devleti yıkılınca yerine kurulan Türkiye Cumhuriyeti’nin Ortadoğu üzerindeki tarihi ve kültürel bağlarını korumak amaçlı dünya güçlerine karşı verdiği mücadele sürecinde eserimizde ortaya koymaya çalışmıştır. Bölgedeki sorunları kitap çevirimizden orijinal olarak verirken, bölgedeki günümüzdeki sorunları da çevirimizden faydalanarak değerlendirilmiştir. Bugün bölge coğrafyasına baktığımızda iç savaş, göçmen sorunu, milliyete bağlı devlet kurma sorunları ve petrole bağlı ekonomik sorunlar devam etmektedir.

Tezimizde İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk kütüphanesinde bulunan ve Türkiye Cumhuriyeti Hariciye Vekâleti tarafından Osmanlı Türkçesi’ne tercüme edilen, 1925 yılında Türkiye Büyük Millet Meclisi matbaasında basılan “*Cemiyet-i Akvâm Türkiye Irak Hudud’u Meselesi*” adlı rapor esas alınarak transkrip, değerlendirme ve Türkiye ile Irak arasındaki sınır meselesinin tarihi gelişimi üzerine tez hazırlanmıştır. Bu tez uzun ve emek verilen bir çalışma ile oluşturulmuş olup bu tez çalışmasıyla tarihsel anlamda Türkiye-Irak sınırı konusunda ki bölge coğrafyasıyla ilgili yapılmış incelemelere bir yenisi daha kazandırılmaya çalışmıştır.

Bu tezin hazırlık aşamasında ve oluşturulmasında yardımcı olan değerli hocam ve danışmanın Doç. Dr. Yücel Namal'a, tezimi okuma nezaketinde bulunan Doç. Dr. Mustafa Sarı Hocam'a ayrıca tezimin hazırlanması sürecindeki desteklerinden dolayı sevgili aileme teşekkür ederim.

İÇİNDEKİLER

Sayfa

ÖZET	iv
ABSTRACT	v
ÖNSÖZ.....	vi
İÇİNDEKİLER	viii
TABLolar LİSTESİ.....	xii
KISALTMALAR	xiii
GİRİŞ	1
1. TÜRKİYE-IRAK SINIR MESELESİ VE TARİHİ GELİŞİMİ.....	3
1.1. M.Ö 6000 ile XVI. Yüzyıla Kadar Irak Bölgesi'nin Genel Durumu.....	3
1.2. Osmanlı Devleti Dönemi'nde Irak Bölgesi.....	7
1.3. I. Dünya Savaşında Irak Bölgesi.....	11
1.4. Milli Mücadele ve Irak bölgesi	15
1.5. Lozan Konferansı ve Türkiye-Irak Sınırı Tartışmaları	30
1.6. Cumhuriyet Döneminde Irak Sınırı Tartışmaları	52
1.6.1. Cemiyet-i Akvâma Havale Edilinceye Kadar Türkiye ile İngiltere Arasındaki Irak Sınır Meselesi.	52
1.6.2. Irak Sınır Meselesinin Cemiyet-i Akvâm'a Bırakılması ve Cemiyet-i Akvâm'ın Konu ile İlgili Raporu	55
1.6.3. Ankara Antlaşması ve Türkiye-Irak İlişkileri.....	66
2. CEMİYET-İ AKVÂM TÜRKİYE-IRAK HUDÛDU MESELESİ RAPORU'NUN DEĞERLENDİRMESİ.....	72
2.1. Komisyonun Çalışması Hakkındaki Rapor	72
2.1.1. Her İki Hükümet Tarafından Teklîf Olunan Usûl Hakkında İnceleme	78
2.1.2. Türk Hükümeti'nin Delillerinin Özeti.....	78
2.1.3. Britanya Hükümeti'nin Delillerinin Özeti.....	79
2.1.4. Heyetin Değerlendirmesi.....	80
2.2. Meselenin Esasları Hakkında Düşünceler Coğrafi ve Irkı Deliller.....	83
2.2.1. Coğrafi Delillerin Değerlendirilmesi:.....	83
2.2.2. Teklîf Edilen İki Hudûdun Nitelendirilmesi:	83
2.2.2.1. İngiltere Hükümeti Tarafından Talep Edilen Kuzey Sınırı:	83
2.2.2.2. Türk Hükümeti Tarafından Talep Edilen Kuzey Sınırı	85

2.2.3. Tartışmalı Araziyi Kuzeyde ve Güneydeki Diğer Araziye Bağlayan Coğrafi Jeolojik ve İklimi Niteliklerin Ayrılması	86
2.2.3.1. Jeolojik ve İklimi Düşünceler	86
2.2.3.2. Irak İsmi Meselesi.....	87
2.2.3.3. Yollar ve Ulaşım Durumu.....	90
2.3. Etnografik Neticenin Değerlendirmesi	92
2.3.1.Halkın Toplam Nüfus Miktarının Irklara Yüzdelik Olarak Dağıtılması Durumu	93
2.3.1.1. Her İki Hükümet Tarafından Ortaya Konulan İstatistikî Bilgiler ..	93
2.3.1.2. İstatistikî Bilgilerin açıklanması	96
2.3.1.3. Süleymaniye'deki Türkler ve Araplar	96
2.3.1.4. Aşâri Şeba, Şehyan ve Musul Beldeleri Türkleri	97
2.3.1.5. Telafer Türkleri.....	98
2.4. Ortaya Konulan İstatistikler	98
2.4.1. İngiltere Dışişleri Bakanlığının Yayınladığı Handbook İstatistiği.....	98
2.4.2. Musul Vilayeti Resmi Yıllıkları İstatistiği.....	99
2.5. Irkların Bölgedeki Dağılımı Hakkında Harita Çizimleri	100
2.5.1.1. Irklar Haritâları	100
2.5.1.2. Nüfus Yoğunluğu Halk Haritası	101
2.6. Halkların Dağılımına İlişkin Bazı Meselelerin İncelenmesi	101
2.6.1.Arap Arazisinin Devamı.....	101
2.6.2. Türklerin Dağılım Sayısı	102
2.6.3. Kerkük İle Yollar Üzerindeki Diğer Şehirlerin Türklüğü	103
2.6.4. Türk Aşiretleri	103
2.6.5. Kuzey Sınırlarındaki Halk.....	104
2.6.6. Musul Şehrinin Görünen Nitelikleri.....	106
2.6.7. Göçebeler.....	107
2.7. Farklı Irkların Özellikleri ve Aralarındaki Akrabalık İlişkileri.....	108
2.7.1. Kürtler.....	108
2.7.2.Türkler	111
2.7.3. Yezidiler	115
2.7.4. Göçebe ve Yerleşik Araplar	117
2.7.5. Sarlı ve Şabaklar.....	118
2.7.6. Hristiyanlar	119
2.8. İhtilafli Memleketin Coğrafi ve Irki Betimlemesi	121
2.9. Coğrafi Netice	123
2.10. Irksal Netice	124
2.11. Tarihi Deliller.....	126
2.11.1. İngiliz ve Türk Delilleri.....	126
2.11.2. Tarihi Düşünceler	126

2.11.3. Netice.....	127
2.12. İktisâdi Deliller.....	128
2.13. Tahlil	128
2.13.1. İngiliz Hatırlatması.....	128
2.13.2. Türk Hatırlatması.....	129
2.13.3. Komisyon tarafından İngiltere Hükümetine Gönderilen Sorular	130
2.13.4. Komisyon Tarafından Türkiye Hükümeti'ne Gönderilen Sorular ...	132
2.13.5. Birleştirme (Terkib).....	135
2.14. Stratejik Deliller	142
2.15. Siyasi Deliller.....	144
2.15.1. Halkın Görüş ve İstekleri.....	144
2.15.2. Asurî Meselesi	148
2.15.2.1. Belgelerin Özeti	148
2.15.2.2. Düşünceler ve Netice	150
2.15.2.3. Siyasî Nitelikteki Deliller Vesaire	154
2.15.2.4. Düşünceler ve Netice	154
2.16. Genel Netice.....	155
2.16.1. Coğrafi Netice	155
2.16.1.1. Sınırların Topoğrafyası	155
2.16.1.2. Mahalli Coğrafya	155
2.16.2. İrksal Netice.....	156
2.16.3. Tarihi Netice	156
2.16.4. Ekonomik Netice	157
2.16.5. Stratejik Netice	157
2.17. Siyasi Netice.....	158
2.17.1. Hukuki Görüş	158
2.17.2. Irak Hükümeti'nin İç Siyaseti	158
2.17.3. Halkın İstek ve Beklentiler	159
2.17.4. Asurî Meselesi	159
2.17.5. İki Devlet Arasındaki İlişkiler	159
2.18. Sonuç.....	159
2.19. Özel Uyarılar	160
3. CEMİYET-İ AKVÂM TÜRKİYE VE IRAK HUDÛDU MESELESİ İSİMLİ RAPORUN TRANSKRİPSİYONU.....	163
SONUÇ.....	383
KAYNAKÇA	387
EKLER.....	394
EK 1: Cemiyet-i Akvâm Türkiye-Irak Hudûdu Meselesi Raporu.	394

EK 2: Cemiyet-i Akvâm Türkiye-Irak Hudûdu Meselesi Raporu’nun içindekiler kısmı.	395
EK 3: Osmanlı Devleti tarafından çizilen Misak-ı Milli Haritası-1920 (Kaynak: Türk Tarih Kurumu).....	396
EK 4: Komisyon Başkanı: Einar Af Wirsén, İsveçli Subay ve Diplomat.	397
EK 5: Türkiye-Irak Sınırı Komisyon Üyesi: Pál Teleki, Macar Diplomat ve Başbakanı.	398
EK 6: Türkiye-Irak Sınırı Komisyon Üyesi: Albert Paulis, Belçikalı Subay. .	399
EK 7: Türkiye-Irak Sınırı Komisyonu Türk Üye: Cevat Paşa “Çobanlı”, Subay ve siyasetçi.	400
EK 8: Türkiye-Irak Sınırı Komisyonu Üyeleri	401
ÖZGEÇMİŞ.....	402

TABLÖLER LİSTESİ

Tablo 2.1: Türk Hükümeti Tarafından Ortaya Konulan Musul'un Etnik Durumunu Gösteren Karşılaştırmalı Tablo.	93
Tablo 2.2: İngiliz Hükümeti Tarafından Ortaya Konulan Musul'un Etnik Durumunu Gösteren Karşılaştırmalı Tablo.....	94
Tablo 2.3: Diğer Sancaklardaki İrk ve İstatistik Karşılaştırması.....	95
Tablo 2.4: Türk Hükümeti'nin Hakkâri'de Yaşayan Aşiretleri Gösterdiği Tablo	105
Tablo 2.5: 1905 ve 1907 Tarihine Ait Alman Konsolosu Tarafından Hazırlanan Musul'un İhracat Listesini Gösteren Tablo	138
Tablo 2.6: 1905 ve 1907 Tarihine Ait Alman Konsolosu Tarafından Hazırlanan Musul'un İthalat Listesini Gösteren Tablo	138
Tablo 2.7: 1912 Senesi Türk Yıllıklarında Görülen Musul İhracatı ve İthalatını Gösteren Tablo.....	139
Tablo 2.8: 1892 Yılına ait Vital Cuinet'in “Asya Türkiyesi” eserinde ortaya koyduğu Musul İhracatını Gösteren Tablo	140
Tablo 2.9: 1890 Musul İthalatı	141
Tablo 2.10: Kerkük Şehrinin Nüfus Oranını Gösteren Tablo.....	145
Tablo 2.11: Erbil Şehri'nin Nüfus Oranını Gösteren Tablo.	146

KISALTMALAR

a.g.e:	Adı geçen eser
vb:	Ve benzerleri
vd:	Ve diğeri
ev:	Çeviren
İA:	İslam Ansiklopedisi
TTK:	Türk Tarih Kurumu
TBMM:	Türkiye Büyük Millet Meclisi
Ty:	Tarih Yok
GCZ:	Gizli Celse Zabıtları

GİRİŞ

Önem

Günümüzde Ortadoğu bölgesinde tarihten gelen siyasi, sosyal, ekonomik, dini ve benzeri sorunlar egemen güçlerin de müdahalesiyle devam etmektedir. Ortadoğu Bölgesi'ne tarih boyunca Mezopotamya uygarlıkları, İskender Orduları, Moğollar, Selçuklular, Osmanlı Devleti vb. birçok medeniyet hâkim olmuştur. Sanayi Devrimi'nden sonra petrol yataklarıyla önem kazanan bölge yeniden bir çekişme alanı olarak ortaya çıkmıştır. Bu çekişme I. Dünya Savaşı'na neden olmuş, bölge ele geçirilmek ve korunmak için mücadele verilen bir savaş alanı haline gelmiştir. Türkiye Cumhuriyeti Devleti I. Dünya Savaşı'ndan sonra Osmanlı Devleti'nin bölge üzerinde oluşturduğu tarihi ve kültürel mirasa sahip çıkmak için mücadele verirken, Avrupalı Devletler'in de bölge üzerindeki emelleri o günün şartları göz önünde bulundurularak değerlendirilmiştir. Bugün bölgedeki karışıkların temelinin aydınlatılması açısından konunun ne kadar önemli olduğu ortaya konulmuştur.

Amaç

Mezopotamya toprakları tarih boyunca birçok kültüre ev sahipliği yapmıştır. Osmanlı Devleti'nin uzun yıllar bölgede hüküm sürmesi Sanayi İnkılâbı'ndan sonra petrolün önem kazanmasıyla yeni bir şekil almaya başlamıştır. Avrupalı sanayileşen devletler Osmanlı Devleti'nin elinde bulunan bu verimli bölgeyi ele geçirmek için millet farkını ön plana çıkarmışlardır. Ayrıca ayrılıkçı çalışmalarla I. Dünya Savaşı'ndan yenik çıkan Osmanlı Devleti'nin elinde bulunan bu toprakları bölge kültürüne önem vermeden kendi çıkarlarına uygun çizmeye çalışmışlardır.

Avrupalı devletler oluşturdukları sınır haritalarında da kendi isteklerini göz önünde bulundurmuşlar, Misak-ı Milli kararlarını uygulamaya çalışan Türkiye Devleti'ne yaptırımlar uygulayarak veya ülke içinde savaş, ayaklanma ve diğer yöntemlerle zor durumda bırakarak isteklerini gerçekleştirmeye çalışmışlardır. I.Dünya Savaşı'ndan sonra dünya barışını sağlamak için oluşturulan Cemiyet-i Akvâm'ı (Milletler Cemiyeti) oluşturmuş ve tartışmalı bölgelerdeki sorunları barış

yoluyla çözüme yoluna gitmişlerdir. Ancak Batılı Devletler'in kurmuş oldukları bu cemiyet oluşturduğu kurullarla hazırladığı raporları üye devletlerin çıkarları doğrultusunda uygulamıştır.

Bu rapor doğrultusunda 1926 Ankara Antlaşması'yla Türkiye-Irak sınırı şekillendirilmiştir. Bu tez çalışmamızdaki amacımız Cemiyet-i Akvâm tarafından 30 Eylül 1924 tarihli kararı doğrultusunda oluşturulan, komisyon tarafından hazırlanan ve cemiyete sunulan “*Cemiyet-i Akvâm Türkiye-Irak Hudûdu Meselesi*” başlıklı raporu Osmanlı Türkçesinden transkripsiyon ederek, değerlendirmek ve konuya yeni bir bakış açısı kazandırmaktır.

Yöntem

Tezimize konu olan Türkiye-Irak sınırı meselesi tam olarak çözülmek amacıyla I. Dünya Savaşı'ndan sonra barışı sağlamak için kurulan Cemiyet-i Akvâm'a bırakılmıştır. Cemiyet-i Akvâm'ın 30 Eylül 1924 tarihinde oluşturduğu komisyon “*Cemiyet-i Akvâm Türkiye ve Irak Hudûdu Meselesi*” adlı raporu 1925 yılında tamamlayıp Cemiyet-i Akvâm'a sunmuştur. Komiyon tarafından hazırlanan bu rapor Türkiye Cumhuriyeti Hariciye Vekâleti tarafından 1925 yılında Osmanlı Türkçesine tercüme edilmiştir. Bu çalışmamızda Hariciye Vekâleti tarafından tercüme edilen Osmanlı Türkçesi metni aslına uygun bir şekilde transkripsiyon çalışması yapılmıştır. Transkripsiyon yaparken metinde olması gerektiği halde yanlış noktalanan harfler tarafımızdan düzeltilerek, eserin anlaşılabilirliği sağlanmaya çalışıldı. Eserin dil ve üslup özelliğine sadık kalınmış, rahat anlaşılması içinde metne nokta, virgül gibi noktalama işaretleri konulmuş; konuşma ve alıntılar tırnak “...” içinde verilmiştir.

Raporun içinde yerel aşiret ve yer isimlerinden tereddüt edilen yerlere soru işareti konulmuştur. Raporun orijinalinin bazı sayfaları ekler bölümünde tıpkı basım şeklinde verilerek metnin aslından karşılaştırmak isteyenlere bir kolaylık sağlanmak istenmiştir.

1. TÜRKİYE-IRAK SINIR MESELESİ VE TARİHİ GELİŞİMİ

1.1. M.Ö 6000 ile XVI. Yüzyıla Kadar Irak Bölgesi'nin Genel Durumu

Türkiye ile Irak arasında sınır sorununa neden olan bölgeye ilk çağlarda Mezopotamya adı verilmişti. “*Mezopotamya eski Yunanca’da “nehirler arası” anlamına gelen birleşik bir sözcüktür*” (Kaymaz, 2003: 19). Mezopotamya bölgesinin en önemli şehirleri Musul ve Kerkük’tür. “*Musul ve Kerkük şehirleri, Asya, Avrupa ve Anadolu arasında tarihî bir “yol” ve “geçiş mevkii” özelliği taşıması, içinde yer aldığı “Mezopotamya” bölgesinin ilkçağlardan beri dünyanın en önemli kültür ve medeniyetlerinin doğup geliştiği, yaşadığı çok önemli bir merkez olması ve sahip olduğu yeraltı kaynaklarının zenginliği ile her zaman için ilgi odağı ve cazibe merkezi olmuştur*” (Binark, 1993: VII).

Bölgenin isimlendirilmesi ve sınırlarının belirlenmesinde coğrafyacılar da değişik zamanlarda değişik şekilde yorumda bulunmuşlardır. Rönesans Dönemi coğrafyacıları, “*nehirlerarası*” olarak çevrilen karşılığında yola çıkarak, Mezopotamya sözcüğünün, vadinin bütünü tanımlamak için kullanıldığını belirlemişlerdir. Böylece kavram Batı terminolojisine bu biçimiyle yerleşmiştir. (Yale, 1958: 305). Bölge için zamanla farklı özellikler taşıdıklarından dolayı alt bölgelerini göstermek amaçlı ilkçağ ve İslam coğrafyacılarının benimsemiş oldukları ayrıma uygun şekilde Yukarı Mezopotamya ve Aşağı Mezopotamya isimleri kullanılmaya başlanmıştır.

Ortaçağ Avrupa’sında, bölgenin birbirinden ayrılması için İran ile olan kısmına Irak-ı Acemî, bugünkü Irak topraklarını teşkil eden kısmına ise Irak-ı Arabî adı verilmişti (Lewis, 1996: 25). Ayrıca Irak ismi, İslam Ansiklopedisi’ne göre Farsça “*Erak*” kelimesinden türemiş olup henüz VII. yüzyılda, Müslümanların bölgeyi fethetmesiyle kullanılmaya başlanmıştı (Hartmann, 1997: 667-679). İlkçağ dünyası içinde önemli bir merkez olan Musul-Kerkük şehirleri, Hz. Ömer zamanında islâm topraklarına katılmıştır ve Irak bölgesinin iki önemli şehri olarak ön plana çıkmıştır. Bu iki şehir Emevî ve Abbasî Devletleri döneminde de önemini koruyan şehirlerinden olma konumunu devam ettirmiştir. Belli dönemlerde sınırları değişime uğrasada İslam Dünyası bu bölgeyi, “*Dicle Nehri’nden, Basra Körfezi’ne kadar ki Şattü-l Arap Nehri’nin her iki yakasını*

oluşturan coğrafi alan” şeklinde tanımlamıştır (Yeğin, 1983: 241). Mezopotamya toprakları içerisinde yer alan Irak Bölgesi, aynı zamanda İran’ın güneybatı bölümünü de içeren bir coğrafyayı kapsamaktadır. Irak, coğrafi konumu itibariyle Doğu Anadolu Bölgesi’nin güneyinden başlayarak, doğuda Zagros Dağları (İran), batıda Şam Çölü (Suriye), güneyde ise Basra Körfezi’ne kadar olan bölgede, Fırat ve Dicle Nehirleri’nin her iki yakasını içerisinde kalan coğrafi alandır. Ayrıca 437.072 metrekare yüzölçümüne sahip olan Irak’ın, kuzeyinde Türkiye, batısında Suriye ve Ürdün, güneyinde Suudi Arabistan, güneydoğusunda Kuveyt ve Basra Körfezi, doğusunda ise İran bulunmaktadır (Özcan, 2003: 7-8).

Birinci Dünya Savaşı öncesinde ise Irak toprakları, batıda Şam Çölü’nden, doğuda İran Dağları’na kadar, 200 km genişliğinde; güneyde ise Basra Körfezi’nden, kuzeye doğru 700 km uzunluğunda bir bölgeydi (Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, 1979: 3-24). Ayrıca Irak’ı oluşturan illerden ilki olan Bağdat, 170.000 km kare ile en büyük yüzölçümüne sahip olmakla birlikte, nüfusu 800.000’idi. Diğer şehirlerde ise Basra’nın yüzölçümü, 150.000 km kare, nüfusu ise yaklaşık olarak 200.000 civarında; Musul’un yüzölçümü 75.000 km kare, olup nüfusu da 300.000 civarındaydı (Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, 1979: 3-24).

Tarihsel süreçte incelemek gerekirse, *“Irak’ın ilk sakinleri, M.Ö. 6000’li yıllarda yasayan Obeytlilerdi. Bölge, Sümerler zamanında şehirleşmeye başlamış ve sırasıyla Akadlar, Asurlar, Babiller, Persler, Makedon Krallığı, Partlar ve Sasaniler’in hâkimiyeti altına girmişti”* (Polk, 2007: 32). İlkçağda bölge paylaşım konusunda birçok devletin mücadelesine sahne olurken, özellikle dönemin güçlü devletleri Yunanlılar, Romalılar ve Persler arasında paylaşım savaşlarına sebep olmuştur. Bölgede yer alan Erbil şehri beş bin yıllık geçmişiyle, insanlığın bilinen en eski yerleşim yerlerinden birisidir. İlkçağın en önemli savaşlarından biri, Makedon Kralı Büyük İskender ile Pers Kralı Darius arasında bu şehrin yakınlarında yapılmıştır.

İlkçağların en önemli medeniyetlerinden ikisi olan *“Asur”* ve *“Babil”* Devletleri de Mezopotamya coğrafyasında kurulmuştur. Bu iki devlet Mezopotamya’da birçok yeni kültürün oluşmasına katkıda bulunmuşlardır. *“Kerkük şehri Asurlular tarafından inşa edilmiş, Musul onların dini merkezi*

olmuştur” (Irak Türkleri Bibliyografyası, 1994: 13). Ortadoğu'nun merkezinde yer alan Mezopotamya'nın kuzey bölgesi olan Musul, M.Ö.800'de Kerkük şehrinin inşasından itibaren, sırasıyla Asur, Babil, Medine (Arap), Emevi, Abbasi. Hemdaniler, Ukayliler, Tuluniler, Büyük Selçuklular, Irak Selçukluları, Zengiler, Erbil Atabeyliği, Karakoyunlu. Akkoyunlu, Safaviler ve Osmanlı egemenliğinde kalmıştı.

Irak diye tabir edilen bölge 633 yılında, ilk Halife Hz. Ebubekir döneminde, Araplar tarafından fethedilmiş ve “*İslami Irak*” olarak nitelendirilmeye başlanmıştı. Bu tarihten sonra bölge, Sünni/Şii çatışmasının yaşandığı, dinsel açıdan heterojen bir bölge olma özelliğini kazanmıştır. “*İslami Irak*”, Emeviler, Abbasiler ve Büveyhoğulları'nın hâkimiyeti altında kaldıktan sonra, 1055 yılında, Selçuklu Hükümdarı Tuğrul Bey'in, Bağdat'ı fethiyle Türk himayesine girmişti (Aydın, 2001: 2).

Irak'ın iki önemli şehri olan Musul-Kerkük bölgesinin Türk tarihi açısından da oldukça önemli bir yeri vardır. Özellikle Türklerin Anadolu'ya yerleşmeleri ve burayı vatanlaştırmaları sırasında Musul-Kerkük önemli bir “*üs*” vazîfesi görmüştür. Arap milliyetçiliği güden Emevîler'den sonra hâkim olan Abbasîler zamanında, Türklerin devlet içinde güçlenmesi, Musul-Kerkük üzerindeki nüfuzlarının da artması sonucunu getirmiştir. Abbasî Devleti'nin askerî yapısında çok önemli mevkilerde görev yapan Türk komutanlar, bu sayede geniş bir çevre ve faaliyet sahası kazanmışlardır. Türklerin, Araplardan ayrı yerlerde yaşam alanları oluşturmasıyla asimilasyon tehlikesi ortadan kalkmış ve böylece bölgede Türk nüfusu hızla artmaya başlamıştır. 1055 yılında Oğuz ismiyle bilinen bir Türkmen topluluğu Irak'a gelmiştir. Türkistan'dan göç eden Türkler önce Maverâünnehir bölgesine sonra da Horasan'a geçtiler. Çok geçmeden İran'a, Irak'a, Şam'a ve Anadolu'ya ulaştılar Oğuzlar tarafından kurulan ve sınırlarını genişleten Büyük Selçuklu Devleti, Irak'ta hâkimiyetini 1152'ye kadar sürdürdü. Türkmenler de bu dönemde Musul, Küçük Erbil, Kerkük ve Şam'da yaşadılar. Nitekim zaman içinde bu şekilde bir “*altyapı*” kuran Türkler, yavaş yavaş “*devletleşme*” yoluna gitmişler ve sonunda Abbasî halifesine bağlı olsa da, Musul-Kerkük bölgesinin de sınırlarına dâhil olduğu ilk Türk devleti olan “*Tulunî Devleti*” ni kurmuşlardır. Türkistan Türklerinin batıya yönelmeleri ile Tuğrul ve

Çağrı Beylerle başlayıp Alparslan ile sonuçlanan Anadolu üzerine akınları, burayı bir Türk ülkesi haline getirirken, bu “*Türkleşme*” hâdisesinden, yol üzerindeki Musul-Kerkük de nasibini almış ve bölge bir Türk yurdu haline gelmiştir. Büyük Selçuklu Devleti’nden sonra, Osmanlı Devleti hâkimiyetine kadar geçen süre içinde Musul-Kerkük bölgesi Irak Selçukluları, Zengiler, Erbil Atabeyliği, İlhanlılar, Karakoyunlular ve Akkoyunlular’ın işgaline uğramış, stratejik önemi itibarıyla sürekli el değiştirmiştir (Aydın, 2001: 2). Büyük Selçuklu’nun kısa süren egemenliğine (1095-1127) son veren, Atabeylikler, 1232’ye kadar Musul’u yönetmişlerdir. Atabeyler dönemi, Musul tarihinin en parlak kesitidir. Özellikle İmadettin Zengi ve Bedrettin Lulu zamanlarında, şehir bolluk içinde yaşamıştır (Kaymaz, 2003: 22,23). XIII. yüzyılda bölgeyi gezen seyyah Yakut, Musul’u dünyanın üç önemli şehriden biri olarak gördüğünü kaydetmekte ve sahip olduğu zenginliklerle Musul’un canlı, gelişmiş bir ekonomiye sahip olduğunu belirtmektedir (Öke, 1995: 15).

Musul tarihi için önemli dönüm noktalarından biride XIII. yüzyılda meydana gelen Moğol istilâsıdır. İlhanlı Hükümdarı Hülagü Han şehri 1261 yılında yağmalatmış şehir bir daha eski refah seviyesinin düzeyini yakalayamamıştır. Bu dönem içinde Mogol istilâsı ve Timur’un akınları ile de önemli sosyal değişiklikler ve çalkantılar yaşanmıştır. İlhanlı Devleti’nin dağılmasından sonra, 1365’te Celayir Hanedanlığı yönetimi ele almıştır. XIV. yüzyılın sonu ile XV. yüzyılın başlarında bölge Timur ordularınca istilâ edilmiştir. Timur’un ölümünden sonra Celayir Hanedanı’nı deviren Karakoyunlular bölgeye hâkim olmuşlardır. Karakoyunlular’dan bölgeyi 1409’da Akkoyunlular ele geçirmiştir. 1508’de Akkoyunlu egemenliğine Safeviler son vermiştir (Kılıç, 2008: 321). Safevi hükümdarı Şah İsmail’in bölgedeki hâkimiyeti ise Osmanlı Devleti ile mücadelesi nedeniyle kısa sürmüştür. Bölgede hâkimiyet kuran Karakoyunlu, Akkoyunlu ve Safevîler gibi devletlerin hâkimiyetleri döneminde de Türkistan’dan göçler bölgeye devam etmiş, göçle gelen Türkmenler sayesinde bölgedeki Türk nüfusu önemli miktarda artmıştır.

1.2. Osmanlı Devleti Dönemi'nde Irak Bölgesi

Şah İsmail 1514 yılında Çaldıran Savaşı'nda Yavuz Sultan Selim'e yenilmiş bölge topraklarının bir bölümünü Osmanlı Devleti'ne bırakmıştır. Bölge 1534 yılında, Kanuni Sultan Süleyman tarafından tam olarak Osmanlı hâkimiyetine girmiştir (Arı, 2005: 67). Konumu itibariyle bölgede önem arz etmeye başlayan Musul şehrinin, Kanunî Sultan Süleyman döneminde eyalet haline getirilmesi kararlaştırılmıştır. Osmanlı Devleti'nin bölgeyi ele geçirmesinden sonra kurduğu siyasal yapı özerklik ve feodal bir örgütlenme biçiminde olmuştur. Çaldıran Savaşı'nın hemen ardından Diyarbakır Beylerbeyliği kurulmuş; Musul ve çevresi de bu yeni yönetsel yapılanma içinde yer almıştır (Göyünç, 1969: 23). 1548'de ise Diyarbekir'den ayrılıp bağımsız eyalet olmuştur. XVII. yüzyıldan sonra ise Osmanlı Devleti'nin bölgedeki otoritesi zayıflamaya başlamış ayan derebeyleri bölge yönetiminde önemli bir güç haline gelmişlerdir. Ayanlar padişah fermanlarına formalite olarak uymakla beraber valilik yönetiminde elinde tutmuşlardır.

Osmanlı Devleti bölgeyi Bağdat, Basra, Musul ve Şehr-i Zor olmak üzere dört ana bölgeye ayırarak yönetmiştir (Aydın, 2001: 3). Bölgede XIX. yüzyılda yönetime karşı Arap, Yezidi ve Kürt ayaklanmaları çıksa da Osmanlı Devleti'nin oluşturduğu hoşgörüyü dayalı millet sistemi, inanç ve kültür yaşayışı serbestliği ile bu gruplar genel olarak devlete bağlı kalmışlardır.

Bölgenin tarihi üzerinde yeni bir oluşuma neden olan olay ise Sanayi Devrimi'dir. Devrimin oluşturacağı hammadde kaynaklarından olan petrol yataklarının araştırmalar sonucu bu bölgede bulunduğu anlaşılmış, bu durum bölgenin önemini arttırmıştır. Sanayi Devrimi ile ortaya çıkan yeni gelişmeler tüm dünya ve Osmanlı Devleti açısından bir dönüm noktası olmuştur. Devrimi gerçekleştiren Avrupalı Devletler teknolojilerini geliştirerek güçlü hale gelirken, Osmanlı Devleti bu devrimi gerçekleştirememiş, Avrupa ile mücadelesinde güç kaybetmeye başlamıştır. XIX. yüzyıldan itibaren, Osmanlı Devleti'nin zayıflamasıyla birlikte değişen uluslararası dengeler de Ortadoğu coğrafyası üzerindeki etkilerini göstermeye başlamıştır. 1829 Edirne Antlaşması ile başlayan Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa isyanı sonrası gelişmelere, büyük güçlerin de dâhil olmasıyla Osmanlı Devleti'nin, Ortadoğu'daki egemenliği tehlikeye girmiştir

(Arı, 2005: 97). Sanayi Devrimini gerçekleştiren emperyalist ülkelerin hammadde kaynakları bakımından zengin olan Osmanlı Devleti'nin Ortadoğu özellikle de Musul-Kerkük bölgesini keşfetmeleri çok gecikmemiştir. Fransız İhtilali'nin getirdiği milliyetçilik fikirlerini kullanan ve Çar Petro döneminden itibaren dünya sömürgeciliğinde ön plana çıkmaya başlayan Rusya sıcak denizlere inmek için doğal olarak Osmanlı Devleti üzerinden planlar yapmak zorunda kalmıştır. Sanayi Devrimi'ni ilk gerçekleştiren İngiltere'nin hammadde ihtiyacı bu hammaddenin de Osmanlı Devleti topraklarında olması Rusya ile İngiltereyi çıkarlar konusunda karşı karşıya getirmiştir. Rusya ile Osmanlı Devleti arasındaki savaşlarda İngiltere kendi çıkarlarını korumak için, Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü koruma konusunda denge unsuru oluşturmuştur. 1870 ve 1871 tarihlerinde İtalya ve Almanya'nın siyasi birliklerini tamamlamasıyla rekabet dahada hızlanmıştır. Bir Alman heyetin Musul'da zengin petrol yatakları bulunduğunu raporlamış ve Almanya ile Osmnalı Devleti'nin birbirine yakın politikalar izlemeye başlamıştır. (Kemal, 2007: 645). Bunun üzerine bu tarihe kadar Osmanlı toprak bütünlüğünün korunmasından yana olan İngiltere bu politikasından vazgeçmeye başlamış bir an önce Osmanlı Devleti'nin hammaddde bakımından zengin olan bölgelerini ele geçirme yoluna gitmiştir.

Nitekim 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonrası, Osmanlı toprak bütünlüğünü koruma politikasından vazgeçen İngiltere, Hindistan yolunun güvenliğini sağlamak ve petrol alanlarını elde etmek için ilk olarak, 1878'de Kıbrıs'a, 1882'de ise Mısır'a yerleşmiştir. Zira Kral VII. Edward döneminde (1901-1910), İngiltere'nin yayılma alanları; Nil Vadisi ve Victoria Golünden, Arabistan, Mezopotamya, Güney İran, Afganistan ve Hindistan üzerinden, Malaka Boğazı'na kadar uzanarak, Hint Denizi'ne ulaşmaktaydı (Waylet-Jackh, 2004: 20). Osmanlı Devleti son yüzyılında sömürge emellerle, İngiltereye Mısır, Fransa'ya Cezayir Tunus, İtalya'ya Trablusgarp topraklarını vermiş olsa da hala Sanayi Devrimi'ne kaynak olan hammaddece zengin Ortadoğu'ya hâkim durumdaydı. Osmanlı Devleti'nin Ortadoğu şehirleri birkaç yüzyıldır savaş görmemişti, bölge nüfus olarak kalabalıktı. Osmanlı hâkimiyetinin son yüz yılında Musul vilayeti, 91.000 kilometrekare arazi üzerinde 350.000 nüfusu barındırmaktadır. 1881-1893 yıllarında yapılan nüfus sayımında, Musul Vilayeti'nde yaşayan erkek nüfusun sayısı ve bunların dinsel inançlarına göre

dağılımları belirlenmiştir (Kaymaz, 2003: 27). İdari taksimata göre Musul; Kerkük, Süleymaniye ve Musul sancaklarına ayrılmaktadır. 1330/1914 Salnamesi'ne göre Musul sancağı; Musul, Akra, Dahul, İmadiye, Zakho ve Sencar; Kerkük sancağı, Kerkük, Revanduz, Kuşnuk, Köş, Raniye, Selahiye, Erbil; Süleymaniye ise; merkez ile birlikte Kalambriye, Şehr-izor, Muhammerah ve Bazyan kazalarını içine almaktadır.

I. Dünya Savaşı öncesinde Musul, tarım, hayvancılık ve yöresel üretimi ile ticari açıdan zengin bir şehirdir. Bununla birlikte XX. yüzyıl başlarında insan hayatının her alanına önemli bir stratejik madde olarak giren petrolün, en erken keşfedildiği yörelerden biri de, Musul yöresi olmuştur. Sanayisini geliştiren devletlerde bu şehri ilgi alanlarının içine almışlardır. Osmanlı Devleti'de petrolün önemini kavramış özellikle Padişah II. Abdülhamid her alanda yenilikler yapmaya çalışmıştır. Sanayi Devrimi'ne petrole büyük ilgi duyan II. Abdülhamid, daha 1890'ların başında İngiltere'de öğrenim görmüş İstanbul'lu bir Ermeni tüccarın oğlu olan Kalust Gülbenkian'a Musul civarında petrol ile ilgili araştırmalar yapma görevini vermiştir. Hatıralarında bölgede İngilizlerin “*arkeolojik çalışma*” maskesi altında petrol aramaları yaptığından bahseden II. Abdülhamid, bu çalışmalar sonucu İngilizlerin açtıkları petrol kuyularını kapattırdığından, İngilizler'in kendisine olan düşmanlığının arttığından bahsetmektedir (Bozdağ, 1975: 80). Petrolün enerji gücünün farkında olan Avrupalı devletler kendi mühendisleriyle bölgede incelemelerde bulunmuşlardır. Gülbenkian da Osmanlı Devleti adına Musul civarında araştırmalarını tamamlayarak, yörede petrol bulunduğu yolunda rapor vermesinden sonra, II. Abdülhamid 1888 ve 1898'de yayınladığı iki özel fermanla burasını “*Memalik-i Şahane*”si ilan etmiş ve kendi şahsi arazisi haline getirmiştir (Melek, 1983: 12).

Petrolün önem kazanmasıyla dünya siyasetinde de önemli gelişmeler olmuştur. 1798-1878 yılları arasında Çarlık Rusyası'na karşı Osmanlı Devleti'ni ayakta tutmaya çalışan İngiltere'nin, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında Osmanlı Devleti'nin iyice güçsüzleştiğini görerek, Osmanlı Devletini korumaktan vazgeçmesi ve yıkma politikasını uygulamaya koyması üzerine, Osmanlı Devleti 1888-1918 yılları arasında Almanya ile yakınlaşma içerisine girmiştir.

XX. yüzyılın başlarında Avrupa'nın ve Amerikan'ın ilgi gösterdikleri Mezopotamya için sermaye sahipleri ve bunların etkisindeki devletler arasında kıyasıya mücadeleler kendini göstermiştir. Bu sıralarda Almanya ve İngiltere pay kapmak için uğraşırken bu mücadelelere dolaylı şekilde Amerika ve Fransa da katılmıştır. (Saygı, 2008: 158). Osmanlı Devleti, oluşan bu rekabet ortamında Avrupalı sömürgeci diğer devletlere güvenmediği için Almanlara, Irak'ta demiryolu imtiyazı ile birlikte petrol arama imtiyazı da vermiştir. Bu arada İngilizler de boş durmamışlardır. İran'dan 1901 yılında petrol arama imtiyazı alan İngilizler, güçlenen Alman donanmasına karşı, kendi donanmalarının petrol problemini bir an önce çözmek Ortadoğudaki petrol imtiyazlarını elde etmek için girişimlerde bulunmuşlardır. Bu amaçla Irak'ta bu imtiyaza sahip olabilmek için İstanbul'da Osmanlı Devleti yetkilileri ile görüşmeler başlatmışlardır. 1907 yılında hazırlanan bir raporda, etkin sulama teknikleriyle bölgenin dünyanın en önemli tahıl ambarlarından biri olabileceği ve bölgede bulunan petrolün işlenmesi halinde çok karlı bir yatırıma dönüşebileceği vurgulanmıştır (Öke, 1995: 40). Osmanlı Devleti ile İngiltere arasındaki petrol amaçlı yakınlaşma Almanların itirazlarına rağmen 1908'deki II. Meşrutiyet hareketine kadar devam etmiştir. 1908 yılında Meşrutiyet'in tekrar ilanından sonra birçok parti kurulmuş doğal olarak, padişahın yanında bu partilerde devlet meselelerinde söz sahibi olmuşlardır. Bu partilerden en önemlisi 1889 tarihinde kurulan, İttihat ve Terakki Cemiyeti'dir (Kara, 2016: 40). İttihat ve Terakki Cemiyeti yönetimi tek başına ele geçirmiş parti yönetimi Avrupalı devletlerle petrol pazarlıklarını sürdürmüştür. Irak'ta Almanların nüfuzunda inşa edilmeye çalışılan Bağdat demiryolunun, İngilizlerin Hindistan'daki varlığını tehdit edebileceği kaygısı, İngilizlerin dikkatlerini büsbütün Irak üzerine çevirmiştir. 1912 yılından itibaren de İngiliz Bahriye Bakanlığı petrol konusunda Ortadoğu politikasında söz sahibi olmaya başlamıştır. İngiltere bu amaçla İran ve Osmanlı Devleti'nden petrol imtiyazı almak için girişimlerini sürdürürken, Bulgaristan, Sırbistan, Yunanistan ve Karadağ'dan oluşan dört balkan devleti Osmanlı Devleti'ne saldırmıştı. Savaş Karadağ'ın Osmanlı Devleti'ne saldırısıyla başlamıştır. Milliyetçilik fikirleri pek hararetle olan Bulgarlar ise 18 Ekim'de Osmanlı Devletine ait sınır kalelerine saldırıya başlamışlardı (Muhdar, 2016: 10). Nitekim Osmanlı Devleti ordusu savaştığı tüm cephelerde, bir zaman eyaleti konumundaki Balkan Devletleri'ne yenilmişti. Burada durum şu gerçeği açıkça gösteriyordu ki sebebi ne olursa olsun

sömürgecilik için çıkacak yeni bir savaşta Osmanlı Devleti'nin kendini koruyacak gücü olmadığıydı. Petrol için savaşta gecikmedi. Daha Balkan Savaşları'nın yaraları sarılmadan, petrol bakımından zengin Osmanlı Devleti topraklarında sömürge amaçlı yeni bir savaş yakın gözüküyordu.

1.3. I. Dünya Savaşında Irak Bölgesi

Almanya ile İngiltere arasındaki hammadde ihtiyaçlı rekabet gittikçe çoğalırken sömürge alanlarındaki çıkar çatışmaları netice olarak yeni bir savaşın habercisi olmuştur. 1914 yılında Avusturya-Macaristan veliahtının öldürülmesiyle savaş başlamış birini İngiltere'nin başını çektiği İtilaf, diğerini Almanya'nın başını çektiği İttifak adıyla iki blok oluşmuştur. İngiltere, 1914'te başlayan I. Dünya Savaşı'na, büyük ölçüde Alman tehlikesine karşı Hindistan'ı korumak ve Irak petrollerine sahip olabilmek için girmiştir. İngilizlerin petrol kaynaklarını tamamen kendi kontrollerinde tutma ârzûları, onların Irak ve Musul üzerindeki ârzûlarını büsbütün kamçulamıştır. Çünkü İngiltere o yıllarda ihtiyacı olan petrolün büyük bölümünü A.B.D. ve Rusya'dan temin etmektedir. I. Dünya Savaşı öncesinde Üçlü İtilâf ve Üçlü İttifak bloklarına mensup devletler arasındaki gerginliğin tırmanmasında ve bu gerginliğin bir büyük dünya savaşına yol açmasında Musul yüzünden, Körfez'de İngiltere ve Almanya arasında yaşanan rekabetin payı büyüktür. 15 Haziran 1914'te Osmanlı yönetimi ile İngiltere ve Almanya arasında, Osmanlı Devleti topraklarında bu iki devletin sahip olacakları nüfuz alanlarının belirlendiği antlaşma imzaladılar. 19 Haziran 1914 tarihinde İngiltere ve Almanya, Bab-ı Ali'ye ortak bir başvuruda bulunarak, *Turkish Petroleum Company*'ye verilmesini istediler. Sadrazam Sait Halim Paşa, 28 Haziran 1914 tarihinde yani tam Saraybosna suikastinin gerçekleştiği gün-başvuruyu kabul ettiğini bir yazı ile taraflara bildirdi (Kaymaz, 2003: 46). Ancak bu anlaşma savaş nedeniyle geçersiz sayıldı.

I. Dünya Savaşı'nın çıkması ile birlikte bölgede daha önceden başlayan, Osmanlı Devleti adına yapılan petrol arama ve çıkartma faaliyetlerine ara verilmiştir. I. Dünya Savaşı ile İtilâf Devletleri'nin Musul üzerindeki siyasi emelleri, Irak Cephesi'nin açılmasına yol açmış, savaşla birlikte Hindistan'dan gönderilen İngiliz kuvvetleri, Basra'ya çıkarak, 29 Eylül 1915'te Bağdat'ın 160 km. güneyindeki Kut'ül Amara'ya ulaşmışlardır. Çanakkale'de yaşadıkları büyük

başarısızlıktan sonra, Bağdat'ı ele geçirmelerinin İslâm dünyasında kendilerine büyük prestij kazandıracağını düşünen General Townshend komutasındaki İngilizler, Bağdat'a 40 kilometre uzaklıktaki Selmanpak'ta savaşa girişmişler, İngiliz Ordusu, Eylül'de harekete geçmiş, 27 Eylül 1914'te Aziziye'yi işgal etmiş, 12 Kasım 1914'te Bağdat'a yürümüş ve 22 Kasım 1915'te Nurettin Paşa komutasındaki Türk Kuvvetleriyle Selmanpak'ta savaşa tutuşmuştu. Selmanpak Muharebesi'nde kuvvetinin üçte birini kaybeden İngilizler, 3 Aralık 1915'te Kut-ul Amara'ya çekilmişlerdir (Armaoğlu, 2000: 112). Kut'ül Amara'da mevzilenen, Townshend ve 20.000'e yakın askeri, 7 Aralık 1915'den, 29 Nisan 1916'ya kadar Dicle nehri üzerindeki yarı dairemsi bir bölgede savunmaya geçmişlerdir. İngilizlerin bütün çabası, Osmanlı kuvvetlerince kuşatmaya alınan bu birlikleri kurtarmaya yönelik bir çabadır. Enver Paşa'nın amcasının oğlu Halil (Kut) Bey komutasındaki 18. Kolordu kuvvetleri de, bu bölgedeki İngilizlere karşı savaşmak üzere, Enver Paşa'nın emriyle Irak'a sevk edilmişlerdir (Kısıklı, 1999-2003: 490). Daha sonra bölgeye Alman Mareşal Kolmar Von der Goltz tayin edilmiştir. Bağdat'ı kaybetmenin çok kötü sonuçlar doğurabileceğinin farkında olan Goltz Paşa, Irak'a büyük önem vermiş ve beş ay süren çatışmalar sonunda, Townshend'i teslim olmaya mecbur etmiştir, Townshend ve ordusu esir olurken, Alman generaller komutasındaki Osmanlı ordusu, Süveyş Kanalı'na ikinci bir sefer başlatmış, ancak bu girişim sonuçsuz kalmıştır. İngilizler ise, daha etkili olacak bir ayaklanmayı Hicaz'da başlatmışlardır.

Çanakkale'den çıktıkları birliklerinin bir bölümünü de bu bölgeye nakleden İngilizler karşısında, Halil Bey ve Kazım Karabekir Paşa komutasındaki Osmanlı ordusu geri çekilmek zorunda kalmış, Osmanlı ordusunun Bağdat'ı boşaltarak geri çekilmesini fark eden İngilizler, 11 Mart 1917'de şehri ele geçirmişlerdi. Mustafa Kemal Paşa, Bağdat'ın işgalinden iki gün sonra 13 Mart 1917'de, 16. Kolordu Komutanlığından merkezi Diyarbakır'da bulunan 2. Ordu Komutanlığına atanmıştı (Arı, 1997: 18). Başkomutan Vekili Enver Paşa, 24 Haziran 1917'de Kafkas Ordular Grup Komutanı Ahmet İzzet Paşa, 2. Ordu Komutanı Mustafa Kemal Paşa, 4. Ordu Komutanı Ahmet Cemal Paşa, Halil Paşa ve Bronzart Paşa'nın katılımlarıyla Bağdat'ın geri alınmasını görüşmek üzere Halep'te bir toplantı düzenlemişti (Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, 1986: 69). Mustafa Kemal Paşa, 5 Temmuz 1917'de Enver Paşa'nın telgrafına cevaben

Yıldırım Orduları Grubunun 7. Ordu Komutanlığını kabul ettiğini bildirmiştir (Tezer, 1995: 130). İngilizler, I. Dünya Savaşı yıllarında bir yandan Musul'u elde etme girişimlerini sürdürürlerken, bir yandan da Musul üzerindeki siyasi ve stratejik hedeflerini belirleyecek bir program ortaya koyma hazırlığına girişmişler ve 1915'de Sir Maurice Bunsen'in başkanlığında "*Asya Türkiyesi'ni İnceleme Komisyonu*" adıyla bir komisyon oluşturmuşlardır. Komisyon, Musul'un İngilizler açısından çok önemli bir bölge olduğu, dolayısıyla Musul'un savaş sonrasında mutlak sûrette İngiliz nüfuz alanı içerisine alınması doğrultusunda bir rapor vermiştir. Ancak İngiltere Musul yöresine bu kadar önem vermesine rağmen, Osmanlı Devleti'ne ait Ortadoğu topraklarının paylaşımı konusunda, müttefikleriyle anlaşamamış ve Skyes-Picot Antlaşması ile Mezopotamya İngiltere'ye verilirken, Musul Fransa'ya bırakılmıştır. Albay Sir Mark Skyes'a göre bu İngiltere adına ciddi bir fedakârlık olmasına rağmen, İngiltere'de derin bir infiale yol açmamıştır (Öke, 1995: 491).

İngiliz Savaş Bakanlığı'nca General William Marshall'a 10 Şubat 1918 günü verilen operasyon emrinde; Bulgaristan'ın savaştan çekildiği Suriye cephesinde başarı sağlandığının, Osmanlı Devleti'nin de her an savaştan çekilebileceği belirtiliyor savaş boyunca Dicle nehri boyunca olabildiğince fazla miktarda toprağın işgal edilmesi isteniyordu. Üç haftalık bir donanım hazırlığından sonra İngilizler daha fazla toprak alabilmek için saldırıya geçtiler. 25 Ekim 1918'de Kerkük'ü işgal ettiler. (Kaymaz, 2003: 60)

Osmanlı Devleti açısından en üzücü olan durum ise sekiz alaydan oluşan Dicle Grubu'nun Mondros Mütarekesi'nin imzalandığı gün İngiliz ordusuna teslim olmasıdır. Mondros Mütarekesi'nin imzalandığı sırada Musul'da 6. Ordu Kumandanı Ali İhsan (Sabis) Paşa bulunmaktadır (Kısıklı, 1999-2003: 490). Ali İhsan Paşa, Mütareke'nin imzalanmasından birkaç gün önce Musul'un İngilizlerin eline geçmemesi için gayret sarfetmiş, fakat başarılı olamamıştır.

30 Ekim 1918 tarihinde İtilaf Devletleri'yle imzalanan Mondros Mütarekesi Osmanlı Devleti açısından ölüm fermanı gibiydi. Özellikle 7. maddesi Osmanlı Devleti'nin elindeki topraklarda karışıklık çıkarsa İtilaf devletlerine burayı işgal etme hakkı veriyordu. Mütareke'nin yürürlüğe girdiği 31 Ekim 1918, Saat: 12'den itibaren, Ali İhsan Paşa'nın 6. Ordusu olduğu yerde durmuştur. Bu

sırada 6. Ordu birlikleri, batıdan doğuya doğru Rakka, Miyadin, Telafer, Dibeke, Çemçema, Süleymaniye hattı üzerindedir. İngiliz kuvvetleri ise, El-Hazar, Gayyare, Altınköprü, Kerkük, Hankin hattında bulunmaktadır (Türk İstiklal Harbi I, 1999: 108). Yani 30 Ekim 1918 günü, Kerkük merkezi hariç, Musul ve Musul vilayetinin büyük bir bölümü Osmanlı Devleti'nin kontrolündedir. İngilizler ise, ateşkesle savaşın sona ermesine rağmen, süratli bir işgal hareketi ile Musul'a hâkim olma çabalarını sürdürmüşlerdir. 1 Kasım'da Hamamalil'e giren İngilizler, Musul'u işgal edeceklerini söyleyerek, Türk kuvvetlerinin Musul'un 5 kilometre kuzeyine çekilmesini istemişlerdir. Ali İhsan Paşa, İngilizlerin bu talebini Sadrazam'a bildirmiş, 8 Kasım 1918 tarihli cevabı telgraf ile Sadrazam, Ali İhsan Paşa'ya Musul'un 15 Kasım günü boşaltılması talimatını vermiştir. Ali İhsan Paşa bu talimata uyarak, 10 Kasım günü Musul'u boşaltmış ve ordu karargâhı ile birlikte Nusaybin'e doğru çekilmiştir. Osmanlı Devleti ordusu Musul'dan çekildiği için bölge İngilizlerin eline geçmiştir (Saygı, 2008:160). Burada şu durum açıkça görülmektedir ki; İngilizler Mütareke koşullarına uymayarak, haksız bir biçimde Musul'u işgal etmişlerdir. Türk Ordusunun Altınköprü'ye çekilmesini fırsat olarak değerlendiren İngiltere, Sykes-Picot Antlaşması'nda Fransa'ya vermeyi taahhüt ettiği Kerkük'ü, 7 Mayıs 1918'de işgal etmiş, 25 Mayıs 1918'de geri alınan Kerkük, 25 Ekim 1918'de tekrar İngilizlerin eline geçmiştir (Binark, 1919: 33).

Osmanlı Devleti, ABD'nin oluşturduğu Wilson ilkelerine güvenerek Mondoros Mütarekesini imzalamıştı. Mağlup devletler başta olmak üzere tüm uluslararası sistemde yer alan devletlerin gözetildiğini ifade eden Wilson, Sömürgecilğe karşı olduğunu ve halkların kendilerini yönetebileceklerini ifade ederken self determinasyon ilkesine vurgu yapmıştır (Boztaş, 2014: 167). Wilson'a göre yenilenler yenilenlerden savaş tazminatı ve toprak talep etmeyeceklerdi. 8 Ocak 1918 yılında yayınlanan Wilson İlkeleri'nden bir yıl sonra I. Dünya Savaşı'nın barış şartlarını görüşmek üzere 18 Ocak 1918'de otuz iki devletin katılımıyla Paris Barış Konferansı Fransa'da toplandı (Kemal, 1983: 661). Bu konferansta alınacak kararlar Osmanlı Devletinin geleceği açısından çok önem arz etmekteydi. Bu konferansta sömürgecilik yerine mandacılık fikri ortaya çıkmıştır. İngiltere Mandacılık fikriyle ortadoğuda işgallerini hızlandıracaktır. Yunanlılar ise Paris Barış konferansı sonucunda İzmir'i işgal etme hakkını

kazanmışlardır. Konferans kararları doğrultusunda Yunan Ordusu 15 Mayıs 1919'da İzmir'e çıkmıştır. Türk milleti İzmir'in Yunanlılarca işgaline çok büyük tepki göstermiş, Halide Edip Adıvar İzmir'in işgalini protesto etmek için İstanbul'da halka seslenmiştir. İşgalden sonra Mustafa Kemal ve bazı subaylar padişahla görüşmüşlerdir. Padişahla görüşükten bir gün sonra 16 Mayıs 1919'da İstanbul'dan Bandırma Vapuru'yla hareket eden Mustafa Kemal Paşa bazı subaylarla birlikte Samsun'a doğru hareket etmiştir (Turan, 1999:104).

1.4. Milli Mücadele ve Irak bölgesi

İşgaller karşısında Mustafa Kemal Paşa 19 Mayıs 1919'da Samsun'a gelerek Türk Milleti'nin de desteğiyle Türk Kurtuluş Savaşını başlatmıştır. Kurtuluş Savaşı'nın meşalesini yakan en önemli olay ise Mondoros Mütarekesi'nin yedinci maddesidir. Bu madde Osmanlı Devleti'nin herhangi bir toprağında karışıklık çıkarsa İtilaf Devletleri'nin orayı işgal hakkını ön görüyordu. Bu madde doğrultusunda İtilaf Devletleri bilinçli ya da bilinçsiz Osmanlı Devleti topraklarında isyan hareketlerini başlatmıştı. Karadenizde yaşayan Rumlar Pontus Rum Devleti'ni canlandırmak istediklerinden bölgede yaşayan Türklerle çatışma halindeydiler. Mustafa Kemal Paşa'da bu çatışmaları raporlamak amacıyla dokuzuncu ordu müfettişi olarak vali kaymakam ve ordu komutanlarına emir verme yetkisiyle Samsun'a gönderilmiştir. Samsun'da Türklerin değil Rumların olaylara sebep olduğunu Osmanlı Saray yönetimine bildiren Mustafa Kemal Paşa ülkenin işgal edileceğini sezmiş olduğundan ülke genelinde işgallerden korunmak için silahların bırakılmaması emrini vermiştir. İşgallerin haksızlığını anlatmak amacıyla Samsun'dan Havza'ya hareket ederek Kurtuluş Savaşı'nın da meşalesini yakmıştır. Osmanlı Sarayının kendisini geri çağırması talimatına da uymayarak işgallere karşı vatanın kurtuluşunu sağlamak için Havza'da yaptığı mitingle işgallerin haksız olduğunu dile getirmiştir. 22 Haziran 1919 tarihinde Ali Fuat (Cebesoy) Paşa, Hüseyin Rauf (Orbay) ve Albay Refet (Bele) ile Amasya'da gizli bir toplantı yapmış ve Erzurum'da 15. Kolordu'yu komuta etmekte olan Kazım Karabekir Paşa ile bağ kurmuştur (Karabekir, 1951: 35, Karabekir, 1960: 17). Mustafa Kemal Paşa Milli Mücadele'yi örgütlemek amacıyla, Amasya genelgesi, Erzurum Kongresi ve Sivas kongrelerini yapmıştır. Bu kongreler dönemin zor şartlarında düzenlenmiştir. Sadrazam Damat Ferit Paşa, Elazığ Valisi Ali Galip'i

İngiltere ise Binbaşı Noel'i, Anadolu'da başlayan kongreler ve teşkilatlanmaları engellemek amacıyla görevlendirmişlerdi. İngilizlerin buradaki amacı bölgedeki etnik çeşitlilikten faydalanarak Milli Mücadele'yi zayıflatmaktı. Binbaşı Noel bu durumu şu şekilde dile getirmiştir. *“bölgeye biraz daha destek verirsek himayemiz altında, kuzey sınırı Van Gölü'ne kadar uzanacak bir Kürt Devlet'i kurulması zor olmayacaktır”* (Öke, 1992: 80).

Mustafa Kemal Paşa, Erzurum Kongresi'nden, Sivas Kongresi'ne giderken, Noel'in Kürtler arasında milliyetçilik fikirleri uyandırarak, isyana teşvik ettiği haberini almıştı. Noel, İngiliz Casusu Lawrence'nin Filistin Cephesi'nde yaptıklarını, Güneydoğu Anadolu'da uygulayarak, birçok Kürt aşireti Reîsini para karşılığı ele geçirmişti. İngilizlerin bölgedeki zararlı faaliyetlerinden haberdar olan Van Valisi Haydar Bey ise İstanbul Hükümeti'ni beğenmemekle birlikte İngilizlerin bölgedeki faaliyetlerinin ciddiye alınması gerektiğini belirten 15 Ağustos 1919 tarihli bir telgrafi İstanbul Hükümeti'ne çekmiştir (Sarı ve Selvi, 2007: 32). Noel, Ali Galip'le birlikte, Erzurum Kongresi'nin toplanmasını engellemeye çalışarak, Sivas Kongresi'ni basarak Mustafa Kemal ve arkadaşlarını tutuklama hatta öldürme planı yapmışlar ancak planlarını uygulamada başarısız olmuşlardı. Mustafa Kemal Anadolu'da Milli Mücadele'yi örgütlemeye çalışırken İtilaf Devletleri, Anadolu'nun güneyinde de askeri harekâtlarını sürdürüyorlardı. İngilizler; Musul, İskenderun, Kilis, Maraş ve Urfa'yı, Fransızlar; Adana, Mersin ve Osmaniye'yi işgal etmişlerdi (Kemal, 2007: 663). İngiltere ve Fransa, 15 Eylül 1919'da Orta Doğu'yu paylaşma konusunda Sykes-Picot adıyla yeni bir antlaşma imzalamışlardı.

İngiltere ve Fransa'nın imzaladığı bu antlaşma göre, Suriye, Lübnan ve Güney Anadolu Fransa'nın, Mezopotamya, Musul dâhil, Filistin ve daha güneydeki Osmanlı toprakları İngiltere'nin mandası olacaktır. İngilizler daha önce işgal ettikleri Maraş, Urfa ve Antep'i Fransızlara teslim edeceklerdir. Bu durum şu sonucu gösteriyordu; antlaşmalardan alınan destekle İtilaf Devletleri'nin müfrezeleri ve subayları Anadolu'nun en ücra yerlerine kadar ilerleme hakkına sahiptiler bunu haklarını da hızlı bir şekilde uyguluyorlardı (Özalp, 1988: 4).

Paris Barış Konferansı'nda, ABD'ye Türkiye ve Ermenistan üzerinde manda önerildiğinde, Amerikalılar Türkiye'ye General James G. Harbord başkanlığında bir kurul göndermişlerdi. General Harbord, 20 Eylül 1919'da Sivas'ta Mustafa Kemal Paşa ile görüşmüştü (Criss, 2007: 87). Harbord hazırladığı Doğu Anadolu raporunda Türklerin bölgede çoğunluk olarak bulunduğu onay vermiş, cereyan eden olaylarada Türklerin sebep olmadığı kanaatine karar vermişti. ABD savaştan sonra tekrar barışı sağlama çabası içindeydi. Bu amaçla uluslararası anlaşmazlıkları çözecek Milletler Cemiyeti oluşturulması fikrini ortaya koymuştu.

Mustafa Kemal Paşa hem içerdeki güçler hemde dışardaki güçlerle kurtuluş için mücadele verirken İstanbul Hükümeti tarafından resmi olarak tanınacağı bir istek kendisine bildirilince, 20-22 Ekim 1919'da Amasya'da Osmanlı Hükümeti adına Salih Paşa'yla görüşmüş, Sivas Kongresi kararlarını büyük ölçüde İstanbul Hükümeti'ne de kabul ettirmiş ve Osmanlı Meclisi'nin yeniden toplanması kararını aldırılmıştır. Osmanlı Meclis-i Mebusan Meclisi 28 Ocak 1920'de' kabul edilen Misak-ı Milli kararlarının 17 Şubat 1920'de yayımlanmasını sağlamıştır. Bu Milli Ant, devletin ve milletin geleceğini, haklı ve devamlı bir barışa ulaştırabilmek için, gerekli olan asgari şartları kapsamaktadır. Misak-ı Milli, Türk Devleti'nin sınırlarını gösteren belge niteliğindedir. Buna göre güneyde sınır hattı Mondoros Mütareke'sinde belirtilen şekliyle Türkiye'nin devlet sınırı olarak kabul edilmiş ve Musul vilayeti de Türkiye sınırları içinde sayılmış (Şimşir, 2005: 861) Musul'un yanında Dohuk. Erbil, Süleymaniye ve Kerkük'te Misak-ı Milli sınırları içerisine dâhil edilmiştir.

Milli sınırların çizilmesinden İtilaf devletleri memnun olmamışlar, çoğunluğu Meclis-i Mebusan üyesi olan ve aralarında Rauf Bey (Orbay)'ında bulunduğu bazı milletvekillerini tutuklayarak Malta'ya götürmüşlerdir (Çetiner, 1993: 211.222). Osmanlı Mebusan Meclisi'nin dağıtılması üzerine Mustafa Kemal Paşa, 23 Nisan 1920 yılında Türkiye Büyük Millet Meclisi'ni açarak, İstanbul Hükümeti'nin elinden yönetim gücünü bir nebze olsun almış, kurduğu düzenli ordu ile yönetimini güçlendirmiştir. Düzenli ordunun amacı haksız yere işgal edilen bölgelerden işgalcileri atmaktır. Savaşın kazanılması için sadece askeri gücün yeterli olmayacağını ekonomik güçle askeri gücün birleşmesi gerektiğini

bilen Mustafa Kemal Paşa tüm Türk Milleti'nin desteğini sağlayacak Tekâlifi Milliye emirlerini yayınlayarak, orduyu güçlendirme yoluna gitmiştir. Mustafa Kemal Paşa yeni savaştan çıkan ve Yunanlılar'ın arkasında destekçi olan, İngiltere'nin önce Musul'u, sonra İstanbul'u işgal etmesine rağmen, ekonomik olarak savaşı sürdürmesinin mümkün olamayacağını değerlendirmiş ve adeta rest çekmiştir (Kennedy, 1998: 630).

I. Dünya Savaşı'ndan sonra 18-26 Nisan 1920'de San Remo Konferansı toplanmıştır. Konferansa katılan temsilci devletler Türk Diplomatı Galip Kemal Bey'in 23 Nisan 1920 tarihli Türkiye'den koparılması düşünülen bütün vilayetlerde Türk nüfusunun mutlak çoğunlukta olduğunu belirten telgrafını ve ABD Başkanı Wilson'un Prensipleri'ni hiç dikkate almadan, Osmanlı Devleti'yle yapılacak barışın şartlarını şu şekilde oluşturmuşlardır; İstanbul ve Boğazlar milletlerarası bir idareye bırakılacaktır (Volkan-Norman, 1998: 231-232). Irak ve Filistin İngiliz mandası altında olacak, Güneydoğu Anadolu'da İtalyan ve Fransız nüfuz bölgeleri oluşturulacak, İngilizler'in korumasında bir Kürt Özerk Bölgesi kurulacak, Doğu Anadolu'da Vilayet-i Sitte adı verilen Erzurum, Van, Bitlis, Diyarbakır, Elazığ, Sivas illeri Ermenilere bırakılacak, İzmir, Batı Trakya, Doğu Trakya Yunanistan'a ve Musul'un yönetimi İngiltere'nin himayesindeki Irak'a verilecektir (Yeşilbursa, 2009: 1317). Musul'un mandater yönetme bırakılması üzerine Mustafa Kemal Paşa, 1 Mayıs 1920 tarihinde B.M.M'nde yaptığı konuşmasında, *"Hep kabul ettiğimiz esaslardan birisi ve belki birincisi olan sınır meselesi tesbit edilirken, milli Hudûdumuz, İskenderun'un güneyinden geçip, doğuya doğru uzanarak, Musul, Kerkük ve Süleymaniye'yi içine alır"* demiştir (Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, C.I.,: 74). İngilizlerin Ocak 1921'de, Erbil ve Revanduz arasındaki Türkleri destekleyen "Sürücü" aşiretine saldırımları üzerine, Mustafa Kemal Paşa, Milli Müdafaa Vekâleti'ne bir telgraf çekerek, Revanduz bölgesine asker gönderilmesini istemiştir (Türk İstiklal Harbi, IV., 1966: 267). Bu emir Kurtuluş Savaşının hızla devam ettiği o sıcak günlerde bile yüzyıllardır Türk Devletinin bir parçası olan bu topraklardan kolay kolay vazgeçilemeyeceğini göstermiştir. Revandızı ele geçirme görevi Kaymakam ve Milis Yarbay Özdemir Bey'e verilmiş, Özdemir Bey başlangıçta kuvvetleriyle bölgede önemli başarılar elde etmiş, ancak daha sonra çekilmek zorunda kalmıştır. İngilizlerin bölgede oluşturduğu yeni yönetim anlayışına Kerkük ve Süleymaniye

halkı da sıcak bakmamış, müslüman kabileler, İngilizlere vergi verme konusunda direnç göstererek, sık sık sokak kavgalarına girişmişlerdir. Bölge halkı genel olarak Türk tarafında yer almıştır. Musul halkı, Milli Mücadele hareketine de destek vermiş, hatta bölgede bulunan Araplar dahi, İngilizlere karşı Mustafa Kemal Paşa ile işbirliğinden yana olmuşlardır (Yalçın, 2000:159).

İtilaf Devletleri, San Remo’da alınan kararları bildirmek üzere, Osmanlı Heyeti’ni 22 Nisan 1920’de İtalya’ya davet etmişlerdir. Türk Heyeti barış şartlarını ağır bulduğundan, 11 Mayıs, 2 Haziran ve 20 Haziran 1920’de yapılan toplantılardan bir sonuç alınamamıştır. Bunun üzerine İtilaf Devletleri, San-Remo kararlarına işlerlik kazandırmak amacıyla, Yunan kuvvetlerine Milne Hattı denilen Manisa-Ayvalık hattından doğuya geçme izni vermişlerdir. Yunan Kuvvetleri, 22 Haziran 1920’de taarruza geçerek Salihli, Akhisar, Alaşehir, Balıkesir, Bandırma, İznik ve Bursa’yı işgal etmişlerdir. Hamza Eroğlu’na göre: *“Bu taarruzun hedefi, Sevr’in idam hükmünü kolaylıkla uygulama imkânını hazırlamak ve antlaşma tasarısında herhangi bir değişikliği mümkün kılmamaktır”* (Eroğlu, 1990:149). Türkiye Büyük Millet Meclisi ordularının Birinci İnönü ve İkinci İnönü’de zafer kazanmalarıyla İstanbul Hükümeti üzerindeki baskılarını dahada arttıran İtilaf Devletleri nihayet amaçlarına ulaştılar ve Osmanlı Devleti ile aralarında 10 Ağustos 1920 yılında Sevr Antlaşması’nı imzaladılar. Böylece Osmanlı Devleti fiilen sona ermiş bulunuyordu. Türkiye Büyük Millet Meclisi Sevr Antlaşması’nı onaylayanları vatan haini ilan etti ve anlaşmanın halk meclisi tarafından onaylanmadığı için geçerli olamayacağını belirtir.

Türk orduları Anadolu’da İngiliz destekli Yunan orduları ve Fransız işgalleriyle mücadele ederken, İngiltere de boş durmuyordu, ancak I. Dünya Savaşı’ndan dolayı ekonomik olarak zayıflamıştı, hatta ortadoğu’daki işgal bölgelerinden çekilme düşüncesi bile bazı yöneticilerce kabul görüyordu. Çekilmeyi savunanların başında ise Savaş Bakanı Churchill geliyordu (Kaymaz, 2003:147). Churchill 1920’de ki Aralık ayı Bakanlar Kurulu toplantısında, Radcliffe’in önerdiği hatta geri çekilmenin gerekliliğini dile getirince çekilme karşıtları ikna olmadı. Kendiside Bağdattaki Sivil Komiserlik görevini Percy Cox’a devrettikten sonra devlet memuriyetinden ayrılarak dinlenmeye çekildi.

İngiltere için bölgeden çekilmek o kadar kolay değildi. Anlaşma gereği Türklerin uzun süre yaşadığı Mezopotamya topraklarında bir Arap Devleti kurulma sözü verilmişti. Milli Mücadeleyi devam ettiren Mustafa Kemal Paşa'da bölgedeki gelişmeleri yakından takip ediyordu. Mustafa Kemal Paşa Mezopotamya'nın İngiltere ve Fransa gibi büyük devletlerin hâkimiyeti altına girmesi yerine bölgede yeni devletlerin kurulmasından yanaydı. Bu amaçlarda Suriye ve Irak Devleti'nin de bağımsız olmasını istiyordu (Meydan, 2017: 149). Görevi devr alan Cox Churchill'in aksine çok hızlı hareket etti. Ekim 1920'de Bağdat'a gelerek Yüksek Komiser sıfatıyla işgaleden beri devam eden sıkıyönetim düzenine son vererek "*Devlet Konseyi*" adıyla bir Arap Hükümeti kurdu. Başına Bağdat'ın köklü ve saygın ailelerden Geylaniler'in lideri ve aynı zamanda Bağdat Naibi olan Abdurrahman'ı getirdi. 11 Kasım 1920'de Devlet Konseyi'ni Irak Hükümeti olarak ilan eden Cox Konsey başkanını Başbakan üyelerini bakan, olarak atayarak yanlarına birer İngiliz danışman verdi. Böylece bu yeni kurulan Irak Devleti'nide kontrol altına almış oldu. Yeni bir anlayış ile bölgede kontrolü sağlamaya çalışan İngiltere'nin ikinci hamlesine gecikmedi. İngiliz sömürgeler bakanlığına bağlı Ortadoğu bölümü oluşturmaya karar verdi. Milner'in istifasıyla boşalan sömürgeler bakanlığına ise daha önce çekilme taraftarı olan Churchill getirildi. Göreve gelen Churchill görüşlerini tümüyle değiştirecek bölgenin kontrolü için Cox ile uyum içinde çalışacaktı. Bunun içinde kendileriyle uyum içinde çalışacak Bir Irak Devleti başkanına ihtiyaç vardı bu kişide Kral Faysal'dı.

Kral Faysal'ın tutum, davranış ve görüşleri İngiltere Hükümetiyle uyum içindeydi (Cemiyet-i Akvâm Türkiye ve Irak Hudûdu Meselesi, 1925: 6-7). Churchill bu sebeple Kahire'de İngiltere'nin tüm önde gelen Yakın Doğu Bölgesi alanında uzman ve yöneticilerin katılacağı ve Güneybatı Asya'daki İngiliz İmparatorluk çıkarlarının ele alınacağı bir konferans düzenledi. Konferansa Churchill yanı sıra P.Cox, G. Bell, H.Young, T.E Lawrance ile artık A.P.O.C'u temsil etmekte olan A.T. Wilson katılmıştı. 12 Mart 1921'de başlayan bu konferansın konusu hiç kuşkusuz Irak'tı (Kaymaz, 2003:151). Buradakilerin hepsi İngiltere'nin sömürge emelleri üzerine çalışmalar yapmış kişilerdi. G. Bell, Arap Coğrafyası'nı, karış karış gezmiş aşiretlerin Osmanlı Devleti yönetimi ve Türkler hakkındaki görüşlerini iyi analiz etmişti. Kahire'de yapılan bu konferansın

sonuçları ise Irak'ta Anayasal Monarşi kurulması, Faysal'ın Irak kralı olmasıydı. İngilizlerin desteğiyle muhaliflerini tutuklama ve sürgünlerle etkisiz hale getiren Kral Faysal 1920'deki yapılan göstermelik bir referandum sonucu 1921 yılında Irak yöneticisi oldu (Kahraman, 2008:7).

Faysal'ın yönetici olmasında, Arap olması, Üçte ikisi Arap ve Müslüman olan bir toplumun başına geçirilmesi, bir anlamda Türkiye ile olan bağların kesin olarak kopartılmasını da amaçlamıştır (Çeçen, 1998: 14). I. Dünya Savaşı öncesinde İngilizler, Mekke Emiri Hüseyin ile Büyük Arabistan Devleti kurulması ve Arapların Osmanlı Devleti'nden ayrılması konusunda anlaşmışlar. Bazı Arap Aşiretleri savaşta İngilizler'e yardım etmişlerdi. Artık Irak Devleti kurulmuştu, İngilizler'le uyum içinde çalışacak bir yöneticisi de seçilmişti. Şimdi sıra yeni kurulan bu Irak Devleti'nin sınırlarını oluşturmaya gelmişti. Kahire Konferansı'nda bölgede yaşayan milletlerin haklarından da bahsedilmişti. Bölgede kurulacak yeni devlet bütün halk kesimini temsil etmeliydi. Sınırlar öyle çizilmeliydi ki hem ekonomik güç hemde kültürel denge sağlanmalıydı. Bu amaçla, İngilizler, daha önce Osmanlı eyaletleri olan Musul, Bagdat ve Basra'yı içine alan Modern Irak adıyla yeni devlet oluşumunu sağladılar (Kahraman, 2008: 6). Irak'ın oluşumunda, bölgedeki araştırma yapan Lawrance, Bell gibi ajanlar ve petrol mühendislerinin görüşleri de dikkate alınmıştır. Daha önce Paris'te toplanan konferansta İngiltere savaşla ele geçirilmiş sömürgelerin kendi topraklarına katılması gerektiğini öne sürmüştür (Uluslan, 2008: 238). Buna kısaca Mandacılık ta denilmektedir. Yeni kurulan Kral Faysal yönetimindeki Irak Devleti hiç kuşkusuz İngiliz Mandası altında olacaktı zaten bakanlarının ve yöneticilerinin tamamının İngiliz danışmanları olacaktı; Ancak Irak halkı Faysal'ın yönetimini tam olarak kabul etmiyordu. İngiltere'de bunun farkındaydı; çünkü Faysal sünniydi. Nüfusun yarıdan fazlası ise şiiydi, Hristiyan ve Yahudilerde Müslüman olduğu için Faysal'a karşıydılar. Araplar dışındaki Sünnilerde Arap olduğu için Faysal'ı desteklemiyorlardı. Aşiretler ise her türlü devlet oluşumuna karşıydı. Faysal'ın istenmediğini bilen Cox, oy pusulalarıana Iraklı "*olduğumu teyid ederim*" fikrini ortaya koyması kabul görmedi. Kerkük ve Süleymaniye halkı da Faysal'a bağlılık yemini etmemek için seçimleri boykot ettiler (Kaymaz, 2003:153).

Irak Devleti'nin kurulması sürecinde İngilizler'i uğraştıran diğer bir konuda Kürt Sorunu olmuştur. Kürtler'in kendi kendini yönetecek teşkilatının olmadığı Irak Devleti'ne katılmalarında sorun oluşturacağı İngiltere tarafından biliniyordu. Kahire'de bu konu görüşülmüş ancak bir sonuç alınamamıştı. İngilizleri tedirgin eden diğer bir konuda Türklerle Kürtler'in yüzyıllardır beraber yaşadığı iki milletinde Müslüman olduğu, sorunlarını genelde birlikte çözdüğü birbirine bağlı ayrılmaz milletler olduğu meselesiydi.

Wilson İlkeleri'nin maddelerinden olan ve tartışmalı bölgelerde kimin nüfusu çoksa bölge halklarının o devlet yönetimine gireceği maddesinde İngiltereyi tedirgin ediyordu. Çünkü Doğu Anadolu'da I. Dünya Savaşı sırasında Ermeniler'in Müslüman Türk ve Kürt halkını vahşice katletmelerine rağmen Türk halkı nüfus olarak hala fazlaydı. Musul vilayetinde yerleşik nüfusun son resmi istatistiklere göre 500,000 civarındaydı (Meray, 1993: 345). İngiltere'nin tedirgin olduğu durumda buydu olası bir plesibitte Musul'da yaşayan halkların çoğu Türkiye'yi tercîh edeceklerdi. İngiltere halk oylamaları ile katılım konusuna da çözüm bulmakta gecikmemiştir. Zaman zaman halkların cahil olduğu gerekçesiyle oylamaların gerçeği göstermeyeceğini bahane etmiş, zaman zamanda sorunların barış yoluyla çözülmesi için I. Dünya Savaşı sonrası kurulan, kendi üyesinin sözünün geçerli olduğu Milletler Cemiyeti'ne konuları havale etmiştir. Cemiyetin temel amacı uluslararası işbirliğini geliştirerek uluslararası barış ve güvenliği sağlamaktı (Kıran, 2008: 19). Milletler Cemiyet'in kontrolü'nün İngilizlerde olması hiç kuşkuksuz onu güvensiz kılmaktaydı. Ama İngiltere savaştan galip çıktığı için savaşta zayıfladığı ekonomik gücünü de tekrar kazanmak istiyordu. Bu sebeple gelişen sanayisine kaynak için hammadde bakımından zengin yeni topraklara ihtiyacı vardı. Bu amaçla, Wilson İlkelerini kendi çıkarlarına göre düzenleme yoluna gitti. Daha önce Paris'te toplanan konferansta İngiltere savaşla ele geçirilmiş sömürgelerin kendi topraklarına katılması gerektiğini öne sürmüştür. Wilson ise, bu gibi toprakların Milletler Cemiyeti adına manda sistemiyle yönetilmesinin uygun olacağı görüşünü ortaya koymuştur. Wilson'a göre eğer toprak alma ilkesi üstün tutulursa daha başlangıçta Milletler Cemiyeti dünyaya güven verme yeteneğinden yoksun kalacaktır. Yeni doğmuş olan Milletler Cemiyeti'nin bu konularda daha hassas olması gerekmektedir. Wilson bu konu hakkında, yani manda sistemine karşılık toprağa el koyma biçiminin ortaya

konulmasına karşılık, “*Milletler Cemiyeti ülküsünün temeline ters*” demektedir. Ancak İngiltere kendi çıkarları doğrultusunda Wilson’un bu açıklamalarından etkilenmemiştir. Çünkü İngiltere, Paris Milletler Cemiyeti kurmak için değil, hemen hemen kaybolmuş bir savaşın kazanılması ve kendi ülkelerinin gelecekteki güvenliğine ilişkin çareleri bulmak için toplanmıştır. İngiltere’nin istediği kendilerinin tam kontrolü altında manda düzeninin bütün yararlarını elde etmektir (Evans, 2004: 95-97).

İngilizler yeni kurulan Irak Devleti’nin sınırlarını belirlemeye çalışırken TBMM Başkanı Mustafa Kemal, kurduğu düzenli ordu işgalci İtilaf Devletleri’ne karşı amansız bir mücadele veriyordu. Anadolu topraklarında batıdan Yunanlılar ilerlerken Ermeniler de çıkan fırsatı değerlendirerek, Doğu Anadolu’daki saldırılarını yoğunlaştırmışlardır. Ermenilerin Misak-ı Milli sınırlarını ihlal etmeleri üzerine Kazım Karabekir Paşa, 28 Eylül 1920’de karşı taarruza geçmiş, Kars, Arpaçay ve Gümrü’yü ele geçirmişti. Barış istemek zorunda kalan Ermenilerle 2/3 Aralık 1920’de Gümrü Antlaşması imzalanmış, Kars, Sarıkamış, Kağızman ve Iğdır geri alınmıştı (Tuncoku, 2001: 74). Ermenilerle imzalanan Gümrü Antlaşması, Misak-Milli’de belirtilen doğu sınırının tespiti konusunda ve TBMM Hükümeti’nin imzaladığı ilk antlaşma olması açısından önem arz etmektedir. Böylece TBMM’yi tanıyan ilk devlette Ermenistan olmuştur. Yunan kuvvetleri ise 6 Ocak 1921’de Bursa’dan Eskişehir istikametine hareket ettirmişler. Albay İsmet (İnönü) ve Albay Refet (Bele) tarafından komuta edilen düzenli Türk Ordusu, Yunan Ordusunu İnönü’de karşılamıştır. Yunan kuvvetleri başarılı bir savunmadan sonra 11 Ocak 1921’de durdurulmuştur. İtilaf Devletleri, TBMM ordularının başarılı mücadelesini görünce işin ciddiyetini anlamış olacak ki Birinci İnönü Muharebesi’nden sonra, Sevr Antlaşması’nın şartlarını yeniden gözden geçirmek üzere, Londra’da bir konferans toplamaya karar vermişlerdi.

Londra Konferansı, 21 Şubat-12 Mart 1921 tarihleri arasında İngiltere’de yapılmıştır (Atatürk, 1983: 424). Bu Konferans’a Osmanlı Hükümeti adına Sadrazam Tevfik Paşa ve TBMM Hükümeti adına Dışişleri Bakanı Bekir Sami Bey katılmışlardı (Kınross, 2003: 311). Türk Milleti adına Osmanlı Hükümeti Heyeti’ne söz verildiğinde, Sadrazam Tevfik Paşa: “*Söz hakkı milletin gerçek temsilcilerindir*” diyerek, fevkalade bir jest yaparak, İtilaf Devletleri’ni şimdiye

kadar tanımak istemedikleri TBMM Hükümeti'yle direkt olarak muhatap olma durumunda bırakmıştır. Londra Konferansı'nın şartları, Sevr Antlaşması'nın şartlarını biraz yumuşatıyor, ancak temel esaslarını muhafaza ediyordu. Konferans Heyetimiz, Misakı Milli kararlarına ters olduğu gerekçesiyle burada öne sürülen görüşleri kabul etmediler ve İtilaf Devletleri temsilcilerine, Ankara Heyeti'nin isteklerini bidirdiler. Bu istekler; Yunanlıların İzmir'i boşaltmaları, Boğazlar üzerinde Türklerin yeniden egemen güç konumuna gelmesi, İstanbul'daki tüm yabancı askerlerin derhâl şehri boşaltması şeklindeydi ancak bu istekleri İtilaf Devletleri, kabul yerine alayla karşılamışlardı (Volkan, 1998:239).

Londra Konferansı görüşmeleri, hiçbir konuda sonuç almamadan sona ermiş olmasına rağmen, TBMM Hükümeti'nin konferans'a çağırılması Milli Mücadele'nin İtilaf Devletleri'ne karşı politik alanındaki başarısının başlangıcı olarak kabul edilmiştir. TBMM Hükümeti Dışişleri Bakanı Bekir Sami Bey İngiltere, Fransa ve İtalya ile ikili antlaşmaları imzalamıştı (Kemal, 2007:667). Mustafa Kemal bu anlaşmalardan tam bağımsızlığa aykırı olduğu gerekçesiyle memnun kalmamıştır ve bu konu hakkında şu hususları dile getirmiştir: *“Beyler, İtilaf Devletleri'nin, Londra'ya barış yapmak için gönderdiğimiz delegeler Kurulumuz Başkanı Bekir Sami Beye imza ettirdikleri sözleşmelerle, Sevr tasarısından sonra aralarında yaptıkları “Üçlü Antlaşma” adı verilen ve Anadolu'yu sömürme (nüfuz) bölgelerine ayıran anlaşmayı, başka adlar altında, ulusal hükümetimize kabul ettirmek amacını güttükleri apaçık bellidir. İtilaf Devletleri üyeleri bu isteklerini Bekir Sami Beye kabul ettirmeyi de başarmışlardır... Bekir Sami Beye, görüşlerinin yersizliğini kendim söyleyerek Dışişleri Bakanlığından çekilmesini önerdim. Bekir Sami Bey, bu önerimi kabul ederek çekilme yazısını verdi”* (Atatürk, 1983: 432-433). Londra Konferansı'yla; İtilaf Devletleri, TBMM Hükümeti'ni resmen muhatap olarak kabul etmek durumunda kalmış, ancak, Misak-ı Milli'yi kabul etmemişlerdi. Konferanstan sonraki en önemli olaysa 4 gün sonra İngilizler'in desteğiyle Kahire'de Faysal yönetiminde Irak Devleti'nin oluşturulmasıydı. TBMM Hükümeti'de Rusya ile 16 Mart 1921'de Moskova Antlaşması'nı imzalayarak İtilaf Devletleri'ne karşı bir denge gücü oluşturma yoluna gitti. Moskova Antlaşması'yla doğu sınırlarımızın güvenliği ve Rusya'nın desteği sağlanırken, Kafkas Cephesi'ndeki birlik, silah,

araç, gereç ve malzeme Batı Cephesi'ne kaydırılarak Yunanistan'a karşı cephe güçlendirilmiştir.

İtilaf Devletleri, Londra Konferansı'nda Türk Heyeti'ne bir aylık süre vermelerine rağmen, daha cevabını beklemeden Yunan kuvvetleri, 23 Mart 1921'de İnönü mevzilerine tekrar taarruza başlamışlardı. Batı Cephesi Komutanlığı'nın 1 Nisan 1921'de yaptığı karşı taarruzla Yunan Ordusu ikinci defa İnönü mevzilerinde mağlup edilmiştir (Aydemir, 2004: 437-438). İngilizler'in desteğiyle Yunanlılar Ankara'yı ele geçirmek ve Milli Mücadeleye son vermek amacıyla, yeni bir taarruz düzenlediler. Tarihe Kütahya-Eskişehir Muharebeleri olarak geçen Yunan Ordusunun 10 Temmuz 1921'de başlattığı bu taarruz, Türk Ordusu'nun 25 Temmuz 1921'de Sakarya Nehri'nin doğusuna çekilmesi ile sonuçlanmıştı. Ancak; Mustafa Kemal'in başkomutan seçilerek yayınladığı Tekâlif-i Emirleri ve genel seferberlik ilanı ile ordu gücünü tekrar yükseltmesi teslimiyetin kolay olmayacağını gösteriyordu. 23 Ağustos-13 Eylül 1921 tarihleri arasında cereyan eden Sakarya Meydan Muharebesi'nde Türk ulusçuları kanlı savaşların ardından Yunanlıları 1921 yılının Eylül ayı ortasında Sakarya nehrinde durdurmuş ve geri çekilmeye zorlamıştı (Kaymaz, 2003:165). Bu durum artık Yunanlılar'ın Anadolu'da yeni bir taarruza geçemeyeceklerinin de göstergesiydi.

Türk Hükümeti, Osmanlı Devleti'nin son yüzyılda izlediği denge politikası çerçevesinde topraklarını korumak amaçlı zaman zaman Avrupalı devletlerin güçlerinden de faydalanmıştı. Rusya'da rejim değişikliği olmuş kendine güçlenmek için taraftar arıyordu. Bu durumdan faydalanmak isteyen Dışişleri bakanı Yusuf Kemal Bey, Sakarya Savaşı'ndan hemen önce 4 Ağustos 1921 tarihinde, Sovyet meslektaşları Çiçerin'e Boğazlar ve Musul konularında ortak bir eylem planı içeren bir anlaşma önerisinde bulundu (Yerasimos, 1979: 389-392). Yusuf Kemal Bey, İngilizler'in Musul petrollerinin güvenliği için bölgede daha önce Ermeniler'i kullandıklarını, şimdi de Kürt aşiretleri üzerinde çalışmalar yaptığını ayrıca Çiçerin'e bildirmiştir; fakat mektubuna cevap alamamıştır. Sakarya Meydan Muharebesi'nin kazanılması Rusya ile TBMM'yi tekrar yakınlaştırmıştır. Rusya'nın da onayı ile Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan ile 13 Ekim 1921'de Kars Antlaşması imzalamıştı. Bu antlaşmalarla Türkiye'nin

Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan Devletleri'yle bugünkü sınırları çiziliyordu. Sakarya Savaşı'nın kazanılması ile İtalya da Akdeniz Bölgesindeki kuvvetlerini çekmeye başlamıştı. Artık roller tersine dönmeye başlamış I. Dünya Savaşı'ndan yenik çıkan Türk milleti kazandığı bu savaşla İtilaf Devletleri'nin haksız işgallerine karşı direneceğini gösteriyordu.

Sakarya Savaşı'ndaki Türk başarısından Fransa da etkilendi. Fransa, Sakarya Meydan Muharebesi'nden sonra, TBMM Hükümeti'yle 20 Ekim 1921'de Ankara İtilafnamesi'ni imzalamıştır. Bu antlaşmayla Hatay hariç halen geçerli olan Suriye sınırimız çizilmişti. Böylece Fransa, Ankara İtilafnamesi'yle Türkiye'nin Hatay dışında Misak-ı Millî sınırlarını kabul ediyor, yeni kurulan Türk Devleti'ni de tanımış oluyordu. Ankara Hükümeti, Sakarya Meydan Muharebesi'nden sonra, İtilaf Devletleri'yle yaptığı bu antlaşmalarla, Türk Milleti'nin haklı mücadelesini tüm dünyaya anlatmak fırsatını bulmuştur (Turan, 1999: 173). İtilaf Devletleri'nin antlaşmalara uymadan haksız yere işgallerde bulunduğunu Türk halkının buna izin vermeyeceğini bildiren Mustafa Kemal Paşa 28 Aralık 1920 tarihli konuşmasında, *“Musul’un mütareke anında Türk Ordusu’nun hâkimiyetinde olduğunu, işgalin İngilizler tarafından, mütareke hükümlerine aykırı olarak gerçekleştirildiğini”* belirtmesi bu konuda ki en iyi örneklerden biridir (Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, II, 1981: 6).

Churchill, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin, Fransa ile yaptığı Ankara Antlaşması'ndan Musul adına büyük endişe duymuştur. Bunun birinci nedeni Türkiye'nin, Fransa'yla anlaşarak, Bağdat Demiryolu'nu kullanmak sûretiyle, Faysal'ın hassas rejimine saldırması ihtimalinin doğruduğu endişeydi. İngiltereyi tedirgin eden ikinci durum ise Sakarya Savaşı'nı kazanan Türk ordularının Yunanlılar yerine Misak-ı Milli'ye göre işgal altında bulunan Musul'u kurtarmak için bölgeye yönelmeleri idi (Kaymaz, 2003:166). Mustafa Kemal, İtilaf Devletleri ile ayrı ayrı antlaşmalar imzalayarak bu devletlerin bütünlük gücünü kırmaya çalışıyordu. Ancak İtilaf Devletleri Sevr Antlaşması'nı bir an önce uygulama politikasından da vazgeçmiş değillerdi.

İtilaf Devletleri, Sakarya Meydan Muharebesi'nde başarılı olamayan Yunanlılara, bazı avantajlar sağlamak amacıyla, 22 Mart 1922'de Türkiye ve Yunanistan'a mütareke şartlarını bildirmişlerdir. Türkiye'nin cevabının

bildirilmesine vakit kalmadan, Paris'te toplanmış bulunan İtilaf Devletleri Dışişleri Bakanları, 26 Mart 1922'de tekrar barış teklifinde bulunmuşlardır (Kemal, 2007: 669). İleri sürülen barış şartlarına göre; Londra Konferansı'nda olduğu şekilde Sevr Antlaşması'nın esası korunuyordu. Mustafa Kemal tarafından yönetilen Türk Hükümeti, sunulan bu teklifleri kabul etmeyerek karşı bir teklif hazırladı.

Türk Hükümeti, İtilaf Devletleri'ne 5 Nisan 1922'de yaptığı teklifte, Yunanlıların bütün Anadolu'dan çekilmesini istemiştir. İtilaf Devletleri 15 Nisan 1922 tarihli cevaplarıyla Türkiye'nin teklifini reddetmişlerdir. Atatürk, iç ve dış düşmanlarını çok iyi tanıyordu. Herkesin imkânsız dediği Milli mücadeleyi onun için imkânlı hale getiren şey sahip olduğu doğru bilgilerdi. Bu nedenle aslında hiçbir şeyi şansa bırakmamıştı, her şeyi bir matematik mimarı gibi ince ayrıntısına kadar hesaplamıştı (Meydan, 2017: 284). Gerçek açık ve netti, Mustafa Kemal Paşa tam bağımsız bir Türk Devleti istiyordu.

İngiltere, Türkiye'nin yakın bir tarihte Yunan Ordusuna karşı taarruza geçebileceği, Türkiye'nin Rusya'yla olan ilişkilerinin nasıl gelişeceği ve Türkiye'nin Irak'a karşı askerî bir harekât yapabileceği ihtimâlleri üzerinde duruyor, bu gelişmelerin çıkarlarını olumsuz etkileyeceğinden endişe duyuyordu. Musul konusunda İngiltere'nin tedirginliği Mustafa Kemal'in Yunan ordusu üzerine taarruz emri vermesiyle biraz hafifledi. Mustafa Kemal Paşa, Lozan Barış Antlaşması öncesi yapılan barış girişimlerinden, Türkiye lehine bir sonuç çıkmayacağını tahmin etmiş, 17 Ağustos'ta gizlice Ankaradan ayrılıp, Akşehir'deki Batı Cephesi Karargâhı'na gelerek, kısa bir görüşmeden sonra, 24 Ağustos karargâhı Şuhut'a taşımış, 26 Ağustos 1922 sabahı Yunanlılar'a karşı taarruza başlamıştır (Akşin, 2011:104).

Türk orduları, 30 Ağustos 1922'de Başkomutanlık Meydan Muharebesi'ni kazanmışlardır. Anadolu'da ki bu başarı Türk Genel Kurmayı'nı Musul'u kurtarmak için askeri tedbirler alma düşüncesine itmiş, Genel Kurmay Başkanı Fevzi Paşa, El-Cezire Cephesi Kumandanlığı'ndan, 7 Eylül 1922'de Musul'a bir taarruz hazırlığı yapılması talebinde bulunmuştur; (Gürün, 1986: 390-391) Ancak dönemin zor şartları nedeniyle Musul'a askeri operasyon düşüncesinin hayata geçirilebilmesi mümkün olamamıştır. 30 Ağustos zaferini kazanan Türk ordusu 9

Eylül 1922'de İzmir'e, 10 Eylül 1922'de Bursa'ya ulaşmışlardır. İngiltere'nin Türk ordusunun İstanbul ve boğazlara yönelebileceği düşüncesiyle uygun barış ortamı oluşturulmaya çalışılmış ve İtilaf Devletleri'nin, isteğiyle Türk Ordusu 23 Eylül 1922'de askerî harekâtı durdurmuş, 11 Ekim 1922'de İtilaf Devletleri ile TBMM arasında Mudanya Mütarekesi imzalanmıştır. Bu anlaşmaya göre İstanbul ve Boğazlar TBMM Hükümeti'ne bırakılmıştır.

11 Ekim 1922'de Mudanya Mütarekesi'nin imzalanması ile Osmanlı Devleti de hukuken sona ermiştir. Bu antlaşmaya göre Anadolu ve Doğu Trakya yabancı işgalden kurtarıldı. Ama iki bölge daha yabancı işgalindeydi: Biri İstanbul ve Boğazlar bölgesi diğeri Musul vilayeti idi (Şimşir, 2005:861). İşgal altında bulunan bu iki bölgedeki sorunun çözümü de Lozan antlaşmasına bırakıldı. Hariciye vekili Sinop mebusu Rıza Nur, 28 Ekim 1922 tarihinde Fransa, İngiltere, İtalya Devletleri tarafından birisi Fransızca, birisi İtalyanca ve diğeri İngilizce olmak üzere ayrı ayrı verilen notalarla Ankara Hükümetinin Lozan'a davet edildiğini mecliste açıkladı. Davet metninde: *“Fransa, Büyük Britanya ve İtalya hükümetleri Büyük Millet Meclisi Hükümetini Şark'ta harbe son verecek bir antlaşma şartları için 13 Kasım'da Lozan'da başlayacak görüşmeler için temsilciler göndermeye şerefle davet edeler”* deniliyordu (TBMM, ZC, 1922: 221). TBMM, yeni yapılacak barış görüşmelerine tek kuvvet olarak katılabilmek amacıyla 1 Kasım 1922'de saltanatı kaldırmıştır (Akşin, 2011: 108).

Anadolu'daki savaşın silahlı safhası sona ermişti ancak Musul'un anavatana katılması için bölgede mücadele devam ediyordu. Mustafa Kemal Paşa, Misak-ı Milli sınırları içinde bulunan Musul Bölgesinde İngilizlere ve işbirlikçilerine karşı direnişini yakından takip ediyordu; bu amaçla 1 Şubat 1922 tarihinde Milis Yarbayı Özdemir Bey'i Musul Bölgesine göndermiştir. Özdemir Bey'in amacı Musul'un Faysal yönetimine geçmesini engellemektir. Özdemir Bey Diyarbakır'da El Cezire Komutanı Cevat Bey'le fikir alışverişi yaptıktan sonra Revandıza hareket etti. Burada oluşturduğu kuvvetlerle Derbent Savaşında İngilizleri yendi (Kaymaz, 2003:195). Türk saldırısıyla tedirgin olan İngilizler Süleymaniye'den çekildiler Musul'dan da çekilme düşüncesi hâkim olmaya başlamıştı, İngiliz oyunları tekrar devreye girdi. Bu oyunlardan ilki Kürtleri bölerek Özdemir Bey'in

ordu gücünü zayıflatmak ikincisi ise hava kuvvetlerinden destek almak şeklindeydi.

Kürtleri Türklerden ayırtmak nasıl olacaktı, İngiltere bunun planında yapmıştı. İngiliz yönetiminde Kürtlere özerklik verilecek ve kendi dillerinde okulları olacaktır (Kılıç, 2009:328). Daha da ayrıntıya girmek gerekirse önce Kürtlere özerklik verilecek Kürtler isterlerse bağımsız devlet kurmak için Cemiyet-i Akvâm'a müracaat edebileceklerdi. Bölgedeki Kürt yönetimi için de Süleymaniye'de sözü geçen Şeyh Mahmut belirlenmişti. İngilizler bölgedeki başarısızlığın telafisi için Şeyh Mahmud'u devreye soktular. Mahmud'un devreye girmesi aşiretleri böldü, bir kısım aşiretler Türklerin yanında mücadeleyi yeğlerken diğer bir kısım aşiretler mahallî muhtariyet elde etmenin mümkün olabileceği düşüncesiyle Şeyh Mahmut'un himayesini tercih ettiler (Binark, 1993: 62).

Kral Faysal'la da iyi geçinebilecek olan Şeyh Mahmut, İngiliz desteğiyle Süleymaniye valisi oldu. Bu olaydan sonra Kürt-İngiliz işbirliği başladı Özdemiş Bey aşiretlerden destek alamamaya başlayınca bölgeyi elinde tutma şansının azaldığını anladı. İngilizler Türklere destek veren Kürt yörelerini de hava saldırılarıyla yıldırdılar. Özdemiş Bey devletten destek alamayınca bölgedeki durum değişti (Kaymaz, 2003:206). Lojistik destekten mahrum kalan ordu yıpranır ve Ankara Hükümeti'nin emriyle geri çekilme kararı almıştır. Böylece bölgedeki Türk Hükümeti'nin gücü de zayıflarken, İngiltere'de gücünü hissettirmeye başlamıştır. İngiltere'nin genel işgal politikasına bakmak gerekirse; petrol bakımından zengin olan Ortadoğu bölgesi, I. Dünya Savaşı'ndan sonra İngilizler için mutlaka ele geçirilmesi gereken bir bölge haline gelmiştir. Nitekim bu yolda faaliyete geçen İngiltere, Osmanlı Devleti'nin savaşın mağlupları arasında yer almasından istifade ederek, Musul-Kerkük bölgesi üzerinde hâkimiyet kurmak için her türlü yolu denemektan kaçınmamıştır. Galip olmanın verdiği avantajları kullanarak, askerî açıdan durumunu sağlamlaştırdıktan sonra bölge halkına da kendini kabul ettirmenin yollarını arayan İngiltere, bölgenin etnik ve dinî yapısının çeşitliliğini kullanıp, yüzyıllardır ciddi bir problem olmadan Musul ve civarını yöneten Osmanlı Devleti ile halkın arasını açarak hedefine ulaşmanın yollarını aramıştır. Bu doğrultuda Türk olmayan Müslüman

ve gayrimüslim unsurlar arasına ayrılık düşüncesi yerleştirilmeye çalışılmıştır. Bunun içinde bölgenin çok uluslu yapısından faydalanmıştır. Bağımsızlığı sonrası Irak'ta, etnik ve dinsel açıdan dağılım ise şu şekildedir; Bağdat'ın merkezi itibarıyla kuzeyinde Sünniler, güneyinde ise Şiiler çoğunluğu oluşturmaktaydılar. Bunun yanı sıra, 100.000 civarındaki Yahudi nüfusunun büyük bir bölümü de Bağdat'ta yaşamaktaydı.

Musul ve Kerkük bölgelerinde ise Türkler, Araplar, Kürtler, Acemiler ve kısmen de Nasturiler yaşamaktaydı. Toplam nüfusu, yaklaşık olarak 2,5 milyon olan Irak'ta, halkın % 60'ı Arapça konuşmakla birlikte, % 97'si Müslümandı (Özcan, 2003:9). İngilizler bu etnik çeşitlilikten faydalanabilecekleri biliyorlardı. Ayrıştırıcı fikirleri bölgede taraftar bulmuş sorun yeni hâl almıştır. İngilizler'in bölgedeki zararlı faaliyetleri devam ederken Türk ordusu Fevzi Paşa'nın isteğiyle yeni bir saldırı hazırlıklarında başlatmıştı. Ancak saldırı başlamadan, Lozan Konferansı'nın başlayacak olması askerî yöntemlerden vazgeçildiğini göstermektedir (Öke, 1987:192). İtilaf Devletleri aslında savaştığı diğer İttifak Devletleri'yle barış anlaşmalarını tamamlamışlardı. Ancak Osmanlı Devleti topraklarının paylaşımı arasında anlaşmazlık yaşadılar belkide Rusya'nın savaştan erken çekileceğini hatta Kurtuluş Savaşı'nda Türkiye ile işbirliği yapacağını tahmin etmemişlerdi. Türk Milleti'nin işgallere boyun eğmeyerek Anadolu'da Ermenileri, Yunanlıları ve Fransızları yeneceklerini tahmin etmemişlerdi. Anadoludaki savaşı kazanıp Türkler'in petrol yatakları bakımından zengin Musul'a yönelmeleri özellikle İngilizler'i alelacele barışa zorladı ve barış isteklerini Türk Hükümetine bildirdiler.

1.5. Lozan Konferansı ve Türkiye-Irak Sınırı Tartışmaları

Türk Hükümeti'nin isteği kabulü üzerine Lozan Konferansı 20 Kasım 1922'de açılmış, görüşmeler 21 Kasım 1922'de başlamıştır. Lozan Barış görüşmelerine; Türkiye, İngiltere, Fransa, İtalya, Japonya, Yunanistan, Romanya, Yugoslavya (Sırp-Hırvat-Sloven Devleti), Rusya, Ukrayna, Gürcistan, Amerika Birleşik Devletleri (ABD), Belçika, Portekiz ve Bulgaristan katılmışlardır (Kemal, 2007: 672). Mudanya Ateşkes Antlaşması'ndan sonra, Türk Hükümeti, İtilaf Devletleri'yle yapılacak Lozan görüşmelerine başkan olarak seçilen İsmet Paşa, görüşmelere 40 delege ile katılmıştır. Bu görüşmelerdeki en önemli konulardan

biride Türkiye-Irak sınırı ve Musul meselesi olmuştur. İngilizlerin Musul'u Mütareke anlaşmasına aykırı olarak "işgal" etmiş olmasından dolayı TBMM Hükümeti, Musul konusunda iade ilkesini benimsemiştir. Musul, Lozan Konferansı'nda üzerinde en çetin görüşmelerin yaşandığı konuydu. Bu doğrultuda Bitlis Mebusu Yusuf Ziya Bey Lozan görüşmelerine gidecek heyete Misak-ı Millî sınırları içerisinde olan Kerkük, Musul ve Süleymaniye'nin Doğu vilayetlerinin bir parçası olduğunu hatırlattıktan sonra bunları ayırmanın Doğu vilayetlerimizde bir düşmanlık ve ikilik uyandıracağını ve Doğu vilayetlerimizin Musul'dan Kerkük'ten, Süleymaniye'den ayırmanın onları hem felç edeceğini hem de Doğu vilayetlerimizin huzur ve sükûnetini kaçıracağını belirtiyordu (TBMM, ZC, 1922: 353).

Musul meselesi ise 26 Kasım 1922 tarihindeki oturumda gündeme gelmiştir. Konferans'ta İngiltere temsilcisi Lord Curzon'un Türkiye'nin doğu sınırını ele almaktan kaçınarak Türkiye-Irak meselesini gündeme getirmesinin sebebi, Irak'taki durumun belirsiz ve karmaşık bir halde bulunması, buradaki İngiliz menfaatlerinin tehlikeye girmesi ve ABD ile Fransa gibi devletlerin de bölgede menfaat aramaya başlamalarıydı. Aynı oturumda İsmet Paşa'nın ortaya koyduğu Türk teziyle; etnik, coğrafî, tarihî, siyasî ve ekonomik açılardan İngilizlerin öne sürdüğü tezlerin geçersizliğini ispatlamıştı (DAGM, 1993: 63). Bu amaçla İsmet Paşa, Lozan Konferansı'nın daha başlangıcında "*Musul'un iadesi*" veya "*geri verilmesi*" üzerinde ısrar etmiştir. Türk Hükümeti'de oluşacak olumsuz bir duruma karşı güneyde askeri harekât hazırlığı gibi Musul'a karşı bazı faaliyetlerde bulunmaktan geri kalmamıştır. Bu faaliyetlerde İngiltere için daima endişe verici olmuştur (Armaoğlu, 1988: 110-111).

İsmet Paşa, Lozan'a Türk tezini etnografik, hukuki, tarihi, coğrafi, ekonomik, askeri ve stratejik açılardan ele almış, bilimsel ve akılcı delillere dayandırmak sûretiyle konuyu izah etmiştir (Kısıklı, 1999-2003:493). Lozan Konferansı'nda Türk-Irak sınır meselesi görüşülürken Türk heyeti bölgenin uzun süredir Türk egemenliğinde bulunduğunu ve Türkiye'ye bırakılmasını talep ederken Irak'ı mandası altında bulunduran İngiltere ise Musul'un Irak sınırları içinde kalmasında ısrarcı olmuştur. İngilizler Musul'un iadesi konusunda Türkiye ile aynı görüşte değildir. İngiliz Hükümeti'nin görüşüne göre Musul'un uzun süre

Osmanlı Devleti idaresinde yaşaması bölgenin ileride de Türk idaresinde olacağı anlamına gelmemektedir, Bağdat içinde aynı durum söz konusudur, bunun sebebi ise; bu iki şehrin halkı Arap olması ve şehirlerin Araplarca inşa edilmesidir. Bu şehirlerdeki Araplar, Türklere bağlı yaşamalarına rağmen kendi kültürlerini devam ettirmişlerdir (Cemiyet-i Akvâm Türkiye ve Irak Hudûdu Meselesi, 1925:161).

Ankara'nın Misak-ı Millî tezine İngiliz heyetinin karşı olduğu daha ilk günlerden itibaren biliniyordu. Bu nedenle arazi meseleleri ve Misak-ı Millî söz konusu olduğunda Musul ile ilgili açıklamalar da ardı sıra geliyordu. Dönemin Başbakanı Hüseyin Rauf Orbay'ın meclis kürsüsünde Lozan görüşmeleri ile ilgili milletvekillerini bilgilendirmek üzere yaptığı konuşma esnasında Diyarbakır Mebusu Hacı Şükrü Bey'in: Musul Meselesi ile ilgili sorularını üzerine şu açıklamayı yaptı:

“Musul meselesi ne şekildedir buyruldu; ona da kısaca cevap vereyim. Musul meselesi bugüne kadar resmî oturumlarda konuşulmadı. Musul hakkında İsmet Paşa gerek İngiliz Dışişileri müsteşarıyla ve gerekse doğrudan doğruya Hariciye Nâzırı ile temaslarında vâki olan yenilmez bir iman, bükülmez bir kuvvet ile Musul'u alacağız dedi... İsmet Paşa her temasında bunda ısrar ediyor ve mesele henüz resmî bir celseye konmamış ve henüz sonuçlanmamıştır. Son bir mektup ile Lord Curzon Musul'u vermeyeceklerini İsmet Paşa'ya bildirmiştir. Bu mektupta konuyla ilgili bir rapor da vermiştir. Fakat henüz bize ulaşmadı. tabii milletimizin, Meclisimizin emeli ve Misakı Millîdeki şekliyle, Musul'un âkıbet ini tayin ve takdir etmiştir. Hiç şüphesiz Allah'ın avni inayetiyle Musul'un, mukadderatı inşallah, o, olacaktır. Bundan başka bir şey olmayacaktır” (TBMM, GCZ, 1922: 1151).

Türk tezine göre; Bölgede Türkler tarafından kurulan Atabeylikler, Abbasi Halifelerini, onların başkentlerini, korumuşlar ve bölgenin Musul, Cezire, Harput ve Mardin gibi önemli şehirleri olan yönetim olarak kontrol altına almışlardır. Bu Atabeylikler, buralarda birçok sanat eseri oluşturmuşlardır. Daha sonra Musul'a Selçuklular hâkim olmuşlar, şehri geliştirmişlerdir. Selçuklular'dan sonra ise Musul'a Osmanlı hâkim olmuştur. Son yüzyılda Osmanlı Hâkimiyetinde bulunan Musul Vilayeti 91.000 kilometrekare ve 350.000 nüfusu barındırmaktadır (Kısıklı, 1999/2003: 488). Bu sebeple bölge Türkiye Cumhuriyeti yönetiminde kalmalıdır.

Lozan Konferansı'nda İngiliz tezinin temelini oluşturan önemli konulardan biride Türklerle, Kürtlerin aynı soydan gelmedikleri ve farklı özellikler taşıdıkları

görüştür. Curzon, bu konuda “*Müslüman Azınlık*” kavramını ortaya atarak, Türk tarafını zayıflatmaya çalışmıştır. Curzon bu iddiasının yanı sıra, Türklerin Ermenilere ve diğer azınlıklara da kötü davrandığını ileri sürmüştür. Lozan’daki Türk Heyeti Başkanı olan İsmet Paşa İngiliz iddialarından farklı olarak, Musul’da nüfusun büyük çoğunluğunu teskil eden Türk ve Kürtlerin Arap ve diğer unsurlardan ayrı olarak aynı ırktan geldiğini ve Turan kökenli olduklarını İngiliz kaynaklarına dayanarak uzun ifadelerle anlatarak, nüfus bakımından Kürt ve Türklerin bölgede oluşturdukları çoğunluğu ilmî verilere dayanılarak ortaya koymuştur (Öke, 1992:192-193). İsmet Paşa’nın ortaya koyduğu Türk tezi Misak-ı Millî’de belirtilen millet ilkesine, etnik, coğrafî, tarihî, siyasî ve ekonomik sebeplere dayandırılıp İngilizlerin öne sürdüğü tezlerin geçersizliğini ispat ediyordu. Türkiye, Musul sorununun etnik olarak değerlendirilmemesini asıl sorunun petrol olduğunu ve petrole ihtiyacı olduğunu açıklarken Curzon, Musul’daki petrolün İngiliz politikasına hiçbir etkisi olmadığı görüşünü dile getirmiş, bu meselenin Musul’un geleceği ile ilgili bir mesele olmayıp, Türk-Irak sınırının belirlenmesi ile ilgili bir sorun olduğunu özellikle vurgulamıştır (Oran, 2002: 2). Bunun üzerine konferansta Türk Heyeti, mademki sorun petrol değilse, Musul’un kaderinin ve Irak sınırının bir halk oylamasıyla çözülebileceğini ayrıca Musul’un coğrafî özellikler itibarıyla da Anadolu’nun ayrılmaz bir parçası olduğunu, Anadolu ile birçok yönlerden irtibatlı bulunduğunu ve İngilizlerin bölge halkının serbest olarak kaderlerini tayin edecek plebisite karşı çıkmasının da Türk tezinin doğruluğu anlamına geldiğini izah etmişti (Binark, 1993: 63).

İngilizler de bölgede petrol için bulunduklarını iyi biliyorlardı ancak bunu doğrudan dile getirmiyorlardı. Lozan Konferansı sırasında Musul ve petrol meselesi ilk defa, Amerikan delegesi Child ile Türk Heyeti’nden Celaleddin Arif Bey arasında 21 Kasım 1922 tarihinde yapılan görüşmede ele alınmıştır (Uluğbay, 1995: 187). Konu petrol olunca görüşmeler daha sıklaşmış taraflar konunun çözümü için delillerini ortaya koymaya başlamışlar bazen resmi bazende resmi olmayan toplantılar yapılmıştır. İsmet Paşa, 26 Kasım akşam saatlerinde, İngiliz Heyeti Başkanı Lord Curzon ile de bir görüşme yapmıştır. Bu görüşmesinin içeriği hakkında, 27 Kasım tarihinde Ankara’ya gönderdiği telgrafta şu bilgileri vermiştir: “*Akşam Curzon ile Irak üzerinde özel olarak konuştuk. Musul vilayetini isteyeceğimizi söyledim, fakat reddetti. Müttefiklerle tamamen mutabık olduğunu,*

Yunanlılara galip geldiğimizi, fakat İngilizleri yenemediğimizi ifade etti. Aramızda ciddi tartışma geçti. Konuyu bir aralık petrole getirerek, bizim de petrole ihtiyacımız olduğunu söyledim. Bir petrol şirketi olduğunu, bunun dörtte birinin Fransızlara, dörtte birinin İngilizlere, dörtte birinin Amerikalılara verildiğini, diğer dörtte birinin de diğerlerine ait olduğunu söyledi. Bu diğerleri Türkler olabilir dedim. Olabilir dedi. Bir de savaştan sonra paraya ihtiyacımız olacağını, devletlerin ortaklaşa borç verebileceklerini söyledi. Ben de bu işler hep konuşulabilir dedim. Fakat yarın konferansta ben Musul vilayetini isteyeceğim. Kendisi de kesinlikle reddetmek için bütün araçları ve bütün düzenlemelerini hazırladığını söyledi. Karşılık olarak dedim ki: Bu konuyu özel olarak aramızda müzakere edelim” (Şimşir, 1990: 136). Görüşmeler sorunun çözümü için ikili ilişkiler şeklinde de devam etmiş, İsmet Paşa görüşmeden iki gün sonra İngiliz Dışişleri Müsteşarı Tyrell ile görüşme yaptığını ve İngilizler’in Musul’u kesinlikle bırakmayacakları telgrafını çekmiştir. 6 Aralık 1922’de Türk ikinci delegesi Rızâ Nur Bey, Curzon ile özel olarak görüşerek Musul’un Türklere bırakılması halinde her bakımdan İngilizlerin memnun edileceği ve ihtilaf konularında Ankara’nın ılımlı davranarak derhâl antlaşma sağlayabileceği, hatta Sovyetlerle olan ilişkileri kesmeye hazır olduklarını beyan ettiyse de Lord Curzon bu teklifleri pek sıcak karşılamamıştır. 10 Aralık 1922 tarihinde İsmet Paşa, Lord Curzon ile bir araya gelmiş ve konferansa ilişkin çeşitli konuları görüşmüştür. Bu görüşmenin Musul bölümü ile ilgili olarak İsmet Paşa, Ankara’ya şu raporu iletmiştir: “Musul konusunu açtığımda Lord Curzon kesinlikle reddetti ve bu konuda hükümetinden şimdiye kadar ki tutumunu destekleyen talimat aldığını belirtti. Bu açıklama üzerine uzun uzun tartıştık. Durumun kabul edilemeyeceğini ve tehlikesini vurguladım. Lord Curzon, bu durumun tehlikelerini kabul ettiğini ifade ettikten sonra, karşı görüşler ileri sürdü ve bu arada tehditlerde de bulundu” (Şimşir, 1990: 197). Her iki tarafta Musul konusunda ısrarcı görülüyordu. Söz konusu petrol olunca Musul için pazarlıklar devam etmekteydi. İsmet Paşa, 15 Aralık 1922 ve 20 Aralık 1922 tarihlerinde iki kez daha Tyrell’e Türkiye’nin Musul’dan vazgeçmeyeceklerini belirtti (Kaymaz, 2003: 262). 23 Aralık 1922’de de, Curzon’un 14 Aralık 1922 tarihli notasına on iki sayfalık bir karşı notayla yanıt vermiştir. İsmet Paşa’nın notasında vilayetin nüfus yapısı, Musul’un mütarekeden sonra işgal edildiği ve Misakı Milli’ye göre Türkiye’nin bir parçasını oluşturduğu Musul’dan vazgeçilmeyeceğini bildiriyordu.

Türk Heyeti, Lozan çalışmalarını da haklılığını ortaya koymaya çalışırken Mustafa Kemal’de bu durumu destekleyici çalışmalarına Ankara’dan destek vermekteydi. Mustafa Kemal, Lozan görüşmeleri devam erken 25 Aralık 1922’de, Le Journal Muhabiri Paul Herriot’a ankaya’da verdiği beyanatta Musul ile ilgili şunları söylemiştir: “*Musul vilayetinin, hudud-u milli sınırlarımıza dâhil araziden olduğunu birçok defalar ilan ettik. Lozan’da karşımızda yer almış olanlar bunu pekâlâ bilirler. Vatanımızın hudutlarını tayin ettiğimiz zaman büyük fedakârlıklara katlandık. Biz barıştan yanayız bu barışı sağlamanın yolu da bizim Milli sınırlarımızdan bir karış bile toprak vermemek şeklinde gerçekleşir. Başkalarının topraklarında gözümüz yoktur*”(Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri, III, 1997: 78).

Lozan’da görüşmeler devam ederken Türk Hükümeti’de konferansta görüşülen konuları yakından takip ediyordu. Meclisin 1 Ocak 1923 tarihli oturumunda Lozan Konferansı azalarından olup Ankara’ya dönmüş olan Trabzon Mebusu Hasan Saka Bey, Sulh Konferansında yapılan müzakerelerin genel durumu hakkında bilgi verirken Musul konusunda şu açıklamalarda bulunmuştur:

“...Musul meselesine de az çok değinilmiş ve İngilizlerin bizim heyetimize yazdığı muhtıra ile konuyu bildirmişlerdi. Bunda tarihî, siyasî, ırkî, iktisadî birçok gerekçeye istinaden Musul’un Irak’ın bir parçası olduğu ve Irak’la beraber kalması meselesi üzerinde nokta-i nazarlarını bildirmişlerdir. Buna mukâbil aynı gerekçeler üzerine Lord Curzon’a İsmet Paşa tarafından karşı bir muhtıra verilmiş ve Musul’un Türkiye’de, bizim hâkimiyetimizde kalmasının zorunlu olduğunu bildirilmiştir...” (TBMM, GCZ, 1923: 1172). İsmet Paşa, “Musul meselesi henüz halledilmiş değildir, yeni halledilmeye başlanılmıştır, sûret-i hususiyede görüşülmüştür, arz ettim. İngilizler bunu ayrı bir şekilde halletmek üzere bir muhtıra vermişlerdir, biz de aynı sûretle muhtıra vererek bunun bizde kalmasını istemiştizdir. Bunun gerekliliğini ve önemini vurgulamışızdır. Musul meselesi İngiltere ile aramızda aramızda kavgalıdır” (TBMM, GCZ, 1923: 1185) konuyla ilgili açıklama da bulunmuştur. 3 Ocak 1923 tarihinde Rauf Bey Lozan görüşmeleri ile ilgili meclisi bilgilendirirken “Efendiler, Musul, en gayri mücehhez(askeri açıdan donanımsız) bulunduğumuz zamanlarda, haricin bizi en âciz gördüğü zamanlarda müdafaasına azmettiğimiz ve müdafaasından bir an

ferâgat etmeyeceğimizi taahhüt ettiğimiz Misak-ı Millîmizin çizdiği hudud-u millîmiz dâhilindedir. Musul'un ekseriyet-i kahiresi, yek emel, yek din, yek his, saadet ve felâkette müşterek, yegâne kurtuluş çaresini bizimle beraber yaşamakta bulan Türkiye halkının en kahraman evlâtları Türkler ve Kürtlerle meskûn bir vilayetimizdir" diyerek Musul'la ilgili düşüncelerini açıklamıştır. Rauf Bey konuşmasının devamında Lozan'daki İngiliz heyetinin Musul'u savaş ile aldıklarına ima ettiklerini ifade ettiği sırada TBMM'de ki milletvekillerinin tepkisi şöyledir:

"Necîb Bey (Mardin) — Yalan söylüyorlar. (Yalan söylüyorlar sadaları)

İsmail Subhî Bey (Burdur) — Hırsız gibi girdikleri...

Tunalı Hilmi Bey (Bolu) — Hırsızları lekelemeyin arkadaşlar.

Rauf Bey (Devamla) — Cemiyet-i Akvâmın, idaresini kendilerine tevdi ettiği... (Cemiyet-i Akvâm kimdir? Kendileri sesleri)

Dr. Abidin Bey (Lâzistan) — Süngü alır süngü alır"

Rauf Bey (Devamla) — Ahalinin taksimat-ı mülkiye itibariyle ekseriyeti birbirine benzeyen Musul'un iadesinin imkânı olmadığını belki şimalde bazı tashihi hudut yapılacağını ileri sürmüşlerdir."

Rauf Bey konuşmasının devamında İsmet Paşa'nın İngiliz heyetindekilere Musul'un Türkiye'nin sınırları içerisinde Türk vatanının bir parçası olduğunu ifade ettiğini belirtmiştir (TBMM, ZC, 1923: 147). Konuşmasının ilerleyen bölümünde Rauf Bey, Musul havalisi, Süleymaniye sancağı, Zaho ve buna bağlı mahallerde İngilizler uçaklarla beyannameler atarak *"içinizden Türkleri çıkarınız"*, dediklerini ve yine İngilizlerin söz konusu yerleri bombalayarak, bölge halkının Türkleri istemediklerini ilân etmeleri için zorlandıklarını ifade eder. Bu tür tayyare saldırılarıyla birçok köy yakıldığını da belirtir (TBMM, ZC, 1923: 148).

Bitlis Mebusu Yusuf Ziya Bey konuşmasında Musul'un Vilayet-i Şarkîye'nin kapısı olduğunu söyledikten sonra: *"Musul bizimdir, bizim olacaktır ve bizim kalacaktır... Musul'un ayrılmasına müsaade etmek, emin olunuz, vilâyat-ı şarkiyenin âtisini, istikbalini taht-ı tehlikeye koymaktır. Ve bu vaziyete ise Heyet-i Celilenizin katiyen razı olmayacağına kanaatim vardır, imanım vardır"* demiştir. (TBMM, ZC, 1923: 166-167). Lazistan Mebusu Dr. Abidin Bey ise: *"Musul'da yüz binlerce, milyonlarca dindaşlarımız ve aynı lisanla mütekellim kardeşlerimiz vardır. Biz Musul'un İngilizler gibi gaz yağlarına âşık değiliz. Fakat onları kendi malımız olduğu için Lord Curzon'a satacağız. Gelsin alsın, kendi işlerine gelirse*

petrolü onlara satacağız. Veyahut da kendimize... Binaenaleyh Musul hudutlarının tamamından bir santimine kadar vermeyeceğiz” demiştir (TBMM, ZC, 1923: 181).

İzmit Mebusu Sırrı Bey konuyla ilgili söz hakkı alarak meclis kürsüsüne geldiğinde Curzon’un “*Musul’un Türkiye’ye ait olmadığı*” yönündeki sözlerine ne Ankara’daki Mecliste ne de İstanbul’daki Mecliste Musul vilayetinden mebuslar olmamasını dayanak gösterdiğini gazetelerden okuduklarını belirtir. Bu iddiaya cevap olarak da Musul ve çevresinin İngiliz işgali altında olmasından dolayı bölge halkının oy kullanamayacak derecede baskı altında olduğunu söylemiştir (TBMM, ZC, 1923: 157-158).

20 Ocak 1923 tarihinde Musul bu kez başka bir açıdan Meclisin gündemindedir. İcra Vekilleri Heyeti’nin teklifi üzerine bölgede İstiklal mahkemesinin kurulması konusu tartışılmıştır. Meclis kürsüsünde başbakan Hüseyin Rauf Bey, gerekirse Musul’un kuvvetle alınabilmesi için her türlü hazırlığı yaptıklarını fakat bir türlü müspet bir sonuç elde edemediklerini dile getirmiştir. Rauf Orbay, onlarca sıkıntıya, mahrumiyete rağmen elbise, silah ve cephane verilerek teçhiz edilen askeri birliklerden bir kısım askerin firar ettiğinden de dert yanar. Erzurum’dan zor iklim şartlarına rağmen bölgeye asker sevk edildiğini fakat o bölgenin adamlarının firar ettiğini belirtir. Konuşmasının ilerleyen kısımlarında bölgedeki vatandaşlarımızın da vatansever olduğunu fakat durumun ciddiyetini anlamadıklarını beyan edecektir. Bu doğrultuda firarların önlenebilmesi için de İstiklal Mahkemesi’nin kurulmasının öneminden bahsetmiştir (TBMM, GCZ, 1923: 1200). Ruf Bey konuşmasının sonunda:

“Bir kıtamız vardır ismi Musul’dur. Musul’u bizden almak isteyen hileli bir düşman vardır. Silah yolu ile de olsa bölgeyi elimizde tutmalıyız. Biz de silah ve mühimmat teminine çalışıyoruz. Bununda zorlukları oluyor. Elbise gidiyor. Ertesi günü gidiyorsunuz bir de bakıyorsunuz ki falan aşiret Reîsinin nezdine kaçırılmış... Bunun için diğer çareler de vardır. O aşiret reîsini çal yaka edip getirmek, bir yere hapsedip, tehdit edip kalebent etmek. Fakat o vakit hepiniz diyeceksiniz ki, örfî hareket ediyorsunuz, gayrı kanunî hareket ediyorsunuz diyeceksiniz. Şimdi bunu yapabilmek için en hafif en âdil bir tarzda; insanın en yüksek hakk-ı beşeriyeti olarak müdafaasını kullanarak yaptırmak için âdil bir

istiklâl mahkemesi istiyoruz. Karşınızda efendiler; hainlik ettiler mi? Bilmem ne yaptılar mı, lüzumu var mıdır? Değildir efendiler. Maslahatın, müdafaa-i vatanın, istiklal-i vatanın icap ettirdiği son bir şekil olmak üzere bunu tatbîk edeceğiz” diyecektir (TBMM, GCZ, 1923: 1202-1203). Bunun üzerine mecliste hararetli tartışmaların ardından oylamaya geçilir. Oylama sonucunda 65 evet oyuna karşılık 105 hayır oyu kullanıldı ve bölgede İstiklal mahkemesinin kurulması teklifi reddedilmiştir (TBMM, GCZ, 1923: 1209).

Türkiye Büyük Millet Meclis’nde Musul ile ilgili görüşmeler ve tartışmalar devam ederken Lozan’da konu ile ilgili çalışmalar devam ediyordu. Normal görüşmelerde konu ile ilgili çözüm yolu bulunamamış, Musul meselesi özel müzakere yöntemiyle çözülmeye çalışılmış, ancak nihai sonuç konusunda bir türlü ortak fikre ulaşılamamıştı. Meselesinin özel müzakereler yoluyla halledilemeyeceği anlaşıncı meseleyi 23 Ocak 1923 tarihinde Arazi Komisyonu’na getiren Curzon, Musul’daki petrol kaynaklarının İngiliz tezi ile ilgili olmadığını ve meselenin bir hakem heyetine havalesinin en uygun yol olduğunda ısrar edip aynı gün de Cemiyet-i Akvâm’a müracaat mektubu yazdı. Sorun iki ülke tarafından Milletler Cemiyeti’nde savunulacak ve bir karara varılacaktı (Şimşir, 2005:862).

İngiltere’nin konuyu Milletler Cemiyeti’ne göndermesinin gerekçesi de şuydu; İsmet Paşa, bölge nüfusunun on ikide birini oluşturan Türklere verilmesini isteyebilmektedir. Türk temsilcisi Milletler Cemiyeti’nin hakemliğini kabul etmelidir, kabul etmediği takdirde dünya basınının eleştirilerine hedef olacaktır (Kılıç, 2009:329). Mektupta, Misak’ın 11. maddesinin işleme konması gerektiğini ve Türklerin uzlaşmaz tutumları sebebiyle bölgede savaş tehlikesi olduğunu bildirerek cemiyetin toplanmasını istemişti. Diğer yandan toplantıya iştirak eden delegelerle görüşerek Türklerle konuşmaya gerek kalmadığı ve konferansa son verildiğini açıkladı.

TBMM Lozan’daki gelişmeleri yakından takip ediyordu. 25 Ocak 1923 Perşembe günü Rauf Orbay, Lozan heyetinden aldıkları telgraflar doğrultusunda meclis kürsüsünde Lozan görüşmeleri ile ilgili milletvekillerini bilgilendirirken; Musul’un hangi tarafa ait olması noktasında yapılan müzakerelerin şimdiye kadar konferansın geçirdiği müzakereler içerisinde en çetin şeklini aldığını belirtiyordu.

Temsilcilerimizin Musul'un bize ait olduğunu ve lüzumunda bunu ispat edecekleri ifadelerine karşı Lord Curzon'un bunun Irak'a, dolayısıyla kendilerine ait olduğunu ısrarla talep ettiğini belirtiyordu. Neticede, Lord Curzon'un meselenin Cemiyet-i Akvâm'a havalesini talep ettiğini, temsilcilerimizin bunu reddettiğini, (TBMM, GCZ, 1923: 1220) Türk heyetinin Musul'un Türk olduğunu bu hususta halkoylaması yapılması yönündeki tekliflerini de İngilizlerin reddettiği ve Cemiyet-i Akvâm için ısrar ettiklerini, Fransız ve İtalyanların da onları desteklediğini belirtmiştir (TBMM, GCZ, 1923: 1223). Görüşmeler sırasında Hakkari Mebusu Mazhar Müfit (Kansu) Bey: *“Curzon Kürtlerin ne fikirde olduğunu anlamak istiyorsa efendiler bir gün için Musul'daki tayyare ve askerlerini çekiversin yahut rey-i âmmeye müracaat edelim görsün ki, o ahali onları mı, bizi mi istiyor? Fakat o ayağını Musul'dan çekmezse, Büyük Millet Meclisi ve arslan orduları Musul'dan ayağını çekmek istemeyen İngilizlerin ayağını kıracak, kahren ve cebren oradan onları çıkaracaktır”* diyerek Musul konusundaki hislerini çok sert bir şekilde dile getirir (TBMM, ZC, 1923: 509).

Üç gün sonraki oturumda Lozan görüşmeleri üzerine konuşmalar yapılırken Lazistan Mebusu Dr. Abidin Bey Musul meselesinin ehemmiyetini şu cümlelerle anlatır:

“...Her kim derse desin. Bendeniz diyorum ki, Musul'dan bir karış arazimiz giderse, emin olunuz Anadolu da tehlikededir. Çünkü Musul Anadolu için bir nokta-i hayattır. Binaenaleyh ben buna ukde-i hayat diyorum. Ben bunu yine tekrar ediyorum, Musul için bütün mevcudiyetimizle, hepimiz bir kanlı mezar teşkil etmeğe, hepimiz bütün mevcudiyetimizle, azim ve imanla sarılmalıyız ve ben bütün mevcudiyetimle buna taraftarım.” (TBMM, GCZ, 1923: 1243) TBMM'de Musul konusu ile ilgili görüşmeler devam ederken, Lozan'da da konuyla ilgili anlaşma sağlanamamış, bu sebeple 4 Şubat 1923'te görüşmeler kesilmiştir. Ancak İsmet Paşa şunu da çok iyi biliyordu eğer Musul sorunu taraflar arasında çözülemez ve Cemiyet-i Akvâm'a bırakılırsa, durum Türkiye'nin aleyhine bir hal alabilirdi. İngiltere ise Musul konusunda direktmekte bir nebze zaman kazanmak istiyordu. Görüşmelerin kesilmesinin diğer bir nedenide 29 Ocak 1923'tarihinde İtilaf Devletleri'nin Türkiye'ye verdiği barış taslağıydı (Meray, 1970: 53-150). Bu

taslakta Musul ve kapitülasyonlar tamamen Türkiye'nin aleyhine oluşturulmuş gözüküyordu.

Türk Heyeti, İtilaf Devletleri'nin barış önerilerine karşı Ankara'dan görüş alır. Ankara'dan gelen görüşe göre Musul'da baskıdan uzak bir halk oylaması yapılabilirdi. Taraflarda yapılan plesibit sonucuna razı olmalıydı. Eğer sonuç Türk tarafının isteği doğrultusunda çözülmezse askeri bir operasyon yapılmasında söz konusu olabilirdi. İngiltere 30 Ocak 1923'te Milletler Cemiyeti'nin yirmi üçüncü toplantısında İngiliz temsilcisi A.J. Balfour ülkesinin Musul ile ilgili başvurusunun kayda alınmasını ister. Toplantı konseyi bu isteğe bağlı olarak Örgüt Antlaşmasının 17. maddesi gereği geçici üye olan Türkiye'ye çağrıda bulunmasını kararlaştırır (Meray, 1970: 53-37). Konudan haberdar olan Mustafa Kemal Paşa aynı gün İzmir'de basın mensuplarının sorularına Musul'un Türkiye sınırları içine dâhil olduğunu ve ana vatanından koparılamayacağını Milletler Cemiyeti'nin konuyla hiç alakası olmadığını söylemiş, İtilaf Devletleri'nin Musul konusundaki tutumunu eleştirmişti.

4 Şubat 1923 tarihinde Lozan görüşmelerinde yaşanan gelişmeler, İsmet Paşa'nın aynı gün tarihli raporuyla meclisteki vekillere aktarılıyordu. Lozan da mevzu bahis olan konuların tamamıyla ilgili açıklamalarla beraber Musul konusunda da önemli bilgiler yer alıyordu. Raporun Musul ile ilgili olan kısmında Musul meselesinin bir yılda halledilmesi ve konunun Cemiyet-i Akvâm'a havale edilmesi noktasında İngiliz heyeti ile fikir birliğine varıldığı aktarılıyordu (TBMM, GCZ, 1923: 1275). Bu açıklamaların ardından Musul konusunda İzmit Milletvekili Sırrı Bey ve Rauf Orbay arasında raporda geçen özellikle Cemiyet-i Akvâm'a bırakılması ile ilgili cümleleri tartışmaya neden oldu. 7 Şubat 1923 tarihli oturumda da Antalya Mebusu Rasih Efendi Musul meselesi ve diğer konularda İsmet Paşa'nın raporu doğrultusunda Misak-ı Millî noktasındaki endişelerini dile getirir (TBMM, GCZ, 1923: 1286).

Musul konusunda anlaşmazlığın en önemli unsurlarından biri de hiç kuşkusuz etnik milliyetler meselesiydi. Lozan Konferansı'nın 23 Ocak 1923 tarihindeki oturumunda Musul Meselesi gündeme gelirken bölgedeki milletler hakkındada bilgi verilmiştir. Milletler hakkında, Heyet Başkanı İsmet Paşa, İngilizlerin, Kürtlerin İran kökenli oldukları açıklamalarına yanıt olarak sosyal,

siyasi, tarihi, coğrafi, ekonomik ve askerî açılardan İngilizlerin tezinin dayanıksız olduğunu, Lord Curzon ve diğer temsilcilere, Musul vilayetinin nüfus çoğunluğunun Türklerle Kürtlerin oluşturduğunu Kürtlerin İran kökenli değil, Anadolu'lu olduğunu ve burada Türklerle birlikte yaşadığını belirtmiştir (Çay, 1996: 45). TBMM görüşmelerinde ise İzmit Mebusu Sırrı Bey bu konuyu şu şekilde açıklamıştır:

“Musul'un dahi bizim öz vatanımızdan olması itibariyle bütün yönleriyle beraber bize verilmesi lâzım geldiğini söylemeye gerek bile yoktur. Fakat onlara bu maksadımızı anlatmak nasıl kabil olacaktır? Curzon beyanatında; “Musul ve havalisinin ekseriyeti ahalisi Kürt'tür”, diyor. Ona demek lâzımdır ki; Zaten bizim de dâvamız Kürt olduğu için istiyoruz. Burası Kürt ve Türk vatanı olduğundan dolayı bize verilmesi lâzımdır, demeli. Onlar burasını Arap vatanı demiş olsalardı o vakit zemini tartışmaya konu olurdu. Mademki, Curzon kendi dilinden burasının Kürt ve Türk vatanı olduğunu söylüyor; o halde kendi kendine ilzam edilmiştir. Kendi ifadesiyle bizim dâvamızın haklılığını ortaya koymuştur. O halde meselenin başka tartışmaya değer yeri kalmamıştır” açıklamalarında bulundu (TBMM, ZC, 1923: 157-158).

31 Ocak 1923 tarihinde İsmet Paşa, İtilaf Devletleri tarafından verilen barış şartlarını görünce; henüz içerisinde hiç görüşülmemiş olan maddeler olduğunu belirtmiş sekiz günlük bir süre istemiştir. Barış görüşmelerinin maddeleri incelendikten sonra kapitülasyonlar, mali konular ve Musul ile ilgili kararların kabul edilemeyeceğini bildirmiştir. İtilaf Devletleri temsilcileri Musul konusunda Milletler Cemiyeti'ne başvurulduğu için artık üzerinde tartışılma yapılamayacağı ancak diğer iki konunun tekrar görüşülebileceklerini belirtmişlerdir. Türkiye için konunun Milletler Cemiyeti'ne bırakılması tedirginlik oluşturuyordu çünkü I. Dünya Savaşı'nda yenilgiye uğradığı için cemiyetin asli üyeleri arasında temsilcisi bulunmuyordu. Sorun çözüm için Milletler Cemiyeti'ne aktarılırsa Cemiyet'in üyelerinin karar verirken İngiltere adına taraflı tutum sergileyeyeceğini biliyordu (Yalçın, 1944: 525). Bunun üzerine İsmet Paşa ek süre talep etmiştir. İtalyan ve Fransız temsilciler ek süreyi olumlu karşılarken, İngiltere Türkiye'nin İtalya ve Fransa ile ayrı anlaşma yapacağı endişesiyle konferanstan çekilmeyi biraz daha ertelemiştir. İtilaf Devletleri'nin Türk Heyeti'ne barış tekliflerinin cevabını verme günü 4 Şubat olarak belirlenmiştir. Aynı gün konferansa katılan heyetler, Lord Curzon'la bir araya gelmişler, son durumu görüşmüşler, ancak sonuç değişmemiştir. 6 ve 7 Şubat günleri İsmet Paşa, Lozan'dan ayrılmadan önce, Müttefik Devletler temsilcileri ile son bir kez daha görüşmüş, bir bildiri

yayınlayarak, konferansın kesilmediğini, heyet üyelerinin hükümetleri ile görüşmek üzere başkentlerine gitmek durumunda oldukları mesajını vermiş, arkasından da heyet üyeleri ile birlikte Ankara'ya hareket etmiştir. Ankara'da yapılan TBMM toplantılarında Musul konusu en çok tartışılan konulardan olmuştur. İsmet Paşa meclisin 21 Şubat 1923 tarihli gizli oturumunda, Musul ile ilgili bilgi verirken şunları söylemiştir:

“Biliyorsunuz bugün Musul, İngiliz işgali altında bulunuyor. Lozan görüşmelerinde Musul’un bize iade edilmesi mevzu bahis oldu. Anlaşmak için birçok görüşme yaptık. Ekonomik gelişmelerini sağlamak, petrollerinden faydalanmak vs. gibi menfaatleri varsa onu da tatmin edelim, bir hal yolu bulalım dedik. Onlar da bir çözüm yolu arıyorlardı. Musul şehrini kendi ellerinde muhafaza etsinler, eğer biz ekonomik menfaatlerinden, petrollerinden dolayı vermiyorsak, herkese verdikleri gibi bize de bir hisse versinler. Genel oturumda Musul söz konusu olduğu zaman, mesele üzerinde müttefikler birleşerek bizi tehdit ettiler. Bizi Musul meselesinde geri adım atmak zorunda bıraktılar” (TBMM, Gizli Celse Zabıtları, III: 1292).

İsmet Paşa, Lozan görüşmelerinin kesilmesinin sadece Musul meselesine bağlanmaması için bu konuyu anlaşmanın imzalanmasından bir sene sonra İngilizlerle aramızda halletmeyi kabul ettik demiştir. *Musul meselesinin bir sene zarfında İngiltere ile aramızda hallinden heyet-i murahhasımız ne kastetmiştir?* Şeklindeki bir soru üzerine İnönü: *“Müzakerata karar verdiğiniz zaman istediğiniz yoldan ve vereceğiniz talimattan başlarız. Altından kalkamayacağımız herhangi bir taahhüt olduğunu zannetmiyorum”* şeklinde cevap vermiştir. (TBMM, GCZ, 1923: 1301). 27 Şubat 1923 tarihli oturumda İsmet Paşa’nın Meclisi bilgilendirmesinde Musul ile ilgili olarak:

“Musul vilayeti için, Musul vilayetinin hallini ve Türkiye'nin Irak ile olarak Hudûdunun, yani Musul vilayetinin hallini belirli bir zamana bıraktık. Bir sene zarfında İngiltere ile hal edilecektir. Mutabakat hâsıl olamazsa Cemiyet-i Akvâm’a müracaat edilecektir tarzındaki bir şekli hal ile müttefiklerin nokta-i nazarına yaklaşmak istiyoruz. Şark ve Garb Hudûdu için düşündüğümüz bunlardan ibarettir” şeklinde görüş ortaya koymuştur. (TBMM, GCZ, 1923: 1305). Bu konuşmalar sırasında *“Musul gidiyor”* şeklinde bağırانların olduğu da meclis tutanaklarında görülmektedir. Erzurum Mebusu Hüseyin Avni Bey, İsmet Paşa’nın kendilerini yeterince bilgilendirmediğinden yakınırken *“Musul’un arazisinin durumu şudur, müdafaa şekli budur. Sonra münasebat-ı hariciyede Avrupa’nın bize karşı vaziyeti şudur demeleri gerekirken, bunlar belirsizlikler içerisindeler. Ya anlamamışlar, ya da anlatamıyorlar. Ben, Avrupa’nın ne olduğunu ve bize karşı Avrupa’da siyasi cereyanların mahiyeti ne olduğunu anlamadığım halde, bir Milletin mukadderatı hakkında söz söylemeye gelmedim. Kendilerinin de gelmediğini burada*

anladık” diyordu. Bursa Mebusu Operatör Emin Bey ise: “Musul’u verdiğiniz gün sınır Erzurum’dur... Heyet-i Vekile projesini iyice okumalı ve her vekil memleketin geleceği hakkında bize her ne düşünüyorsa, bizi ikna edecek derecede söylemeli. Memleket menfaatleri için şu zarurete binaen şundan sarf-ı nazar ediyorum demeli, bizde ona göre karar vermeliyiz. Hariciye Vekili hangi zihniyete binaen bir sene sonra İngilizleri bize celbedecektir? Bunlar vahîm şeylerdir, bunlar, dolaya düşmektir” demiştir. Bu arada Tokat Mebusu Mustafa Bey: “İngilizler şimdiye kadar nereye girmişte çıkmıştır?” diye sormuştur.

Hüseyin Avni Bey’de konuşmasının devamına şunları eklemiştir:

“Yalnız İsmet Paşa Hazretlerinden ricam şudur: Askerî sahada fikirlerini hürmetle dinlerim, iktisadî savunmalarını dinlemem. Malî fikirlerini dinlemem. Adlî konularda Adliye Vekili çıkmalı, maliye meselesinde Maliye Vekili çıkmalı, hem müşavirleriyle bizi ikna edecek ve bir karar alabilecek şekilde çıkmalıdır. Bugün bu kadar kâfi. Gitsinler, hazırlansınlar gelsinler. Eğer bundan fazla hazırlanamıyorlarsa, mevkillerini hazırlanacak adamlara terk etmelidirler” şeklinde çok sert bir üslupla konuştu (TBMM, GCZ, 1923: 1307-1308). Erzurum Mebusu Mustafa Durak Bey ise Musul’un bir yıl sonraya bırakıldığını gazetelerden öğrendiklerini ifade ettikten sonra: “Türkçede bir darbu mesel vardır, sona kalan dona kalır. Musul’u gaip etmek demektir. Musul’u kayıp ettikten sonra, senin Şarkta bir yerin kalmamıştır” demiştir (TBMM, GCZ, 1923: 1309). 27 Şubat 1923 tarihli oturumun ilerleyen bölümünde Siirt Mebusu Necmettin Bey ile Rauf Orbay arasında geçen şu diyalog göze çarpmaktadır:

“Necmettin Bey (Siirt) — Rauf Beyefendi; geçen celse-i hâfiyelerde Musul hakkındaki beyanatınızda Musul’un fevkalade ehemmiyetli olduğunu ve Musul’un terakkî vilâyat-ı şarkiyenin hepsini terk etmek olduğu kanaatinde olduğunuzu ifade buyurdunuz. Tebdil-i kanaat mı ettiniz? Yoksa tebdil-i kanaat için bir mecburiyet mi gördünüz?

Hüseyin Rauf Bey— Kanaatim o günkü gibidir. Ve fikrim sabit.

Necmettin Bey (Siirt) — Çünkü Cemiyet-i Akvâm’a vermek İngilizlere vermek demektir.

Hüseyin Rauf Bey— Değildir öyle.

Necmettin Bey— Cevap olmadı. Reîs Paşa Hazretleri cevap isterim.

Hüseyin Rauf Bey— Kanaatimi tebdil etmedim, aynı kanaatteyim. Musul meselesi vilâyat-ı şarkiyemiz meselesidir. Vilâyat-ı Şarkiyeye meselesi Türkiye meselesidir. Vilâyat-ı Şarkiyeye tehlikeye düşerse Türkiye tehlikeye düşer. Sözlerimi bu kanaatte olarak söylüyorum.

Necmettin Bey (Siirt) — Öyle ise Heyet-i Vekile müttefik değildir” (TBMM, GCZ, 1923: 1314). Konuyla ilgili meclis kürsüsüne gelen Mustafa Kemal Paşa diğer tartışmalı konularda açıklamalar yaptıktan sonra Musul vilayeti meselesinin

hallini bir sene zarfında İngilizlerle, Türkiye'nin karşı karşıya geçerek bu işi neticelendirmesine fırsat vermesi gerektiğini ve en mühim meselenin de bu olduğunu söylemiştir. Mustafa Kemal Paşa konuşmasının devamında:

“Musul meselesinin hallini muharebeye girmemek için bir sene sonraya ertelemek demek, oradan sarf-ı nazar etmek demek değildir. Belki bunun istihsali için daha kuvvetli olabileceğimiz bir zamana intizardır. Bu gün sulh yaparız, bir ay sonra iki ay sonra Musul meselesini hal etmeye kıyam ederiz. Fakat bu gün Musul meselesini halletmek istediğiniz vakit bu meselede karşınıza yalnız İngiliz değil, Fransız, İtalyan, Japon ve bütün dünyanın düşmanları vardır. Yalnız karşı karşıya kaldığımız zaman İngilizlerle karşı karşıya kalacağız ve yalnız olarak İngilizlerle karşılaşacağız. Bunda menfaat var mıdır, yok mudur. Bunu meydana çıkarmak gayet kolaydır... Musul meselesini bu günden hal edeceğiz, ordumuzu yürüteceğiz, bu gün alacağız desek bu mümkündür. Musul'u gayet kolaylıkla alabiliriz. Fakat Musul'u aldığımızı müteakip muharebenin hemen hitam bulacağına kani olamayız? Şüphesiz orada bir harp cephesi açmış olacağız. Yani bunu ayrıca mevzubahis etmek isterseniz mahzurlar kendi kendine meydana çıkar. Sözümün en sonu şudur: Hey'et-i Vekileyi kendi mes'uliyeti dâhilinde hey'et-i murahhasaya yeniden talimat verip vazîfesine devam ettirmek talep edilebilir ve yahut men edip harbe başlamak olabilir” demiştir (TBMM, GCZ, 1923: 1318).

Mustafa Kemal Paşa'nın bu açıklamalarının ardından Karahisar Mebusu Nebil Efendi'nin: *“murahhaslarımız konferansın son celselerinde Musul'un bir sene zarfında hallini kabul etmiştir. Fakat müttefikler bunu kabul etmemişlerdir. Bu cihetteki görüşünüz nedir?”* şeklindeki sorusuna:

“Efendim, Gazeteler şunu yazmış, bunu yazmış, heyet-i murahhaslarımız karşınızdadır. Reîs karşınızdadır. Heyet-i murahhaslarımızın taahhüt ettiği hiç bir nokta yoktur. Yalnız en son vaziyette bir mecmua verilmiştir, onların o mecmuayı dahi kabul etmeyeceğine kani olarak. Fakat kendilerini vasi bir sahada bırakmamak için bunu kabul eder misiniz, demiştir. Yoksa şunu ve bunu kabul etmişde buraya gelmiş vaziyette değildir. Heyet-i murahhaslarımıza ne yapmak lâzım gelirse, ne yapacak isek yeniden düşünüp kendisine yaptırırız” şeklinde cevap vermiştir (TBMM, GCZ, 1923: 1318-1319). Ardından Cebelibereket Mebusu İhsan Bey Musul'u bir yıl sonraya bırakmak demek, bizden sonra gelecek meclis bu işi halletsin demektir ve yarın İngilizlerin orada Kürt davası yapacaklarını, işi çok uzatmamak gerektiğini, gerekli incelemeler yapıldıktan sonra savaştan kaçmamak gerektiğini belirtir. Hemen ardından söz alan Mustafa Kemal Paşa ise, bu konuların burada konuşulmaması gerektiğini, düşmanın bu

durumlardan haberdar olması durumunda sulh yapmak isterken aksi neticelerle karşılaşılabilceğı uyarısında bulunur (TBMM, GCZ, 1923: 1320). Siirt Mebusu Mehmet Kadri Bey'in İsmet Paşa: “Musul vilayetinin bir sene zarfında İngiltere ile aramızda çözülemediğı takdirde Cemiyet-i Akvâm'a havale edilmesi hususunda Heyet-i Vekile tarafından zatı âlilerine salâhiyet verilmiş miydi?” sorusuna İnönü: “Evvelce böyle bir şey söz konusu olmamıştır. Heyet-i Vekile de buna dair bir talimat vermemiştir. Ne salâhiyet vermiştir. Ne de söz konusu etmiştir. Vazîfem Musul vilayetini kazanmaktı, bunun için çalışmışım” diyerek cevap vermiştir.

Hemen ardından Erzincan Mebusu Hüseyin Bey İsmet Paşa'ya başka bir soru yöneltti: “Musul meselesi bir sene zarfında milli menfaatlerimiz doğrultusunda hal edilemezse netice ne olacaktır? Yani İngilizlerle muharebe mi edilecektir? Yoksa Musul'dan bütün bütün vaz mı geçilecektir?” İsmet Paşa cevaben: “Harp ve sulh münhasıran Meclis-i Âlinin kararına bağlıdır. Bilmem bir sene sonra harp için veya sulh için ne karar verecekti. Bunun üzerinde söz söylemek salâhiyetim haricindedir. İdrakim haricindedir” demiştir (TBMM, GCZ, 1923: 80). Ardından Muş Mebusu İlyas Sami Bey, İsmet İnönü'ye: Musul sorunu bir yıl içinde çözülemezse Cemiyet-i Akvâm'a gönderileceğı, sorunu çözmek için çalışma olup olmadığı, karşı tarafa bir taahhüt verilip verilmediğı ve Musul sorunu çözülmeyen barış yapılırsa Musul'un Türkiye'ye bağlanması için savaş hali oluşabilir mi ? diye bir soru yöneltmiş, İsmet Paşa cevabında sorunu çözmek için bir proje sunduklarını, bunu bütün dünyaya duyurduklarını Türkiye ile İngiltere arasındaki antlaşmadan sonra sorunun Cemiyet-i Akvâm'a gönderileceğini, sorun çözülmeyen antlaşma yapılsa bile Musul'u geri almak için savaş düşünülebileceğini söylemiştir (TBMM, GCZ, 1923: 81).

Rauf Orbay hem Musul'la ilgili düşüncelerini hem de durumu değerlendirirken “Musul deyince çoğunluğu Türk ve Kürt olan, hatta aslen bir olan ve bir millet olmamak için hiç bir sebep mevcut olmayan ve bu iki ırkla meskûn olan mıntıkayı murâd ediyorum” dedi. Orbay'a göre bu mıntika mutlak ve mutlak Türkiye halkını teşkil eylemeli ve Türkiye sınırlarına dâhil edilmeliydi. Lozan'a giden heyetin aylardır süren mesaisi neticesinde Musul'u öyle veya böyle alacağız fikrinde ısrar edilirse sadece ordu ile almak imkânı vardır. Çünkü

siyaseten almanın imkânsız olduğuna heyet ikna olmuş ve hükümeti de ikna etmiştir. Eğer Musul konusu bir sene ertelenir ve iyi çalışılırsa nihayetinde durumu lehimize çevirme imkânı vardır. Rauf Orbay “konu Cemiyet-i Akvâm’a gittikten sonra aleyhimize karar çıkarsa ki herhalde öyle karar verecektir fakat biz kabul etmeyeceğiz, fikrimiz budur” (TBMM, GCZ, 1923: 86) ifadesiyle konunun çözümünün sadece askeri yollarla olabileceğini, başka türlü Musul’u İngilizlerden kurtarmanın imkânsız olduğunu burada açıkça ifade ettiği görülmektedir. Diğer taraftan Musul ile ilgili ortaya atılan formülден rahatsız olup bu rahatsızlıklarını meclis kürsüsünden dile getiren mebuslar da bir hayli fazla olduğu görülmektedir. Onlara göre Cemiyet-i Akvâm, İngiliz çıkarlarına hizmet eden kukla bir oluşumdur. Bu bir tuzaktır. Musul’u bu gün Türkiye’ye bırakmayan İngilizler bir sene sonra da bırakmayacaktır. Söz konusu dönemde ordumuz zinde ve muzafferken sulh yapıyoruz diye İngiliz ve diğerlerinin arasına girmenin yanlış bir siyaset olduğu, eğer Musul verilecekse millete açıkça bunun söylenmesi gerektiğini belirtmektedirler. Bu konuda Erzurum Mebusu Hüseyin Avni Bey düşüncelerini şu cümlelerle dile getirmektedir:

“Ben paşa hazretlerine soruyorum: Efendi, Cemiyet-i Akvâm İngiliz şurasından başka bir şey değildir. Musul bir sene hali intizarda bulunacak. Bu ne demektir Efendiler? Musul’u bu gün sana vermeyen ne için yarın versin? Gâyesi orada bir Kürt hükümeti teşkil edip, senin memleketini parçalayıp neticede bir Ermenistan teşkil etmek değil midir?... Efendiler, eğer veriyorsanız millete deyin ki, müddet-i muvakkate için bunu İngilizlere verdik. Harp devam etsin, memlekette seferberlik itimatsızlık devam etsin. Bir sene sonra Cemiyet-i Akvâm vermezse harp edeceğim, diyerek aldatmayınız... Verirseniz alamazsınız bunun örneği Mısır vardır. Kıbrıs vardır. Bunun emsali vardır. Alamazsınız, o vakit alamazsınız. Verilmesi gerekiyorsa da onu biraz pahalı verin efendiler. İngilizlerin merhametini göreceğim diye zann etmeyin. İngilizlere hiçbir zaman güvenmeyin...” (TBMM, GCZ, 1923: 93- 94). Trabzon Mebusu Hafız Mehmet Bey de Musul meselesinin uzatılmasının anlamı olmadığını, bunun bir İngiliz oyunu olabileceğini söylüyordu. Musul’u vereceksek verelim, alacaksak alalım. Bir yıl sonraya ertelenmesini anlamıyorum demiştir (TBMM, GCZ, 1923: 98). Erzurum Mebusu M. Durak Bey ise konuşmasında Çanakkale ne kadar mühimse, Kars-Erzurum ne kadar mühimse Musul’un da o kadar mühimdir olduğunu dile getirir.

Geçen süre zarfında Musul'da İngiliz propagandasıyla ve parasıyla meydana çıkacak olayları halletmenin kolay olmayacağını da ekliyordu. Bu nedenle Musul meselesinin bir yıl sonraya ertelenmesinin doğru olmadığına işaret eder. İlla bir yıl ertelenecekse bu konuyu halledebilmek için Musul ile müşterek bir idare tesis edilmesi gerektiğini savunur ve Cemiyet-i Akvâm ile ilgili olarak da:

“Efendiler, Musul’u Cemiyet-i Akvâm’a bırakıyoruz. Bu Cemiyet-i Akvâm meselesi nereden çıktı? Ben bunu bir türlü anlamıyorum... Cemiyet-i Akvâm Avrupa’da birtakım hükümetlerin mümessillerinden teşekkül etmiştir. Asya’daki hükümetlerden bir mümessil Cemiyet-i Akvâm’da gösterebilir misiniz? Yok. Bizim onunla ne alâkamız vardır? Orada verilecek karar daima bizim idamımızdır. Başka bir şey değildir” diyerek Musul sorununun çözümü için Cemiyet-i Akvâm’a gidilmesine karşı çıkıyordu (TBMM, GCZ, 1923: 153). Bitlis Mebusu Yusuf Ziya Bey ise Musul konusunda özellikle Misak-ı Millî vurgusu yaparak hükümeti ve onun Musul politikasını eleştiriyordu. Misak-ı Millî’nin Türkiye için hayat raporu, gelecek raporu, istiklal raporu olduğunu belirterek, bu hakikati sadece vekiller değil halk arasında dahi bilmeyen yok iken hükümetin böyle bir teklifle meclisin huzuruna gelmesine anlam veremediğini belirtecektir. Yusuf Ziya Bey konuşmasının devamında:

“Musul’un vaziyet-i coğrafyası, münasebatı ırkiyesi, şekl-i teşekkülü, teşkilâtı siyasiye ve sosyal yapısı sulhtan sonra bir dakika bile İngiliz siyaseti altında, İngilizlerin muamelesi altında, İngilizlerin mandası altında kalmaya mütehammil değildir. Efendiler! Burada söylüyorum. Allah sesimi işitiyor. Heyet-i celile sesimi işitiyor. Bırakılırsa açık tabir ile felâket olur... Arkadaşlar temenni ederdim ki Musul Türkiye’nin bir cüz’i denilsin. Çünkü Türklerle Kürtlerle meskûn Türkiye’nin bir parçasıdır... Arkadaşlar; bir insanı ikiye bölmek veyahut her hangi bir parçasını ayırmak nasıl mümkün değil ise Musul’u Türkiye’den ayırmak öylece mümkün değildir. Musul’u terk ve ta’vîk etmek, bir sene için, altı ay için ta’lîk etmek pek tehlikeli bir oyundur. Arkadaşlar, temenni ederdim ki Türkiye siyasileri bunun etrafında derin düşünsünler... Binaenaleyh müsaadenizle açık kelimelerle maksadımı ifade edeceğim. Çünkü sesimi tarih dinliyor. Arkadaşlar; ben Kürdüm. Fakat Türkiye’nin tealisini, Türkiye’nin şerefini, Türkiye’nin terakkisini temenni eden Kürtlerdenim. Türklerin tealisini isterim. Türklerin şereflenmesini isterim” diyerek düşüncelerini aktarmıştır (TBMM, GCZ, 1923: 160-163).

TBMM’nin ilerleyen oturumlarında Mustafa Kemal Paşa konuyla ilgili söz alarak meclise hitap eder. Konuşmasında Lozan’a giden heyetin vazîfesini yerine getirdiğini, milletimizin ve meclisimizin şerefini dünyaya tanıttığını söyledi. Sulh

meselesinin çözülmesi için heyete manen kuvvet vererek çalışmalarına devam etmelerinin sağlanması gerektiği, bu şekilde ancak barıştan ümit var olunabileceğini de sözlerine ekledi. Ayrıca bu işin bir an evvel neticelendirilmesi, yani sulh yapılacaksa bir an evvel yapılmasını aksi takdirde askeri tedbirlerin aksatılmaması gerektiğini sözlerine ekler. Son olarak: “böyle günlerce görüşmelerin devam etmesinde her gün daha çok mahzurlar tevellüt etmektedir. Maruzatım bundan ibarettir? Her halde çok müzakerat ve münakaşadan iyi bir netice çıkmayacaktır” demiştir.

Sinop Mebusu Hakkı Hami Bey’in: “İngiliz heyetine yapılan teklife İngilizler olumlu veya menfaatimize uygun cevap vermişler midir” sorusuna Mustafa Kemal Paşa:

“Arkadaşlar Heyet-i murahhasımızın vermiş olduğu mektup ve bu mektubun ihtiva ettiği teklif İtilaf Devletleri murahhasları tarafından fiilen kabul edilmemiştir. O anda kabul etmek niyetinde değillerdi ve o günkü şeraitte kabul etmek istemiyorlardı. Çünkü kabul etmemekle bizim heyet-i murahhasımıza karşı hükmeden bir vaziyet almakla bizim heyet-i murahhasımızın derhâl yalvarmağa başlayacağını zan ediyorlardı. O kadar ki bizim heyet-i murahhasımız trene bindiği bir dakikada yaptıkları mahut projeyi kalemle beraber getirmişler, hala imza etmeyecek misiniz, demişlerdir” diyerek cevap vermiştir (TBMM, GCZ, 1923: 174).

Bu sırada Gazi ile Trabzon Mebusu Ali Şükrü Bey arasında tartışma yaşanır. Ali Şükrü Bey, Musul ve Karaağaç için İngiliz tekliflerinin kabul edildiği fakat imza edilmediği şeklinde bilgiler geldiğini ifade etmesi üzerine Mustafa Kemal Paşa:

“Yani siz bir meseleyi kendi hayal dünyanıza göre düşünüyor, vücut veriyor, hüküm veriyorsunuz ve öyledir diyorsunuz. Öyle değildir, Beyefendi Hazretleri. Bakınız bir defa İngilizler heyet-i murahhasanın teklifi veçhile Musul teklifini kabul etmiş değildirler. Malûmu âlinizdir ki Musul meselesi doğrudan doğruya onların tekliflerinin metninde bir satır ile ifade olunmuştur. İngilizler diyorlar ki bu metin muallakta kalsın - Bunu Curzon söylüyor. - Bir defa o heyetin kararı değildir. Burada olduğu gibi kalacaktır. Fakat ben Cemiyet-i Akvâm’a bir mektup yazarım, belki biraz tehir ederler. Binaenaleyh bu kabul etmek demek midir? Kabul etmek değildir. Çünkü heyet-i murahhasımızın teklifi bu değildir” diyerek cevap verir.

Bu cevabın ardından Ali Şükrü Bey’le Gazi arasında münakaşa bir süre daha devam etti. Mustafa Kemal Paşa’nın sözlerini bitirmesinin hemen ardından Cebelibereket Mebusu İhsan Bey, Anadolu davası ile alakadar olmayan ve

Anadolu zihniyetinin malı olmayanların, şuradan buradan gelen müşavirlerin, bundan sonra heyete dâhil edilmeyeceğine dair garanti istedi. Mustafa Kemal Paşa'da aynı fikirde olduğunu beyan edince İsmet Paşa meclisin istemediği müşavirleri yanına almayacağını beyan etmiştir (TBMM, GCZ, 1923: 175).

Bu konuşmaların ardından söz alan Van Mebusu Haydar Bey'in Musul'la ilgili başka önemli noktalara dikkat çektiği görülmektedir. Haydar Bey, İngilizlerin kendilerine dönük tehlikelerin Batı'dan değil Doğu'dan doğacağını bildikleri için entrika peşinde olduklarını söylüyordu. Çünkü Doğu yüz milyonlarca Türk ve İslam nüfusu bulunduğunu, bu nedenle İngilizlerin istikbale ait planlarının ve ümitlerinin Musul'a naklolunduğunu ve bu nedenle Musul meselesinin hayati derecede önemli olduğunu belirtir. Konuşmasının ilerleyen bölümünde bölgede yaşayan Kürt gruplara İngilizlerin para ve silah vermek sûretiyle Türk ve Kürtlerin arasına düşmanlık sokmaya çalışacağını söyledi. Son olarak konferansa gidecek heyettekilerin bu hususu da göz önünde tutmaları gerektiğini belirterek konuşmasını bitirir (TBMM, GCZ, 1923: 177). Bu konuşmaların ardından *“Lozan Konferansı'ndaki Tekâlif-i Sulhiye Üzerindeki Müzakerat ve İcra Vekilleri Heyeti'ne İtimat”* adında bir takrir meclise sunulur. Bu takririn kabul edilmesi ile de Lozan konusundaki görüşmlere son verilirken, hükümete de tam yetki verilmiş olur (TBMM, GCZ, 1923: 181-191).

İsmet Paşa, Musul Meselesinin; Lozan Konferansı'nda halledilemeyeceğini anladıktan sonra Lord Curzon ile İtalyan ve Fransız delegelerinin ısrarları üzerine bu konunun daha sonraki bir tarihte Türkiye ile İngiltere arasında görüşülmesine dair bir maddenin antlaşma metnine konulmasına razı olmuştur. Musul konusu TBMM'de tartışılmaya devam ediyor milletvekilleri görüşleri yapılan çeşitli oturumlarda dile getiriyorlardı. Şükrü ve Hüseyin Avni Bey'ler kadar sert bir üslupla olmasa da, Musul konusundaki rahatsızlıklarını gizli oturumda dile getirmişlerdir. Sırrı Bey konuşmasında, *“İsmet Paşa'nın Misak-ı Milli anlayışı ile kendilerinin Misak-ı Milli anlayışının farklı olduğunu kanaatine kapıldığını”* belirtmiştir (TBMM, Gizli Celse Zabıtları, IV: 106). Durak Bey ise, *“Musul meselesinin çok önemli olduğunu, çünkü orada bir Kürt Hükümeti kurulması sûretiyle, bugün Erzurum'un sekiz saat kadar güneyinde, Türkiye için önemli bir tehdit oluşturulduğunu, Musul sorununu, bir yıl zarfında çözülememesi halinde*

Milletler Cemiyeti'ne bırakma mantığını anlayamadığını” kaydetmiştir (TBMM, Gizli Celse Zabıtları, IV: 50). Bitlis Milletvekili Yusuf Ziya Bey de bir Kürt olarak, *“Musul'u Türkiye'den ayırmanın, bir insanı ikiye bölmek veya herhangi bir parçasını koparmakla aynı anlama geleceğini, bölgede de Türkiye'den kopma anlayışının mevcut olmadığını”* savunmuştur (TBMM, Gizli Celse Zabıtları, IV: 87-90).

Meclise bir soru önergesi veren Siirt Milletvekili Mehmet Kadri Bey ise, İsmet Paşa'ya *“Musul konusunun bir sene zarfında İngiltere ile aramızda çözülememesi halinde, Milletler Cemiyeti'ne havale edilmesi hususunda, Vekiller Heyeti'nin kendisine yetki verip vermediğini”* sormuştur. İsmet Paşa ise cevaben, *“Evvelce böyle bir durum söz konusu olmadığı için, Heyet-i Vekile'nin kendisine böyle bir talimat ve yetki vermediğini, görevinin Musul'u elde etmek olduğunu, bu amaçla çalıştığını”* tekraren söylemiştir (TBMM, Gizli Celse Zabıtları, IV: 80).

Meclis oturumlarında TBMM başkanlığını yürüten Ali Fuat Cebesoy ise genel durumu şöyle değerlendirmiştir. Vekillerin Musul konusunda Lozan’a giden delegelerin konuyu çözememekle Misak-ı Milli’ye aykırı davrandıklarını, İsmet Paşa’nın Lozan’da Musul konusunu iyi yönetemediğini, bu sebeple vekiller arasında sinirlerin gerildiğini ve şiddetli tartışmalar yaşandığını belirtmiştir (Cebesoy, 1957: 247-248). Buradan anlaşıldığı üzere görüşmeler sırasında tenkit edilen konuların başında Misak-ı Milli’den taviz verilmiş olması, Türk murahhas üyelerinin yeterli politik mücadele gösterememeleri, heyetin yetkilerini aşması ve gerekli konularda TBMM’ye danışılmaması ve Lozan görüşmeleri ile ilgili olarak Meclisin yeterince aydınlatılmamış olması gelmektedir (Yalçın, 2005: 329).

Meclisteki tartışmalar soruna bir çözüm olmamasına karşın tartışmaların uzun sürmesi ve gerginliklerin artması üzerine Mustafa Kemal Paşa devreye girerek devlet başkanı sıfatıyla 6 Mart 1923 tarihinde şu konuşmayı yapmıştır: *“Meclisteki elinizde bulunan ve çevirisinde yanlış ve eksiklik bulunan bu barış planı bizim için de kabul edilecek nitelikte değildir. Çünkü doğrudan doğruya bağımsızlığımıza zarar verecek şartlar içermektedir. Eğer İtilâf Devletleri bu planı bize bu şekli ile kabul ettirmekte ısrar ederlerse, o zaman savaş yapmak zorunda kalırız. Ancak bu noktaya gelmeden önce, her yolu denemek, mümkün olduğu kadar savaştan kaçınmak hepimizin ârzûsudur. Lozan'da konferans görüşmeleri kesilmedi. Her devletin uzman heyetleri kendi memleketlerine gittiği gibi, bizim heyetimiz de buraya geldi. Lozan’dan gelen heyetimiz, Vekiller*

Heyeti'ne karşı sorumludur. Vekiller Heyeti, heyetimizi dinledikten sonra, yeni talimat vermek hususunda tereddüt duyduğu bir takım noktalar dolayısıyla yüce heyetinize geldi. Musul Meselesi önemli meseledir. Bu sebeple meseleyi barışçı yoldan çözmek istiyoruz, savaşa girmemek için meseleyi bir sene sonraya ertelemek demek, ondan vazgeçmek demek değildir. Belki amacımıza ulaşmak için daha güçlü olacağımız bir zamana kadar beklemek demektir. Musul meselesini bugün halledeceğiz, ordumuzu yürüteceğiz, bugün alacağız dersek, bu mümkündür. Fakat Musul'u alsak bile sorun devam edebilir” (TBMM, Gizli Celse Zabıtları, IV:173). Ardından yapılan oylamada Lozan'a giden heyete oy çokluğuyla güvenoyu verilmiştir. TBMM Hükümeti, 8 Mart 1923'de İtilaf Devletleri'nin anlaşma metnine karşı, kendi anlaşma metnini bildirmiştir. Türkiye'ye 28 Mart'ta cevap veren İtilaf Devletleri, konferansın Lozan'da 23 Nisan 1923'de toplanmasını teklif etmişlerdir (Kısıklı, 1999-2003:514). Bu teklifin kabul edilmesi üzerine Lozan Görüşmelerinin ikinci dönemi, 23 Nisan 1923 günü başlamıştır.

İkinci tur görüşmelerinde İngiltere'yi Horace Rumbold temsil ediyordu. Rumbold, 24 Nisan 1923'te Türkiye'nin İtilaf Devletlerine verdiği 8 Mart 1923 tarihli anlaşma metninin 3. maddesine 7 Mayıs 1923 tarihinde ek yapılmasını istedi, bu ek şu şekildeydi. Eğer Musul sorunu Türkiye ile İngiltere arasında altı ay içinde çözülemezse sorun Cemiyet-i Akvâm'a bırakılacaktı (Kaymaz, 2003: 303). İsmet Paşa ise bu sürenin on iki ay olması konusunu önerdi. Rumbold ise dokuz aylık bir sürede anlaşma teklifi sundu. İsmet Paşa, 23 Haziran 1923 yılında bu teklifi kabul etti. Bu dokuz aylık süre içinde Musul sorunu ele alınacak Türkiye ile Irak Sınırı çizilmeye çalışılacaktı. Sorunun çözümü aşamasında karşılıklı olarak herhangi bir askeri harekât yapılmayacaktı. Sorunun çözüme başlama tarihi ise İtilaf Devletleri'nin Doğu Trakya'yı boşalttığı tarih olacaktı. İsmet Paşa'nın Musul sorununun Türkiye ve İngiltere arasında ileride ikili görüşmeyle çözüleceği bilgisini Ankara'ya bildirmiştir (Kürkçüoğlu, 1978: 287). 18 Temmuz 1923 tarihinde de Mustafa Kemal Paşa'dan Lozan Antlaşması'nın imzalanması ile ilgili onay istemiştir. TBMM'nin bu onayı vermesi üzerine sekiz ay süren barış görüşmeleri, 24 Temmuz 1923'de Lozan Antlaşması'nın taraflarca imzalanması ile son bulmuştur. 5 Ekim 1923 tarihinde İngiliz Yüksek Komiseri Henderson

Musul Sorunu'nun çözümü için dokuz aylık sürenin başladığını Türkiye'ye bildirmiştir.

1.6. Cumhuriyet Döneminde Irak Sınırı Tartışmaları

1.6.1. Cemiyet-i Akvâma Havale Edilinceye Kadar Türkiye ile İngiltere Arasındaki Irak Sınır Meselesi.

Türk Hükümeti, Irak sınırının çözümü ile uğraşırken zaman zaman meclis içinde anlaşmazlıklar oluyor hükümet bunalımı yaşıyordu. Saltanat kaldırılmış ve devlet başkanlığı sorunu ortaya çıkmıştı. Kararları daha hızlı alabilmek amacıyla TBMM'nin kararıyla 29 Ekim 1923 yılında Cumhuriyet ilan edildi ve Mustafa Kemal Paşa'da Cumhurbaşkanı seçildi. Kurulan bu yeni hükümet hiç kuşkusuz hala çözülemeyen Musul sorunu üzerine yöneldi. İngilizler bölgede Kürt ve Nasturi ayaklanmaları başlatmışlardı. Bu durumdan rahatsız olan Ankara, 31 Aralık 1923 günü Dışişleri Bakanı İsmet Paşa'nın imzası ile Londra Büyükelçisi Yusuf Kemal (Tengirşenk) Bey'e *"İngilizlerin gerek Musul, gerek İran sınırında izledikleri Kürt ve Nasturi siyaseti aleyhimizedir. İngilizlerin bu politikalarından duyduğumuz rahatsızlık kendilerine iletilmelidir"* şeklinde bir bilgi sunmuştur (Çelikoğlu, 1973: 78).

Musul sorununun çözümü için verilen bir süre vardı. Bu süre Lozan Barış Antlaşması'nın imzalandığı tarihinden itibaren on iki ay kadardı. Buna bağlı olarak iki ülke arasında görüşmelerin 19 Mayıs 1924'te İstanbul'da yapılması kararlaştırılmıştır. Türk Hükümeti, Musul sorunun çözümü için hazırlıklarını yaparken iç politikada da önemli gelişmeler yaşanmış 3 Mart 1924 yılında halifelik kaldırılmıştır (Kahraman: 2008:9).

Halifeliğin kaldırılması Mustafa Kemal'in otoritesini sağlamlaştırırken İngilizler bu durumu memnuniyet verici bulmuşlar çünkü sömürgelerinde bulunan Müslüman ülkeleri, artık halifeliğin birleştirici gücünden faydalanamayacaklar bu ülkelerde İngiliz himayesi daha da güçlenecektir. TBMM'nin ikinci döneminde Musul konusu ilk kez 19 Mart 1924 tarihli gizli oturumda gündemde gelir. Bu oturumda Ergani Mebusu İhsan Hamid Bey, Musul meselesinden bahsederken hükümeti ve onun politikalarını sert bir şekilde şöyle eleştirmiştir:

“Bundan birkaç ay evvel Musul meselesi bir dereceye kadar lehimizde iken, Hükümetin maalesef bu meseleyi layıkıyla mühimsememesi yüzünden gittikçe aleyhimize dönmekte ve bu yüzden Musul'da bizi isteyen Türkler ve onlarla beraber daima hareket etmiş Kürtler aleyhine dehşetli bir tazyik icra edilmektedir... Arkadaşlar Musul meselesi yalnız Musul meselesi değil, Musul meselesi bir Türkiye meselesidir. Musul meselesinin fena bir şekilde halli bütün Türkiye'yi, bütün Türk istikbalini tehlikeye sokacak bir vaziyettedir, Hariciye Vekili ve Başvekil İsmet Paşa Hazretlerinden çok rica ederim, Musul meselesi ne safhaya girmiştir? Muahedelerin tehiri, tasdîkinin esbabı nedir? Bir de Süleymaniye'nin bombardımanı meselesi vardır. Süleymaniye niçin bombardıman ediliyor? Ve Hükümet buna karşı ne gibi protestoda bulunmuştur? İngilizlerin statükoyu hiç olmazsa barış sağlanana kadar ve Musul meselesinin halline kadar muhafaza etmeyerek yaptıkları hareketleri niçin protesto etmemişlerdir? Bu hususları lütfen izah buyursunlar” (TBMM, GCZ, 1924: 743-744). Ardından kürsüye gelen Dersim Mebusu Feridun Fikri Bey'de hükümetin şimdiye kadar bir temsilci tespit etmiş olması gerekirken bunu tespit etmemiş olmasının meseleyi ehemmiyetle takip etmediği anlamına geldiğini ifade ederek: “Bizim için İngilizlerin tatlı sözlerine aldanmak, şuna, buna vâki tatlı sözlerine kapılmak hiçbir veçhile caiz değildir. Efendiler Fransızlarla, İngilizlerle, iyi geçinmeyi hepimiz isteriz. Türkiye'nin amacı barıştır ve herkesle güzel yaşamaktır. Fakat efendiler, Musul meselesi bizim için o kadar önemli meseledir ki, gerekirse bütün varlığımızı Musul için tehlikeye atmaya Meclis ve millet tamamen hazırdır zannederim” dedikten sonra hükümete heyetin Musul meselesini tüm gücüyle takip etmesi gerektiğini ve bütün dünyaya Türkiye'de yaşayan herkesin bu konuyla alakadar olduğunu, duyurmasını istediğini söylemiştir (TBMM, GCZ, 1924: 744). Kastamonu Mebusu Halid Bey'de, Musul meselesinin İstanbul meselesi kadar önemli olduğunu fakat hükümetin şimdiye kadar bu konuya layık olduğu kadar önemi vermediğini söylemiştir (TBMM, GCZ, 1924: 751). Yukarıdaki konuşmalar dikkate alındığında vekillerin konuyu yakından takip ettikleri görülmektedir. Konunun bir an önce çözülmesi konusunda ise vekiller hem fikir görülmektedir.

Musul Meselsinin çözümünü sağlayacak konferans 19 Mayıs 1924'te Haliç'te başlamıştır. Türk temsilcilerin başında bu defa Fethi Okyar vardır ve o da

İsmet Paşa'nın tezlerini savunmuş farklı bir görüş olarak Süleymaniye, Kerkük ve Musul, Türkiye'ye bırakıldığı takdirde buradaki petrolden İngilizlere ortaklık vermeyi önermiştir. Buna karşın İngiliz heyetinin başında bulunan Cokes ise hiç beklenmedik bir şekilde Musul'dan başka Hakkâri'nin de Nasturiler'e verilmesini istemiştir (Kılıç, 2009:330).

İngilizler, Türkiye'nin Hakkâri'yi vermeyeceğini bile bile isteklerini yüksek tutmuşlar ve bu şekilde sorunu çıkmaza sokarak konuyu Milletler Cemiyeti'ne götürüp istedikleri sonucu burada elde etmeyi amaçlamışlardır. Aslında; İngiliz Hükümeti başından beri meselenin Milletler Cemiyeti'ne götürülmesinden yanadır. Nitekim İngiliz Dışişleri Bakanlığı Ortadoğu Uzmanı W.G. Osborne'un *“Yapacağımız görüşmelerde aynı konular tekrar tartışılacak sonuç bellidir, konu ile ilgili son karar ve en uygun çözüm Milletler Cemiyeti'nde sağlanacaktır”* (Öke, 1987: 124) sözleri bu görüşü doğrulamaktadır. Lozan'ı Musul Sorunu açısından genel olarak değerlendirecek; Türkiye, Wilson Prensipleri'nin, milletlere kendi geleceklerini tayin etme hakkı veren kararına güvenerek, Lozan'a Musul'un Türkiye'ye bırakılacağından emin olarak gitmiştir.

Türkiye, İngiltere'den farklı olarak, Musul meselesini bir toprak meselesi olarak görmüş, gerekirse petrolden taviz vererek, Musul'u elde etme mücadelesi vermiştir. İngiltere ise, bu ekonomik aklın bilincindedir. İngilizler, Lozan'daki en önemli başarıyı, İtilaf Devletleri'nin de ilgisini bu konuya çekerek, Musul meselesini çok taraflı hale getirerek elde etmişlerdir. İngilizlerin Lozan'daki diğer başarısı ise ikinci önemli başarısı ise, çok taraflı hale getirdikleri bu sorunun çözümünü, Milletler Cemiyeti'ne havale etme kararını Türkiye'ye kabul ettirebilmeleridir.

Türkiye Milletler Cemiyeti'ne üye değilken, İngiltere bu örgütün en etkili üyesidir. Sevr Antlaşmasını kabul etmeyerek, bir Kurtuluş Savaşı veren İngiltere ve Fransa'nın planlarını bozan Türkiye'ye, bu ülkelerin petrol açısından ve stratejik açıdan önemli olan Musul'u vermelerini beklemek boşunadır. Yani, Musul'un geleceği Lozan'da şekillenmiştir. Lozan'dan sonraki ikili görüşmeler, oynanan oyunun uzatma dakikalarıdır. İkili görüşmelerden sonra Musul meselesinin Milletler Cemiyeti'ne havalesi ile İngilizler amaçlarına ulaşmışlardır.

1.6.2. Irak Sınır Meselesinin Cemiyet-i Akvâm'a Bırakılması ve Cemiyet-i Akvâm'ın Konu ile İlgili Raporu

Haliç (İstanbul) Konferansı'nın toplanmasından bir süre önce Türkiye'nin Londra Büyükelçisi Yusuf Kemal Bey, İngiliz Dışışleri'ne bir nota vererek, Musul ve çevresinin İngiliz Hava Kuvvetleri'nce bombalanmaya devam etmesini, Nasturilerin silahlandırılarak Türkiye'ye saldırtılmalarını ve Musul çevresindeki aşiretlere baskı yapılmasını protesto etmiş, ancak İngiliz Hükümeti bu iddiaları kabul etmemiştir (Kısıklı, 1999-2003: 517). Konferansın 19 Mayıs 1924'teki ilk görüşmesinde Türk heyeti sınırın Musul'u Türkiye'ye bırakacak şekilde belirlenmesi, tezi üzerinde durmakla beraber toplantı süresince ortaya konulan fikirler iki tarafın istekleri arasında uçurumlar olduğunu ortaya çıkardı. İkinci görüşme 21 Mayıs'ta yapılır ve Fethi Bey Musul'un Osmanlı yönetimi zamanındaki sınırları gözönünde bulundurularak tekrar Türkiye'ye devrini istemiştir. Cox ise buna karşılık Nasturi Hristiyanları nedeniyle Hakkâri'nin de Irak'a katılması gerektiğini savunmuştur (Mumcu, 1995: 135). Ayrıca, Musul şehri dâhil olmak üzere Fırat Nehri'nin iki sahilini de talep etmişti. Antlaşmanın yürürlüğe girmemiş olması noktasına bir diyecekleri olmadığını, sınırsız arazi talebinde bulunduklarını kabul etmemekle beraber Türk Hükümeti'nin bu noktadaki tereddütlerini anladığını ifade eden Mr. Henderson'un Türk-Irak sınırı ihtilafının Cemiyet-i Akvâm'da halledilmesi konusunda görüşlerini bildirmiştir (BOA, HR.İM.,242/26, 07-07-1924).

Ayrıca Mr. Henderson İngiltere'nin Musul meselesini Cemiyet-i Akvâm'a havale etme hazırlığında olduğu ve Türkiye tarafından yapılacak her yeni teklife de açık olduğunu da belirtmiştir (BOA, HR.İM., 242-65, 21-07-1924). Artık İngiltere isteğine kavuşuyordu çünkü; konu Türkiye ile yapılan ikili müzakerelerde çözülememiş bir tek yol kalmıştı, oda Lozan'da alınan karar gereği Musul meselesi Türk ve İngiliz Hükümetleri arasın da çözülemezse konu Milletler Cemiyetine aktarılacaktı nitekim İngiltere'de öyle yaptı (BOA, HR.İM., 242/81, 26-07-1924).

Türkiye-Irak sınırı'nın belirlenmesi ve Musul Mesele'sinin çözülmesi için konuyu 6 Ağustos 1924 tarihinde Cemiyet-i Akvâm'a (Milletler Cemiyeti) taşıdı. Örgüt Sekreteri Eric Drummond, başvuruyu Milletler Cemiyeti Konseyi'nin Eylül

ayındaki oturumunda görüşölmek üzere kayda aldırımıştır (Kaymaz, 2003:383). Milletler Cemiyeti’de konuyu 9 Ağustos 1924’te Türkiye’ye bildirmiştir. 25 Ağustos günü bildiriye cevap veren İsmet Paşa, Türk temsilcisinin gönderilebilmesi için yirmi gün süre verilmesi talebinde bulunmuştur. Süre bitiminde Türkiye ile Irak arasındaki hudut meselesinin Cemiyet-i Akvâm meclisinde müzakeresinde Türkiye Cumhuriyetini temsil etmek üzere İstanbul Mebusu Ali Fethi Bey tayin edilmiştir (BOA, HR.İM.,118/34, 25-09-1924).

Türkiye bu isteğinin kabul edilmesinden sonra hazırlıklarını tamamlamış ve 20 Eylül tarihinde Türkiye’yi temsilen Fethi (Okyar) Bey görüşmelerde hazır bulunmuştur (BOA, HR.İM., 57/6-1, 30-08-1924). Ali Fethi Bey, 24 Eylül 1924 günkü genel toplantıda Musul’un geri iadesini delilleriyle talep ettikten sonra buranın kaderinin tayini için en kestirme yolun halkoyuna başvurmak olduğunu belirtir. İngiliz delegesi Lord Palmur, Türk heyetinin savundugu fikirlerin aslında İngilizlerin görüşlerini doğruladığı, bu durumda kendilerinin ortaya koyduğu taleplerin pratiğe geçirilmesinden başka yol olmadığını söylemiş, bunun üzerine Ali Fethi Bey de tekrar söz alarak Türk tarafı için asıl meselenin sınırın Musul’un güneyinden mi kuzeyinden mi çekileceği meselesi olduğunu ifade etmişti. Milletler Cemiyeti Konseyi’nin 30 Eylül 1924 tarihli oturumunda Türkiye-Irak sınırı konusu tekrar ele alınmış ve bu konuda konseyin bir değerlendirme yapabilecek bilgileri derlemesi için, üç üyeli özel bir komisyon kurulmasına karar verilmiştir (Cemiyet-i Akvâm Türkiye ve Irak Hudûdu Meselesi, 1925:1). Milletler Cemiyeti Konseyi Türkiye-Irak sınırının belirlenmesi için inceleme yapmak üzere eski Macaristan Başbakanı Pál Teleki, İsveç’in Bükreş Büyökelçisi Carl Einar Thure Af Wirsén ve Belçikalı Albay Albert Paulis’e teklifte bulunmuştur. Bu kişilerin teklifi kabul etmeleri üzerine komisyon üyeliklerine eski Macaristan Başbakanı Pál Teleki, İsveç’in Bükreş Büyökelçisi Carl Einar Thure Af Wirsén ve Belçikalı Albay Albert Paulis atanmışlardır. Mösyö Branting’in Musul için teşekköl eden tahkikat komisyonuna başkanlık için İsveç delegesi olarak Bükreş Sefiri Carl Einar Thure de Wirsén’i teklif etmiştir (BOA, HR.İM., 245/46, 25-10-1924). Bu teklif kabul eden Wirsén Komisyon başkanı olarak seçilmiştir. Ardından Milletler Cemiyeti Konseyi konunun incelenmesi için Irak’a gidecek heyetin İstanbul’a, varış tarihini bildirilmiştir (BOA, HR.İM., 246/77, 14-12-1924). 13 Kasım 1924’te Cenevre’de bir araya gelerek

alışmalarına başlayan komisyon yeleri, Lozan Barış Görüşmeleri tutanaklarını, Türk ve İngiliz Hükümetleri'nin Milletler Cemiyeti Genel Sekreterliği'ne verdikleri raporları inceledikten sonra, 25 Kasım 1924 günü Londra'da İngiliz makamları ile görüşmelere başlamış, Musul konusunda Türkiye'nin Cemiyet-i Akvâm'a verdiği muhtıraya İngiltere'nin cevap verdiği ve onların muhtırasına Türkiye'nin de cevap vermesi gerektiğinin Mösyö Paulis tarafından ihtar edilmiştir (BOA, HR.İM., 246/142, 29-12-1924).

Cemiyet-i Akvâm buradaki çalışmalarını tamamladıktan sonra 3 Ocak 1925'te Ankara'ya hareket etmiştir. Komisyon Ankara'daki temaslarını bitirdikten sonra Bağdat'a harekât gzerghında bulunan Konya şehrine de uğramış burada Mustafa Kemal Paşa ile görüşmüştür (Kaymaz, 2003: 428). İncelemenin kış mevsimi nedeniyle zorlaşacağı fikri gündeme gelmiş ancak bu kabul görmemiştir. Bunun sebebi ise incelemenin yapılacağı bazı bölgelere kış nedeniyle ulaşımın zor olması ve bu bölgede yaşayanların Türkiye destekçisi olmalarıydı. İngilizler bölgeyi hava saldırılarıyla bombardımana tutmuşlar bölgedeki Nasturi ve Kürtleri de kendi lehlerine organize etmişlerdi. Komisyonun bölgeye harekâtı öncesinde bombardımanı azalttılar, Türkiye lehine propaganda yapacak kişileride Musul'dan dışarı çıkarttılar İngilizler'e konunun araştırılması yardımcı olacak olan Türk Heyeti Başkanı olarak Eski nc Ordu Müfettişi Cevat Bey ve üyeler şam'da katıldılar. Komisyona İngiliz temsilcisi olarak ise Jardin atanmıştır. Jardin, aynı zamanda Irak'ta ki İngiliz işgal yönetiminin vergi tahakkuk sorumlusuydu (Kaymaz, 2003:429).

İngiltere bu süre içinde boş durmuyor petrol yatakları bakımından zengin olan bölgede bulunan Kürtleri, Arapları sürekli olarak Türkiye aleyhine kışkırtıyordu. Bölgede çıkan en önemli isyana gelince; 4 Ocak 1925 tarihinde şeyh Sait, şuşar'ın Gökoğlan Bucağı Kırıkhan köyünde aşiret reışleri ile bir toplantı yaparak durum değerlendirmesi yapmış ve bu toplantıya İstanbul'a Seyyid Abdulkadir'le görüşmek üzere gönderdiği oğlu Ali Rıza'da katılmıştır. Ardından şeyh Said imzasını taşıyan bildiriler evre köylere dağıtılmaya başlanmıştır (ay, 1996:327). Jandarmaların şeyh Said'in adamlarını yakalaması arbedesinde bir jandarma eri ölmüş büyüyen olaylar sonucunda 13 şubat 1925 tarihinde başlayan isyan 15 Nisan 1925 tarihinde bastırılmıştır. Bingl, Muş,

Diyarbakır, Tunceli, Siirt, Urfa bölgelerine yayılan isyancılar yakalanarak Şeyh Sait ve isyancılar İstiklal Mahkemeleri tarafından 29 Haziran'da idam edilmiştir. İngiltere bölgenin karışık olmasından istifade yoluna gitmiştir.

Şeyh Sait İsyanının devam ettiği günlerde Cemiyet-i Akvâm komisyonunda Türkiye-Irak sınırını belirlemek ve Musul meselesini çözmek için bölgede incelemelere başlamıştır. Türk Heyetiyle Şam'da birleşmiş olan İnceleme Komisyonu, Türk Heyetiyle birlikte 16 Ocak 1925 tarihinde Bağdat'a gelmiştir. Komisyon Üyeleri Bölge incelemesi için işbirliği yaparak inceleme bölgelerine hareket ederler. Burada okul, hastane, çarşı, kamu kurum ve kuruluşları gibi yerleri gezerek çeşitli bilgiler almışlardır (Cemiyet-i Akvâm Türkiye ve Irak Hudûdu Meselesi, 1925: 10). Bu arada Türkiye adına heyete seçilen Nazım Bey ve Fettah Beyler'in bölgede karışıklık çıkardıkları gerekçesiyle İngilizlerce tutuklandığı belirlendi. Bu iki Türk temsilci Musul halkından idi ve Irak'ta aranan suçlulardandı. Türkiye bunları heyete üye yapmakla dokunulmazlık statüsü kazandıracak ve Musul'u iyi tanıdıkları için sorunun çözümünde kendi lehine avantaj sağlayabilecekti. Türkiye bu iki kişinin tutuklanma gerekçesini asılsız bulur ve durumu nota ile İngiliz Hükûmetine bildirmiştir. İngiltere bu iki üyeyi serbest bırakır ancak bunların Bağdat'ta dolaşamayacağını Musul'da ise şartlara göre hareket serbestliği verileceği Türkiye'ye bildirmiştir. Komisyon Bağdat'ta ki çalışmalarını tamamladıktan sonra, 27 Ocak 1925 tarihinde Musul'a gelir (Kaymaz, 2003:431).

Aynı gün Pál Teleki, Cevat Paşa, Roddolo ve Charrere Musul şehri içinde yürüyüşe çıkar. Halktan bir grup resmi elbiseyle dolaşan Cevat Paşa'yı görünce Türkiye lehine tezâhürâtlar yapmıştır. Cevat Paşa'nın elini öptüler, grup çok kalabalıklaşmıştı. Belediye önünden geçerken bu sefer Faysal taraftarları karşı tezâhürâta bulunmuştur. Bunun üzerine karışıklık çıktı bu duruma müdahale eden polis Türkiye lehine tezâhürât yapanlara kötü muamele yapıp, Faysal lehine tezâhürât yapanlara ise teşvikte bulunur. Burada şöyle bir durum söz konusuydu Türkiye lehine tezâhürât yapan grubun çoğunluğu Türk değil Arap'tı. Komisyon Başkanı Wirsén, Cevat Paşa'dan şehri gezerken resmi elbisesini giymemesini istemiş, karışıklıklar devam ederse komisyonun rahat çalışamayacağını İngiltere ve Türkiye Hükûmetlerine bildirmiştir (Cemiyet-i Akvâm Türkiye ve Irak

Hudûdu Meselesi, 1925: 10). Her iki hükümetin komisyonun rahat çalışması için güvenceyi vermesi üzerine incelemeler devam etmiştir. Komisyon 16 Temmuz 1925 tarihinde incelemelerini tamamlayarak, Türkiye-Irak Sınırı'nın nerelerden çizilmesi gerektiğini ve Misak-ı Milli sınırları içinde bulunan Milletler Cemiyeti Musul, Kerkük, Süleymaniye ve Telafer'in hangi ülkeye dâhil olacağı ile ilgili katılım raporunu Milletler Cemiyeti Genel Sekreterliği'ne sunmuştur.

18 Ekim 1925'te Başvekil İsmet Paşa, Musul meselesi ve İngilizlerle yapılan görüşmelerle ilgili meclisi bilgilendirir. İsmet Paşa; İstanbul ve Haliç konferanslarında İngiliz heyeti ile bu konunun görüşüldüğünü fakat mesafe kat edilemediğini de aktarır. Hatta İngiliz murahhasının Musul meselesini görüşmek yerine Hakkâri iline ait bazı araziler üzerinde talepte bulunduğunu belirtti. İki heyet arasında konunun halledilmesi için çaba sarf edilmesine rağmen İngilizlerin anlaşmaya yanaşmadığını, *“başka teklifiniz varsa görüşelim, yoksa ayrıca bir görüşme açmaya imkân olmadığını”* söyleyerek 6 Ağustos'ta Cemiyet-i Akvâm'a müracaat ettiklerini söylemiştir. Cemiyet-i Akvâm'da İngilizlerin tezinin: *“Musul vilayetinin geleceği söz konusu değildir. Söz Konusu Türkiye-Irak arasındaki sınır sorunudur”* şeklinde olduğunu da belirtmiştir. İsmet Paşa konuşmasını şu sözlerle sürdürür:

“İngilizler Musul Vilayeti hariç olmak üzere bir sınır çizeceğiz, diyorlardı. Böyle bir tez ki, Musul Vilayeti dışında; Musul Vilayetinin kuzey sınırı aynen konuşulacak veyahut bunun dışında bir takım arazinin geleceği söz konusu olacaktır, şeklindeki zemine girmekti. Türkiye ise İstanbul'da olduğu gibi orada da böyle bir zemine girmeyeceğini izhâr etti... Bu görüşme ile bir neticeye varmayan 20 Eylül celsesinden sonra 25 Eylül de Cemiyet-i Akvâm Meclisi diğer celsesini akdetti...30 Eylül'de Cemiyet-i Akvâm Meclisi bir komisyon teşkili için karar ittihaz etti. Karar-ı mezkûru İngiliz Murahhası kabul etti... Murahhasımız da kabul etti. Bu komisyon için, mevzuubahis olan aza tayin olunmak üzeredir” açıklamasında bulunmuştur (TBMM, ZC, 1924: 5-6).

Milletler Cemiyeti, Musul Araştırma Konseyi, Türkiye-Irak sınırı hakkındaki kararını, 14 Aralık 1925'te açıklamıştır. Komisyon Türkiye-Irak sınırının çizilmesi ve Musul'un bölge için önemini raporunda şu şekilde ele almıştır. Konuyu araştıran, komisyon konu ile ilgili Türk ve İngiliz iddialarını değerlendirmiş ve bunları karşılaştırarak kendi görüşünü ortaya koymuştur. Komisyonun ortaya koyduğu raporla ilgili bilgileri ticari, ırki, dini ve siyasi

açından değerlendirdiğimizde şu bilgiler ortaya çıkmaktadır. İngiliz Hükümeti'nin Musul'daki ticari durum hakkında verdiği bilgiler şöyledir. Lord Kurzon, Lozan Konferansı'nda, Irak ve Suriye ticareti için Musul şehrinin önemli bir geçit yolu konumunda olduğunu belirtmiştir (Cemiyet-i Akvâm Türkiye ve Irak Hudûdu Meselesi, 1925:168). Bu iddia doğrudur. Türkiye'den Musul'a giden ithalat malları başlıca kereste, hububat, kuru sebze, ip, halat, kuru meyve vb. vardır. Bunların tamamı Bağdât'a ve dış memleketlere gitmek üzere transit olarak Musul'dan geçer. Alman Konsolosluğunun 1905, 1906 ve 1907 yıllarına ait Musul'un ithalat ürünleri şunlardır; Yün, demir, hırdavat, kahve, lifi eşya, muhtelif eşya, muhtelif eşya, fes, sabun, petrol, halı, hurma ipek, odun, mazı ve muhtelif eşya, bez, koyun, yün, deri, muhtelif eşya, muhtelif eşya, koyun, tereyağı, tuz (Cemiyet-i Akvâm Türkiye ve Irak Hudûdu Meselesi, 1925:193).

Musul adeta bölgenin ürün deposu konumunda olup, komşu bölgelerde ürünler Musul'dan dağıtılmaktadır. Musul ile Türkiye arasında önemli sayılan bir koyun ticareti de vardır. Bu koyunlar Türkiye'den Musul'a gönderilir ve Suriyeli tüccarlar gelip satın alırlar. Musul'dan Türkiye'ye yapılan ihracata gelince, bunlar Basra ve Halep yoluyla giden pamuklu, hırdavat ve bölge ürünleri olup civardaki Türk şehirlerine gelmektedir. Osmanlı Dönemi'nde Musul'dan ihrac edilen ürünlerin hangi ülkeye ihrac olduğuna bakmak gerekirse; Alman konsolosluğunun 1907 yılına ait ihrac edilen ürünler ise şunlardır; Mazı, at, çeşitli hayvan, yük eşyası, koyun ve deve, kadınlar için örtü, yün, ipek, buğday, arpa, kereste, manifâturesı eşyasıdır (Cemiyet-i Akvâm Türkiye ve Irak Hudûdu Meselesi, 1925:192).

Musul'un Osmanlı Devleti zamanında çok önemli bir ticaret merkezi olduğu görülmektedir. Yeni kurulan Irak Devleti içinde Musul ticareti çok önemliydi, çünkü Irak'ın merkezi, güneyi ve kuzeyi Musul bölgesinin yetişen ürünlerine ihtiyaç duyuyordu (Cemiyet-i Akvâm Türkiye ve Irak Hudûdu Meselesi, 1925:169).

Lozan'da İsmet Paşa, güneye gidecek olan ürünlerin Diyarbakır'dan geldiğini ve Musul'u ancak transit olarak geçtiğini söylemiştir. Bu beyânat abartılıdır. Cezire ve Diyârbakır havâlisi ürünlerinin Bağdat'a nakli için Dicle yolundan geçildiği doğru ise de ticaret söz konusu araziden giden ürün miktarına

göre azdır. Tütün tamamıyla Bağdât'a nakil olunur. Yerinde işlenemeyen bütün tütünlerin Bağdat'a gönderildiğini iddiası doğrudur; Fakat Süleymaniye yoluyla İran'a da az mikdarlarda tütün gönderilir. Teklîf olunan sınır, mümkün olduğu kadar Musul ile ticaret eden halkı Türkiye kasabalarıyla ticaret eden halktan ayıran araziye takîp ediyor. Brüksel Antlaşması'nda belirlenen sınır ile İngiliz Hükümeti tarafından teklîf olunan sınır arasındaki yerleşik ve son derece dağlık bölge ürünleri özellikle mahalli ihtiyaçlara yarar. Bu dağlık memleketin pek az olan ahâlisi Musul pazarına gitmek husûsunda, Türkiye pazarlarına gitmek derecesinde kolaylık ve zorluklar çekebilir. Revandız'ın kuzeyindeki bölgede yaşayan halkın ticareti Musul ve Türkiye ile değil, İran ile olup göçebe Kürt kabileleri tarafından kullanılan dağ yollarından geçer. Bu göçebelerden bazıları ise ihtiyaç ürünlerini Irak'tan karşılayabilirler (Cemiyet-i Akvâm Türkiye ve Irak Hudûdu Meselesi, 1925:171). Türkiye-İran sınırının çizilmesi sırasında yapılan anlaşmada bu göçebelerin ticari amaçlı geçişlerine bir madde eklenmiştir. Aynı durum Türkiye ile Irak arasında da uygulanabilir.

Komisyonun hazırladığı raporda bölgede yaşayan milletlerin ırki olarak değerlendirmesine bakılırsa, Türk Hükümeti tarafından ortaya konulan nüfus oranları şu şekildedir ve nüfus oranları beş gruba ayrılmıştır.

A-1921-1924 tarihinde Irak Hükümetince Hazırlanan Musul Bölgesi'nin Nüfus Sayımı Bilgileri;

Kürt: 494007, Arap: 166941, Türk: 38652, Hristiyan: 61366, Musevi: 11897, Yezidi: 26257, Toplam: 801090.

Bu nüfus sayımına göre Musul'da Kürt nüfus sayısının fazla olduğu görülmektedir.

B- 1919 tarihinde İngiliz Hükümeti millet adlarını göstermeden Musul Bölgesi'ndeki toplam nüfus sayısını 703328 olarak belirtmiştir.

C- 1921 yılında ise İngiliz Hükümeti bu kez millet adlarını belirterek Musul'un nüfus bilgilerini ortaya koymuştur. Bu bilgiler şu şekildedir;

Kürd: 464720, Arap: 185763, Türk: 65895, Hristiyan: 62255, Musevi: 16860, Yezidi: 30000, Toplam: 785468.

Bu nüfus oranlarına bakıldığında Musul'da Kürt Nüfusunun fazla olduğu görülmektedir.

D- Musul Bölgesi ile ilgili Türk Hükümeti tarafından Lozan Konferansı'nda ortaya koyulan nüfus bilgileri ise şu şekildedir;

Kürt: 263830, Arap: 43210, Türk: 146960, Hristiyan: 31000, Yezidi: 18000, Yerleşik Toplam: 504000, Aşiretler: 170000, Toplam: 673000

Bu nüfus oranlarına bakıldığında Kürt nüfusunun fazla olduğu görülmektedir.

E- Musul Şehrinin Türk resmi yıllığında tarih ve millet unsuru gösterilmemiş Nüfus sayısı 828000 olarak belirtilmiştir.

Şunuda belirtmek gerekirken yıllara göre Musul'da ki milletlerin nüfus oranı değişmektedir.

Komisyonun hazırladığı raporda Musul bölgesi'nde yaşayan milletlerin ırkı olarak değerlendirmesine gelince, İngiliz Hükümeti Tarafından ortaya konulan nüfus oranları ise şu şekildedir ve burada nüfus oranları dört gruba ayrılmıştır.

A-1921-1924 tarihinde Irak Hükümetince Hazırlanan Musul Bölgesi'nin Nüfus Sayımı Bilgileri;

Kürt: 87900, Arap: 119037, Türk: 9757, Hristiyan: 54934, Musevi: 3759, Yezidi:20257, Toplam: 295964. Bu nüfus oranlarında Arap nüfusunun fazla olduğu görülmektedir.

B- 1919 tarihinde İngiliz Hükümeti millet adlarını göstermeden Musul Bölgesi'ndeki toplam nüfus sayısını 350378 olarak belirlemiştir.

C- 1921 yılında ise İngiliz Hükümeti bu kez millet adlarını belirterek Musul'un nüfus bilgilerini ortaya koymuştur. Bu bilgiler şu şekildedir;

Kürt: 149820, Arap: 170663, Türk: 14895, Hristiyan: 57425, Musevi: 9665, Yezidi: 30000, Toplam: 432468. Bu nüfus oranlarında Arap nüfusunun fazla olduğu görülmektedir.

D-Musul Bölgesi ile ilgili Türk Hükümeti tarafından Lozan Konferansı'nda ortaya koyulan nüfus bilgileri ise şu şekildedir;

Kürt: 104000, Arap: 28000, Türk: 35000, Hristiyan: 31000, Musevi: 9665, Yezidi: 18000, Yerleşik Toplam: 216000 (Cemiyet-i Akvâm Türkiye ve Irak Hudûdu Meselesi, 1925: 78.79). Bu nüfus oranlarında Kürt nüfusunun fazla olduğu görülmektedir. Yıllara göre nüfus oranlarına bakıldığında milletlerin nüfus oranlarında değişiklik görülmektedir. Komisyon gerekli incelemeler sonucunda raporunda Irak Hükümeti tarafından ortaya konulan nüfus rakamlarını gerçeğe daha yakın olarak göstermiştir.

Komisyonun raporunda ortaya koyduğu diğer bir konu ise İngiliz ve Türk Hükümetleri tarafından ortaya konulan din esaslı nüfus sayımına ait tartışmalar olmuştur. Türk Hükümeti delil olarak 1906 ve 1916 tarihinde Osmanlı Devleti zamanında iki kez nüfus sayımı yapıldığını ortaya koymuştur. İngiliz Hükümeti bu nüfus sayımlarının vergi toplamak ve asker toplamak amaçlı olduğunu gerçeği tam yansıtmayacağını belirtmiştir. 1919 ve 1921 yılları arasında iki sayım daha yapılmıştır ancak buradada rakamlar birbirini tutmamaktadır. 1919 nüfus sayımının sadece din unsurları ön plana alarak yapıldığını, 1921 Nüfus sayımında da sadece Musul şehri'nde nüfus sayımı yapıldığını ve bu sayımda milliyet unsurunun ön planda olduğunu, diğer şehirlerde 1919 sayılarının aynen alındığı şeklindedir.

1919 ve 1921 yıllarına ait nüfus sayımlarını karşılaştırmak gerekirse;

1919 yılı din esaslıdır ve nüfus sayıları şu şekildedir; Erbil: Sünni; 96100, Diğer dinler; 1000, Toplam: 97100, Hristiyan:4100, Musevi: 4800, Genel Toplam: 106000. Burada görüldüğü üzere Erbil'de sünni nüfus fazla görülmektedir. Kerkük: Sünni; 85000, Şii; 500, Toplam: 90000, Hristiyan: 600, Musevi: 1400, Genel Toplam: 9200. Buradaki nüfus oranlarında sünni nüfus oranı fazladır. Süleymaniye: Sünni; 153900, Toplam: 153900, Hristiyan: 100, Musevi: 1000, Genel Toplam: 100000. Buradaki nüfus oranlarında sünni nüfusun fazla olduğunu göstermektedir.

1921 nüfus sayımı sadece Musul şehrinde yapılmıştır ve milliyet esaslıdır, diğer şehirlerin 1919'daki nüfusu aynen kabu edilmiştir, bu nüfus sayılarında şu

şekildedir; Erbil; Arap: 5100, Türk: 15000, Kürt: 77000, Toplam: 97100, Hristiyan: 4100, Musevi: 4800, Genel Toplam: 106000. Buradaki nüfus oranlarına göre Kürt nüfusu fazladır. Kerkük; Arap: 10000, Türk: 35000, Kürd: 45000, Toplam: 90000, Hristiyan: 600, Musevi: 1400, Genel Toplam: 92000. Buradaki nüfus oranlarına göre Kürt nüfusu fazla görülmektedir. Süleymaniye; Türk: 1000, Kürd: 152900, Toplam: 153900, Hristiyan: 100, Musevi: 1000, Genel Toplam: 100000. Buradaki nüfus oranları ise Kürt nüfus oranlarını fazla göstermekte, Arap nüfus oranı göstermemektedir. (Cemiyet-i Akvâm Türkiye ve Irak Hudûdu Meselesi, 1925: 78-79). Komisyon raporunda 1921 yılında ırka dayalı nüfus sayımını daha gerçekçi bulduğunu belirtmiştir.

Komisyonun Türkiye-Irak sınırı ve Musul hakkındaki siyasi görüşlerine gelince; Türkiye sınır meselesine konu olan arazi üzerinden kendi rızasıyla hukuken vaz geçmedikçe Irak Hükümeti burada hak talep edemez, zaten Irak Devleti sonradan kurulmuş bir devlettir. Sınırları da söz konusu araziye içine almaz, bu araziye yani Musul'u Irak Devleti, İngiltere'nin aracılığıyla idare etmektedir. Bu idare iki ülke arasında bir anlaşmayla oluşturulmuştur ki Cemiyet-i Akvâm Heyeti'nin 27 Eylül 1922 tarihli kararı gereğince manda şeklidir (Cemiyet-i Akvâm Türkiye ve Irak Hudûdu Meselesi, 1925:239). Musul'da savaştan önceki durumla bugünkü durum aynı değildir. Emniyet daha iyidir ve birçok yenilikte yapılmıştır. Mesela Türk idaresine göre öğrenci miktarı artmıştır İngilizler de bunda önemli rol oynamışlardır. Irak hükümeti buraya yerleşmiş görünüyor amir memur ilişkileri de güzel görünmekte, ama siyasi tecrübe daha tam oluşmamıştır.

Bölge halkı olan şiiler ıslahat fikirlerine alışmamışlar diğer halklarla münakaşa ediyorlar. Bağdat ve Basra şehirlerinde de şiiler çoktur. Süleymaniye'de ise İngiliz memuru idareye hâkimdir, burada Irak Mandası oluşturulamamıştır. Mevcut anlaşmayla oluşması da zor gözükmemektedir. Bölgede Cemiyet-i Akvâm mandası sona ererse bu genç devletin varlığı da tehlikeye girebilir. Bununla birlikte Musul vilayetinin Irak'a bağlanmasıyla ortaya çıkacak iktisadi oluşum; Irak'ın kendi kendini idare edecek kadar güce kavuşmadığı takdirde manda yönetimi son bulursa, durum istenmeyen bir şekle girebilir. Bu duruma göre Musul'un Irak'la birleşmeyip kendi haline bırakılması durumunda Türkiye'yle birleşmesi daha uygun olur (Cemiyet-i Akvâm Türkiye ve Irak Hudûdu Meselesi, 1925:240). Söz konusu arazideki halkın isteği göz önüne

alınırsa Irak’a katılma durumu ortaya çıkmaktadır. Fakat iktisadi durum göz önüne alınırsa manda yönetiminde idarenin daha da iyi olması için devam etmelidir. Irak taraftarlarından birçoğu, manda uygulaması yakın bir zamanda sona ererse, Türkiye’ye iade edilmeyi tercih ettiklerini belirttiler. Komisyon bu bilgileri verdikten sonra kendilerinin inceleme mercisi olduklarını konu ile ilgili son kararı Cemiyet-i Akvâm’ın vereceğini belirtmiştir. Kendilerine paylaşım konusunda soru yöneltirse, görüşlerini rahatça açıklayacağını belirtmiştir. (Cemiyet-i Akvâm Türkiye ve Irak Hudûdu Meselesi, 1925: 241). Komisyonun, burada kararı Cemiyet-i Akvâm’a bıraktığı görülmektedir. Yine Komisyon halk oylaması ile konunun karara bağlanabileceğini fikrinde raporunda ortaya koymuştur, ancak İngilizler Konsey’e sunulan bu görüşe pek önem vermemişlerdir. Bu bilgiler ışığında genel bir değerlendirme yaparsak, Musul’daki Arapların büyük bir kısmı Türkiye’ye katılma arzûsu içindedir ve Kürt eşrafi ve ileri gelenleri kabul etmesede Kürt halkının büyük çoğunluğuda Türkiye yanlısıdır. Musul’daki Türkler, Türkiye taraftarıdır. Hristiyan ve Yezidiler ise Irak’tan katılmaktan yanadırlar. Milletler Cemiyeti Konseyi, son kararın kendisine verilmesinden sonra, Brüksel Hattı’nın kuzeyini Türkiye’ye, güneyini Irak’a bırakmıştır (Melek, 1983: 50). Yani, Musul Vilayeti, Irak’a bırakılmış ve İngiltere’nin Irak’taki manda rejiminin süresi 25 yıla uzatılmıştır. Bunun yanı sıra, İngiliz Hükümeti, bölgedeki Kürt halkını koruyacak idarî önlemler alacaktı.

Hariciye Vekili Doktor Tevfik Rüştü Aras, 9 Ocak 1926 tarihinde meclis kürsüsünde mebusları bilgilendirmek için Musul meselesi hakkında yaşanan gelişmeleri genel olarak aktarmış, Musul konusu anlaşma gereği Cemiyet-i Akvâm’a havale edildiğini, İngiltere’nin Cemiyeti istediği gibi kontrol eden devlet konumunda olduğunu belirtmiş ve eleştirilerde bulunmuştur. İngiltere ile bu cemiyete girmemiş olan Türkiye arasındaki bir davada adil bir karar verilmesinin imkânı olmadığını söyledikten sonra:

“Cemiyet-i Akvâm Meclisi Musul ile ilgili kararı şu şekidedir: İngiltere lütfen 25 sene Irak’ı idare etmek zahmetine katlanırsa hukuken Türklere ait olan Musul’un Irak’a yani İngilizlere verilmesi gerekiyormuş, eğer İngiltere bu zahmete katlanmazsa o zaman Musul Türklere verilebilirmiş. Bir milleti ve halkını aldatmak için bu kadar basit yapılan muameleye karşı insan gülmekten kendisini alamıyor” dedi (TBMM, ZC, 1926: 92).

1.6.3. Ankara Antlaşması ve Türkiye-Irak İlişkileri

Cemiyet-i Akvâm'ın Irak sınırı ile ilgili raporunu açıklaması üzerine, İngiltere, Irak ile 13 Ocak 1926'da, geçerlilik süresi 25 yıl olmak üzere bir antlaşma yapmış ve Türkiye ile ikili görüşmelere başlamıştır. Bu süreçte, Türkiye'nin tam bir siyasî yalnızlık içinde olması, Sovyet Rusya'nın tarafsız tutumu, İtalya ve Fransa'nın Türkiye üzerindeki artan baskıları, Türkiye'nin İngiltere ile uzlaşma sürecini hızlandırmıştır. Uzun süren pazarlık sürecinin sonunda, Türkiye-Irak Sınırı ve İyi Komşuluk İlişkileri Antlaşması; 5 Haziran 1926'da Ankara'da imzalanmıştır. Antlaşma iki gün sonra Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde onaylandı ve aynı gün yürürlüğe girdi. Bu antlaşma Türkiye ile Irak arasındaki ilişkileri ele almıştır. Bu antlaşma Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde onaylanırken Dışişleri Bakanı Tefvik Rüştü Aras şu konuşmayı yapmıştır; *“Yakındoğuda başlıca gücü temsil eden Türkiye'nin en önemli politikası medeni milletler arasında yaşamak, barıştan yana olmaktır. Irak'ın istiklal ve huzuru için aramızda Musul gibi önemli bir arazi meselesi olmasına rağmen İngiltere ile ilişkilerimizi norme döndürmek için bazı fedakarlıklar yaptık”* (TBMM, ZC, 1926: 165). Meclisteki görüşmelerin ardından oylamaya geçilmiştir. 333 Milletvekilinin mevcut olduğu II. TBMM'de, 7 Haziran günü oylama yapılırken mecliste 145 milletvekili bulunuyordu ve bunlar arasından 142 kişi “kabul” 2 kişi “red” ve bir kişi de “çekimser” oy kullanmıştır (TBMM, ZC, 1926: 176). Oylama yapılırken 188 milletvekilinin mecliste bulunmaması ve oylamaya katılmamış olması oldukça ilginçtir. Bu oylamayla birlikte Türkiye-Irak sınırı kesinleşmiş ve Misak-ı Millî sınırları içerisinde olan Musul Vilayeti İngilizlere resmen terkedilmiş oluyordu. Ankara Antlaşması ile Türkiye-Irak sınırı belirlenmiş ve Musul petrollerinden Türkiye'ye 25 yıl boyunca % 10 hisse ödenmesi kararlaştırılmıştır. Anlaşmaya koyduğu ek bir protokolle İngiltere, petrol hisseleri karşılığında Türkiye'ye 500 bin pound ödemeyi teklif etmiştir. Ancak Türkiye, 500 bin poundluk öneriyi kabul etmemiş, Musul petrollerinden 25 yıl süreyle % 10 hisse almayı sürdürmüştür (Yazıcı, 2010:59-62).

Türkiye'nin, 5 Haziran 1926'da İngiltere ile Ankara Antlaşması'nı imzalayarak, Musul'un İngiltere'nin mandası olan Irak'a ait olduğunu kabul etmesinin sebepleri genel olarak şu şekildedir; Konunun Lozan Antlaşması'nda,

çözülememesi ve Musul Meselesi'nin çözümlenmesi için dokuz ay içinde İngiltere ile Türkiye arasında yapılacak görüşmelere bırakılması, 5 Haziran 1924'te sona eren İstanbul/Haliç Konferansı'nda İngilizlerin Hakkâri bölgesini de istemeleri ve görüşmeleri Milletler Cemiyetine havale etmek için çıkmaza sokmaları, İngiltere'nin Musul Meselesi'ni kendi kontrolünde olan 6 Ağustos 1924'te Milletler Cemiyeti (Cemiyet-i Akvâm)'ne götürmesi, bir gün sonra Nasturilerin Hakkâri bölgesinde isyan etmeleri, Ağustos ayı sonunda isyanın bastırılması, 13 Şubat 1925'te Genç'te Şeyh Sait'in, isyan başlatması, isyanın kısa sürede Güneydoğu Anadolu'ya yayılması (Lewis, 1999: 275). Nasturi ve Şeyh Sait isyanlarının etkisiz hale getirilmesi sırasında, Türk Silahlı Kuvvetleri'nin muharebe gücü etkinliğinin çok zayıflamış ekonomik yük getirmiş olması. Milletler Cemiyeti'nin, İngiltere'nin etkisiyle 16 Aralık 1925'te, Musul'u bu ülkenin mandası altında bulunan Irak'ın sınırları içine dâhil edilmesi kararını alması. Türk siyasetçileri arasında Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın kapatılmasından dolayı fikir ayrılıkları yaşanması ve 16 Mayıs'ta Ağrı'da başlayan isyanların halen devam etmesidir (Mumcu, 1995: 171-172).

Mustafa Kemal'in Ankara Antlaşması'nı kabul etmesinde; Türkiye'nin kısa vadede Balkanlar, Kafkaslar ve Orta Doğu, orta vadede ise tüm dünyada etkili bir devlet haline getirilerek, Lozan Barış Antlaşması'nda çözümlenemeyen sorunlar için, uygun koşulların oluşturulması, uzun vadede İngiltere'nin de desteğini almak sûretiyle Misak-ı Milli'nin gerçekleştirmek düşüncesi yer almaktadır. Türkiye'nin, 1936'da Boğazlar, 1939 tarihinde Hatay Sorununu İngiltere'nin desteği ile çözebilmesi, bu düşünceleri destekleyen durumlar olarak karşımıza çıkmaktadır (Kemal, 2007:684).

Burada şu durumu açıkça ifade edebiliriz, Musul, I. Dünya Savaşı sonunda büyük güçlerin, petrol eksenli ekonomik ve siyasal hesapları doğrultusunda Osmanlı Devleti'nden ayrılan Ortadoğu topraklarının yeniden yapılandırmasıyla bir sorun olarak ortaya çıkmıştır. Petrol bakımından zengin olan Musul Misak-ı Milli sınırlarında olmasına rağmen, 1918-1926 yılları arasında yaşanan siyasal, hukuksal, ekonomik, askeri ve diplomatik boyutları olan çok yönlü bir sürecin sonunda Cemiyet-i Akvâm) Milletler Cemiyeti'nin de desteğiyle İngiltere mandası altında bulunan Irak'a verilmiştir. Türkiye ve Irak yönetimi, Ankara

Antlaşması'yla bağımsız bir Irak Devleti kurulacağı inancını taşıırken, Milletler Cemiyeti, nin Irak'ı İngiliz mandasına bırakması Türkiye ve Irak tarafından büyük bir hayal kırıklığı yaratmıştır (Cumhuriyet, 6 Haziran 1926; 1-2; Milliyet, 9 Haziran 1926: 1-4).

Cemiyet-i Akvâm'da üyeliği bulunan ve I. Dünya Savaşı'nın galibi olan İngiltere'nin Irak Devleti'nin bağımsızlığı için mücadele verdiğini göstermesi, bilinçli bir şekilde Irak ve Türkiye yönetimlerini böyle düşüncelerini sağlamaya yönelik bir politika izlediğini göstermektedir (Milliyet, 10 Haziran 1926:1). Irak 1932'de İngiliz Mandası'ndan ayrılarak bağımsız olmuştur. 1926 Ankara Antlaşması sonrasında Türkiye ve Irak ilişkileri, Irak'ın bağımsız olduğu 1932 yılına kadar doğrudan İngiltere üzerinden devam etmiştir. 1932'den sonra da İngiltere'nin Irak üzerinde sahip olduğu imtiyazlar nedeniyle İngiltere kontrolünde ve gölgesinde sürmüştür. Bu süreçte Türkiye-Irak ilişkileri de İngiltere'nin Irak'taki çıkarları doğrultusunda belirlenmiştir. Bununla beraber Türk-Irak ilişkileri, Türkiye'nin "*kardeşlik ve dostluk*" temelinde izlediği siyasetle büyük bir gelişme göstermiş; Atatürk Türkiye'si ve Yenilikleri, Irak'a ilham kaynağı olmuştur. Irak, pek çok alanda Türkiye'yi örnek almıştır (Cumhuriyet, 7 Temmuz 1931: 1-3). Türkiye Kurtuluş Savaşı'ndan sonra, Mustafa Kemal Atatürk'ün "*Yurtta Barış Dünyada Barış*" felsefesini benimsenisi 1926'da Irak ile Ankara Antlaşması'da imzalanmasına rağmen, Milletler Cemiyeti'nin gerek Musul Meselesi'ndeki taraflı tutumu gerekse Sovyet Rusya'nın cemiyete olumsuz bakışından dolayı cemiyete giriş için müracaat etmemiştir (Esmer, 1944: 525).

I. Dünya Savaşı galibi ve Milletler Cemiyeti üyesi İngiltere ile henüz Cemiyet üyesi olamayan Türkiye arasında 1923-1926 döneminde yaşanan Musul Sorununa çözüm bulma girişimleri, Türkiye'nin o dönemde uluslararası alanda etkisinin ne denli sınırlı olduğunu göstermek bakımından iyi bir örnek oluşturmaktadır. İngiltere, Türkiye'nin muhalefetine rağmen Cemiyet aracılığı ile Musul'un kendi mandası olan Irak'a verilmesini sağlayabilmişti (Soysal, 1983: 304-319). Musul Sorunu, Milletler Cemiyeti üyeleri olan büyük devletlerin Türkiye'yi revizyonist bir ülke olarak görmelerine, Türkiye'nin de Cemiyet'i tamamıyla büyük devletlerin denetiminde bir örgüt gibi kabul etmesine yol

açmıştır. Türkiye Dışışleri Bakanı Tefik Rüştü Aras, Cemiyet-i Akvâm için şu sözleri dile getiriyordu: Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra kurulan Milletler Cemiyeti Teşkilatı, bütün eksikleri ile beraber dünya milletleri arasında bir işbirliği kurarak hep birlikte ve elbirliği ile yeni ahengi aramak ve bulmak için bir nevi başlangıç sayılabilirdi. Teşkilat, savaştan sonra barışı ve huzuru getirmek için oluşturulmuştu (Aras, 2003: 107).

Musul Meselesi'nin Türkiye'nin aleyhine sonuçlanması Türkiye'nin Milletler Cemiyeti'ndeki toplantılara katılmasını engellememiştir. Üstelik Milletler Cemiyeti de bu toplantılara Türkiye'yi davet etmiştir. Nitekim Saraçoğlu Şükrü Bey, Muhtelit Mübadele Komisyonu Türk Heyeti delegesi olarak Cenevre'ye gitmiştir (BCA, BKMM., s.3187, d.100-5, f.k.30.18.1.1, y.n.17.93.2). Bu arada Türkiye'nin yurt dışında bulunan Roma, Belgrat, Londra, Tahran ve Atina büyükelçilikleri 1926 yılı içerisinde Milletler Cemiyeti'nde meydana gelen hadiseleri Ankara'ya bildirmeyi de ihmal etmemişlerdir. Cemiyet-i Akvâm Genel Kurulu 6 Temmuz 1932 tarihindeki Çin-Japon anlaşmazlığını görüşmek üzere yaptığı olağanüstü toplantısında İspanya temsilcisinin teklifi ve Yunan temsilcisinin desteği üzerine, almış olduğu haksız kararlara rağmen barıştan yana olduğunu göstermek amacıyla, Türkiye'nin Milletler Cemiyeti'ne davetini öngören bir kararı kabul etmiştir. Bu kararın Türkiye'ye bildirilmesi üzerine de Türkiye Büyük Millet Meclisi 9 Temmuz 1932 tarihinde Milletler Cemiyeti'ne katılma kararını kabul etmiştir. 18 Temmuz 1932 tarihinde Türkiye Milletler Cemiyeti'ne kabul edilmiştir (Soysal, 1993: 47).

Musul, 1926 Ankara Antlaşması sonrasında Türk-Irak ilişkilerine bir taraftan bölgenin coğrafi, tarihî, kültürel ve insani yakınlıkları nedeniyle manevi bir bağlılık; hatta siyasi bir kader ortaklığı şeklinde yansımış; diğer taraftan ise Musul'daki farklı etnik ve dini unsurların varlığı, bölge dışı güçlerin bu farklılıklar üzerinden bölgede yarattığı karmaşa, hem Irak'ın ülke bütünlüğü aleyhinde bir etki yaratmış hem de Türkiye-Irak ilişkilerinde sürekli bir gerilim unsuru olarak yer almıştır (Yazıcı, 2010: 330). Musul meselesinin çözüme kavuşması, Türkiye'nin, soruna taraf olmayan ülkelerle de ilişkilerini belirlemiş; Türkiye'nin Batıyla ilişkilerinin düzelmesini hatta yakınlaşmasını sağlamıştır. Rusya ise Türkiye'nin imzaladığı bu anlaşmaya kuşkuyla yaklaşmış ve çizilen

sınırın, bölgeye huzur değil aksine bölgedeki istikrarı bozacağını belirtmiştir. Nitekim de bu öngörüsünde haklı çıkmıştır (Cumhuriyet, 20 Haziran 1926: 3). Rusya'nın adil olamayan sınır çiziminin yeni sorunlar getireceğinde haklı çıktığını gösteren durumları gözden geçirmek gerekirse durumu şu şekilde analiz edilmektedir. Türkiye-Irak sınırı, Türkiye ve Irak gerçeğinden hareketle değil Dünya'ya egemen olmak isteyen güçlerin bölgeye yönelik ihtiraslarına göre; uluslararası hukuk göz önünde bulundurulmayarak, yerel toprak örgütlenmeleri dikkate alınmadan çizilmiştir (Özcan,2003;45). Sınırının güneyinde yer alan Musul petroleri önemi sebebiyle kendi çıkarlarını korumak için İngiltere, Almanya, İtalya, Rusya Fransa ve ABD bölgeyi denetim altında bulundurmak amacıyla sınırın etnik unsurlar üzerinden değiştirilmesi için sürekli faaliyette bulunmuşlardır.

Bölgeyi etnik unsurlara göre parçalamayı ve özerk yönetimlere göre şekillendirmeyi hedefleyen emeperyalist güçler; bölgede bulunan Kürtler, Ermeniler ve Asurîler üzerinden bu politikalarını sürdürmeye çalışmışlardır. Bu çalışma günümüzdede devam etmektedir. 1930'lu yıllarda Dünya dengeleri yeniden değişmeye başlamış İtalya ve Almanya güçlenerek yeni bir savaş için tehdit oluşturmaya başlamışlardı. İngiltere'nin 1932'de ülkedeki İngiliz Manda yönetimini sona erdirmesiyle (Kahraman, 2008:7) bağımsız devletlerarasına giren Irak aynı yıl içerisinde Milletler Cemiyeti'ne üye oldu. Teknolojinin daha da gelişmesiyle birlikte, yeni petrol arama yöntemleriyle Kuzey Irak petrol rezervlerinin sanılandan daha çok olduğu anlaşılmıştır. Bu sebeple, II. Dünya Savaşı nedeniyle sömürgeci devletlerin artan petrol ihtiyacı nedeniyle Irak'ın önemi daha da artmıştır. Beklenen gelişme gecikmemiş 139 yılında Almanya-İtalya ve Japonya'nın oluşturduğu Mihver Grubu ile İngiltere-Fransa ve Rusya'nın oluşturduğu Müttefik Grubu arasında yeni bir sömürge savaşı başlamıştır. I. Dünya Savaşı'nda olduğu gibi II. Dünya Savaşı'na da sonradan katılan ABD'nin desteklediği Müttefikler savaştan galip ayrılmışlar. Bu durumun doğal sonucu olarak II. Dünya Savaşı'nın kazanılmasında önemli rol oynayan ABD'yi sanayi hammadde bakımından önemli petrol rezervine sahip olan Irak Bölgesine yöneltmiştir.

Savaştan galip çıkan diğer bir ülke olan sovyetler Birliği’de bölge üzerinde planlar yapmaya başlamış, 1958 yılında desteklediği General Kasım Darbesi ile Irak’ın Batı’dan uzaklaşmasını sağlarken darbe ile krallığın yıkılmasında ve Irak’ta cumhuriyetin ilan edilmesinde önemli rol oynamıştır. Irak’ın Sovyet yanlısı politikaya yakın olması Irak’a komşu olan Türkiye’nin Batı gözünde değerini arttırmıştır çünkü NATO çerçevesinde Irak üzerine düzenleyeceği askeri harekâtın Türkiye üzerinden yapılma ihtimâli ortaya çıkmıştır. Burada görülüyorki Batı Ortadoğu’da artan Sovyet etkisine karşı tedbiri elden bırakmayarak, petrol haklarını korumak istemektedir (Çeçen, 1998: 19). Köklü bir geçmişe sahip olan ve Musul ve Ortadoğu ile kültürel bağları bulunan Türkiye’nin bölge üzerinde ekonomik ve kültürel bağlarını güçlendirmesini istemeyen Avrupalı Devletler Ankara Antlaşması’nın dostluk içeren şartlarına uymamışlar. 1926 yılından günümüze kadar süreçte bölgedeki Türkmen nüfusu asimile etmişlerdir. Irak yönetimini kendi ellerinde tutmak ve Türkiye taraftarı politika izlemelerini engellemek amacıyla başta Kürtler, daha sonra Araplar olmak üzere iç savaşa destek vermişler, şii ve sünni olarak Müslümanların birbiriyle olan mücadelelerinede destek vermişlerdir. 2019 tarihinin yaz ayını yaşadığımız şu günlerde Irak’ta hala istikrar sağlanamamış, iç savaş nedeniyle birçok insan vefat etmiş yâda mülteci durumuna düşmüştür. Türkiye Cumhuriyeti Devleti yıllardır savaş nedeniyle zor durumda kalan Irak halkına, tarihten gelen bağları ve uluslararası barışı koruma adına din dil ırk ayrımı yapmadan elinden gelen yardımı yapmaya çalışmaktadır.

2. CEMİYET-İ AKVÂM TÜRKİYE-IRAK HUDÛDU MESELESİ RAPORU'NUN DEĞERLENDİRMESİ

2.1. Komisyonun Çalışması Hakkındaki Rapor

Lozan Antlaşması'nda Türkiye ile İngiltere arasında çözülemeyen konulardan biri de Türkiye Irak sınırı'dır. İngiltere, Türkiye-Irak sınırının çözümü kavuşması için konuyu Cemiyet-i Akvâm'a (Milletler Cemiyeti) taşımıştır. Cemiyet-i Akvâm Meclisi, "Lozan Antlaşması'nın 3. maddesi ve 2. fıkrası gereğince 3 azadan oluşan bir komisyon kurulmasına karar" (Cemiyet-i Akvâm Türkiye ve Irak Hudûdu Meselesi, 1925:1) vermiştir. Bu komisyon konuyla ilgili bilgiler toplamak için diğer devletlerin de yardımından istifâde edecektir. Komisyon, 30 Eylül 1924 Salı günü Cenevre'de imzalanan antlaşmaya göre Irak sınırı meselesini görüşmek üzere toplanmıştır. Bu toplantıda komisyonun araştırma yöntemini kendisinin belirleyeceği karara bağlanmıştır. Türkiye-Irak sınırı sorunun çözümü için Cemiyet-i Akvâm Meclis'i; Macaristan Başvekili Kont Pál Teleki, İsveç Sefiri Carl Einar Thure Af Wirsén ve Belçikalı Albay Albert Paulis'e başvuruda bulunmuştur. Bu kişilerin görevi kabul etmesiyle heyet oluşturulmuş, heyet 13 Kasım 1924 tarihinde konuyu araştırmak üzere çalışmalara başlamıştır. Komisyon öncelikle Cemiyet-i Akvâm kâtibinin hazırladığı Türkiye-Irak sınırı meselesi'ne ait bilgileri incelemeye başlamıştır. Türkiye ve İngiltere tarafından hazırlanan belgeleri inceledikten sonra ilk iş olarak konuyla ilgili hükümetlerin her birine soru cetveli göndermiştir. Af Wirsén'in komisyon başkanı olarak seçilmesinin ardından Londra'da konuyla ilgili İngiliz sömürge bakanları ve dışişleri komisyonu üyelerinin katılımıyla birçok görüşme ve toplantı yapmıştır (Cemiyet-i Akvâm Türkiye ve Irak Hudûdu Meselesi, 1925:1).

İngiliz Sömürge Bakanı Davidson, komisyon toplantısında Cemiyet-i Akvâm'ın bu konuya göstermiş olduğu ilgiden çok memnun olduğunu bildirmiş, ayrıca komisyonun bu konuyla ilgili alacağı kararlara da saygı duyacağını belirtmiştir. Komisyon, İngiltere Hükümeti'nden konuyla ilgilenecek bir yardımcı üye tayinini talep etmiştir. Komisyon, konuyla ilgili ayrıntılı çalışmaları yapmak üzere 1924 yılının son günlerinde önce İstanbul, ardından Ankara'ya hareket etmiştir. Komisyon, Türk Hükümeti temsilcileriyle Londra'da görüşmüş olan

meseleye şüpheyile bakılmamasını ve aynı zamanda komisyonun yetkilerine de şüphe ile yaklaşılmamasını belirtmiştir.

Komisyon, Musul konusu hakkında Türk Hükümeti ve halkının isteklerini dikkate alacağını da bildirir. Türk Hükümeti, Musul halkının kendi geleceğini tayin etmeleri hususunda da komisyona tavsiyelerde bulunur. Komisyon uzun görüşmelerden sonra fikirlerini Türk Hükümeti'ne de kabul ettirdi. Konuyla ilgili Ankara Hükümeti'nden de bir yardımcı üye talep eder. Türk Hükümeti ise bu üyeliğe Cevat Paşa'yı uygun görmüştür. Komisyon Konya'da bulunan Mustafa Kemal Paşa'yı da ziyarette bulunmuştur. Ardından Şam ve Suriye yoluyla Bağdat'a hareket etmiştir. Komisyon, Bağdat ve Musul vilayetleri arasındaki ticari ilişkilere dair bilgiler toplayarak yeni hükümetin yönetim usulü ve siyasi durumunu incelemiştir (Cemiyet-i Akvâm Türkiye ve Irak Hudûdu Meselesi, 1925:4).

Komisyon Irak Kral'ı Faysal'ı ziyareti sırasında kral görüşlerini şöyle dile getirmiştir: *“Arap halkı'nın Birinci Dünya Savaşı sırasında kendisine sunulan fırsatı kaçırmamak için tereddütsüz İtilaf Devletleri tarafında yer aldığını, Mütarekeden sonra Türklerin Irak sınırlarının kuzeyine çekildiklerini ve Basra Bağdat ve Musul vilayetlerini de İngiltere'nin işgal ettiğini açıkladı. İşgalden sonra İngiltere Hükümeti Irak'a vaatlerde bulunduğunu söyledi. İngiliz Hükümeti Irak'ın dört yıl İngiliz Mandası'nda kalıp daha sonra bağımsız olup Cemiyet-i Akvâm'a katılabileceğini bildirdiğini söylememişmiydi”*(Cemiyet-i Akvâm Türkiye ve Irak Hudûdu Meselesi, 1925: 6) ifadesini kullanmıştır.

Kral Faysal, önceki Türk yönetimi ve şimdiki manda yönetimi arasında farklar olduğunu kabul etmiştir. Bu konuyla ilgili olarak örneğin bölgede ziraata 3 milyon dönüm arazi ayrıldığını, Dicle-Fırat su projesi ve Kerkük yoluyla Bağdat'tan Musul'a tren yolu inşasının bitmek üzere olduğunu belirtmiştir. Ayrıca hükümetin Kraliyet Arazisindeki mevcut petrol yataklarının işletilmesi için de bir anlaşma imzalanacağını eklemiştir (Cemiyet-i Akvâm Türkiye ve Irak Hudûdu Meselesi, 1925:6).

Kral Faysal konuşmasının devamında *“Komşularımızla dostane içerisinde yaşam ârzûsundayız ayrıca Türk milletine hürmet ederiz, barış ve güven içinde*

yaşamak için güvenli sınırlara sahip olmak istiyoruz. Bu bizim için ölüm kalım meselesi” olduğunu söylemiştir (Cemiyet-i Akvâm Türkiye ve Irak Hudûdu Meselesi, 1925:7). Komisyon ise meseleyi ırki, coğrafi, ekonomik ve askeri yönlerden inceleyince Irak’ı tabi olduğu sınırlardan ayırmanın memleketin geçmişine indirilmiş bir darbe olacağını Kral Faysal’ın düşünmediğini ortaya koymuştur.

Kral Faysal’a göre Musul, Irak’tan ayrılıp da yabancı bir hükümet idaresine verilirse Bağdat’ta hiçbir hükümetin ekonomik ve askeri sebepler dolayısıyla kendisini idare edemeyeceği bir gerçektir. Ayrıca Faysal, Musul’suz Irak milletinin varlığının bile imkânsız olduğunu belirterek Türk milletinin fetih ârzûsundan dolayı da Musul’da bir ordu kurulması gerektiğini eklemiştir. Ona göre eğer Musul Irak’tan kopartılırsa bu orduyu kurmanın da mümkün olmadığını belirtmiştir. Komisyonun, Irak’ta ki çalışmaları sırasında Musul’daki Türk uzmanlarından olan Nazım Bey ve Fettah Bey bölgede barış ve sükûneti bozdukları gerekçesiyle komisyondaki İngiliz temsilcinin talebi üzerine tutuklanmıştır. Ardından Türk Hükümetinin talebi üzerine bu iki uzmanın tekrar Musul şehrine dönmemesi koşuluyla Türkiye’ye teslim edilmiştir (Cemiyet-i Akvâm Türkiye ve Irak Hudûdu Meselesi, 1925: 11-12). Komisyon Bağdat’ta bulunduğu dönemde Irak Hükümeti’nin çeşitli kurumlarını ziyaret ederek ticari konularda bilgi almıştır. Ardından şehrin gümrük cetvelleri, konsolos raporlarını inceleyerek şehrin ekonomik durumu hakkında bilgi toplamıştır. Komisyonun yanında bulunan Türk vekillerinin ve uzmanlarının resmi kıyafetle dolaşmasının halkı galeyana getirdiğini görmesi üzerine komisyon üyesi Kont Teleki, Türk üyelere şu üç öneride bulunmuştur (Cemiyet-i Akvâm Türkiye ve Irak Hudûdu Meselesi, 1925: 11-12).

1-Türk vekilleri ve yardımcıları sokağa çıkmadan bir saat evvel belediye memuruna haber verecek, gitmek istedikleri yere polis refakat edecektir.

2 – Askeri elbise ile çıkılmaması Cevat Paşa’dan rica edilecektir.

3- Türk üyeler asayiş bozacak siyasi faaliyette bulunmayacaktır.

Türk heyeti bunu kabul etmeyerek bir notayla idari müfettişe bildirmiştir. Bunun üzerine Türk üyeler şu koşulları öne sürmüştür:

1-Türk üyelerinin arkalarında resmi polis olmamak şartıyla serbest dolaşabilmelerini talep ediyoruz. Kendi şahitlerini takdim edebilmelidir.

2-Belediye Türk heyetinin emniyetini temin etmelidir.

3- Bu durumlar halledilmedikçe üyeler çalışmalara başlamayacaktır.

Buna karşılık İngiliz müfettişi ise merkezden talimat almadıkça buna cevap veremeyeceklerini bildirmiştir (Cemiyet-i Akvâm Türkiye ve Irak Hudûdu Meselesi, 1925: 12-13).

Türk Hükümeti bu nedenle bir karışıklık çıkarsa sorumluluk kabul etmeyeceğini İngiliz ve Irak Hükümetleri'ne bildirir. Irak Hükümeti'nin tavır ve hareketine karşı Ankara Hükümeti protesto ederek Türk üyelerin emniyetinden sorumlu olduğu görüşünü savunmuştur. Bu koşullar altında komisyonun Musul'da çalışma koşulları gün geçtikçe zorlaşmıştır. Öyle ki komisyon, bu süreçte Türkiye lehine tezâhürâtta bulunanların tutuklanmalarına da şahit olmuştur. Ayrıca komisyon çalışmalarının sürekli polis tarafından takip edilmesinden rahatsız olduğunu da öne sürerek çalışmalarını durdurmuştur. Bu durumun devam etmesi halinde de komisyonun faaliyetlerine başlamayağını Türk ve İngiliz taraflarına bildirmiştir. Komisyonun bu istekleri doğrultusunda Ankara'dan kesin cevaplı bir telgraf gelmemesine rağmen Cevat Paşa komisyonun görevini yerine getirmesi için elinden geleni yapmıştır. Komisyon, Ankara'dan net bir cevap gelmemesi üzerine şu yazıyı göndermiştir: "*Ankara Hariciye Vekâletine, Ankara Hükümeti'nden net cevap gelene kadar Türk heyeti üyelerinin şahsi güvenliklerini üstlendiğimi beyan ediyorum; Cevat Paşa vekilleri ile birlikte araştırma yapmama izin veren Ankara Hükümeti'ne teşekkür ederim. De Wirsen*" (Cemiyet-i Akvâm Türkiye ve Irak Hudûdu Meselesi, 1925: 15).

Komisyon, Bağdat'ta bulunduğu sırada halktan, esnaftan, cemiyetlerden ve her sınıftan vatandaşlarla görüşme yapmış sınır meselesinin çözümü öncesinde bölgenin genel kanaatini öğrenmek istemiştir. Bu inceleme sonucunda ise şu görüşü bildirmiştir:

"Ziyaretimizden dolayı teşekkür ederiz komisyon sınır meselesi hakkında tarafsız inceleme yapmak için gelmiştir yalnız halkın geleceği için her iki tarafın da fikirlerini özgür bir biçimde ifade etmesi halkın düşünceleri üzerinde baskı kurulmaması en büyük isteğimizdir. Bu durum

bölge güvenliği ve geleceği açısından da çok önemlidir (Cemiyet-i Akvâm Türkiye ve Irak Hudûdu Meselesi, 1925: 16).

Komisyon yeni incelemelerde bulunmak ve herhangi bir olumsuz durumla karşılaşmamak için seyahatlerinin gizli tutulmasını istemiştir. Bu seyahatlerinin güvenli bir şekilde yapılmasından ise Irak ve İngiliz Hükümetleri'nin sorumlu olduğunu bildirmiştir. Bunun üzerine gerekli güvenlik sağlandıktan sonra Komisyon, İngiliz ve Türk temsilcilerle 8 Şubat'ta Bağdat'ta toplantı yapacağını bildirmiştir. Burada yapılan toplantının ardından komisyon Musul'daki genel durumu görmek için bölgeye hareket etmiştir. Musul'da incelemelerde bulunacak olan komisyon üyesi Kont Pál Teleki, Türk üye Cevat Paşa'ya halkın sevgi gösterdiğini buna karşın Irak muhafızlarının ise halka sert çıktığını görmüştür. Komisyon Türk üyenin güvenliğinin sağlanması konusunda destek istemiş ve komisyonun kararları alırken baskı altında kalmaması gerektiğini ise şöyle belirtmiştir: *“Komisyon Başkanı her iki tarafın tekliflerini dikkate alabilmesi için rahat bir çalışma ortamına kavuşması sonucu görüşlerini Cemiyet-i akvâm Meclisine bir rapor ile arz edecektir”* (Cemiyet-i Akvâm Türkiye ve Irak Hudûdu Meselesi, 1925: 21).

Komisyon Başkanı Wirsén, sınır meselesini halletmek için üyeleri çeşitli bölgelere rapor hazırlaması için görevlendirdi. Buna göre incelemeler bitince üyeler 25 Şubat'ta Kerkük'te toplanacaktı. Üyelerin genel dağılımına gelince *“M. Af. Wirsén şehrin civarındaki incelemeyi organize etmek için Cevat Paşa ve M. Jardin ile Musul'a ikâmet etti. Af Wirsén, Sencar, Telakar, Karakûh, Akra'ya kadar olan köyleri ziyaret etti ve kaldığı merkezde iki üye tarafından hazırlanan listelere göre köy halkını ziyaret etti. Dicle'nin batısındaki yerleri özellikle ehemmiyetli olan Şemer aşireti reîsini dinledi. Kont Telaki Nazım Bey; İngiliz siyasetçilerinden zabıt (Layanes) ve komisyonun tercümanı Mösyö Karamer ile birlikte Erbil'den (şaklava) ve Mahmure'ye kadar devam eden sahada inceleme yaptı (Dizde) Kevsihanu (Kura)(Jirdi)(Şeyh Bisani) adındaki Kürt kabilelerini ve Teh Arab kabilesini ve Sarlı köylerini ziyaret etti”* (Cemiyet-i Akvâm Türkiye ve Irak Hudûdu Meselesi, 1925: 23).

Komisyon üyelerinden Mösyö Sales bölgeyi iyi bilen Türk görevli Fettah Bey ile Kürt Aşiret ve kabilelerini gezmiş kırsal bölgedeki bu insanların sınır

meselesinden haberdar olmadıklarını ve konunun ne olduğunu bilmediklerini görmüştür. Bölge halkından sınır meselesiyle ilgili görüşler alındıktan sonra heyetler Kerkük'te toplanmıştır. Burada alınan karar doğrultusunda incelemelerin Süleymaniye'de devam etmesi için tekrar harekete geçilmiştir. Komisyon polis korumasında Süleymaniye'den Musul'a seyahati sırasında Kerkük, Altunköprü ve Erbil'de evvelce komisyonun bazı üyeleri tarafından yazılmış olan bilgileri incelemiştir (Cemiyet-i Akvâm Türkiye ve Irak Hudûdu Meselesi, 1925: 24).

Komisyon güvenli bir şekilde incelemeleri yaptıktan sonra 8 Mart'ta incelemenin ilk kısmını bitirmiştir. Bölgedeki incelemenin ikinci kısmı başlamadan önce Türk heyeti komisyondan incelemenin güvenli yapılabilmesi isteğinde bulunmuştur. Ayrıca incelemeler yapılırken Türk taraftarı olan kişilerin görüşlerinde komisyonca dikkate alınmadığını vurulamıştır. Bu durumun da incelemeyi taraflı hale getirdiğini eklemiştir. Görüşülecek kişilerin listelerinin eşitlik esasına dayanarak düzenlenmesi gerektiğini belirterek şunları söylemiştir: *“Musul'da incelemenin bu ikinci kısmında komisyon şehrin fakir ve zengin mahallelerin rastgele bulduğu câmi' ulemasını Akkar, köy ve arazi sahiplerini eski Türk listelerinden son yirmi sene zarfında belediye meclisinde bulunup Musul'da ikâmet eden belediye azâlarına soru yöneltti”* (Cemiyet-i Akvâm Türkiye ve Irak Hudûdu Meselesi, 1925: 25).

Komisyonun incelemesi Musul bölgesinde başlamış, Zaho'dan Dukok'a kadar Hristiyan köyleri Yezidi Köyleri, Kürt Aşiretleri, ziyaret edilmiş, şahitler dinlenmiş, tayyarelerle Sencar, Zaku ve Ravandüz üzerinde uçuşlar yapılmıştır. 18 Mart'ta ise incelemeleri tamamlayan komisyon Musul şehrinden ayrılmıştır. Komisyon, 18 Mart'ta Cenevre'de incelenmesi için olayın ilgilileri olan şu uzmanlara müracaat etmiştir. Washington'da bulunan (Library of Congress) Kongre Kütüphanesi Haritalar Şubesi Müdürü Kolonel L. Martin, Newyork'ta (Columbia University) Kolombiya Üniversitesi akademisyenlerinden Mösyö V. (Vesterman), Massachusetts'teki Harvard Üniversitesi akademisyenlerinden Mösyö A.S. Kuliç, Viyana Üniversitesi akademisyenlerinden Mösyö En Öber Hummer, Viyana Tabibi Müzesi Müşaviri Doktor V. Bıçman; Amerika Coğrafya Cemâati Müdürü Profösör J. Buvman; (Tüyneken) Darü'l-Fünunu akademisyenlerinden Ş. Olig), Paris Milli Elseni-i Müstamele Şarkiye Mektebi

akademisyenlerinden Mösyö (Godfarva Dumu Mebin), Cenevre Üniversitesi akademisyenlerinden Mösyö Şekes, Paris Üniversitesi akademisyenlerinden Domanjun, Berlin Üniversitesi akademisyenlerinden Mösyö Zahav, Berlinde Profösör Murtaman, Budapeşte Üniversitesi akademisyenlerinden Mösyö Nemeth, Budapeşte Üniversitesi akademisyenlerinden Mösyö David, Paris'te (Kontvar Kommersiyal Endüstriyel Dulvan) Mösyösi Müdürlerinden Mösyö Kanz Edyan, Kahireli Şeyh Muhammet Abdü'l-Resul. Komisyon bu bilgili kişilerin görüşlerine raporlarında önemle yer vereceğini bildirmiştir (Cemiyet-i Akvâm Türkiye ve Irak Hudûdu Meselesi, 1925: 26). Cemiyet-i Akvâm, Türkiye ile Irak arasında çözülemeyen sınır meselesini bir komisyon oluşturup, alanın uzmanlarından ve konu hakkındaki kaynaklardan yararlanıp, Türk hükümeti ve İngiliz hükümetinin ileri sürdüğü iddialara açıklık getirmeye çalışmıştır.

2.1.1. Her İki Hükümet Tarafından Teklif Olunan Usûl Hakkında İnceleme

Türk Hükümeti meselenin çözülmesi için Lozan'da alınan kararlar halkın oylarına müracaatın yeterli olduğunu belirtmiş, İngiliz Hükümeti ise bölgede yapılacak incelemeden sonra konunun açıklık kazanacağını bildirmiştir (Cemiyet-i Akvâm Türkiye ve Irak Hudûdu Meselesi, 1925: 27). Her iki tarafın bölgede yaptığı araştırma sonucunda aşağıda başlıklar halinde verdiğimiz şu sonuçlara varılmıştır.

2.1.2. Türk Hükümeti'nin Delillerinin Özeti

Türk Hükümeti Musul'un geleceği hakkındaki görüşlerini şu şekilde ortaya koymaktadır. Bölgede inceleme yapacak olan komisyon, halktan az sayıda tespit edilmiş kişileriyle görüşüp bölgenin geleceği hakkında karar verecekse, görüşme yapılmayan ve çoğunluğu oluşturan halkın isteklerini göz ardı ederek tarafsızlığını yitirmiş olur. Bu olumsuz durumu düzeltmek için tüm halkın katılacağı bir oylama yapılarak sorun çözülebilir (Cemiyet-i Akvâm Türkiye ve Irak Hudûdu Meselesi, 1925: 29). Göç meselesine gelince, halkın kendi isteği olmadan bir bölgeden başka bir bölgeye de göç etmesi uygun bir düşünce değildir. Emir Faysal'ın iddiaları ve İngiliz Hükümeti'nin görüşleri yersizdir. Musul'un halkının tamamının görüşlerinin alınmaması bölge halkının açık olarak Türkiye'yi tercîh ettiğinin isbatıdır. Buna kanıt olarak ise 1924'te bölgede yapılan ve İngilizlerin

raporlarında da yer alan halk oylamasıdır. İngiltere Hükümeti temsilcisi Lord Kurzon, Lozan'da İsmet İnönü'nün sorusuna verdiği cevapta “İngiliz yönetimi Bağdâd, Basra Musul halkıyla bölge halkıyla görüştüklerini ve halkların birlikte yaşama ârzûsunda olduğunu belirtmişti” (Cemiyet-i Akvâm Türkiye ve Irak Hudûdu Meselesi, 1925: 29). Emir Faysal'ın 1921 tarihinde Irak Devletine katılım için yaptırdığı halk oylamasında Musul halkı Irak'a katılım konusunda red oyu vermiştir. Lord Kurzon idiası ise şehrin ileri gelenlerinin ise Faysal'dan tarafa oy kullandıklarını belirtmekten kaynaklanmıştır. Kurzon, Türk Hükümetine verdiği 1922 tarihli cevabında ise son oylamaya değinmiş, bölge halkının genel olarak Irak Hükümeti'ni tercîh ettiğini bildirmiştir. İsmet İnönü ise buna cevaben, bölge halkının çoğunluğunun oy kullanmaya Irak Hükümeti tarafından davet edilmediğini belirtir.

Türk Hükümeti, Süleymaniye halkının Faysal'a katılmayı kabul etmediğini aynı raporda açık olarak görülürken bu % 96'lık katılım oranının sonradan oluşturulduğunu vurgulamıştır. Türk Hükümetinin Süleymaniye, Musul, Kerkük, Bağdad ve Basra'da gerçek ârzûsunu görmek için İngiliz Hükümeti'nin keyfiyetine ve tahminine göre değil de “bölge de yapılacak seçimle duruma açıklık getirileceği, bu seçiminde birinin üzerinde Türk bayrağı ve diğerinin üzerinde İngiliz bayrağı bulunan iki kâğıdı sandığa atmakla sağlanacağını belirtmektedir” (Cemiyet-i Akvâm Türkiye ve Irak Hudûdu Meselesi, 1925: 29). Musul halkıda seçim yapılması ârzûsundadır.

Göçebe kabilelere gelince iki dereceli seçim her nahiyede ayrı olarak İngiliz ve Türk gözetmenlerce yapılmalıdır. Burada açıkça görülen durum şu şekildedir; Türk hükümeti seçim yapılırsa bölgedeki halkın Türkiye'ye katılım yönünde oy vereceğine inanmaktadır.

2.1.3. Britanya Hükümeti'nin Delillerinin Özeti

Halk oylamasına karşı Türk Hükümeti'nin sorduğu soruya ve iddialarına karşı İngiliz Hükümeti, “Sınır tespiti için halk oylamasına gidilirse eğitimi olmayan kişilerin oylarının durumu daha da karıştıracaklarını belirtmektedir” (Cemiyet-i Akvâm Türkiye ve Irak Hudûdu Meselesi, 1925: 34). İngiliz Hükümeti sınırın kuzey yönünde genişletilebilmesi için, halk oylamasının sadece

Musul’la sınırlı kalmamasını, bölgede Irak Hükümeti sınırları dışında dağınık ve göçebe halde yaşayan, bir kısmı Rus ve Kafkasya topraklarında bulunan Kürt ve Arap aşiretlerinin oylamaya katılması gerektiğini belirtmiştir. Bölgede yapılacak olan oylamanın güvenli olması için mevcut kuvvetler yerine Türk, Arap ve İngilizlerden oluşan yeni kuvvetlerle gerçekleştirilmesi gerekiyor. Çünkü *“Aşiretlerin de okuma yazması yoktur, bunlar mevcut duruma göre hareket edeceklerdir”* (Cemiyet-i Akvâm Türkiye ve Irak Hudûdu Meselesi, 1925: 35). Sınır meselesi basit bir mesele değildir. Evvelce yapılan iki seçimde halkın tamamı oy kullanamamıştır. *“Kürt’ler vilayet nüfusunun yarısını oluşturuyor. Diğer yarısına gelince Araplar bunun 3/6 sını teşkil ediyorlar. Arapların Irak Hükümetine bağlı kalmayı ârzû ettiklerine itiraz olamaz. Diğer 2/6 sını gayri Müslim ekalliyet yani Yezidi Musevî ve Hristiyanlar oluşturuyorlar. Yezidiler, Museviler ve Hristiyan Geldânîler Iraka bağlı kalmağı ârzû ettiklerini birkaç kez bildirmişlerdir. Nasturi ve Asurîler Irak ve Türkiye’ye bağlı olmak istememektedirler. Bunlar güvence verilirse Britanya’nın mandasında olacak bir devlete bağlı kalmayı ârzû ediyorlar son 1/2’sini Türkmenler oluşturuyor ki bunlar mevcut idarenin yönetiminde mutlu ve huzurlu yaşıyorlar”* (Cemiyet-i Akvâm Türkiye ve Irak Hudûdu Meselesi, 1925: 35-36). Netice olarak; halkın çoğunluğunun Kürt olduğu ve bölgede seçime gidilmeye gerek olmadığı anlaşılmaktadır. Burada sadece bazı Kürt aşiretlerine mesele danışılabilir. Bölge halkı Irak Hükümeti yönetimi istemektedir, bu yönetimde İngiliz mandası altında bulunmalıdır.

2.1.4. Heyetin Değerlendirmesi

Komisyonun Türk Hükümeti ve İngiliz Hükümeti’nin iddialarını değerlendirdikten sonra, sorunu çözebilmek için ilk önce seçim yapılacak bölgenin 1919-1922 yılları arasında Musul’da yapılmış olan sınırla ilgili istişâre içeriğini incelemek gerektiği kanısına vardı. İngiliz Hükümeti, komisyon ile varılan sonuç hakkında hem fikir değildir. Bu bağlamda İngilizler yapılan görüşmelerde bölgede Kürt halkının haklarının gözetilmediğini şöyle dile getirmişlerdir: *“Bir kaç yıl evvel halk oylaması yapılmıştır ancak bu oylamaya Türk Hükümeti’nin iddia ettiği gibi bölgenin tamamı katılmamıştır. Yeni bir*

oylamayla bölgedeki sorun çözülebilir” (Cemiyet-i Akvâm Türkiye ve Irak Hudûdu Meselesi, 1925: 37).

Şunu da belirtmek gerekir ki İngilizler meseleye Musul halkının geleceği değil sınır meselesi olarak bakmaktadırlar. Bu durum da seçimlerde oluşacak ön yargıları oluşturmaktadır. Eğer mesele bir sınır meselesiyse sınır arazisi Musul vilayetinin arazisinden çok geniş bir arazidir ve sekiz yüz bin nüfusu vardır teklif edilen iki hat hakkında Cemiyet-i Akvâm’a tam yetki verilmesi, Cemiyet-i Akvâm’ın görüşlerinde seçimlere yer vermeden sınır meselesini çözme hakkı doğurmuştur. Heyet daha önceki seçimleri dikkate almaksızın İngiliz iddiaları üzerinden çalışmalar yapma imkânını bulmuştur. Tartışmalı araziye iki ülkenin ortak kararlarıyla çözüm bulunmalıdır. İngiltere ve Irak Hükümetleri 1919-1922’deki seçimler halkın tamamına yansıtılmayan seçim sonuçlarına göre hareket etmektedirler. Öyle ki bu seçimler “*takîb olunan usûl, genellikle esnaf aşiret şeyhlerini cemaat yöneticileri ile gerçekleştirilmiş, halkın kişisel fikirleri ortaya çıkarılmamıştır*” (Cemiyet-i Akvâm Türkiye ve Irak Hudûdu Meselesi, 1925: 38-39).

1919 referandumuna davet edilenlere ise şu üç soru sorulmuştur.

- 1- İngiliz yönetiminde Musul’un kuzeyinden Basra’ya kadar bir Arap Devleti kabul ediyorlar mı?
- 2- Ettikleri takdirde bu devlete bağlı kalacaklar mı?
- 3- Emir olarak kimi tayin ediyorlar?

1920’de yayınlanan “*Revilu of the civil administration of Mesopotamia*” dergisinde ilk soruya olumlu cevap verilirken diğer iki sorunun cevapları birbirine çelişkili ifadeler içerdiği belirtilmiştir. 1922’deki ikinci referanduma gelince ise görüşmelere yine halkın tamamı değil de “*Aşiretler veya hükümetler tarafından ‘aşiret reîsi olarak tanınan kişiler, belirli köy muhtarları ve halkı belirli şehirlerin halkı katılarak yapılmıştır*” (Cemiyet-i Akvâm Türkiye ve Irak Hudûdu Meselesi, 1925: 39). Katılımcılar verilen sorulara cevap verecek ve tercümesi ileride yapılacak olan İngilizce belgeyi imzalayacaklardır. “*we the undersigned residents of nahia(mahâlia gnatho) Most of... in the town... have understood and fulfilled and considered the above Resolution of the Council of state. And it results thust...*

we expressed ourselves the requirements of the agreement and prefer our alliance to Emir Faisal then we have signified the decisions” (Signature) (Cemiyet-i Akvâm Türkiye ve Irak Hudûdu Meselesi, 1925: 39). Bu metnin Türkçesi ise şu şekildedir: Biz kasaba sakinleri çoğunluk olarak, yukarıda bahsi geçen antlaşmayı devlet konseyinin kararı olarak değerlendirdik ve antlaşmanın gereklerini yerine getirdik. Sonuçta antlaşmaya bağlı kaldığımızı beyan edip, Emir Faysal’a bağlılıklarımızı imza ile bildirdik ve antlaşmanın gereğini yerine getirdik. Bu metin, Emir Faysal’ın seçimin kimlerle ve nasıl yapılacağını gösteren anlaşma niteliğindedir. Bu belgeye göre referandumun sonucunun keyfi şekilde oluşturulabileceği açıkça görülmektedir. Türk tarafının Süleymaniye ve Kerkük şehirleri hakkındaki belge incelemesine göre Kerkük ili referandumun ikisine de katılmış, ilk referandumda Irak’a katılmayı kabul etmiş, ikincisinde Kerkük şehri dışında Faysal’a bağlılığı seçmiştir (Cemiyet-i Akvâm Türkiye ve Irak Hudûdu Meselesi, 1925: 39-40). Süleymaniye’ye gelince heyet bu ilin her iki referanduma da katılmadığını bildirmiştir. Türk Hükümetinin referandum hakkında İngiliz Hükümeti’nin verdiği cevapla vesika bilgileri birbirini tutmamaktadır. Halkın referanduma katılmadığı halde *“Irak Hükümeti yönetimi’nin belgelerinin Ekim 1920, Mart 1922 onbeşinci sayfasında Süleymaniye kazasının Irak için bir kral seçimine katılmamaya karar verdiği görülmektedir”* (Cemiyet-i Akvâm Türkiye ve Irak Hudûdu Meselesi, 1925: 40). Türk Hükümeti’ne verilen cevap ise şöyledir: *“Şehirde oylama yapılıyor bu son belgede ikinci oylama sırasında Süleymaniye’nin oy kullanması gerçekleşirse Sevr Anlaşması’nın 24. maddesince bir Kürt Hükümeti kurulması fikri oluşunca, Irak Hükümeti kendi geleceği için Kürt olan Süleymaniye’yi oylama dışında bırakmayı uygun görmüştür”* (Cemiyet-i Akvâm Türkiye ve Irak Hudûdu Meselesi, 1925: 40). Burada verilen bilgiler birbiriyle uyuşmadığı görülüyor birinde seçim yapılmıştır diyor diğeriinde seçime gerek duyulmamıştır ibaresi yer almaktadır. Şu açıkça görülmektedir ki *“Süleymaniye halkı Irak Hükümeti’nin hâkimiyetine herhangi bir şekilde olursa olsun girmeyi kabul etmemektedir”* (Cemiyet-i Akvâm Türkiye ve Irak Hudûdu Meselesi, 1925: 40). Diğer fikirler ise heyet başkanının Kürt halka yeni bir imkân verme ârzûsundan kaynaklanmaktadır. Zaten bu iddialar da ikinci referandumdan önce oluşturulmuştur. Heyet bütün bu iddialara açıklık getirmek için yerinde incelemeler yaparak bir sonuca varmaya çalışacak ayrıca Türk tarafının iddia ve isteklerini de göz önünde bulunduracaktır.

2.2. Meselenin Esasları Hakkında Düşünceler Coğrafi ve Irkı Deliller

2.2.1. Coğrafi Delillerin Değerlendirilmesi:

İngiltere ve Türkiye Hükümetleri yapmış olduğu görüşmelerde coğrafi konuyu üç bölüme ayırmışlardır:

- 1- Teklif olunan iki sınırı nitelendirenler.
- 2- Tartışmalı araziye kuzey ve güneydeki kontrollü arazinin coğrafi ve iklimi durumuna göre nitelendirenler.
- 3- Yollarla alakalı olanlar.

2.2.2. Teklif Edilen İki Hudûdun Nitelendirilmesi:

İngiltere ve Türkiye Hükümetleri yapmış olduğu görüşmelerde coğrafi bölümlerin birinci maddesi, yolların iktisadi durumu ile karıştırmaktadır. Bu bölümde Musul'un sadece coğrafi durumu ele alınmıştır.

2.2.2.1. İngiltere Hükümeti Tarafından Talep Edilen Kuzey Sınırı:

Komisyonadaki İngiliz üye, Türkiye'nin sınırlar ile ilgili sorusuna verdiği cevapta sınırı dört kısma ayırmıştır:

Birinci sınır, Hazil ırmağı ile Habur ırmağı arasında, Habur ırmağı ile Celo zirveleri arasındaki Asurî âşiretler hattı, bu arazi ile Şems Dinan ırmağı bölgesindeki Girift sıradağlar arazisi ve Şems Dinan Irmağı'ndan İran sınırına kadar. Ancak 1,3 ve 4. kısımlar için bilgi verilmiştir (Cemiyet-i Akvâm Türkiye ve Irak Hudûdu Meselesi, 1925: 44).

İkinci sınır on bin ayak yüksekliğinde dağlıktır, Büyük Zab bu dağlar arasından kendine yol açarak ilerlemektedir. Dağlar Habur ile Zab arasından batıdan doğuya doğru ilerlemektedir. Burada köyler ve göçebe âşiretler vardır. Bunlarda ulaşımı geçitler ve patika yollarla sağlarlar.

Üçüncü kısım, ikinci kısmın doğusunda, yani Oramar, Rubar ve Şin Irmaklarının doğusunda ve Şems Dinan Irmağının batısındadır. Bu kısımdan hiçbir göçebe yolu geçmez ve mevcut olan birkaç patika o derece haşı ve yalçın bir araziden meydana gelir ki koyun sürülerinin geçmelerine yaramaz.

Dördüncü kısım tamamıyla terk edilmiş bir arazi olup ancak iki yol ile geçilir: birisi “*Kaniras*” den “*Zini-A-birdi*” geçidinden “*Neri*”ye, diğeri bilinen kısmın doğusuna temas eden “*Gadri*” geçidi vasıtasıyla Revandiz’den İran’a gider. Burası, doğu kısmında, Irak ile kuzeydeki memleketler arasında iktisâdi ve ırki bir sınır oluşturur. İngiltere Hükümeti, daha kuzeyde bir sınır talep edebileceğini fakat halkın sosyal psikolojik ırki ve iktisâdiyesini değerlendirmek gerektiğini belirtiyor. Bu delillere karşılık Türk Hükümeti:

Birinci hattın pek mükemmel olmadığını istîlâ ordularının bile bu hattı kullanmadığını vadileri ve ovaları takip ettiğini belirtir. İngiliz Hükümetinin teklif ettiği ikinci hat ise dağlık ve aşılması zor bir hat değildir. Tayyarelerle bakılırsa Zağros ve Ermeni yollarının karla kaplı dağları bulunmaktadır. Ancak ulaşımı sağlayacak ova yolları da bulunmaktadır. “*İngiliz cevabına göre oluşan sınırın batı kısmı, Hazîl ve Habur Irmakları’ndan oluşur. Birinci ırmak ancak kısa bir bölümüyle sınır çizimine uygundur*” (Cemiyet-i Akvâm Türkiye ve Irak Hudûdu Meselesi, 1925: 46). Habur Irmağı Zaho’nun yukarısında olup yatağı dolambaçlar ve girdaplar halinde ilerler. Zaho’da vadi halini alır, koyun derisinden yapılan sallarla burada taşıma yapılır, buranın güneyinde dağ kolları Dicle’ye geniş bir alan bırakır ve kuzey sahili ise alçaktır. İngilizler tarafından teklif edilen dağlık sınırın 2, 3 ve 4. kısımları İran sınırındadır. Bu sınırdan 1600 metreye kadar çıkabilen tepeler bulunmakta olup Süleymaniye’nin güneyindeki dağlarla kıyas bile edilemeyeceğini şöyle ifade ederler: “*İngiltere Hükümeti tarafından istenen sınır İngiliz belgelerinde gösterilen sınırdan farklıdır. Güneyde Musul tepelerinin ve ovalarının güneyine doğru basamaklar halinde sür’atle inen geniş vadilerden oluşan bir memleket, kuzeyde dağlık bir memleket*” (Cemiyet-i Akvâm Türkiye ve Irak Hudûdu Meselesi, 1925: 47).

“*Royal Geographical Society*” tarafından 1910’da yayınlanan ırki harita ve yazılı metinlerde İngiliz Hükümeti tarafından oluşturulan harita bunu ispat eder. Bu haritaya göre bu bölgede birbirleriyle ilişkide bulunan kabileler ve Kürtler bulunuyordu. Bu Kürtlere, Ermenistan ve İran Kürtleri sınırı çok uzak olup, burada Dicle, Bitlis Geçidi, Van gölü, Rumiye Gölü ve güneyindeki dağlar bulunur. Zab Vadisi’nin kuzeyinde ise Kürtlerle karışık Nasturi Hristiyanları yaşamaktadır (Cemiyet-i Akvâm Türkiye ve Irak Hudûdu Meselesi, 1925: 47).

İngiliz komisyon üyesi, verdiği cevaplarda, talep edilen kuzey sınırını incelediği kaynaklar doğrultusunda kendi istekleri ve amaçlarına uygun coğrafi şartlara göre belirlemiştir.

2.2.2.2. Türk Hükümeti Tarafından Talep Edilen Kuzey Sınırı

Türk Hükümeti ise Anadolu ve Irak hattının Diyale ve Sencar hattı olduğunu belirtmiştir. Bu hattın kuzeyinde Musul vilayeti bulunur ve Anadolu'yla coğrafi olarak bağlantı içindedir. Bağdat'a gelince ise burada yapı çok farklıdır. Bu hat İngiltere'nin teklif ettiği hatta hiç benzememektedir. Bu hat hafif ve fazla yüksek olmayan tepelerden oluşmaktadır. İngiltere'nin iddiası gibi zorlu değil düz bir arazidir. Diyale Nehri'nin bulunduğu alan ise Türk, Kürt ve Araplar'ın yaşadığı gayet elverişli bir arazidir. Bu durumdan tam emin olmak için konuyla ilgili uzman yazarların görüşlerine de bakmak gereklidir. 1918-1919 yılı kışında İngiliz Hükümeti adına bölgede inceleme yapan, Hindistan-Jeolocikal Survey-Medirie'den H. Pasko şu tarifi veriyor: Bu arazi elli iki buçuk İngiliz miline tekâmül eden dar ve uzun bir ovadır. Ayrıca *“dağın en yüksek noktası ırmağın zemininden tahminen 600 ayak yüksektedir hâlbuki Mahon Keki 800 ayak daha yakındır. Dicle geçidi hariç olmak üzere, dağ sıraları sürekli değildir. Hafif dalgalı şekilde gider, toprak yumuşaktır, kayalar beyaz ve şeffaf, kumlu ve killi kırmızı renkli bir çevreden oluşur”* (Cemiyet-i Akvâm Türkiye ve Irak Hudûdu Meselesi, 1925: 49). Kaynaklardaki diğer bir tarif ise *“Kuzeyde Dicle'ye doğru inen yokuşlar çukurlarla oyulu olup güneyde ise üzerinde güzel meralar görünen hafifçe dalgalı ve hattı düz şekiller bulunur. Dağlar 260 kadardır ve arasında geçitler bulunur, kuzeye doğru ise dağlar yükselir”* (Cemiyet-i Akvâm Türkiye ve Irak Hudûdu Meselesi, 1925: 50).

Suriye-Arabistan-beyne'n-nehrin konulu Jeoloji risâlesi, 1900 tarihli eserin yazarı olan Belanknehuren ise: *“İran dağlarının eteğinde birçok dağ sıraları Dicle'ye doğru yol alır, burada kalonlardan ve hafifçe kıvrıntılı jeepsiden dağlar bulunur”* (Cemiyet-i Akvâm Türkiye ve Irak Hudûdu Meselesi, 1925: 51).

Bölgeyi en iyi bilen İngiliz müelliflerden biri olan kaptan F. R. Marnesalı, R. A. Beyne'n-nehrin petrol sahası, javav grafik al jurn al 1897 tarihli eserinde diyor ki: Bölge *“Dağların kuzeyinden başlayarak Dicle'nin ötesindeki ovanın*

doğusuna varıncaya kadar güney batıya yönelen 600 ayaklık bir yükseltiden oluşur” (Cemiyet-i Akvâm Türkiye ve Irak Hudûdu Meselesi, 1925: 51).

Kerkük bölgesinde, otomobil ve tayyare ile yapılan gezilerde iki zorlu hat tespit edilmiş ve Türk Hükümeti’nin iddiaları haklı bulunmuştur. Öyle ki Asurî ve Babili hikâyelerin hiç birinde bu dağlar Asurîye’nin sınırı olarak zikr edilmemektedir. Türk Hükümeti tarafından meclise takdim edilen haritalarla İngiliz Hükümeti’nin ortaya koyduğu haritalar birbirini tutmamaktadır. Haritada Süleymaniye paftasının bazı yerleri unutulmuş, ayrıca Diyale Bölgesi meskûn bir yer olup, eski İran sınırıyla mukayeseside mümkün değildir. Şunu da belirtmek gerekir ki: *“Batıda sınır bir dağ vadisine ulaşır bu vadi Sencar tepelerinden inen vadilerin en önemlisi olup bir çölle ayrılır bu sınır en iyi sınırdır. Sunulan haritanın Sencar paftasında hat işaret edilmemiştir. Şunu söylemeliyiz ki bilinen hat kayalardan oluşan dağlık zirvesini takîp etseydi, dağlık her iki yüzeydeki eteklerde yaşayan Yezidi âşairini ikiye ayırırdı”* (Cemiyet-i Akvâm Türkiye ve Irak Hudûdu Meselesi, 1925: 53). Türk hükümeti, İngiliz Hükümeti’nin iddialarına karşı, çeşitli kaynaklar göstererek talep edilen kuzey sınırını coğrafi şartlara en uygun şekilde belirlemiştir.

2.2.3. Tartışmalı Araziyi Kuzeyde ve Güneydeki Diğer Araziye Bağlayan Coğrafi Jeolojik ve İklimi Niteliklerin Ayrılması

2.2.3.1. Jeolojik ve İklimi Düşünceler

Tartışmaya neden olan Musul ve Kerkük arazisinin coğrafi ve jeolojik durumuna gelince Musul’un çevresini Zağros’tan ve İran’nın batısına kadar sıradağlar kaplamaktadır. Fırat ve Dicle arasındaki bölgede kıvrılmış ovalar mevcutken, Cizre’den Fırat’a kadar kilsî kayalar mevcuttur. Bölgedeki iklime gelince iklim durumu bölge halklarının yaşam tarzı üzerinde etkili olurken konunun önemiyle bir alakası yoktur. Zaten iklim durumunu Türk Hükümeti önemli olarak görmüş olsa da Anadolu halkıyla bölge halkının ayrılmaz bir bütün olduğu açıkça gözükmemektedir. İngiliz tayyarecileri dört yıl bölgeyi inceleyerek şunları ifade etmiştir: *“Bölgede çöl ikliminin yanında, kışın şiddetli soğuklar ve dağlık bölgelerde yağmurlar görülür. Sıcaklıklar Bağdâd 3.24°, Musul, 1.27°,*

Urfa 8.27°, Diyârbakır 4.31° santigrat derece civarındadır” (Cemiyet-i Akvâm Türkiye ve Irak Hudûdu Meselesi, 1925: 55).

Türk Hükümeti bu bölgede ve Musul’da hurma ağaçlarının bulunduğunu delil olarak göstermiş Avusturyalı âlim bitki mühendisi Baron Handel- Mazinti bölgeyi incelemesinde bunu doğrulamış ancak Musul’daki hurma ağaçlarının soğuk bir kış neticesinde yok olduğunu bildirmiştir. 1924-1925 yıllarında ki soğuklarda Erbil’deki portakal ağaçları ile Kerkük’teki hurma ağaçları da yok olmuştur (Cemiyet-i Akvâm Türkiye ve Irak Hudûdu Meselesi, 1925: 56). Sonuç olarak Musul ve Kerkük bölgesinin jeolojik ve iklim yapısı bölgede çeşitli doğal afetlere sebep olmuştur.

2.2.3.2. Irak İsmi Meselesi

Türkiye ve İngiltere arasında en çok tartışılan konulardan biride Irak isminin nasıl oluştuğu, arazi sınırlarının neresi olduğu, Musul’un Irak sınırlarına dâhil olup olmadığı konusudur. İngilizler yakın zamana kadar Musul’un Irak’a ait olmadığını Araplara tabi olduğunu bildirmiş İsmet Paşa’da bu durumu tartışmaya dâhil etmiş ve şunları söylemiştir: “1916 yılında İngiltere ile Fransa arasında yapılan Sykes-Picot Antlaşmasında Musul Irak’tan ayrılmış ve Fransız tarafına verilmiştir. 1916 yılında Şerif Paşa’nın bölgede Kürt Devleti talebi içinde Musul yine Irak’tan ayrılmıştır” (Cemiyet-i Akvâm Türkiye ve Irak Hudûdu Meselesi, 1925: 57).

Türk Hükümeti, Musul’un Anadolu’ya dâhil olduğunu “Ansiklopedi Biritanin”i ve “Garaned Ansiklopedi Fransez” eserleriyle kanıtlama yoluna giderken, İngiltere Hükümeti bu konuyu daha da geçmişteki açıklamalarla ortaya koymuştur. Lord Kurzon, Lozan’da bu konuda şunları söylemiştir: “Bütün Fırat ve Dicle arasındaki bölge I. Dünya Harbi’nde İngilizler tarafından işgâl edilmiş idi. Biraz zaman sonra, o vakte kadar “Mezopatami” adı ile anılan bu yerlere alışılmış adıyla “Irak” ismi verilmiştir” (Cemiyet-i Akvâm Türkiye ve Irak Hudûdu Meselesi, 1925: 57).

İngiliz Hükümeti yine Türk Hükümeti’ne verdiği cevapta bölgenin XI. yüzyıldan sonra Irak Acemi ya da Irak Arap’ı olarak bilindiğini, İran’ın ve Musul’un bir kısmının Irak olarak isimlendirdiğini belirtir. Komisyon İngiltere ve

Türkiye'nin isim ve sınırlar konusunda ileri sürdüğü fikirlere karşı yaptığı harita tapu ve sınır örnekleri ise şöyledir: “*Şehr-i Zor (Musul) Irak’a dâhil olduğunu gösteren 5 Safer 1310 (16 Ekim 1908) tarihli Türk tapusunun içeriğine başvurmak belki fâidelidir. Şehr-i Zor diye bilinen Türk kısm-ı idare bölgesi Musul vilayeti dâhilinde olan Kerkük, Ranya, Erbil, Revandız, köy ve Kefri kazalarını kapsar*” (Cemiyet-i Akvâm Türkiye ve Irak Hudûdu Meselesi, 1925: 58).

Irak ismi meselesiyle ilgili olarak dört sorun üzerinde durulmaktadır:

Bilinen Edvar Tarihiye’de “*Irak*” “*Irak Arabi*” ve “*Acemi*” isimleri hangi memlekete aittir?

Tartışmalı memlekete ve bu memleketin adı hangi isimle anılırdı?

Irak ismi bilinen bir isim miydi?

Mezopotamya sahasına hangi sahalar eklenmektedir?

Komisyon ilk iki noktayı incelemek üzere eski Arap tarihi-coğrafya yazarlarına yine, bilinen Arap haritalarına, 16. yüzyıldan 20. yüzyıllara kadar yüzlerce Avrupa haritalarına, bilinen Edvar seyyahlarına, coğrafya kitaplarına ve Mısır’daki Arap okullarındaki coğrafya kitaplarına mürâaat etmişlerdir. Komisyonun incelediği eserlerden örnekler ise şöyle ifade edilmiştir.

“*Tabula Almamuniana* hazırlanan ve asıl ismi meçhul bulunan harezmlî yazarın (835 A. D) haritalarında Ben Jamin Benjona (73-1160), Ebû’l-Hasan Nure’d-din İbni Sa’id’in haritalarında Irak ” ismi Bağdâd’ın güneyindeki, Şattü’l-Araba doğru kayd edilmiş ve hâlbuki iki nehir arasındaki kuzeyi Mezopatamya Adası olarak adlandırılmış. İki yer arasın da hiçbir sınır işaret edilmemiştir. Tartışmalı arazinin ismi yoktur” (Cemiyet-i Akvâm Türkiye ve Irak Hudûdu Meselesi, 1925: 59).

Bilinen diğer bir eserde ise mesele hakkında “*Lestrange*”n söyledikleri şu şekildedir. “*Irak yalnız iki büyük şehir olan Kûfe ve Basra’ya ait olan bir addır. Fakat Selçuk-i prensleri (sultan el Irak’ın) ünvanına sahip olduklarından, bu tabir, bununla birlikte Ebûl Fida’nın dediği gibi İran Acemistan veya Geliş olarak iki eyalate tatbîk olundu. O halde Selçuklular zamanından itibaren Irak Fırat ve*

Dicle arazisine tabi olmuştur” (Cemiyet-i Akvâm Türkiye ve Irak Hudûdu Meselesi, 1925: 59).

Konu ile ilgili Avrupa haritaları ve diğer haritalar incelenip açıklamaları kronolojik bir şekilde yapılmış bu haritalardan, Ermeni haritalarının Avrupa haritalarından daha anlamlı olduğu uygun görülmüştür. Bu bağlamda “*Amsterdam Ermeni kolonisi rahibi Oskan’ın haritası (1670) bütün memleketi “Mezopotami” Irak, güneyi Mezopotami diye belirliyor. El ile yapılan nüshası Venedik’te 1670’de (Sanlazar) manastırında vücûda getirilen ve Bibliothegue Nationale’de yayınlanan büyük matbu harita Dicle’nin kuzeyindeki her iki tarafı (Asûriye) ve güneyi Irak diye belirtiyor ve Venedik Ermeni Manastırı’nda 1787 tarihin de çizilen harita Dicle’nin batısındaki bütün memleketi “Suriye” diye belirtiyor ve konu edilen araziye isim vermiyor*” (Cemiyet-i Akvâm Türkiye ve Irak Hudûdu Meselesi, 1925: 67).

“Fransa”, “Avusturya” ve “Prusya” gibi uzmanlarının Avrupa’daki eserlerini konuyla ilgili örnek gösterirken, esasen İngiliz Hükümeti’nin bahsettiği 1848 tarihli harita ve Türk tapu idaresinin talimnamesi de aynı manayı ifade eder: “*Burada kayd etmek isteriz ki Sykes-Picot İtilâfnâmesi gereğince Musul’un Irak’ın dışında bırakılması gerektiğini beyan eden Türk Hükümeti tarafından ortaya atılan iddia kısmen doğrudur. Zira bu itilâfnamade belirlenen haliyle sınır Kerkük ve Süleymaniye havâlisini Irak ve Musul ile Erbil havâlisi Suriye’ye terk etmek sûretiyle bugün konu olan arazi iki kısma ayrılmaktadır. Bu sınır küçük Zab hattını takîp etmekteydi*” (Cemiyet-i Akvâm Türkiye ve Irak Hudûdu Meselesi, 1925: 71).

Komisyonla göre son mesele olarak ise Mezopotamya neresidir? Sorusunun cevabı kalmıştır. Bu konu hakkında da arazinin yapısından dolayı birçok görüş bulunmaktadır. Bazılarına göre “*Mezopotami*” doğuda Dicle’nin sol sahilindeki ovanın kenarında kuzeyde, iki nehir arasında dağ eteklerinde, batıda Fırat’ın sağ sahilindeki arazide son buluyor. Ren Hükümeti ise söz konusu bölgenin Anadolu’ya ait olduğunu belirtirken, “*hâl-i hâzır İngiliz atlâslarının en cesîmi ve en mükemmeli olan (Batolomyo)’nun The Times Survey Atlas Fort He World 1920) “ söz konusu olan arazinin sınırlarını göstererek Mezopotamya, Kürdistan*

ve Irak isimlerini ön plana çıkarmıştır” (Cemiyet-i Akvâm Türkiye ve Irak Hudûdu Meselesi, 1925:71).

Komisyon ise gerekli incelemeyi yaptıktan sonra Ren Hükümeti’nin Andoluya ait olduğunu iddia ettiği sınır sorununa sebep olan arazinin Anadolu ile bütünlük göstermesinin tam olarak doğru olmadığı fikrine varmıştır. Çünkü Anadolu ile tartışmalı sınır arazisinin birbirinden uzak olduğunu ve Toros Dağları’nın bölgeyi birbirinden ayırdığını belirtmiştir. Türk Hükümeti’nin ise Diyârbakır, Mardîn ve Nusaybin bölgelerine Anadolu ismi vermekten ibaret kalırsa hatasını düzeltebileceğini belirtmiştir. Söz konusu arazinin Kürt Bölgesi olduğunu belirtmiştir. Türkiye’nin Bölgeyi Tataristan ve Türkmen bölgesi iddiasına ise Türklerin Cezire’de veya söz konusu arazide değil Van şehrinin kuzeyinde ve Fırat’ın batısında bulunduğunu belirtmiştir (Cemiyet-i Akvâm Türkiye ve Irak Hudûdu Meselesi, 1925: 72). Şunu özellikle belirtmek gerekirken bu isim meselesi konu açısından önemli olmamasına rağmen memleketin geleceği söz konusu olduğundan bizleri ayrıntılı bir inceleme yapma yoluna sevk etmiştir.

2.2.3.3. Yollar ve Ulaşım Durumu

Türkiye, Irak ve İran arasındaki bağlantı yolları hakkında iki hükümet tarafından ortaya atılan genel duruma bakmak gerekirse Türk Hükümeti, Musul şehri ve vilayeti Anadolu’yu, Suriye’yi ve İran’ı birbirine bağlayan ulaşım noktasındadır. Lozan’da Musul’un önemi ön plana çıkmış, Türk Hükümeti, Musul olmaksızın Süleymaniye ve Kerkük havâlisi ile anavatan arasında bağlantı kurulamayacağı iddia edilmiştir (Cemiyet-i Akvâm Türkiye ve Irak Hudûdu Meselesi, 1925: 73).

Anadolu ile İran arasında ise bağlantıyı sağlayan iki yol bulunmaktadır. Bunlardan birincisi Rumiye ve Van göllerinin kuzeyinden geçerek Trabzon’da son bulan yoldur; ikincisi bu iki gölün güneyinden geçen yoldur. Trabzon’dan Musul’a giden yol daha ziyade İran ile batı ticareti için bir transit yoldur; güneydeki yol ise Batı ve Güney Anadolu ile İran arasındaki bağlantıyı sağlar. Bu yol Musul’a kadar Dicle’yi takip eder ve orada üç yola ayrılır. Bu yollardan birisi Revandız, ikincisi, Köysancak ve üçüncüsü Süleymaniye’den geçer. “İngiltere Hükümeti tarafından teklif olunan sınır bu ticari yolların her üçünü de sed

etmektedir. O takdirde Türk-İran ticaretinin yapılacağı yollar araziye ve iklimiye dolayısıyla senenin büyük bir kısmında ulaşımın zor olduğu yollardır” (Cemiyet-i Akvâm Türkiye ve Irak Hudûdu Meselesi, 1925: 72-73).

Türk Hükümeti’nin komisyona tartışmalı arazi dışındaki ticaret yollarına verdiği cevap ise şu şekildedir:

- Dicle Yolu;
- Musul- Mardîn-Diyârbakır-Harput- Sivas- Samsun yolu;
- Nusaybin- Adana demiryolu;
- Musul-Cezire-Siird-Bitlis-Erzurum-Trabzon yolu;
- Musul- İmadiye- Çölemerik-Başkale- Van yolu;
- Musul-Erbil-Revandız-Başkale-Van yolu;
- Musul- Feyda- Zaho- Beytü’ş-şebab-Başkale-Van yolu;” (Cemiyet-i Akvâm Türkiye ve Irak Hudûdu Meselesi, 1925: 74).

Komisyon yol konusunu değerlendirirken Kerkük ve Süleymaniye, Diyârbakır, Mardîn ve havâlisinde herhangi bir şehir ile ulaşımın ancak tek yolu olan Musul yoluyla yapılabileceğini kabul etmektedir. Ancak Musul’un Anadolu, Suriye ve İran ticareti için bu derece önemli bir vaziyet aldığını söylemek abartılı olur. Suriye ile İran ticaret meselesine gelince Musul ile Revandız ve Süleymaniye yoluyla İran’a uzanan bu gazların tarihi ticaretin her devrinde rol oynadığı bilinmektedir. Komisyon, Türk Hükümeti’nin yollar için açıklık getirdiği yedi yolu ulaşım güzergâhlarıyla ayrıntılı olarak anlatmaya çalışmıştır. İngiliz Hükümeti’nin bahs ettiği yollara gelince; “Musul’un otomobil ile ulaşımı sağlanan (Telafer, Sencar, Şergât, Dahok, Zaho, Ayn-ı Seyfna, Akra, Erbil) yollarının olduğunu anlatmış. Erbil’den Revandız’e giden iyi bir yol olduğunu belirtmiş. Musul, Erbil ve Altunköprü’nün, güney yolunun, ulaşımı sağlayan nehirleri bulunduğu üzerinde durmuştur”(Cemiyet-i Akvâm Türkiye ve Irak Hudûdu Meselesi, 1925: 76).

Komisyon yollar hakkında dikkat edilmesi gereken üç nokta üzerinde durmuştur. Birincisi Türkler zamanında memleketin yolsuz kalmadığını, yollarında kullanışlı olduğunu belirtmiş, bu memleketlere seyahat eden Edvar Saşo, Musul yolunu tarif ederken Zaho'dan şehre giden yolun kullanışlı olduğundan bahsetmiştir. İkincisi I. Dünya Savaşı sırasında İngilizler bu bölgedeki yolları tamir edip daha da kullanışlı hale getirmişlerdir. Üçüncüsü de bölgede buluna bazı yolların kullanımının zor olduğu, yağmur çamur olduğu, hafif otomobille zor geçildiği, nehir bulunan yerlerde ulaşımın salla zor yapıldığı, vapur olan yerlerde bazı vapurların senenin belli aylarında Musul'a güçlükle ulaştığı bazen yollarda alabora olabildiğini belirtmiştir (Cemiyet-i Akvâm Türkiye ve Irak Hudûdu Meselesi, 1925: 76). Buradan anlaşılmaktadır ki bölgenin coğrafi yapısı, ulaşımı büyük ölçüde zorlaştırmaktadır. Ancak bölgeye hâkim devletler ulaşımı elverişli hala getirmeye çalışmışlardır.

2.3. Etnografik Neticenin Değerlendirmesi

Bölgedeki kültür ve milliyet konusu Türk ve İngiliz hükümetleri arasında en çok tartışılan konu olmuştur. Bu konudaki sorun üç ana başlıkta toplanmıştır:

- Halkın sayısının ırklara göre yüzdelik oranı
- İrkların araziye dağılımı
- Bulunan ırkların tabii niteliği

Yukarıdaki ikinci maddede ise önemli iki sorun vardır. Birincisi Musul şehrinin kültürel durumu ikincisi şehirdeki halk ve muhacirlerin durumudur. Bunun yanında halkın yaşam tarzı ve ticari durumuda konu içindedir ancak tartışmaya neden olmamıştır.

2.3.1.Halkın Toplam Nüfus Miktarının Irklara Yüzdelik Olarak Dağıtılması Durumu

2.3.1.1. Her İki Hükümet Tarafından Ortaya Konulan İstatistikî Bilgiler

Tartışmalı arazideki halkın milliyet durumunu gösteren Türk ve İngiliz istatistikleri birbirine uyuşmamaktadır. Bu nedenle bu konuda her iki hükümetin anlaşılmadığıda görülmüştür.

Tablo 2.1: Türk Hükümeti Tarafından Ortaya Konulan Musul'un Etnik Durumunu Gösteren Karşılaştırmalı Tablo.

Musul Vilayeti					
1921-24 Yıllarında Irak'ın son nüfus kayıtları	1921 yılı siyasî şubenin İngiliz zâbitleri tarafından yapılan tahminler	1919 yılı siyasî şubenin İngiliz zâbitleri tarafından yapılan tahminler	Türk nüfus kayıtları, Lozan'da takdim edilen istatistik	Musul vilayetinin Resmi Türk salnamesi	
494007	464720	-	263830	-	Kürd
166941	185763	-	43210	-	Arab
38652	65895	-	146960	-	Türk
61366	62255	Bu tahminler milliyetlerindeki dağılımı üzerine olmayıp mezheplerin(dinlerin) dağılımı esasına dayanılarak yapılmıştır	31000	-	Hristiyan
11897	16860				Musevi
26257	30000	-	18000	-	Yezidi
-	-	-	504000	-	Yerleşik Toplam
-	-	-	170000	-	Aşiretler
801090	785468	703378	673000	828000	Toplam

Kaynak: (Cemiyet-i Akvâm Türkiye ve Irak Hudûdu Meselesi, 1925: 78).

Tablo 2.2: İngiliz Hükümeti Tarafından Ortaya Konulan Musul'un Etnik Durumunu Gösteren Karşılaştırmalı Tablo.

Musul Sancağı					
1921-24 yıllarında Irak 'ın Son nüfus kayıtları	1921 yılı siyasi şubenin İngiliz zâbitleri tarafından yapılan tahminler	1919 senesinde siyasi şubenin İngiliz zâbitleri tarafından yapılan tahminler	Türk nüfus kayıtları Lozan'da Takdim edilen istatistik	Musul vilayetinin Resmi Türk salnamesi	-
87900	149820	-	104000	-	Kürt
119037	170663	-	28000	-	Arap
9757	14895	-	35000	-	Türk
54934	57425	Bu tahminler milliyetlerindeki dağılımı üzerine olmayıp mezheplerin(dinlerin) dağılımı esasına dayanılarak yapılmıştır	31000	-	Hristiyan
3759	9665				Musevi
20257	30000	-	18000	-	Yezidi
-	-	-	216000	-	Yerleşik Toplam
-	-	-	?	-	Âşiretler
295964	432468	350378	?	-	Toplam

Kaynak: (Cemiyet-i Akvâm Türkiye ve Irak Hudûdu Meselesi, 1925: 79).

Yukarıdaki diğer şehirlerdeki istatistikler Türk idaresi dönemindeki oranla şimdiki oranı tutmadığı için karşılaştırılamamıştır. Her iki hükümet yukarıdaki istatistiklerin uyuşmazlığını eleştirmişler itirazlarını bildirmişlerdir. “İngiltere Hükümeti söz konusu iddialarını maddeler halinde ayrıntılı bir şekilde dile getirmiştir” (Cemiyet-i Akvâm Türkiye ve Irak Hudûdu Meselesi, 1925: 79-80).

Türk Hükümeti, kendi istatistiklerinin, savaştan önceki döneme ait gayet dikkatli ve düzenli tutulduğunu İngiliz Hükümeti'nin eleştirilerinin gerçeği yansıtmadığını siyasi amaçlı olduğunu belirtmiştir. Komisyon bu konuya daha da açıklık getirmek için Türk ve İngiliz Hükümetlerinden yeni bilgiler talep etmiştir. Bu bağlamda Türk Hükümeti, Komisyona görüşünü şöyle ifade etmiştir: 1906 ve 1916 senelerinde Musul vilayetinde iki defa nüfûs sayımı yapıldığını bildirdi.

Osmanlı Devleti’nde yapılan nüfus sayımları uluslararası istatistik kongresinin bu mesele için kabul ettiği şartlara uygun değildir. İmparatorluk kayıtlarında ailevi ve şahsi bültenler bulunurken, Musul vilayetinin mevcûd istatistikleri, ya asker toplamak ve yahut bazı vergileri toplamak amacıyla yapılmış araştırma ve tahminlerin özetleridir” (Cemiyet-i Akvâm Türkiye ve Irak Hudûdu Meselesi, 1925: 81).

Komisyon, Türk Hükümetinin vergiler hakkında verdiği bilgilerden Musul’un nüfusu hakkında anlam çıkarmanın ve milliyet meselesine dair bilgi edinmenin mümkün olmadığını dile getirmiştir. Bu konuda İngiltere Hükümeti ise şunları ifade etmiştir: “1919 senesindeki nüfus sayımı, sene sonuna doğru, soğuk mevsimde yâni seyyar aşiretler kışlaklarına yerleştikleri zaman yapılmış idi. Bazı seyyar Arap aşiretleri memleketin sınırları dışında kalmıştı. Fakat bunlarda toplam nüfusa dâhil edildiler. Şunu belirtmek gerekirken 1919 tarihinde nüfus sayımı rakamlar doğrultusunda değil tahmini olarak yansıtılmıştır” (Cemiyet-i Akvâm Türkiye ve Irak Hudûdu Meselesi, 1925: 81). İngiliz Hükümeti söz konusu tartışmalı arazinin Irak sınırlarında olduğu bölgedeki Türk nüfus defterlerini de inceleyerek kendi nüfus sayımlarını zorlu koşullara rağmen mükemmel bir biçimde yaptıklarını bildirmişlerdir (Cemiyet-i Akvâm Türkiye ve Irak Hudûdu Meselesi, 1925: 82-83). Komisyon her iki hükümetin raporlarında uyuşmazlıklar bulunduğunu bildirdikten sonra bu uyuşmazlıkların din ile milliyet unsurlarının karıştırılmasından doğduğunu ortaya koymuştur. Bu durumu da istatistikî bir örnekle dile getirmiştir. Aşağıdaki bu istatistikte 1919 yılına ait istatistiki bilgiler sadece din unsuru ön plana alınarak hazırlanmıştır. 1921 yılına ait istatistiki bilgiler ise Sadece Musul şehrine ait istatistiki bilgilerdir.

Tablo 2.3: Diğer Sancaklardaki ırk ve istatistiki Karşılaştırma

1919					1921						
		Sünni	Şii	Diğer Dinler	Arab	Türk	Kürt	Yekûn	Hristiyan	Musevi	Toplam
Erbil	1919	96100	-	1000	-	-	-	97100	4100	4800	106000
	1921	-	-	-	5100	15000	77000	97100	4100	4800	106000
Kerkük	1919	85000	5000	-	-	-	-	90000	600	1400	92000
	1921	-	-	-	10000	35000	45000	90000	600	1400	92000
Süleymaniye	1919	153900	-	-	-	-	-	153900	100	1000	100000
	1921	-	-	-	-	1000	152900	153900	100	1000	100000

Kaynak: (Cemiyet-i Akvâm Türkiye ve Irak Hudûdu Meselesi, 1925: 84).

Komisyon yukarıdaki tabloyu gösterdikten sonra Türk Hükümeti'nin din esaslı sayım yaptığını milliyet esaslı sayımda ise İngiltere Hükümeti'nin tenkit ve itirazını haklı bulmuştur. Türk Hükümeti 146900 Türke karşı 43000 Araptan bahs ediyor, hâlbuki Arabların göçebe olduğu halde göçebe olan hiçbir Türk yoktur. *“İngiliz Hükümeti tarafından yapılan diğer bir itiraz ise Hicri 1335 (1917) senesi Musul Vilayeti Resmi Salnâmesi Musul Sancağı'nın erkek nüfus adedi olarak 193,848 rakamını gösterdiği halde Lozan'da ortaya konan kadın erkek bütün nüfusun 216000 olarak gösterilmesi herhalde gariptir”* (Cemiyet-i Akvâm Türkiye ve Irak Hudûdu Meselesi, 1925: 85). Bu bilgiler doğrultusunda komisyon en son olarak Irak Hükümeti tarafından yapılan sayımları en doğru sayım olarak görmüş, ancak bu konunun çok önemli bir değere sahip olmasından dolayı önceki sayımlarında göz önünde bulundurulmasının faydalı olacağını bildirmiştir.

2.3.1.2. İstatistikî Bilgilerin açıklanması

Türk ve İngiliz Hükümetleri bölgede yaşayan etnik durum hakkındaki istatistikî bilgilere dayanarak şu karşılaştırmayı yapmışlardır. İngiliz Hükümeti bölgede Türk nüfusun az olduğunu ileri sürmüş, Türk Hükümeti ise bunun tam tersini iddia etmiştir. Bu duruma, *“İngiliz Hükümeti Musul Vilayeti Resmi Sâlnâmeleri'ni delil olarak gösterirken, Türk Hükümeti ise İngiltere Dışişleri Bakanlığı tarafından yayınlanan 63 numaralı Mesopotamie isimli cildini ortaya koymuştur”* (Cemiyet-i Akvâm Türkiye ve Irak Hudûdu Meselesi, 1925: 86). Bu bağlamda komisyon ortaya konulan bu belgeleri hem önem açısından hemde doğruluk açısından ayrıntılı bir şekilde ilerideki konularda belirtecektir.

2.3.1.3. Süleymaniye'deki Türkler ve Araplar

Süleymaniye'deki Türk ve Arap nüfusu hakkında İngiltere Hükümeti, Türk Hükümeti'nin Lozan'da sunduğu Türk istatistiğinde, Süleymaniye'de yedi bin Arap ile otuz iki bin Türk yaşadığını iddia etmesine rağmen, Cemiyet-i Akvâm'ın bilgilerine atıf yaparak burada hiç Arap ve Türk olmadığını ekledi. Komisyonun bu konudaki sorusuna ise Türk Hükümeti *“Süleymaniye sancağında sakin Araplar'ın (Thai ne) kabilesine mensûb olduklarını ve Tancur ile Diyale'nin bölgesinde çobanlıkla meşgûl olduklarını bu Arablar bu bilinen havâlide değillerse bunun sebebi çoğunluk Araplar'ın Nusaybin ile Mardîn arasındaki*

muntıkada sakin bulunan kabilenin yanına geri dönmek üzere gittiklerini belirtmiştir”(Cemiyet-i Akvâm Türkiye ve Irak Hudûdu Meselesi, 1925: 86).

Komisyon, Türk Hükümeti’nin bu söyleminin incelenmesi gerektiğini çünkü Tai kabilesi ile yapılan görüşmelerde Arapların Süleymaniye sakini olduğu bilgisinden haberdar olmadıkları görülmüştür. Yine komisyonun Süleymaniye’de bulunduğu sıralarda Türk azasından 28 Şubat’ta Süleymaniyede’ki Araplar’ı göstermesini istemiş Türk azası önceden verilen bilginin hatalı olduğunu belirtmiştir. 1912 yılı sâlnâmesinin 285’nci sayfasında Süleymaniye ilinin bütün nüfusu Kürt olduğu ve bunlarla beraber Şâmiran- Tedkil isimli küçük Şehyan Arap kabilesiyle bir kaç Yahudi ve bir kaç Hristiyan bulunduğu görülmektedir. Numaro 2 Sülaimanie. E; İndian Haritası’na bakılırsa bu kabilenin ismine Diyale’nin Şih Midan dönemecinde, Süleymâniye ilinde, fakat Türk Hükümeti tarafından talep olunan yerin dışında görülüyor (Cemiyet-i Akvâm Türkiye ve Irak Hudûdu Meselesi, 1925: 87). Komisyon, birkaç yer hariç Süleymaniye’de de Türk olmadığını ve halk ile yapılan görüşmelerde hemen hemen şehirde Kürtler’in yaşadığı sonucuna varmıştır.

2.3.1.4. Aşâri Şeba, Şehyan ve Musul Beldeleri Türkleri

İngiliz Hükümeti’nin üzerine dikkat çektiği diğer bir meselede, Aşari Şebâ ve Musul nâhiyeleri nüfusu meselesidir. Bu konuda “*Türk Hükümeti: bu iki nâhiye’nin 146 köy bulunduğunu ve bu köylerden 77’sinde yalnız Türkler’in yaşadığını, Musul şehrinde nüfusunun tamamına yakınının Türk olduğunu belirtmektedir*” (Cemiyet-i Akvâm Türkiye ve Irak Hudûdu Meselesi, 1925: 87). İngiliz Hükümeti bu iddiayı kabul etmiyerek diyor ki “*Şehyan nahiyesinde 23’ü Yezidi, 11’i Arap, 6’sı Yezidi ve Arap ve 2’si Kürt olmak üzere 42 köy vardır. Aşâri Şebâ nahiyesinde 73 köy vardır ki ekseriyesi Kürt’tür. 20 terk edilen köy ile Asurî mültecileri yerleştirilmiş olan birkaç köy daha vardır. Musul nahiyesinde 29 köy vardır: Bunlardan 10’ı Araplar, 8’i Araplar ve Türkmenler, 4’ü Arablar Şibâkilerle meskûn, 7’si de terk edildiğini eklemiştir*” (Cemiyet-i Akvâm Türkiye ve Irak Hudûdu Meselesi, 1925: 87).

Komisyon, Şehyan nahiyesini ziyaret etmediklerini nahiye 200 Arap tesbit ettiklerini Türk azasının da burada Türk bulunmadığını onayladığını

bildirmektedir. Aşâri Şebâ nahiyelerini ziyaret ettiklerini orada nüfusun tahminen (2000) ve nüfusun yüzde doksanın Kürtler'den oluştuğu görüşündedirler. Bundan başka 250 kadar da Hristiyan bulunmaktadır.

Musul nâhiyesine gelince burada Türk ve Türkî nüfus, İngiliz raporlarında gösterildiğinden fazladır. Fakat Türk Hükümeti'nin iddia ettiği gibi de Türk nüfusu nâhiye nüfusunun tamamını da oluşturmamaktadır. Türk Hükümeti köy isimlerinin Türkçe olduğunu bildirmektedir, ancak isimlerin Türkçe olması nüfusun Türk olduğunu göstermez. İngiltere Hükümeti, Türkler tarafından verilen bilgilerin doğru olmadığını isbât için *“1330 (1912) Türk sâlnâme-i resmiyesini gösteriyor. (S.187) bu sâlnâme Musul Kazası'nın batı tarafında, birkaç Kürt hariç, bütün nüfusun Arap olduğunu ve doğu kısmında hepsi kendi dillerini konuştukları halde Arapça bilen Arablar, Türkler, Kürtler, Geldânîler ve Yezidler de bulunduğu söylüyor. Nâhiyeler listesinde Şehyan 68, Aşâri Şebâ 78 köyle gösteriliyor”* (Cemiyet-i Akvâm Türkiye ve Irak Hudûdu Meselesi, 1925: 88).

Türk Hükümeti ve İngiliz Hükümeti'nin ortaya koyduğu nüfus oranları karşılaştırılmıştır.

2.3.1.5. Telafer Türkleri

Türk Hükümeti, tamamının Türk olmak üzere 10000 nüfusa sahip olduğunu iddia ettiği Telafer şehri bu konu açısından büyük önem arz etmektedir. İngiliz Hükümeti, Telafer nâhiyesinde, şehirde dâhil olmak üzere yalnız 5500 Türk bulunduğunu ve herkesin Arapça konuştuğunu söylüyor. Şehirde birkaç kimsenin Arapçayı anladıklarına bizzat şahit olabildik. Halk kendilerini Türk kabul ediyorlar. Yalnız bunlardan bir kaç Türk olduklarını söylemekle beraber Arap olduklarını ifâde ediyorlar (Cemiyet-i Akvâm Türkiye ve Irak Hudûdu Meselesi, 1925: 88-89). Komisyon, Telafer'de yaptığı inceleme sonucunda İngiliz Hükümeti'nin iddia ettiği bilgilerin gerçekçi olmadığını belirtmiştir.

2.4. Ortaya Konulan İstatistikler

2.4.1. İngiltere Dışişleri Bakanlığının Yayınladığı Handbook İstatistiği

İngiltere Dışişleri Bakanlığı tarafından 1921 senesinde yayınlanan Handbook'ın Mezopotamyâ başlıklı 63 numaralı nüshâsı hakkında Türk

Hükümeti, komisyonun dikkatini çekmiştir. Bu istatistikî bilgilere göre bölgenin nüfusu şöyledir: Kürtler 380000, Türk Türkmenler 110000, Asûriler 60000, Yezidiler 21000 ve Şâbakiler 10000. Türk Hükümeti bu bilgilere dayanarak “*Türk halkının özellikle Musul’un doğusunda, Telafer’de ve Erbil Kefri yolu üzerindeki şehirlerde yaşadığını ekliyor. Bu 10000 Şebâkî’nin Türk Hükümeti’nin göre Türk ve Türkmenler grubuna dâhil edilmesiyle İngiliz belgesindeki Türk sayısı 120000 olarak görülmektedir*” (Cemiyet-i Akvâm Türkiye ve Irak Hudûdu Meselesi, 1925: 88). Bu İngiliz nüfus bilgileri tahminidir. Çünkü bir kaç bin Türk’de Bağdât’da yaşamaktadır. Buna göre İngiltere Dışişleri Bakanlığı’nın kitabı söz konusu arazide 120,000 Türk gösteriyor. Hâlbuki Lozan’da ibraz edilen istatistikler orada yalnız 56,000 göstermektedir. İngiltere’ye bu durumun nedeni sorulduğunda “*eski Musul, Bağdât ve Basra vilayetlerinden daha büyük bir sahadan bahs olduğunu ileri sürdü, Mezopotamyâ diye tabir edilen bölgeyle aynı belgede birinci madde de tarif edilen rakamlarla, Türk Hükümeti’nin ortaya koyduğu rakamların uyduğunu bildirdi*” (Cemiyet-i Akvâm Türkiye ve Irak Hudûdu Meselesi, 1925: 88-89). İngiltere Hükümeti Mezopotamyanın geçmişteki milletlere ait nüfus sayısını şöyle ortaya koydu: Arap 1450000, Acem 70,000, Musevi 60,000, Ermeni 85,000, Çerkes 8,000, Sabaî 2,000 ve Muhtelif 10,000 dir. Bu rakamlardan da Ermeni ve Çerkeslerin nüfusu gösteriyorki sınır daha ileriye doğru gitmekte, sınırın tam belirlenememesi İngiltere’nin iddiasını doğrulamaktadır. Birinci madde önemle incelendiğinde listesinden Diyârbakır, Mardîn ve Urfa arazisinin dâhil olduğu anlaşıyor. Burada şunu söylemek gerekir nüfus sayıları doğru kabul edilirse, tartışma yaratan arazi sınırları daha geniş bir alana yayılmaktadır.

2.4.2. Musul Vilayeti Resmi Yıllıkları İstastistiği

İngiliz Hükümeti verdiği bilgilerde memleketin Türk değil Arap olduğunun isbâtı yönünde görüş bildirmiş ve Musul vilayetinin 1330 (1912) resmi sâlnâmesini göstermiştir. Bu belgede gösterilen maddeleri inceledik “*Doğru idi. Bununla beraber, bunların bir kısmı 1330 (1912) senesi sâlnâmesinden alınmış olup 1324 (1906) sâlnâmesinden faydalınarak oluşturulmuştu*” (Cemiyet-i Akvâm Türkiye ve Irak Hudûdu Meselesi, 1925: 90). İngiliz Hükümeti’nin kabul etmediği diğer iddialar komisyon tarafından ilgili konular da tekrar ele alınacaktır.

2.5. Irkların Bölgedeki Dağılımı Hakkında Harita Çizimleri

2.5.1.1. Irklar Haritâları

Irkların dağılımı hakkında İngiliz Hükümeti komisyona, Cemiyet-i Akvâm meclisinin 14 Ağustos 1924 tarihli yazısına cevaben düzenlenmiş olduğu bir ırkıyat haritâsı sunmuştur. Bu harita çizilme usulüne göre halkın yoğunluk durumuna bakılmaksızın renklendirilmiştir. Haritada söz konusu ve bu araziye yakın araziler renklendirilirken, bazı yerleri renklendirilmemiş, Haritada Dicle boyunca geniş ve beyaz bir çizgi geçtiği görülmüştür. Komisyon haritadaki karışık bilgileri açığa çıkarmak için haritanın, Lozandaki görüşmeler doğrultusunda mı ya da başka bir amaçla mı hazırlandığını, bu haritaya göçebe Arapların dâhil olup olmadığını ve yılın hangi mevsiminde hazırlandığını sormuştur. İngiliz Hükümeti cevâbında “*muhtelif Irkları gösteren renkler her milliyetin senenin en büyük kısmını uzakta geçiren göçebelerinde dâhil olduğu ve nüfusun yüzde seksenini veya daha fazlası milliyeti belirttiğini göstermek için kullanıldığını bize söyledi*” (Cemiyet-i Akvâm Türkiye ve Irak Hudûdu Meselesi, 1925: 90-91). Milletlerin ahalisinin yüzde sekseni geçmediği yerlerde ise arazinin renklendirilmediğini belirtmiş, haritanın hangi mevsimde hazırlandığını bildirmemiştir. Türk Hükümeti Bölgedeki ırkları gösteren harita hazırlamadığı için mevcut İngiliz haritası üzerinden incelememizi yaptık. Türk Hükümeti bu haritaya itiraz etmiş, çünkü haritada Araplar çok gösterilirken kürtlerin sayısı azaltılmış, Türklere ise hemen hemen hiç yer verilmemiştir. Türk nüfusunun yoğun olduğu yerler beyaz olan bölgeye küçük noktalarla serpiştirilmiştir. İsimleri Türkçe olan ve uzun yıllar burada yaşayan köylülerin nüfusları haritada Arap ve Kürt nüfus karşısında eritilmiştir. Ayrıca göçebe olan Arap, Kürt ve Türklerin hayvan otlatmak için karşılıklı yer değiştirdiğini ileri sürmüş, 1910 tarihinde Londra’da coğrafya Cemiyeti kraliyesi tarafından hazırlanan haritayı komisyona sunmuştur. Bu harita bazı noktaları İngiliz Hükümeti tarafından komisyona sunulan haritadan çok olduğu görülmektedir. Türk Hükümeti komisyonun haritadaki şu bilgilerine dikkat çekmiştir. “*Coğrafya cemiyeti kraliyesinin haritasında Yezidiler, Kürtlerle aynı renk ile gösterilmiş iken İngiliz Hükümetine sunduğu haritada Yezidiler’e başka bir renk verilmiştir*” (Cemiyet-i Akvâm Türkiye ve Irak Hudûdu Meselesi, 1925: 93). Komisyon bu meselenin ayrı bir

mesale olarak değerlendirileceğini ve iki harita üzerindeki diğer farkları ayrıntılı olarak anlattıktan sonra, anlaşmazlıkları çözmek için yeniden nüfus sayımının mümkün olmadığı için Irak Hükümeti'nin nüfus sayımına ve ona yakın rakamlara göre haritayı şekillendirdiklerini belirtmiştir.

2.5.1.2. Nüfus Yoğunluğu Halk Haritası

Komisyon gösterilen haritalarda halkın söz konusu araziye dağılım durumu gösterilmemektedir. Komisyon bu sebeple kendi çabasıyla yeni bir harita oluşturma yoluna gitmiş; ancak verilen bilgilerin sınırlı olması sebebiyle oluşturduğu haritanın net olamayabileceğini bildirmiştir. Irak Hükümetinden gelen haritanın kendi sınırlarını gösteren harita olduğu nüfus ve nahiyelerin sınırları hakkında çelişkili ifadeler bulunduğu bu sebeple sadece nahiyeler konusunda bu haritadan faydalandığı belirtilmiştir. Komisyon *“Fransız Mandası’ndaki Suriye ile ilgili bilgileri ise sorumlu komutanın verdiğini, Türk sınırını gösteren haritayı sorumlu aza, kaza sınırları ve sınır sayılarıyla gönderdiğini, ancak burada nahiye sınırlarının olmadığı, İran’a yakın yerleşim yerleriyle ilgili ise bilgi toplamadıklarını ifade etmiştir”* (Cemiyet-i Akvâm Türkiye ve Irak Hudûdu Meselesi, 1925: 95). Sonuç olarak, komisyon kendi çabasıyla harita hazırlayıp konuya açıklık getirmeye çalışmıştır.

2.6. Halkların Dağılımına İlişkin Bazı Meselelerin İncelenmesi

Komisyon halkın araziye dağılımını sadece haritalar üzerinde değil diğer yazılı belgelerde de araştırmıştır. Bu bilgiler başlıklar haline açıklanmıştır.

2.6.1.Arap Arazisinin Devamı

İngiltere Hükümeti, Musul hariç Sencar ve civarındaki Yezidiler ile bir Türk kasabası olan Telafer ve civarı Dicle’nin bütün sağ sahiliyle yine Dicle’nin Erbil-Kerkük-Kefri yoluna kadar olan sol sahili ve kuzeyde dağlık yerlere kadar olan arazinin Araplar’ın yaşadığı yerler olduğunu iddia etmiştir. Türk Hükümeti’nin iddiası ise Kerkük’te dar bir parça arazi hariç Dicle ve Sencar Hattı dâhil daha bir geniş arazi olduğunu belirtmiştir. Komisyon Musul meselesini ise şu şekilde açıklamıştır *“Taraşımızdan oluşturulan etnografik harita gösteriyor ki Sencar Yezidileriyle Telafer Türkleri ve İngiliz Hükümeti’nin belirtmediği birkaç bin*

Kürt, Hristiyan hariç olmak üzere Dicle'nin sağ sahilinin Araplar'la meskûn olduğu hakkında İngiliz Hükümeti'nce belirtilen ifade haklıdır. Ancak Musul şehri ve Arap halkı, haritada gösterilmek istenilen miktardan daha azdır. Musul şehri hesap edilmeden son Irak istatistiklerine nâzarân, bu arazide 36010 Arap 16374 Yezidi, 5979 Türk, 9235 Kürt ve 4477 Hristiyan görülür bu sayı toplamda 72745 nüfustur (Cemiyet-i Akvâm Türkiye ve Irak Hudûdu Meselesi, 1925: 96). Dicle'nin sol sahilinde, Musul'un kuzeyindeki dağlık bölümde tartışılan sınır arazisinin uzak kuzeyine kadar olan yerlerde Araplar vardır; bundan dolayı Türk Hükümeti haklı değildir fakat bu Arap halk Erbil-Kefri yoluyla bazı yerlere ulaşım sağlarken, ırmaklar kenarında yerleşmişlerdir. Kürtler'in yerleşim alanı ise Erbil kasabasından ve yolundan itibaren Dicle'ye doğru kırk kilometre ilerlemiştir. Bundan dolayı İngilizler tarafından verilen belgelerde abartma vardır.

2.6.2. Türklerin Dağılım Sayısı

Türk halkının durumuna gelince iki taraf arasında hem nüfus oranından hemde söz konusu arazideki Türk nüfusunun genel nüfusa oranından kaynaklanan anlaşmazlıklar vardır. Türk Hükümeti, İngiltere'nin verdiği haritada bazı Türk gruplarının yer almadığını komisyona bildirmişti. Bu iddiasında haklıydı ancak Türk tarafının verdiği krokide nüfus bilgileri İngiliz bilgilerine göre abartılıydı. Şöyleki; *“Musul'un güneyindeki verimli arazinin tamamının genellikle bir Türk kitleleriyle yerleşke alanı olduğu gösterilmiştir. Bu ise açık bir yanlışlıktır”* (Cemiyet-i Akvâm Türkiye ve Irak Hudûdu Meselesi, 1925: 97).

İngiltere Hükümeti bölgedeki Türk ve Türkmen nüfusun on ikide bir olduğunu bu sayının Sadece Musul'daki Arapların bile gerisinde kaldığını iddia etmektedir. Komisyon istatistikler hakkında ise son olarak şu şekilde beyanet vermiştir. Son istatistiklerde gösterilen Türk nüfusu gösterilen sayıdan daha azdır. Aynı dinden olanların tek millet sayılması ayrışımı zorlaştırmaktadır. Bu duruma açıklık getirmek Musul bölgesinde daha da zordur. İngiliz Hükümeti belgelerinde birçok şahsın Türk idâresi altında *“opportunisme”* nedeniyle kendilerinin Türk olduklarını bildirdiklerini ifade etmiştir. Bu sebeple itiraza konu olan bu millilik durumunun bugün Irak Hükümetine karşı bile yeniden ortaya çıkabileceği fikrindeyiz.

Komisyon, yukarıda verdiği bilgilere ek olarak ise şu istatistiki bilgileri göstermiştir. *“1921 senesine ait, Lozan’da gösterilen istatistikte Türklere ait 65,895 nüfus sayısıyla, komisyona yerinde verilen 1922-1924 istatistikinde gösterilen ve yine Türklere ait 38,656 nüfus sayısının karşılaştırılması bu bilgilere takviye niteliğindedir”* (Cemiyet-i Akvâm Türkiye ve Irak Hudûdu Meselesi, 1925: 98). Bu durum şunu gösteriyor İngiliz Hükümeti’nin Türklere ait gösterdiği nüfus sayıları birbiriyle uyuşmamaktadır.

2.6.3. Kerkük İle Yollar Üzerindeki Diğer Şehirlerin Türklüğü

Türk Hükümeti Kerkük, Erbil ve bunların güneyinde bulunan kasabaların isimlerini Türkçe yazmış ve bunların Türk olduğunu bildirmiştir. İngiliz Hükümeti ise bu beyannamelerin 1919’dan beri Arapça olarak yazıldığını ve Türk memurların anlaması için Türkçeye çevrildiğini bildirmiştir. Komisyon ilk beyannamelere ulaşamadığı için bu durumu değerlendiremediğini belirtmiştir.

Şehirlerin Türklüğüne gelince Komisyon şu bilgiyi vermektedir; *“biz Türk halkının yüzdelik oranını tesbite imkân bulamadık, fakat raporun diğer bir yerinde rakamla durumun imkânsızlığını açıklıyoruz. Bununla birlikte yol boyunca bulunan şehirlerin halkı Türktür ve evlerinde ve iş yerlerinde Türkçe konuşurlar. Şurası da bilinmelidir ki Kerkük’te Hristiyanlar bile aralarında Türkçe konuşmaktadırlar”* (Cemiyet-i Akvâm Türkiye ve Irak Hudûdu Meselesi, 1925: 99). Burada komisyon açıkça şunu ifade etmektedir ki bölgeye Türk kültür ve kimliği hâkim durumdadır.

2.6.4. Türk Aşiretleri

Göçebe aşiretleri tarif ederken Türk Hükümeti Zangaların, Bayatların, Delevlerin, Natralların Türk ırkından göçebe aşiretler olduğunu bildirmiştir. Bu aşiretlerin göçebelik durumu ileriki başlıklarda ele alınmıştır. Bu aşiretlerin milliyetleri hakkında İngiliz Hükümeti şunu belirtmektedir. *“Zanganalar bir Kürt aşireti olup, bunların Kürt oldukları Musul vilayetinin 1330 (1912) senesine ait sâlnâmesinde görülmektedir”* (Cemiyet-i Akvâm Türkiye ve Irak Hudûdu Meselesi, 1925: 101).

Bayatlar'a gelince bunlar Kürt ve Araplarla kaynaşık durumdaki Araplardır ve Arapça Türkçe konuşurlar. Mevcut salname Kefri kazası'nın Arap ve Kürt olduğunu gösteriyor. Musul'da (Natal) aşiret olmadığı buradaki Şeyh Mahmud ailesinin kendine ait bir dini olduğunu adının Türk adı olup ve Kürtçe diline benzer konuştuğu görülmektedir.

Türk Hükümeti ise Delev aşireti'ni Türk olarak nitelendirmiştir. *“(Zanganalar) ve (Delü) yahud (Delev) lerin sarf Kürt ırkından olduklarını gözlemledik, (Natal) adında bir ‘aşiret bulmadık. 1906 (1324) tarihli sâlnâmesinde (Zanganalar)ın (Kil) nahiyesinde ikâmet ettikleri ve bu vadi halkının kâmilten Kürt olduğu yazmaktadır”* (Cemiyet-i Akvâm Türkiye ve Irak Hudûdu Meselesi, 1925: 101). Bayatlar karışık bir şekilde Türkmen ve Arap olub bunların bizzat kendileri yüzde altmış beş oranında Türkmen ve Yezidi yüzde otuz beş oranında Arap olduklarını beyân etmektedirler. Bunlar karışık olarak yaşarlar iki dilde konuşurlar, incelememizde sadece Kürtçe konuşan bir aşiret liderine rastlanmıştır. Kakeler Kürt olduklarını beyan ettiler. Aşağı Zap sahilindeki Sarlı aşireti ne Kürtler, Sarlı derken bunlar, kendilerine Kake adı veriyorlardı. Bunlar Müslümandır. Kendilerine ait dilleri vardır ancak kime bağlı yaşıyorsa o dili konuşurlar. Bununla birlikte *“(Bayat)lardan başka ne göçebe ne de yerleşik Türk aşireti bulamadık şehirlerde Türkler raporun diğer birinde gösterildiği vechle-çok keşaretli olarak bulunuyorlar. Sahip mülklerin kısmen Türk olduğu muhakkaktır. Yol boyunca bulunan çiftliklerin ahâlisi içinde dahi Türk vardır. Bununla beraber bunların bugün yüzde oranını çıkarmak mümkün değildir”* (Cemiyet-i Akvâm Türkiye ve Irak Hudûdu Meselesi, 1925: 101).

Türk ve Kürt milletlerinin bu arazide birlikte yaşamaları gereği bunların Kürtleşmesi doğaldır. Raporun diğer bir yerinde Türk esnaf ve kişilerin genelde Kürt kadınlarıyla evlendiklerini söylemiştik. Bu esnaf ve kişilerin yanında çalışanlar ise genel itibariyle Kürt'tür.

2.6.5. Kuzey Sınırlarındaki Halk

Türk ve İngiliz Hükümetleri kuzey sınırları içindeki halkların durumunu görüşürken İngiliz Hükümeti sınır konusunda ırk ayrımını ön plana alırken Türk Hükümeti ise kuzey sınırında bulunan iki ırkı birbirinden ayıramayacağını iddia

etmiştir. Komisyona da konu ile ilgili İngiliz Hükümetinin hazırladığı haritayı göstermiştir. İngiliz Hükümeti'nin kuzey sınırı ile ilgili komisyona sunduğu bilgilerde dikkat çeken dört ana bölge vardır:

1- Birinci bölgedeki arazide Türkler ve Hristiyanlar yaşıyordu, burada yaşayanlar Sindi aşiretine mensûb olduklarını belirttiler. Bunlar Goyan'ların hücumundan dolayı daha harbden evvel kısmen, bu araziye terk eylemişler ve harb esnasında kırılmışlardır. Bugün halkı yüzelli kişiden fazla değildir. Bunların yüzde ellisi de Hristiyan olup Kürtlerin himâyesinde yaşamaktadır (Cemiyet-i Akvâm Türkiye ve Irak Hudûdu Meselesi, 1925: 103).

2- Savaştan önce bu arazi Asûri Hristiyanlarıyla meskûn idi. Savaşın sonucunda Asûriler bu araziye terk etmişlerdir. Bugün orada üç küçük Türk aşireti yaşamaktadır.

3-Burada birçok Hristiyan köyü vardı. Bunlar savaş esnasında terk edilmişlerdir. İş bu arazide (Kürt)ler, (Doski)ler (Herki)ler ve (Kirdi)ler sakindir.

4-Bu bölgeyi ahâlisi terk etmiştir.

Türk Hükümeti, İngiliz Hükümeti'nin istediği (Hakkâri) bölgesinde yaşayan aşiretlerin bize bir cedvelini vermiştir. Bunda Habitats'lar ile aşireti teşkil eden kişi adedi bulunmaktadır:

Tablo 2.4:Türk Hükümeti'nin Hakkâri'de Yaşayan Aşiretleri Gösterdiği Tablo

Aşiretin İsmi	Yaşadığı Yer	Nüfusu
Gıllı Guyan	Beytü's-Şebab'ın Güney Batısında	12000
Kirfi	Beytü's-Şebab'ın Güneyinde	2000
Perzaniş	Çal Bölgesinde	2500
Buru Azibâlâ	İmadiye'nin Kuzey Batısında	15000
Oravar	Çölemerik ve Şemdiban'ın Arasında	2000
Tovvi	Çölemerik ve Şemdinan'ın Arasında	2000
Herki	Şemdinan'ın batısında	1500
Destikî	Sibar'ın Kuzeyinde	800
Kirdi	Şemdiban'ın Güneyinde	-

Kaynak: (Cemiyet-i Akvâm Türkiye ve Irak Hudûdu Meselesi, 1925: 104).

Göçebeler bu cetvelde yer almamaktadır. Komisyon incelenmesi zor olduğu için Zaho dışındaki yerleri ziyaret edemediğini bildirirken, harita üzerindeki

isimlerle köy isimlerinin uyuşmamasının bu durumu güçleştirdiğini, söz konusu olan sınırın iki ırkında aynı olduğunu belirtmiştir.

2.6.6. Musul Şehrinin Görünen Nitelikleri

Musul şehrinin milliyeti hakkında her iki tarafta çok tartışmalı deliller sunmuştur. Türkiye Hükümeti'nin iddiasına göre, *“Musul’da, Türk, Kürt ve Arap dilleri konuşulmaktadır; Arapça konuşan ve Arap kabul eden halk Kürtlerle ve Araplarla uzun temasda bulunup onların lisânını öğrenmiş olan Türkler’den ibarettir”* (Cemiyet-i Akvâm Türkiye ve Irak Hudûdu Meselesi, 1925: 105) demiştir.

Belgelerin birçoğunda Türkiye Hükümeti yukarıdaki bilgileri tekrar ederek, Musul halkının kendisini Arap olarak anmadığı ve Irak halkından olmadığını ilâve ediyor. Komisyona sunulan belgelerde Türk Hükümeti, Musul’un genel itibarıyla Türk ve Kürt olduğu iddia ediyor; diğer bir yerdede bu ahâlinin genelde hiç şüphesiz Türk kökenli olduğunu ve zaten bu halkın hepsinin Türkçe bildiğini söylüyor.

İngiliz Hükümeti *“Türk beyanatına itiraz ederek İngiliz zâbıta ve sayyahlarının bilgileri doğrultusunda Musul’un en büyük Arap şehri olduğunu şehri Arapların imar ettiğini Türklerin burada hâkimiyet kuramadığını, şehirde Arap halkının sayısını 70,000 tahmin ediyor. Bu miktarın bütün vilayetteki Türk halkının sayısına denk geldiğini belirtiyor”* (Cemiyet-i Akvâm Türkiye ve Irak Hudûdu Meselesi, 1925: 105-106).

Komisyon bölgede sadece Türkçe konuşulduğunu doğru bulmamakla birlikte, bölgede Arapların bulunduğunu Arapça da konuşulduğunu ancak Irak Hükümeti’nin son nüfus sayımında Musul’da 74,000 Arap 60,00 Hristiyan ve 4,000 Musevi gruplar bulunduğunu da doğru bulmamaktadır. Zâbıtasının ve memurlarının Türk olduğu ve Türk hâkimiyetinde bulunan Musul’da da bir tek Türk bulunmaması da imkânsızdır.

Bu fikri isbat için (Oliviye) Oliver’in (Cilt 2 Sahife 337) Musuli 1809 tarihli eserinden faydalanabiliriz.

“Hristiyan (Toplamı, Nasturi 7 ila 8000, Musevi 1000, Arap 25000 Kürt 15 ila 16000, Türk 15 ila 16000, Toplam 24000” (Cemiyet-i Akvâm Türkiye ve Irak Hudûdu Meselesi, 1925: 107)

Daha yakın seyyah gezileriyle ilgili istatistikler bulunamamıştır.

Musul’da Türkçe konuşan insanlara rastlanıyor, ancak halkın tamamı Türk değildir, ikamet süremizde Türkçenin az konuşulduğunu gördük ancak siyasi bir fikir oluşturmamak bunun için daha ciddi araştırmalar yapmak gerekmektedir.

2.6.7. Göçebeler

Göçebe milletler meselesi Lozan’da Cemiyet-i Akvâm’a verilen belgelerde sadece nüfus oranlarıyla ele alınmıştı. Bu meseleden daha önce bahsedildiğinden göçebe milletlerin nerelere göç ettikleri durumunu da incelemek gerekmektedir. Çünkü bu göçebe Arap ve dağlarda yerleşik Kürtler belli zamanlarda sınırları geçerler ve geçmişten gelen karşılıklı münasebet içinde olurlar, ticaret yaparlar. İki hükümet bu konuda bize bazı bilgiler vermiştir. İngiltere Hükümeti komisyona bu konuda ayrıntılı bir bilgi vermiştir. Buna göre “Kürt göçebeler muhâceretlerinde belli yollar takip ederler. Kürt Göçebeleri yerleşik Kürtler göre iki yurd sahibi olmaları dolayısıyla ayrılırlar. Bu yurtlardan biri ovada yahut dağlar arasındaki büyük vadilerdedir ki eylül ayından nisana kadar kış buralarda geçiriler, diğeri ise yazı geçirdikleri yüksek dağların yamaçlarında ve bilhâssa yüksek yaylalardadır” (Cemiyet-i Akvâm Türkiye ve Irak Hudûdu Meselesi, 1925: 108).

Bu Kürt göçebeler zaman zamanda doğal afetlerden ve savaşlardanda etkilenmişlerdir. “Savaş esnsında Rus ordularının ilerlemesi üzerine Zaho ve Revandız yoluyla Musul ve Erbil ova ve vadilerine inmişler burada şiddetli kış nedeniyle dörtte üçü yaşamını yitirmiştir. Revandız yolu üzerinde bunlara ait mezarlıklar bulunmaktadır. Ruslarla hareket eden Ermeni kuvvetleride 1916 son baharında erkek kadın ve çocuk olmak üzere yaklaşık beşbin Kürtü Revandız Bağazı’nın yalçın uçurumlarına süngü darbeleriyle yuvarlayarak katletmişlerdir” (Cemiyet-i Akvâm Türkiye ve Irak Hudûdu Meselesi, 1925: 113-114).

Irak Hükümeti bunları ziraata teşvik edip köyler oluşturup yerleştirse de bunlardan bazıları göçlerine devam ederler. *“Bu göçebeler, İngiltere Hükümeti’nin teklif ettiği sınırdaki dağlara gider. Bunlardan bir kısım göçebeler ise Türk topraklarına geçerler. Zab Kebir’in doğusundakiler de İran’a göç ederler”* (Cemiyet-i Akvâm Türkiye ve Irak Hudûdu Meselesi, 1925:114-117). Bu durum Türkiye ve Irak arasında karışıklığa sebep olmamaktadır. Türkiye ile İran ise bu göçebelerin serbest dolaşımı konusunda anlaşmışlardır. Bu göçebelik durumu da böyle sürüp devam edecektir.

2.7. Farklı Irkların Özellikleri ve Aralarındaki Akrabalık İlişkileri

2.7.1. Kürtler

Söz konusu arazideki halkın çoğunluğu Kürt’tür. Bu oran genel nüfusun sekizde beşidir. Bu Kürtler kendilerini Arap yâda Türk kabul etmezler bu sebeple ırklarının incelenmesini lüzüm gördük.

İngiliz muhtıraları diyor ki: *“Kürtler İrani’dir ve Türklerle bir kandan değildir, bir İrani dil konuşuyorlar. Bütün adetleri ve tarz hayatları itibâriyle Türklerden ayırırlar. Bilhâssa kadının vaziyeti tamamiyle başkadır. İngiliz belgelerinden biri, Türklerle Kürtler arasındaki herhangi bir seyahat ilk bakışta dikkatini çekecek farklarından bahsediyor. Bahsedilen belgeler, söz konusu arazide yaşayan Kürtlerin, Türk idâresindeki ırkdaşlarından, ziyade İran’dakilere yakınlık gösterdiklerini kayd ediyor”* (Cemiyet-i Akvâm Türkiye ve Irak Hudûdu Meselesi, 1925: 117).

Türkiye Hükümeti *“Türklerle Kürtler arasında ırk, din ve ırk farkları olmadığını ve ayrı ayrı diller konuşmakla beraber bir geçmiş birlik oluşturdıklarını ekliyor”* (Cemiyet-i Akvâm Türkiye ve Irak Hudûdu Meselesi, 1925: 117). İngiliz muhtıraları delile Encyclopedie Britannique yazarlarının ve diğer yazarların zıt fikirler sunduklarını belirtmiştir.

Kürtlerle ilgili ırkları, konuştukları dilleri, yaşam tarzları ve tarihsel süreçte hangi devletlere bağlı yaşadıklarını çeşitli belge ve eserlerden faydalanılarak ayrıntılı olarak anlatılmıştır. Bu durumu örneklerle göstermek gerekirse *“İngiliz belgesi bu arazinin Türk iddiasını kabul etmediğini Kürt kelimesinin kardu veya*

“gardu”dan ibaret olması bir şey ispat etmez, çünkü bu kelimeler Asurî eski dillerinde “dağlarda ikâmet eden” anlamına gelir ve İranî Kürtler ve Asurîlerin dağın eski sakinlerine verdikleri bu isme görünüşe göre kabul görmektedirler” (Cemiyet-i Akvâm Türkiye ve Irak Hudûdu Meselesi, 1925: 118).

Diğer eser ve belgelerden devam edersek Asurî ve Babil’i tabletleri, ihtimâl dâhilinde bu dağların ilk sakinleri olan bu dağlılardan. “Gutu” ve “Guti” isimleri ile bahs ediyor ve bu iki kelime bugün Hankin, Kefri, Kerkük diye bilinen bölgede oturanlar olarak adlandırılıyor. Asur ve Babil devletlerinin de bu dağlılarla mücadele ettiği tabletlerde yer alıyor.

“Ansiklopedi Britanya’nın ve İngiltere İçişleri Bakanlığının tarih şubesi tarafından 1920’de yayınlanan Hanbook (numro 62 Kürdistan and Armenia’s 40) eserine bu yerli halkın Gutular’ın Turanî olduklarını ve bi’l âhire arileştirildiklerini söylüyor” (Cemiyet-i Akvâm Türkiye ve Irak Hudûdu Meselesi, 1925: 119). Bu nüfusun Turanî halk olduğuna dair delil yeterli olmadığından itiraza fikir verilemez.

Sir Henry Howard (Geographical Journal Şubat 1894: 93) Lozan’da Coğrafya Cemiyet-i Kraliyesi huzurunda verdiği bilgiler şu şekildedir. “Tiflis bölgesi yani bu günkü Luristan’nın güneyine kadar olan dağlardaki nüfus aynı dili konuşur bu dil Profesör Sykes tarafından okunan Van kitabesindeki dille aynıdır bu kitabe Gürcücedir. Bölge zamanla Ermeni istîlâsına uğramış dolayısıyla dilde değişmiştir” (Cemiyet-i Akvâm Türkiye ve Irak Hudûdu Meselesi, 1925: 119). Buda burdaki dilin Turanî olmadığını gösterir. Zaten bu bölgedeki yaşayanları hangi millete ait olduğunu söylemek zordur. “Fon Loşan, Küçük Asya Antropolojisi hakkında bilgi sahibi bir yazardır. (Volker. Rassen, Sprachen, 1922) adlı eserinde Kürtleri bilhassa Arap kürtlerini inceleyerek vücutlarının, sarı saçlı dört köşe kafalı dolychocephale ve ma’i Irkların kökeninin Kuzey Avrupa’dan geldiği neticesine varıyor. Karakuşi ve Nemrud dağındaki–Kürdlerin daha ilerideki Kürdlere göre büyük oranda sarı ve ala gözlü olduklarını ilerideki bölgedeki Kürtlerin, Türkler, İraniler ve Ermenilerle kaynaşıp esmerleştiğini belirtiyor” (Cemiyet-i Akvâm Türkiye ve Irak Hudûdu Meselesi, 1925: 120).

Ermeni yazarlara göre ise Kürtler içinde birçok Ermeni ismi bulunur, bunlar Ermeni milletin bir koludur fikri bulunmaktadır. *“Kürt aşiret, göçebeler ve geçmişten beri Ermeni, Türk, Arap ve İrani kavimlerle zaman zaman karışık yaşadıklarını hangi millete yakın durumdaysalar milletin kültürel etkileşimde bulunduklarını bugün dahi bu göçebelik akınının dağdan batıya, dağdan ovaya devam ettiği görülüyor”* (Cemiyet-i Akvâm Türkiye ve Irak Hudûdu Meselesi, 1925:121-122).

Kürtlerin konuştukları dile gelince Kürt dili Aria’idir. Aria’i dille arasında buna en yakın olan İrani yani Fars dilidir. Fakat Kürt dili konusunda da birçok görüş bulunmaktadır. *“İngiltere Hükümeti Lozan’da Kürt dilinin Farsça’dan ayrı bir lehçe ve bir taşra dili olduğunu belirtmesi abartılıdır. La philologie eranienne adlı eserde Kürt dilinin ayrı bir dil olduğunu Farsça ve Türkçe bazı kelimelerin bu dile sonradan dâhil olduğunu belirtiyor”* (Cemiyet-i Akvâm Türkiye ve Irak Hudûdu Meselesi, 1925: 123-124).

Komisyonun tercümanı ve dil uzmanı olan Karameri ise Kürt dili hakkında şu bilgileri komisyona sunmuştur. Kürt dili İran diline yaklaşıyor, bu sebeple dil İran dili olarak görünüyor ancak İran sınırına yakın olmayan Kürt yerleşim yerlerinde dil Kürtçe olarak beliriyor, çünkü Farsi kelimeler dilde yer almıyor. Bununla beraber Kürt halkı hangi milletin halkıyla beraberse dilleride o halkın diline daha yakın hale geliyor. Kürtler’in Irak, Türk ve Arapların örf ve âdetleri ile karşılaştırılmasına gelince: İngiliz belgelerinde ileri sürülen bilgileri araştırma ihtiyacı ortaya çıktı. Dağlarda yaşayan halkın Toros, Ermenistan ve Anadolu Kürtleri’nden daha ziyade İran Kürtleri ile ilişkileri olması doğal olarak görülüyor. *“Göçebe halkın birçoğu yazlık meralarına gitmek için sınırı geçiyorlar; bazende ticari nedenlerle sınırı aşarak ve El-Ömer, Süleymaniye havâlisi vadileri İran’a doğru yol alıyorlar”* (Cemiyet-i Akvâm Türkiye ve Irak Hudûdu Meselesi, 1925: 126).

Burada şunu belirtmek gerekir ki söz konusu olan tartışmalı arazinin Kuzeyindeki halkın İran ile hemen hiç münasebeti olmamıştır. Sınır arazisini ziyaret ettiğimizde daha önceden çıkmış bir isyanı sınırın kuzey tarafında yaşayan halkın bilmediğini gördük. İngiliz belgeleri Kürt kadınının yaşam tarzının Türk kadının yaşam tarzından farklı olduğunu iddia etmiştir. Mutlaka iki kadın arasında

fark olabilir ama Müslüman memleketinde kadının durumu genel olarak bellidir. Köy yaşamı ile şehir yaşamı hatta göçebe ve yerleşik yaşamda farklıdır. Bu konuda örnek aramaya ihtiyaç yoktur. Kürt, Arap ve İranla çevrilmiş coğrafyada İran kadınının yaşamına en yakın Kürt kadınıdır, ancak İran kadını yeterince serbest değildir. Buna duruma bizimde şahitliğimiz şu şekildedir. *“Bu da Erbil gibi, Kerkük gibi şehirlerdeki Türk halkının genellikle Kürt kadınları ve göçebe kadınlarla evlenmemeleridir; bunun sebebi göçebe kadınların, şehir hayatına yerleşik kadınlardan daha zor alışmasıdır. Şehirlerdeki halkın hemen tamamı ise memleketin Kürt halkı ile akrabadır”* (Cemiyet-i Akvâm Türkiye ve Irak Hudûdu Meselesi, 1925: 127).

Komisyon yukarıdaki bilgileri verdikten sonra sonuç olarak durumu şu şekilde özetlemiştir: Kürtler mazlum bir kökene sahiptir; fakat mazileri her ne olursa olsun Arya’i gruba bağlıdırlar. Kanları diğer milletlerle karışsa ve kendi dillerini oluşturmazlar dahi bu durum onları Arya’i grubun dışına çıkarmaz. Arab ve Türklerle ilişkilerde bulunsalar bile kendi ırklarını korumuşlardır ve durum halen devam etmektedir. Kürtler, ne Arap, ne Türk ne Acem (İran) değildirler. Bunlar en ziyade Acemler’e yakındırlar. Türklerden ayırırlar ve onlardan ayırt edilebilirler. Araplar’dan ise daha uzak ve daha farklıdırlar (Cemiyet-i Akvâm Türkiye ve Irak Hudûdu Meselesi, 1925: 128). Şuna da bizzat şahit olduk. Bölgede Müslümanlar ve Hristiyanlarla dostane geçinirerek yaşamlarını devam ettiriler.

2.7.2.Türkler

Musul vilayetinde Türk Hükümeti ve İngiliz Hükümeti’nin tezleri arasındaki fark yalnız Türkler’in sayısı hakkında değil, nüfusun ırki tarifi hakkında da uyuşmamaktadır. Türk Hükümeti onların Türk olduğunu İngiliz Hükümeti’de Türkmen ve Türkler’den tamamiyle ayrı bir milletten olduğunu söylüyor.

İngiliz Hükümetine göre;

“Bu Türkler ‘Osmanlı değildir; isimleri Türkmen’dir. Konuştukları Turanî dil İstanbul’un ve Anadolu’nun Türkçesi’nden ziyade Azerbeycan lehcesine benziyor. Devleti ‘Osmaniye’nin te’sisinden çok evvel Irak’tan gelmişlerdir ve büyük ihtimâl halife-i Abbasiye’nin ücretli tuttukları

askerlerin torunlarıdır. Türkmenlerin tarz-ı durumuda bunların eski bir maaşlı asker torunları olduğuna dikkat çekiyor: bir Türkmen şehri olan Telafer çöller kenarında bir koruyucu gibi dikilmiştir; diğer Türkmenlerin hepsi büyük yol diye adlandırılan şehirlerinde yaşarlar” (Cemiyet-i Akvâm Türkiye ve Irak Hudûdu Meselesi, 1925:128).

İngiliz Hükümeti Musul, Türk lehçesiyle Ankara lehçesinin bir olmadığını iddia ediyor. Türk Hükümeti bu iddiaya şöyle cevap veriyor:

“Musul Türklerine Türkmen diyerek onlarla Anadolu Türkleri arasında bir fark koymanın hiçbir esası yoktur. İngiliz Hükümeti Musul’da konuşulan) İstanbul’dakinin aynı olmadığını söylüyor. Fakat bütün Anadolu’da, İstanbul Türkçesi’nin konuşulmadığı bir tek yer var mıdır? Bundan başka, Musul’da konuşulan lehce Anadolu’da konuşulan lehcenin ‘aynıdır. Bu iki dil arasında fark Fransızların Langue d’ Oil’i ile Langue d’ Oc’i arasındaki farktan daha azdır. Bir memleketin çeşitli bölgelerinde birbirinden az çok farklı lehceler bulunması pek tâbidir. Anadolu Türkleri de Türkmendir ve Türk ile Türkmen kelimeleri hep bir şeyi ifâde ederler” (Cemiyet-i Akvâm Türkiye ve Irak Hudûdu Meselesi, 1925: 128-129).

“Türkler” ünvanı Asya ve Avrupa’da Türk dil ve lehceleri konuşan bütün milletlere verilmiştir. Bu, sekizinci yüzyıldan kalma Türk kitaplarında ve altıncı yüzyıl Çebni vakâyinamelerinde de görünen eski bir isimdir. Fakat bu isim dilleri adlandırırken tüm dil ailesini içerirken halkı adlandırırken isim anlamı daralmaktadır. Oksos (Amuderya) nehrini geçmiş ve islamiyeti kabul etmiş bütün Türklere on birinci yüzyıldan beri Türkmen denilmiştir. Bütün bu milletler oğuz (yahut guz) kabilesine ait oldukları için buda haksız olmayarak denilebilir ki Türkmen ismi oğuz ismi manasına gelmiştir. Türkmenin hakiki anlamı belli değildir. Fakat bu isim İran’da, Azerbaycan’da, Irak’ta ve Küçük Asya’da, Suriye’de ve Mısır’da birleşmiş bütün Türkleri gösterir. Böylece, Konya Selçuklu Devleti’ni teşkil eden bütün Asya’yı seferi Türk milletleri gibi, Osmanlı Türkleri’nin atalarıda on üçüncü yüzyılda Türkmen ünvanıyla tanınmıştı. Yavaş yavaş bu Türkmenler birkaç zümreye ayrılmışlar ve siyasî ve coğrafi durumlarından doğan başka ırki isimler takınmışlardır. Azerbaycan’dakiler çoktan beri Türkmen adlandırılmayıp Azerbaycanlı veya Azeri adlandırılırlar. Küçük Asyadakiler üzerlerinde Osmanlı hanedanının gücü hissedildikçe Osmanlı ünvanını almışlardır. Özellikle yerleşik halk böyle olurken bazı Küçük Asya göçebe veya yarı göçebe unsurlar şimdi bile Türkmen ismini taşırlar. Irak Osmanlı egemenliğine sonradan dâhil olmuştur, dil olarak lisanları ayrı olmalarına rağmen onlara Türkmen denilebilir. Onlarda kendilerini Türk değil Türkmen olarak

adlandırırılar. Biz bu durumun nedenini anlayamadık. Osmanlı Devleti’nde Türk ismi daimâ kaba ve gayrı medeni anlamına denk gelmiştir; bu durum, tahminen 1900 senesinden beri, Türkçenin cerayanının etkisiyle Türk kelimesinin bir Doğu ünvanı ad edilmeye başladığı zamana kadar devam etmiştir. Saltanatın kaldırılmasından sonra, Türk devletinin resmi adı “Türkiye” olmuştur. O halde Osmanlı da kullanılması nedeniyle, Türk ismi Irak’ın Türk halkına adlandırılmaz (Cemiyet-i Akvâm Türkiye ve Irak Hudûdu Meselesi, 1925: 130). Fakat Küçük Asya denilen bölgedeki halklara ise Türkmen denilmesi daha uygun olmaktadır.

“Türkmenler, hep bir kabileden geldikleri için aynı dili konuşmuşlardır. Avrupa Türkiyesi’nde Küçük Asya da, Kafkasya’da, Azerbaycan ve Irak’ta konuşulan bütün Türk lehçeleri “Arabi Türkçe” diyebileceğimiz bir dilden çıkarlar, fakat hepsi az çok ehemniyetli tadilata uğramışlardır. Bu tadilat durumuna bazı siyasi sebepler neden olsada dildeki gelişmeler zümrelerin birbirini anlamasına mani olmamıştır” (Cemiyet-i Akvâm Türkiye ve Irak Hudûdu Meselesi, 1925: 130-131).

On ikinci yüzyıldan beri Batı, Türk dilinde iki lehce zümresi kullanılmaya başlanmıştır ki bunlara da Osmanlı ve Azeri (Azerbaycan) Türkçe’leri denebilir. Bu fark, Moğol fethi devrinden beri devam eder. Azerbaycan ve Irak gibi birkaç yüzyıl süresince Moğollar’ın hâkimiyetine bağlı kalan halk kendi kendilerine bırakılmış ve başka etkilere maruz kalmış olan Anadolu Türkleri’nden ziyade Moğol hâkimiyetinden dolayı Asya Türkleri ile etkileşimde bulunmuşlardır. Moğol hâkimiyetinden sonra–Azeri lehceleri İran etkisine maruz kaldılar. Sonuçta onlarla Osmanlıca arasındaki fark ortaya çıktı çünkü Arabi Türkçe’nin bu doğu kısmı on dördüncü, on beşinci ve on altıncı yüzyıllarda Anadolu veya İstanbul’da bulunan siyasî bir merkeze değil, fakat küçük mahalli hanedana sonra Karakoyunlu hanedanına ve nihâyet şii olan Sufûi hanedanına ilişkilendirilir. Batıda Osmanlı dili edebiyesi kullanılırken doğuda, bir Azeri lisân edebiyesi kullanılırdı (Cemiyet-i Akvâm Türkiye ve Irak Hudûdu Meselesi, 1925:131).

Azeri dilinin şimdiki kullanım alanı şu şekildedir:

A – Güneyi Kafkasya ve Azerbaycan;

B – İran’da, Hemedan, Feristan, Horasan ve Tahran eyaletlerinde yaşayan Türkler;

C – Irak ve Doğu Anadolu.

Azeri lehçesi Osmanlı lehçesi etkisinde kalsa bile kendine özgü bir yapısı vardır. Osmanlı ve Azeri lehçeleri hiçbir zaman birbirinden uzaklaşmamıştır.

Bunu şu şekilde anımsatalım *“Iraklı Türk şairi Fuzuli'nin Osmanlı Devleti'nin edebiyatında da kabul görmüş olmasıdır. Fuzuli on altıncı asırda ve şehrin Osmanlı hâkimiyetine geçtiği devrede Bağdâd'da yaşıyordu. Fuzili, Kefri 'nin batısında yaşayan Bayat Kabilesi'nden gelmişti. Bayatlar Türkçeyi ve Arabçayı konuşurlar ve onları Türkleşmiş Arab ad etmek isteyenler bulundu. Fakat bayatların tamamıyla Türk bir menşe'den olmaları daha olasıdır. Çünkü “bayat” eski guz (oğuz) kabilelerinden birinin ismiydi. Bununla birlikte; şair Fuzuli Irak Türkü bulunmasına ve Azeri lehçesiyle yazmasına rağmen Irak'da pek tanınmış olduğu gibi ‘Osmanlı edebiyatının da yavaş yavaş meşhûr sairlerinden biri olmuştur”* (Cemiyet-i Akvâm Türkiye ve Irak Hudûdu Meselesi, 1925: 131-132).

Vambéry, Das Türkenvolk ünvanlı kitabının 407'nci sayfasında diyor ki: *“Azeri lehçesi Anadolu Osmanlıcası'na en yakın dildir”* (Cemiyet-i Akvâm Türkiye ve Irak Hudûdu Meselesi, 1925: 132).

İstanbul Üniversitesi, Türk edebiyatı hocalarından Köprülüzade Mehmet Fuad üç dil arazi gösteriyor:

- Türkmen arazisi
- Azerbaycan arazisi
- Anadolu ve Rum ili arazisi

Anadolu Türkçesi ile Türkmence arasındaki fark, Anadolu Türkçesi ile İstanbul dili arasındaki farktan daha çoktur. Dil uzmanı ve Komisyonun tercümanı olan Kramers, konu ile ilgili komisyona şu bilgileri vermiştir:

“Musul vilayetinde konuşulan Türkçe hakkında ancak pek az bilgi gözleyebildim. Okur yazarlar hemen hemen hepsi İstanbul Türkçesi'ni az çok iyi konuşurlardı. Eğitim görmemiş olanlarlada hemen hemen o kadar iyi anlaşıldı. Bununla birlikte yaşlı kimselerle konuştuğum zaman bazen bu fark daha özgündü. Halkın yazdığı dil (meselâ Erbil'i duvarları üzerine tebeşirle yazılarak onur kırıcı cümleler) resmi Türkceden pek az ayrılıyor. Fakat herhalde anlaşma dilindeki gözlemlerim bu lehcenin daha ziyade Azeri zümresine dâhil edilmesi lazım geldiği kanaatindeyim” (Cemiyet-i Akvâm Türkiye ve Irak Hudûdu Meselesi, 1925: 132).

Türk üye ile ona eşlik eden uzmanların memleket Türkleri ile iyi anlaştıklarını bizzat görebildik. Musul vilayetinin 1330 (1915) senesi sâlnâmesi Telafer'lilerin Çağatayca'ya benzer bir dil konuştuklarını beyân ediyor. Türk veya Türkmenler'in Kökenine gelince:

İngiliz Hükümeti bunların ekserisinin Tuğrul ve ona bağlı cengâverlerin ve Halife-i Abbasiye'ye hizmet etmiş askerlerin ve atabeylerin askerlerinin ataları olduğunu söylediği zaman kendisini haklı zannetmekteyiz. Bu askeri usûl göç ile yerleşiklik usûli orada kalmakla yetinmedi bu adamlar Osmanlı Sultanları memurlarının ve askeri zâbitlerinin atalarıdır. Demek oluyor ki buradaki Türk milletin kökenleri bilinen zümrelerin atalarından ve daimâ Arap Türklerinden oluşan Türk, Türkmen bir halktır. Onlar İstanbul ve Ankara Türkleri'nin en yakın akrabası değillerdir, fakat hepsinin de Türkiye Cumhuriyeti'nde yakın akrabaları vardır ve bizzat aynı millet kabul edilebilirler.

2.7.3. Yezidiler

İngiliz ve Türk Hükümetleri diğer milletler hakkındaki görüşlerinde olduğu gibi Yezidiler hakkındada zıt fikirler ortaya sunmuştur. Yezidileri'in sayısı İngiliz ve Irak istatistiklerine göre 21 ile 30 bin, Türk istatistiklerine göre 18 bin olmakla beraber bu rakamlarla meşgul olmak gelir. İngiliz Hükümeti, Yezidilerin dinleri ayrı olmasına rağmen Kürt soyundan geldiğini savunurken ortaya koyduğu haritada Yezidi ve Kürtleri ayrı renkle gösteriyor. 1910'da Londra Coğrafya Cemiyet-i Kraliyesi tarafından yayınlanan ve Türk Hükümeti tarafından sunulan haritada Yezidiler Kürtlerle aynı renkte gösteriliyor. Komisyon bu durumu İngiltere Hükümetine sormuş ancak kayda değer bir cevap alamamıştır. Ancak bu iki harita Yezidilerle Kürtleri birbirinden ayırmaktadır (Cemiyet-i Akvâm Türkiye ve Irak Hudûdu Meselesi, 1925:134).

Türk Hükümeti *“Yezidilerin Kürt Irkından olduklarını, mezheplerinin mahmudi bir mezhep olarak farklı olduğunu bu durumunun katalik ile protestan arasındaki fark kadar olduğunu belirtmiştir. Mezheplerinin farklı olmasının ırklarının farklı olması anlamına gelmediğini bildirmiştir”* (Cemiyet-i Akvâm Türkiye ve Irak Hudûdu Meselesi, 1925: 134-135).

Yezidi milletide Kürt milleti gibi mazlum bir millettir. Yezidiler köklerini çok eskilere dayandırıyorlar ve kendilerini diğer milletlerden ayrı bir millet

görüyorlar. Efsaneye göre kendilerini Hz. Adem'e dayandırırılar. Nuh Tufanı'ndan da pay çıkarırlar. Müslüman Yezidiler Hz. Hasan ve Hüseyin'nin Halifeliği gasp ettiği için öldürüldüğünü söylerler. *“Eski Musul valisi Nuri Paşa ve Mösyö Portakalyan gibi diğer mü'ellifler de Yezidilerin 10.'asır İran'da Yezid eyaletinden olduklarını zannediyorlar”* (Cemiyet-i Akvâm Türkiye ve Irak Hudûdu Meselesi, 1925: 135).

Yezidiler, Kürtçe konuşurlar, din kitapları Arapça olduğu halde duaları Kürtçedir. Kitaplarının Arapça olması onların Kürtleşmiş olması tahminini ortaya çıkardı ancak bu zaman kadar Kürt dili yazılmadığı için durum bu hali almıştır zaten rahiplerin çok azı Arapça bilir o da kitaplarının Arapça olmasından kaynaklanır ayin dili de Arapçadır. Şunu da belirtmek gerekirken Baedra ve Şeyh Hadi mıntıkasında görülen Yezidiler din ve tip olarak sözünü ettiğimiz Yezidilerden çok farklıdır (Cemiyet-i Akvâm Türkiye ve Irak Hudûdu Meselesi, 1925:136).

Yezidiler çok eski zamandan beri diğer milletlerden farklı bir yaşama sahip olmuşlardır. Bir kişi doğuştan Yezidi mezhebe dâhil olur. Diğer milletlerle evlenmezler. Birkaç kadınla evlenebilirler. Dinlerini yaymak için savaşmazlar. Dinlerini İran dini Musevilik, Hristiyanlık ve Müslümanlıktan alınan sembol ve bilgilerle karışık bir şekilde yaşamaktadırlar. Güneş mabedinde beyaz boğayı kurban etmek, Musevilikteki Ahd-i Atfık icra etmek, Hz. İsa ve Salbeb işaretini ve mabetlerinin duvarlarındaki yazılar kuran ayetlerini içerir. Mabetten çıkan kutsal su zemzemdir bu suyun Mekke'den geldiğine inanırlar, çocuklarını burada vaftiz ederler. Zerdüştlük İnançları da vardır ateşe de taparlar. Verilen bu bilgiler dışardan alındığı, bunun yanında sadece Yezidilere ait olan unsurlarda vardır (Cemiyet-i Akvâm Türkiye ve Irak Hudûdu Meselesi, 1925: 136).

Yezidiler, Yezdan adıyla oluşturdukları yüce bir güce inanırlar, isimleri de büyük bir ihtimâl bu kelimeden türemiştir. Bu tahmin Yezidi kelimesinin gasb yezid ve İran'daki Yezid eyaletinin isimlerinden alındığını söylemek tahmininden daha doğru gözüktür. Fakat *“halk' inancına göre yüce olan bu güce doğrudan doğruya tapmak mümkün değildir. O gökyüzündedir ve arz işleriyle meşgul olmaz. Ondan yedi büyük ruh çıkmıştır. Bunların birincisi Melek Taus'dur ki bu da şeytandan başka bir şey değildir ikincisi, melek İsi yani hazret-i İsa'dır. Allah*

dünyayı melek Taus için oluşturmuş ve ona on bin sene müddetle kiralamıştır; şimdiye kadar bu onbin senenin altı bini geçmiştir. Melek Tausu, bir heykelle betimlenmiş, bu heykelden birkaç tane mevcûd olup. Kullar (dördüncü mezheb) onları her sene günden güne götürerek halka tasdîk ettirirler” (Cemiyet-i Akvâm Türkiye ve Irak Hudûdu Meselesi, 1925: 137-138). Komisyonunun Sencar Yezidilerini ziyaret eden üyesi Baedra mıntıkası Yezidilerini ziyaret edenlerle aynı değildir. Bunun için, bu iki zümrede yalnız dininin ortak olduğunu söyleyen Mark Sykes’in iddasını denetleyemedik. Sir Mark Sykes, Baedra Şeyh Hadi, Baedra Chaik Adi Yezidilerinin kökeni hakkında ne düşündüğünü söylemiyor. Sencar Yezidileri’nin Kürt kökenli olduklarını söylüyor, onları Dersim Yezidileriyle karşılaştırıyor. Yezidlerin din olarak kendine göre dinleri olduğunu, Müslüman olmadıklarını, Türkler ve Araplarla köken olarak bağlantısı olmadığını, Kürtlerle ise kısmen köken olarak bağlantısı olduğunu belirtiyor.

Komisyon Yezidilerin yerleşim alanları konusunda şu haritayı dikkate sunmaktadır. Bu harita “1765’de Fransa Encümeni Dansi tarafından yapılmış ve L’ar Auteurs Les Sur Dressêe Majeure Menie Armeniens ismini taşıyan bir haritadır. Bu harita Ermenistan sınırını gösteriyor, haritaya göre; Güney sınırı aynı istikametinde doğuya doğru giderek Cezire İmadiye, Neri dağları civarını takîb ediyor. Bu hattın Kuzeyinde, Zağros Dağları bulunuyor. Kuzeye doğru bulunan araziler ise Kürtler Memleketi ismini taşıyor. Batıda, bu araziden ayrılan küçük bir kısım “*Munh*” yahut “*Mecusiler Memleketi*” ismini taşıyor. Bu bölge Musul, Dicle, İmadiye, ‘Akra arasındaki yerdir. Bu havalide mecûsî dinleri ile ilişkili olan Yezidilerin yerleşkesidir” (Cemiyet-i Akvâm Türkiye ve Irak Hudûdu Meselesi, 1925: 139) Türk Hükümeti ve İngiliz Hükümeti Yezidiler hakkında görüş ayrılığına düşmüşlerdir. Komisyon ise bir harita sunarak bunu açıklığa kavuşturmaya çalışmıştır.

2.7.4. Göçebe ve Yerleşik Araplar

Göçebe ve yerleşik Araplar konusunda, İngiliz belgelerinde Musul vilayetinde sadece “*saf*” Araplardan bahs edilmektedir. Hâlbuki Kuşine gibi bazı yazarlar, göçebe Araplar ile Suriyeli Araplar arasında bir fark olduğunu belirtiyor. İngiliz Hükümeti bu çelişkili duruma cevap olarak “*göçebe Araplar’la şehirlerde yaşayan Araplar arasında bir fark olduğunu, bu durumun farklı yaşam şekli olan*

bu iki grup Arapların kökenlerinin ayrı olduğunu kanıtlamak için yeterli olmadığını belirtmektedir” (Cemiyet-i Akvâm Türkiye ve Irak Hudûdu Meselesi, 1925: 139). Sir Mark Sykes Musul’un Arap, Ermeni nüfusundan da bahs ederek bunların Arablarla karıştığını belirtmektedir (Cemiyet-i Akvâm Türkiye ve Irak Hudûdu Meselesi, 1925: 140).

Komisyon fikrine gelince, göçebe ve şehirde yaşayan Araplar’ın siyasi fikirleri ve gelenekleri aynıdır, kökenlerini tesbit etmek için ayrıca bir ırk çalışması yapmak gerekir, bununla birlikte Musul’da diğer milletlerinde Sami milletler arasında yaşadıkları açıkça görülmektedir.

2.7.5. Sarlı ve Şabaklar

Sarlı ve Şabaklar hakkında komisyonun tercümanı ve dil uzmanı Kramers bize konu il ilgili Atina’daki bilgiyi verdi. Beyrut’da Cizvitler Koleji tarafından yayınlanan El-Maşrık Gazetesi’nde Yezidiler hakkındaki araştırmaları bulunan Per Anastaz, Musul civarında bulunan Sarlı, Bahuran ve Şabak mezhepleri hakkında bazı bilgiler vermektedir. Per Anastaz, “*Sarlı ların başlıca köyleri diye Tel Laban, Tel Laban Basatliya Basatliya, Kabarli Kabarli Harabal Sultane Kharab-al-Sultana’yı zikrediyor. Bu mahaller komisyona bildirilmemişti, çünkü Vardak Wardak Köyü onların merkezi ve reîslerinin (yahud tehvace)nin oturduğu yerdir. Per Anastaz’e nazarân Sarlı lar’ın dili Kürt, İrani ve Türk anâsırdan oluşur. Bahuranlar’ın ve Şabaklar’ın dili için de yine böyle söylüyor, fakat bu üç dilden hiçbirinin diğerlerine benzemediğini ilave ediyor.*”

Bu bilgiler 20 Şubat 1925’te Sofya’da, komisyondan alınan ve Sarlılar’ın Kürtçe’den başka bir dil konuşmadıklarını iddiâ eden bilgi ile karşılaştırılırsa gizli diye iddiâ olunan dilin içine Türkçe ve yabancı kökenden birkaç tâbir karışmış Kürtçe’den başka bir şey olmadığı neticesi çıkarılabilir. Bunların kutsal kitabının dili Farsi imiş. Zaten Per Anastaz’da, makalesinin sonunda, betimlediği üç mezhebin Kürd menşe’iden oldukları fikrini ortaya koyuyor. Bu fikrini antropolojik o saf üzerine bina ediyor. Kürtler gibi bunlarda sağlam, azisli, uzun boylu, esmer, kartal burunlu siyah saçlı ve koyu kırmızı gözlü insanlardır. Komisyonumuz Bahuran mezhebinden hiç kimseye rastlamadı. Bunların dini merasimi şiîlerinkinin aynıdır. Şabaklarda, şiîlerin imamı olan Ali’ye karşı büyük

bir his beslerler, fakat Yezidi dininin merasimlerine de katılırlar (Cemiyet-i Akvâm Türkiye ve Irak Hudûdu Meselesi, 1925: 141). Sarlı ve Şabaklar antropojik olarak incelenmiş Kürtçeden başka bir dil konuşmadıkları ortaya konulmuştur.

2.7.6. Hristiyanlar

İngiliz ve Türk Hükümeti Musul-Kerkük arazisinin kuzey bölgesi sınırlarındaki Hristiyan unsurlardan özellikle Nasturiler üzerinde siyasi tartışma yaşadılar. Belgeler bilhassa hristiyanların yeni tarihini, büyük savaş esnasında ki mücadele ve uğradıkları katliamları, mülteciler meselesini, nihâyet terk ettikleri araziye komşu olan yerlere nakil edilmeleri meselesini imâ ettiler. Komisyon olarak bu meseleler hakkındaki fikrimizi burada söylememiz gerekmemektedir.

Bu Hristiyanların kökeni hakkında iki hükümete belgelerinde hiçbir şey söylemiyor. İngiliz Hükümeti'nin Bakuba Baguba ordugâhına ilticâ eden Ermeni ve Asurî mülteciler hakkındaki belgelerinde bile bunların ancak dini tarihinden bahs olunuyor (Cemiyet-i Akvâm Türkiye ve Irak Hudûdu Meselesi, 1925: 141).

Fakat *“söz konusu memlekette yaşayan muhtelif Irklardan bahs ederken, emin olmak için, orada yaşayan iki büyük hristiyan zümresi, Nasturi ve Geldânîler hakkında birkaç söz söylememiz lazım geliyor: Diğer hristiyanlar, Yakubiler, Katolikler, Latinler ve Suriyeliler, Rum- Ortodokslar, Ermeniler ve Protestanlar orada pek azdır”* (Cemiyet-i Akvâm Türkiye ve Irak Hudûdu Meselesi, 1925: 141-142).

Bölgede bulunan Hristiyan ve Nasturiler çeşitli zamanlarda değişik devletletlerin egemenliğinde yaşamış dillerinde ve dinlerinde değişiklik olmuştur. Nasturiler ve Geldânîler meselesi ile çok ilgilenen Avusturya Macaristan konsolosunun 1901 senesi raporunda yer alan istatistik şu şekildedir:

Nasturi Aileler

- 1-Patrik Mar Şimon'un idâresindeki Tayari kabileleri zümresi 2274
- 2-Dsehn piskoposu idâresindeki Tchuma kabileleri zümresi 1650
- 3-Gavar piskopos idâresindeki Gavar kabileleri zümresi 2103
- 1-Başpiskopos idâreî ruhaniyesinde 1067

2-Mar Johannan	“	“	972
3-Mar Younan	“	“	290
4-Mar Gouriél	“	“	<u>5217</u>

Toplam =13, 573

Geldânî Aileler

1-Babilyon patriki idârei ruhaniyesinde (Musul ve civarı–Bağdat nahiyesiyle) 2705

2-Kerkük piskoposu idârei ruhaniyesinde 530

3-İmadiye–Akra	“	“	“	1165
4-Cezire	“	“	“	825
5-Siirt	“	“	“	915
6-Mardîn	“	“	“	70
7-Diyarbakir	“	“	“	200
Toplam:				2630”

(Cemiyet-i Akvâm Türkiye ve Irak Hudûdu Meselesi, 1925: 143-144).

Tarafsız gibi görünen bu istatistik dikkate alınırsa her âileyi altı kişiyi saymak gibi bir hesap ortaya çıkarsa Hristiyanların sayısı seksen veya doksan bin Nasturi ve kırk bin Geldânî olmak üzere tahmin edilebilir. İngiliz Hükümeti’nin savaştan evvelki raporu dağlı Nasturilerin sayısını yüzbün olarak gösteriyor. Osmanlı yönetimi Nasturileri vegilerini vermek koşuluyla inaçlarında serbest bırakmıştı, huzur içinde yaşamışlardı. Kürtlerle yerleşik olan yerlere ise Osmanlı Devleti, Paşaları gerek gördüğü zaman müdahale ederdi, ancak genelde bu müdahaleler olumsuz durumlar için olurdu. Osmanlı Devleti yönetimi ile Osmanlı paşaları arasında patrike davranış yönünden fark olabiliyordu (Cemiyet-i Akvâm Türkiye ve Irak Hudûdu Meselesi, 1925: 145).

Komisyounun Nasturilerin ekonomik ve kültürel durumlarını şöyle özetlemektedir; “*Dağlı Nasturiler, dağlı Kürtlerinkine benzer bir hayat geçirirler. Kürdler gibi onlarda koyun yetiştirirler, yazın koyunlarını kışlaktan yaylaya sevk ederler. Fakat gerek vadide, gerek dağların sarp etrafındaki bazı arazilerini Kürdlerden daha iyi işletirler. Toprakları sedşeklinde oluştururlar. Elbiseleri Kürdlerinkine benzerse de onların aynı değildir. Küçük bir serpuşları vardırki-hiç münasebetleri olmadığı halde-Arnavutlar’ın kine benzer; Savaşçılar ve Kürtler gibi*

onlarda bellerinde hançer ve omuzlarına asılı bir tüfenk taşırırlar” (Cemiyet-i Akvâm Türkiye ve Irak Hudûdu Meselesi, 1925: 145).

Geldânîler daha gelişmiş bir medeniyete sahiptiler; Onlar memleketinin gelişmiş kısmında otururlar ve şehrin aydın halkıyla temas edebilirler. Mektepleri vardır ki bilhassa Fransa ve Papalık tarafından himâye edilir. Geldânî rahipler Musul’da ki Fransız Dominik’in papazlarının idâre ettiği okulda yetişir. Ovada ikâmet eden Geldânîler’in köyleri Arab, Türk ve Kürt köylerinden temizlikleri itibâriyle ayırt edilirler. Mesela Telkef ve civarındaki köyler kargir olarak inşa edilmiştir. Bu Hristiyanların Kürtlerle oldukça iyi geçindikleri gözüküyor. Zaten Kürt Hristiyan halkla yerleşik halkın hepsinde gözlemlerimiz böyledir (Cemiyet-i Akvâm Türkiye ve Irak Hudûdu Meselesi, 1925:145). Gelişmiş bir medeniyete sahip olan Geldânîlerin savaş yıllarındaki göçleri ve şimdiki durumları tekrar ele alınacaktır.

2.8. İhtilafî Memleketin Coğrafi ve Irki Betimlemesi

Sınır meselesine konu olan arazi, Anadolu, Ermenistan ve İran arasında bulunan arazidir. Suriye, Arabistan hemen bütün Afrikayı, Hint Çini’yi Şarki Hindistan’ı ve Avustralya’yı kapsayan o eski oturaklı arazi kitlesine dâhildir. Mezopotamyaki en geniş bir tarza ve bu iki nehrin yüksek dağlarından başladığı yerden itibâren her iki sahillerindeki arazidir. İki ülkenin tartıştığı arazi ise “*Amanos Dağları’ndan Basra Körfezi’ne kadar devam eden bir alandır. Bu alanın tariflerine gelince “ Basra Körfezi ve Fırat Dicle Nehri arası, Iraktan Beled’e kadar aşağı memleket, Zagros dağ sıraları, bunu takip eden tepeler ve ova alanları yani Erbil ve Musul sahası ile Alkuş ve Akra’ya kadar uzanır*” (Cemiyet-i Akvâm Türkiye ve Irak Hudûdu Meselesi, 1925: 147-150).

Bu alanlar arasında hiç kuşkusuz Musul’un ayrı bir önemi vardır. “*Musul, merkezi bir şehirdir. Çünkü Zaho’dan İmadiye’den, Dahokdan, Akra’dan, Erbil’den Revanduz’dan ve diğer yerleşim yerlerinin bütün yolları ona çıkar. Musul ıssız çöle ve göçebeler memleketine doğru bir sınır şehridir ve onda bereketli memleketin korunması için getirilmiş eski ücretli askerlerin kurduğu yerleşim yerleri vardır. Karayollarının, Dicle nehri yolunun ve çöl patikalarının ulaştığı yerde kurulmuş hem mahalli, hem transit ürünlerin pazarı olan şehirdir*” (Cemiyet-i Akvâm Türkiye ve Irak Hudûdu Meselesi, 1925: 150).

Musul Mezopotamya'ya ait bir şehirdir. Fakat nehri geçince ovalar ve dağlara doğru gidildikçe durum değişir ve bambaşka bir yerleşim durumu ortaya çıkar. Dağlar arasındaki ovalarda ticari şehirler vardır. Bu ralarda tarih boyunca fetih peşinde koşan milletlerin gelip geçtiği topraklardır. Bu fetih milletleri Dicle boyunca büyük yoldan gelen Asurîler, Babil, Aramlin, İslam, Selçuklu, İranlılar, Moğollar ve Osmanlılardır. Memleketin üç nüfus dalgası burada kaışık olarak yaşar. Kürt, özellikle ziraatçı olduğu günden beri, dağdan iner, köyler kurar, köylüleşir ve güçlenerek bazı şehirleri ele geçirir. Arap'da ilerleyerek, ırmak boyunca yerleşiyor, toprağı işletiyor. Şehirler kuruyor ve ticaret ediyor: böyle Musul'un en büyük ticarileri Arap'dır. Musul şehrini kuran ve ona Arap özelliğı veren, çölün göçebelerinden ziyade güneyden gelen halifeler olmuştur (Cemiyet-i Akvâm Türkiye ve Irak Hudûdu Meselesi, 1925: 152).

Türklerin Musul şehrine yerleşmeleri tarihsel açıdan değerlendirilirse durum şu şekildedir; Türkler oraya harp nedeniyle gelmişlerdir; onlar Abbasi halifelerinin evvela askerleri, sonrada efendileri olmuşlardır; bazen, Mongollar'ın ve İranlılar'ın karşısında bozguna uğramışlarsa da sonradan yine efendi olarak kalmışlardır. Onlar tüccar değildir da'imâ idâre adamı olmuşlardır. Devletin en büyük damarlarından birini teşkîl eden bölgenin ticari yolunu kontrol altında tutarlar, orada askerden ve memurdan oluşan bir zümre oluştururlar bu zümre Kürtler ve Arablar'ın işlettiğı toprağı devralırsa, mal sahibi de olabilir (Cemiyet-i Akvâm Türkiye ve Irak Hudûdu Meselesi, 1925: 151-152).

Hristiyanlar bu havâlinin Türkler ve Araplardan daha eski yerlisidir. Müslümanlık geldiğinden beri bu hristiyanlardan birçoğunu müslümanlaştırmış ve bir kısmını da dağlara sürülmüşlerdir. Ovaların her tarafına dağılmış, Şabak, Kakes Cakeis, Sarlı gibi ahâli küçük zümrelerine tesadüf olunurki, bunlar dilleri ve gizli inançlarını sürdürürler. Bu halk zümreleri dört bin yıllık geçmişe sahiptir. Dağlık alanlarda, ovalarda kurulan şehir ve yerleşim yerlerinin göçebe ve yerleşik halk olarak kendine tarz geçim kaynakları vardır. Dahok, Alkuş, İmadiye, Akra, Süleymaniye Revandız gibi şehirler önemli yerleşim alanlarıdır (Cemiyet-i Akvâm Türkiye ve Irak Hudûdu Meselesi, 1925: 154-155).

Musul'un öneminden bahsetmiştik. *“Musul, İhtilaflı arazideki tek büyük şehirdir. Yüzbin nüfusu vardır. Kendi mali ürün depoları vardır, Diğer şehirlerin*

hepsi ürünlerini bu merkezi depolara sevk etmeye mecbûr olan mali pazarlardır. Etrafındaki verimli ova için pek işlek bir pazar yeri olan Musul'a Bağdât'ta ürün depolarıyla eşlik eder. Musul'un kuzdeyde çok önemli olan Pazar hacmi güneyde Bağdat şehrinin eline geçer” (Cemiyet-i Akvâm Türkiye ve Irak Hudûdu Meselesi, 1925: 155). Görülüyorki çizilecek olan yeni sınırlar sadece coğrafi hatları belirlemeyip, ekonomik olarakta ülkelere kazanç sağlayacaktır.

2.9. Coğrafi Netice

İngiliz ve Türk Hükümetleri'nin talep ettiği sınırlar meselesine gelince, bu ihtilaflı arazi Brüksel raporuna göre sekiz bin dokuz yüz kilometre ve nüfusu da sekiz yüz binden fazladır. İngiltere'nin istediği sınır bu alanın üç bin beş yüz kilometresini içerir. Bu alan eski Musul sınırları kadardır, Türk Hükümetine göre bu alan bile Musul'dan daha geniş alanı kapsar. Burada halledilmesi gereken şey sadece bir sınır meselesi değil bu alan içindeki nüfusun durumudur. Sınırların çizimi konusunda ise İngiliz Hükümeti'nin talep ettiği sınır iyidir. Türk Hükümetinin talep ettiği sınır ise kısmen iyidir. Çünkü “*sıradağlar sınırı ayırıcı bir özelliğe sahiptir, bu yönüyle şehirleri birbirinden ayırıştırır. Vadinin çöle doğru yayılması da sınır çizimini zorlaştırır. Diyale Bölgesi'nden çizilecek sınır kabul edilebilir bir sınır hattı oluşturabilir*” (Cemiyet-i Akvâm Türkiye ve Irak Hudûdu Meselesi, 1925: 156).

Kuzeyde İngiliz Hükümeti'nin talep ettiği sınır mükemmel değildir. “*Her dağ sırası ayrı bir sınır oluşturabilir. Böylece, “Brüksel” hattı da Zaho-İmadiye-Neri'nin güneyindeki dağ sıraları gibi bir sınır hattı olabilir. Güneye doğru basamak, basamak indikçe zirvelerin herbiri üzerinde sınır oluşturulabilir. Sıradağlar, batıdan doğuya doğru giderek Dahok'i şimâl, Eltoş ve Akra'yı güneyde bırakan en son dağa doğru ilerler, ancak sınır burdan çizilirse hat, birçok ulaşım yolunu keserek son sıradağdaki bütün araziye ovoidan ayırır*” (Cemiyet-i Akvâm Türkiye ve Irak Hudûdu Meselesi, 1925:156-157).

Güney batısı tarafındada dağlık sınırı, Musul stepinin güneyinden tahminen elli kilometre, yani ziraiyatın başladığı yere kadar geniş bir yere doğru geri çıkılabilir. Memleketin dâhilinde üç büyük nehir, yani Dicle, Büyük Zap ve Küçük Zap genel hat oluşabilir. Bu tartışılan sınır arazisinin tam anlamıyla

sınırlarını çizmek ova tepeler ve dağlar sebebiyle zordur. Şunu da belirtmek gerekiyor sınır çizme yerine belli bir bölge alanı oluşturmak daha uygun olur bu alan ise “*Yine bu tezaad ova ile dağın temas ettiği ve Suriye’nin kuzeyinden (Amanos Dağı) Basra Körfezi’ne kadar uzanan çerçeve araziden oluşur*” (Cemiyet-i Akvâm Türkiye ve Irak Hudûdu Meselesi, 1925: 157).

Sınırı en iyi derecede belirleyecek olan şüphesiz Küçük Zap hattıdır. Zaten “Sykes” ile “Picot”de o hatta itibâr ederler. Büyük Zap bu usulü hattı temîn etmez, çünkü onun ayırdığı alanlar birbirinden farklı değildir. Aksine o nehir arazisinin en otlak ve en çok nüfuslu yerini içerir. Bu hattın en önemli şehri tüm yolların kesiştiği yer olan Musul şehridir. Bu şehir güneye ilerledikçe Bağdat şehrine yaklaşır, şehrin içine aldığı arazi Asur Devletine başkentlik etmiş ve kendine has bir isim almamıştır. Haritalarda da bu araziye isim verilmemiştir. İdare olarak ise çevrede ki şehirlerden birine bağlanmıştır. Bulunan belgelere bakarsak bazen Diyarbakır’ın bazen Bağdat’ın idaresinde olarak genelde Cezire’ye, Kürt Aşiret yönetimine ve Irak yönetimine katılmıştır. Bu durum şunu gösteriyorki; Musul bazen çevre şehirlere bağlanmış bazende verimli olan arazisi yönetimler arasında paylaşılmıştır (Cemiyet-i Akvâm Türkiye ve Irak Hudûdu Meselesi, 1925:158). Bu tartışmalı arazinin kesin sınırlarını belirlemek coğrafi şartların dolayı oldukça zordur. Bu da bize meselenin tam olarak aydınlatılma imkânını sağlamamaktadır.

2.10. Irksal Netice

Türk ve İngiliz Hükümetleri’nin, Lozan’da ve Cemiyet-i Akvâm Meclisi huzurunda arz ettikleri istatistikler ile haritalar tam olarak doğru değildir. Irak tarafından çıkarılan son istatistikler ise en iyisidir. Fakat onada dikkatle yaklaşılmalıdır. İngiliz Hükümeti doğu’daki yerleşik Kürtlerin sayısını temîn husûsunda mübalağa edilmiş olduğu fikrindedir. Bize gelince: “*Arap nüfusun biraz fazla, vasati olarak yüzde beş ile on oranında, tahmin edildiği fikrindeyiz. Türklerin âdetini gösteren rakam ise gerçek rakamdan uzak gözüküyor*” (Cemiyet-i Akvâm Türkiye ve Irak Hudûdu Meselesi, 1925:159).

İrk ve nüfus olarak inceleme sonuçlarına bakılırsa, Kürtler nüfusun genelini oluşturuyor. Onlar ne Türk ne Arap’tır. Ari bir dil konuşurlar. Musul ve civarında Türkler ile Türk Cumhûriyeti’ndekiler aynı ırktandırlar. Yezidiler Müslüman

değildir, Kürtlerle bağları vardır, fakat dinleri ve yaşamları dolayısıyla başka millet teşkîl ederler. Büyük arazide yalnız Kürtlerle Araplar yoğun kitle halinde bulunuyorlar. Nüfusun yalnız bu iki unsuru, dağılım itibâriyle, ırkın sınır paylaşımı konusunda ortaya çıkarabiliriz. Bu sınır adı bilinmeyen şehrin kapılarından Musul'u yoğun nüfusa sahip ve verimli bir memleketten ayırarak, Küçük Zab ile birleştiği noktaya kadar Dicle'yi, sonrada, Küçük Zab güneyinde Kerkük'ten Kefri 'ye giden başlıca yolu takîp eder. Nüfusun bütün diğer unsurları dağınık yaşıyorlar. Ne söz konusu arazinin İran ve Suriye tarafındaki sınırları, ne şimdiki, nede Türkiye'nin ve Irak'ın talep ettiği sınırlar, ırkları birbirinden ayırabilir. Bireysel olarak ırkı delilden bir netice çıkarmak lazım gelseydi. *“Kürtler nüfusun sekizde beşini oluşturdıkları için bu netice müstakil bir Kürt devleti oluşumunu gerektirirdi. Durum böyleyken böyle bir çare öngörülyorsa benzer bir Irka ait olan Yezidiler'le Kürt unsurlar tarafından temsil edilmesi sehbil bulunan Türklerin adedi bu sûretle nüfusun onda yedisini teşkîl edecek olan Kürdlerin yine ilâve olunmak îcâb eyler”* (Cemiyet-i Akvâm Türkiye ve Irak Hudûdu Meselesi, 1925:160).

Kürt milletinin geneli tahminen üç milyon olan tamamının bir buçuk milyondan fazlası Türkiye'dedir; yedi yüz bini İran'da, beş yüz bini sınır tartışmasının olduğu bölgede yaşamaktadırlar, Suriye'de de yaşarlar. Irak'taki Kürtlerin adedi belli değildir. Tartışmalı arazideki Kürtler, Büyük Zab'ın kuzeyindekilerin dilleri, yaşam biçimleri ırkları Türkiye'nin Hakkâri ve Mardîn vilayetlerindeki ırkdaşlarına Küçük Zab'ın güneyindeki yaşayanlar ise İran'daki ırkdaşlarına yakındırlar. Arazi dâhilinde, bu iki nehir arasında, bir sınır çizmek güç olur. Irki güçlükler şunlardır: (Cemiyet-i Akvâm Türkiye ve Irak Hudûdu Meselesi, 1925:160). Türkler bu arazinin güney kısmında yani Irak'a doğru var oldukları halde Arap şehri olan Musul'un kuzey kısmının merkezinde bulunurlar. Bu şehir, yerleşik Araplar tarafından diğer yerleşik memleketlere ancak bir arazi ve bir yolla bağlıdır ki, o arazinin nüfusu genellikle Kürddür ve yolun üzerinde yer yer Türk ve Kürt şehirleri bulunur. Hristiyanlar dağınıktır, fakat Musul'un kuzeyinde fazlaca bulunurlar; belirgin olarak Kürd olan kısım, yani doğu tarafı, kuzeyle ancak Dicle boyunca giden yolla bağlıdır. Revandîz şehrine ancak Erbil'den, Süleymaniye şehrine de yalnız Kerkük'ten gidilebilir.

2.11. Tarihi Deliller

2.11.1. İngiliz ve Türk Delilleri

Türk ve İngiliz Hükümetleri arasında Musul hakkındaki görüşler, belgeler sunulmadan daha önce Lozan'da tartışma konusu olmuştu. İngilizlere göre Musul hakkındaki Türk iddiası gerçekçi değildir. Çünkü bölge uzun süre türk egemenliğinde kalsa bile bölgede Arap nüfusu fazladır ve bölge yeni kurulacak Arap Devletine bağlanmalıdır. Musul'un zaten Osmanlı Devleti'nin Bağdat Paşalığı'na bağlı yaşamış, buradaki Arap halkı kendi kültürünü devam ettirmiştir. Musul sadece idari olarak İstanbul'a bağlı kalmıştır. Bu bağlılık durumu ise sadece Osmanlı İdaresi'nin belli bir zamanını oluşturabilir" (Cemiyet-i Akvâm Türkiye ve Irak Hudûdu Meselesi, 1925:161).

Türk Hükümeti ise bu İngiliz iddiasının gerçekçi olmadığını Musul'un Osmanlı Devleti'nden öncede Türkler'in elinde olduğunu Musul'un etnik yapı yönünden bölgedeki Bağdat gibi diğer şehirlerden tamamen farklı olduğunu Musul'un bir Türkmen şehri olduğunu ve on bir yüzyıldır Türk idaresinde bulunduğunu belirtmiştir (Cemiyet-i Akvâm Türkiye ve Irak Hudûdu Meselesi, 1925:161-162).

İngiliz Hükümeti'nin Musul'un idaresi hakkında burada yanılığa düştüğü görülmektedir çünkü *"Bağdat ile şimdiki Musul vilayeti arasında bulunan arazi eski tarih kitaplarında Tataristan adı altında adlandırılmıştır ki bu da orada bir Türk kabilesinin ikâmet ettiğini isbat eder; İngiliz delilleri, Midhat Paşa zamanında Musul'un Bağdât ile birleştirilmesi fikri'ni ortaya koymuşlardır, bu yeterli bir delil değildir ve şahsi bir idâri düşüncedir; çünkü bölgedeki diğer şehirlerden olan Urfa ile Diyârbakır'da Bağdat valisi Mithat Paşa tarafından yönetilmiştir"* (Cemiyet-i Akvâm Türkiye ve Irak Hudûdu Meselesi, 1925:162). Türk ve İngiliz Hükümetleri Musul'un tarihi geçmişi hakkında fikir ayrılıklarına düştükleri görülmektedir.

2.11.2. Tarihi Düşünceler

Komisyon'a göre, Türk iddiası tamamiyle kabul olunamaz. Musul'un on bir yüz yıl müddetle Türkler elinde bulunduğunu iddia etmek mübalağalı olur. İngiliz

Hükümeti’de Musul’un Osmanlı Türkleri tarafından zaptından evvel asla Türk hükümdarlara yönetimi altında olmadığını iddia etmekle hataya düşüyor. On altıncı yüzyıldan sonra Irak’ın yönetim durumu karışık bir hal almaktadır. Bu bölgenin tarihsel açıdan yönetimine bakmak gerekirse “*Bölge; Midya-İran, İran-Yunan Savaşları, İskender İmparatorluğu, o ölünce komutanları olan Selusîler, Arsaliler’in Part Hanedan’ı, sonraları Roma-İran savaşları, Asurîler, Ârâmîler, İran Göçmenleri, Dağlarda bulunan Kürdler’in bağımsızlık savaşı, Hristiyanlıkla beraber Bölgede Ermeni ve İran kiliseleri açıldı, Ancak İran’a bağlı kaldılar, Roma’ya kanunlarına uyunca İran tarafından baskı gördüler. İslam yayılınca Musul’a Beni Rabiâ Kabilesi Arapları yerleşti. 830,840 senelerine Abbasiler tarafından tutulan ücretli Türk askerleri, Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey ancak 1056 da şehre sahip olabilmıştır*” (Cemiyet-i Akvâm Türkiye ve Irak Hudûdu Meselesi, 1925:163-164).

Yine Musul bölgesine hâkim olan egemen güçlere devam etmek gerekirse “1127 den 1232 senesine kadar Türk Atabeyler, 1232 tarihinde İlhanlılar, İlhanlılardan sonra Türkmen Hanedanlar Akkoyunlu ve Karakayunlu’lar, 14. yüzyıl sonunda Timur istîlâsı, 1534’de Osmanlı bölgeye hâkim olmuştur. Bölgenin tamamen Osmanlı Devleti kontrolüne girmesi ise Sultan Murat Han tarafından 1637 tarihinde olmuştur. Murat Han orayı üç vilayete ayırmıştır; Musul, Bağdat ve Kerkük. (Bu devrede Kerkük’ün ismi Şehr-i Zor idi.), birkaç yıl sonrada Basra Osmanlı’ya bağlanmıştır. Osmalı bölgeyi Bağdat Paşası ile yönetiyordu. İmadiye, Köysancak, Revanduz gibi bazı Kürd devletleri de az çok Bağdat paşasının nüfuzu altında idi. 1879 tarihinde Musul, Kerkük ve Süleymaniye sancaklarını içine alarak Osmanlı vilayeti olmuştur” (Cemiyet-i Akvâm Türkiye ve Irak Hudûdu Meselesi, 1925:165-166). Komisyon, Musul’un tarihte kimin hâkimiyetinde bulunduğunu çeşitli kaynakları değerlendirerek ele almıştır.

2.11.3. Netice

Türk ve İngiliz Hükümetinin tezlerini ortaya koyduktan sonra netice olarak şu sonuca varabiliriz; (Cemiyet-i Akvâm Türkiye ve Irak Hudûdu Meselesi, 1925:166-167) Türk Hükümeti’nin belirttiği gibi Musul’un on bir yüzyıl müddetle Türkler elinde kaldığını iddia etmek mübalağalı olursa da Türklerin orada önemli bir yönetime sahip oldukları doğrudur. Abbasi dönemi’nde ücretli askerle başlayan Türk yönetimi, birçok devletin bölgeye egemenliğinden sonra Musul

şehri son dört asırdır, Osmanlı hâkimiyetindedir, fakat bu hâkimiyet bazen Paşaların, bazende Kürt kabilelerin kendi başına hareket etmesi halini almıştır. Yalnız şehirlerde ve üzerine yer yer kaleler sıralamış olan Musul-Erbil-Kefri - Bağdâd yolu boyunca padişahın hâkimiyeti az da olsa korunmuştur.

2.12. İktisâdi Deliller

İngiltere ve Türkiye Hükümetleri iktisat durumu hakkındaki iddialarını inceledik ve durumu üçe ayırdık. Birinci kısımda Lozan'da iki hükümetin konuyla ilgili verdiği bilgileri ve konuyla ilgili sorduğumuz soruların cevabını tartışacağız.

İkinci kısımda bölgede yaptığımız incelemenin istatistiklerini vereceğiz. Üçüncü kısımda konuyu açıklayıp sonuca varacağız (Cemiyet-i Akvâm Türkiye ve Irak Hudûdu Meselesi, 1925:168).

2.13. Tahlil

2.13.1. İngiliz Hatırlatması

İngiliz Hükümeti Musul'daki ticari durum hakkında şu bilgileri ortaya koymaktadır. Lord Kurzon'un Lozan Konferansı'nda, Irak ve Suriye ticareti için Musul şehrinin önemli bir geçit yolu konumunda olduğunu belirtmiştir (Cemiyet-i Akvâm Türkiye ve Irak Hudûdu Meselesi, 1925:168). Bu iddia doğrudur. Türkiye'den Musul'a giden ithalat malları başlıca kereste, hububat, kuru sebzeler, ip ve halat, kuru meyve vb. vardır. Bunların tamamı Bağdâd'a ve dış memleketlere gitmek üzere transit sûretiyle Musul'dan geçer. Söz konusu arazi ile Türkiye arasında önemli sayılan bir koyun ticareti de vardır. Bu koyunlar Musul'a gönderilir ve Suriye simsarları gelip satın alırlar. Musul'dan Türkiye'ye yapılan ihracata gelince, bunlar Basra ve Haleb yoluyla giden pamuklu, hırdavat ve bölge ürünleri olup civardaki Türk şehirlerine gelmektedir. Merkezi, güneyi ve Irak'ın kuzeyi bölgenin yetişen ürünlerine muhtaçtır. *“Bu iddia pek doğrudur. Ancak denizin yakınlığı bu bölgenin dışardan ürün alabilmesini de mümkün kılar. Söz konusu arazi ile güney Irak arasında harp zamanında Musul ve Kerkük'de bulunan ürün ihracı olmadığından halk zor durumda kalmıştı. Söz konusu arazinin ürün ihtiyacı için Güney Irak'a muhtac olduğunu iddia ve savunmak uygun olurdu. Çünkü ticaret nakliyatını ucuz ve mümkün kılan yol Dicle Nehri*

vâsıtasıyla yapılıyor söz konusu arazi ahâlisinin fazla ürünlerini satabilecekleri tek pazar Bağdâd'tır (Cemiyet-i Akvâm Türkiye ve Irak Hudûdu Meselesi, 1925: 169).

Lozan'da İsmet Paşa, güneye girecek olan bütün ürünlerin Diyarbakır'dan geldiğini ve Musul'u ancak transit olarak geçtiğini söylemiştir. Bu beyânat abartılıdır. (Cezire) ve (Diyârbakır) havâlisi ürünlerinin Bağdad'a nakli için (Dicle) yolundan geçildiği doğru ise de ticaret söz konusu araziden giden ürün miktarına göre azdır. Tütün tamamıyla Bağdâd'a nakil olunur. Yerinde işlenemeyen bütün tütünlerin Bağdad'a gönderildiğini iddiası doğrudur; Fakat Süleymaniye yoluyla İran'a da az mikdarlarda tütün gönderilir. Teklif olunan sınır, mümkün olduğu kadar Musul ile ticaret eden halkı Türkiye kasabalarıyla ticaret eden halktan ayıran araziye takîp ediyor. Brüksel Antlaşması'nda belirlenen sınır ile İngiliz Hükümeti tarafından teklif olunan sınır arasındaki yerleşik ve son derece dağlık bölge ürünleri özellikle mahalli ihtiyaçlara yarar. Bu dağlık memleketin pek az olan ahâlisi Musul pazarına gitmek husûsunda, Türkiye pazarlarına gitmek derecesinde kolaylık ve zorluklar çekebilir. Revandız'ın kuzeyindeki bölgede yaşayan halkın ticareti Musul ve Türkiye ile değil, İran ile olup göçebe Kürt kabileleri tarafından kullanılan dağ yollarından geçer. Bu göçebelerden bazıları ise ihtiyaç ürünlerini Irak'tan karşılayabilirler (Cemiyet-i Akvâm Türkiye ve Irak Hudûdu Meselesi, 1925: 171).

Türkiye-İran sınırının çizilmesi sırasında yapılan anlaşmada bu göçebelerin ticari amaçlı geçişlerine bir madde eklenmiştir. Aynı durum Türkiye ile Irak arasında da uygulanabilir.

2.13.2. Türk Hatırlatması

Musul şehri ile ilgili Türk Hükümeti şu bilgiyi vermektedir “Musul şehri Anadolu, Suriye ve İran'ı birbirine bağlayan bütün yolların birleştiği yerde bulunduğundan bağlantı noktasındadır. Güney Anadolu'nun şehirleride Musul'la önemli ticari bağlantıya sahiptir (Cemiyet-i Akvâm Türkiye ve Irak Hudûdu Meselesi, 1925: 172).

Türk Hükümeti'nin, Güney Anadolu demekle Urfa, Bitlis, Siirt vb. yerleri belirttiğini tahmin ediyoruz. Güney Anadolu ile Kuzey İran arasındaki sınır söz

konusu araziden geçmez; aksine Güney Anadolu ile Güney İran arasındaki yollar yalnız söz konusu araziden değil, diğer araziden de geçmektedir. Anadolu ile Suriye arasındaki yollar da söz konusu araziden geçmez. Türkiye bunları delil olarak sunamaz çünkü bu yol hatları Fransız Mandası'ndaki Suriye toprağıdır.

Musul'un Anadolu ile sınır bağlantısı tren yolları ile takviye edebilir. Bu yol yapılsa bile ticaret ulaşımı kolay ve ucuz olduğu için Musul'dan Bağdat'a nehir yoluyla yapılmaya devam edecektir. Bu yüzden Bağdat yolunu Musul yoluna göre ikinci planda bırakmak abartılı bir görüştür (Cemiyet-i Akvâm Türkiye ve Irak Hudûdu Meselesi, 1925: 173). Musul coğrafi konumu itibariyle Türkiye açısından hayati bir öneme sahip olup Anadolu ile bir bütündür.

2.13.3. Komisyon tarafından İngiltere Hükümetine Gönderilen Sorular

Komisyon tarafından İngiliz Hükümetine ekonomik konular hakkında çeşitli sorular yöneltilmiştir.

Birinci Soru: Lord Kurzon, Lozan Konferansı'nda Irak Hükümeti istatistiklerine göre; Musul vilayetinden gelen ihracat ticaretinin Irak Krallığı ile daha az, Suriye ile bir derece daha fazla olduğunu söylemiştir. Komisyonun bu konuda ellerinde 1921-1922 senelerine ait raporlar gümrük raporları olduğunu bu konuda İngiltere'nin elinde başka rapor olup olmadığını sorar, varsa komisyona vermesini ister (Cemiyet-i Akvâm Türkiye ve Irak Hudûdu Meselesi, 1925: 174).

İngiliz Hükümeti komisyona Irak resmi belgelerinden 1921, 1922, 1923 seneleriyle 1924 senesinin ilk dokuz ayına ait geçmişteki istatistikleri vermiştir. Gerekli incelemeyi yapan komisyon, İhracat miktarları hakkında şu bilgileri vermiştir (Cemiyet-i Akvâm Türkiye ve Irak Hudûdu Meselesi, 1925: 175).

Suriye ve Türkiye'ye 2.200.000 rupiye

Bağdat'a 10.000.000 rupiye

İkinci Soru: Komisyon İngiltere Hükümeti'ne Irak ile söz konusu arazi arasında ticaret istatistikî olup olmadığı sorusunu sormuştur. İngiliz Hükümeti Irak'ın bilinen şehirlerle arasındaki ticarete dair istatistikler mevcut olmadığını

cevabını veriyor. Önceki bölümde trenlerle ve nehir yoluyla söz konusu araziden Bağdâd’a gönderilen hububatın miktarı hakkında bir hesap tahmini yapmıştık.

Komisyon bu durum üzerine geçmişteki istatistikleri ortaya koymuştur.

“Irak hükümetinin hesabına göre mahalli ürünler 600 ton olup mütabıkı 2400 tona Bağdâd piyasasına sevk olunur” (Cemiyet-i Akvâm Türkiye ve Irak Hudûdu Meselesi, 1925: 176).

Üçüncü Soru: İngiltere Hükümeti Irak ile Kürt Yönetimi arasındaki ticarete ait belegeye sahip midir?

“Cevap: İngiltere Hükümeti, söz konusu arazi ile Kürt Yönetimi arasındaki geçilmesi zor dağların bu iki memleket arasındaki ticareti zorlaştırdığını belirtmiştir. Bu ticari ilişkisinde önemsiz olduğunu, ifade etmiştir; belgelerinde Süleymaniye’nin, İran Kürdistan’ıyla bazı ürünlerde ticaret yapabilecek tek şehir olduğunda belirtmiştir.” (Cemiyet-i Akvâm Türkiye ve Irak Hudûdu Meselesi, 1925:176-177). 1912 senesinde Süleymaniye’de Irak Hükümeti’ne bağlı olmayan bir idarenin istatistikleri şu şekildedir;

Rupiye

Irak’a ihraç olunan tütünün kıymeti	1,700,000
Irak’a ihraç olunan diğer ürünlerin kıymeti	300,000
Memleketten İran’a ihraç olunan ürünlerin kıymeti (tütün dahil)	314,000
İran için transit olarak içeriye giren Irak ürünlerinin kıymeti	600,000

Dördüncü Soru: İngiliz Hükümeti, söz konusu arazi dâhil Irak’ın buğday mahsulatına ait istatistikleri verebilir mi?

Cevap: Bu husûsta istatistik tutulmamıştır.

Beşinci Soru: “Komisyon, Musul arazisine gönderilen veya Musul’dan doğrudan Türkiye’ye geçen pamuklu ürünler ile diğer memleketlerin ürünlerinin kökenleri hakkında bilgi edinmek istemektedir. Bu ürünler Musul’a veya Musul üzerinden gönderilirken deniz yolu veya Basra Körfezi yoluyla mı gelir?

Cevap: “Musul’a gelen ithalat ürünleri ile diğer memleket ürünleri Basra Körfezi’nden Basra Liman’ı yoluyla gelir. 1921, 1922, 1923 seneleriyle 1924 senesinin ilk dokuz ayına ait gümrük istatistikleri bunu gösterir. Yukarıdaki yıllar baz alınırса bütün Irak için 281 milyon rupiye kıymetinde pamuklu ürünler ithâl edilmiş, bunun 280 milyonluğu Basra-Bağdâd yoluyla yapılmıştır” (Cemiyet-i Akvâm Türkiye ve Irak Hudûdu Meselesi, 1925: 177-178).

Altıncı Soru: Türk belgeleri Türkiye ile İran bağlantısında Musul’un önemli bir yeri olduğunu belirtiyor, eğer Musul Irak’a verilecek olursa bu iki memleket arasındaki İngiltere Hükümeti ne düşünüyor?

Cevap: “Türkiye’den İran’a giden eşya ve ürünler Irak’tan zorunlu geçmektedir, Irak Hükümeti’nin doğrudan geçiş serbestliği hakkındaki sözleşmeye uyması ve bu konuda ticari geçişler için resmi bir izin belgesi istenmeyeceğini belirtir” (Cemiyet-i Akvâm Türkiye ve Irak Hudûdu Meselesi, 1925:178). Görüldüğü üzere, Musul bölge ticareti açısından önemli bir yere sahiptir.

2.13.4. Komisyon Tarafından Türkiye Hükümeti’ne Gönderilen Sorular

Komisyon tarafından Türk Hükümetine ekonomik konular hakkında çeşitli sorular yöneltilmiştir

Birinci Soru: Komisyon ticaret yolları ile bilgi almak istemektedir. Musul mıntıkası ile Türkiye arasındaki söz konusu arazi arasındaki ticaret nasıl sağlanır?

Cevap: Ticaret ve ürün alışveriş merkezleri, genellikle göçebelerin bulundukları kaza ile sancakların merkez idâreleridir.

Musul bölgesiyle Türkiye’nin söz konusu arazi dışındaki ticaretini sağlayan başlıca yollar şunlardır:

- 1- Dicle yolu;
- 2- Musul–Mardîn-Diyârbakır-Harput-Sivas-Samsun yolu;
- 3- Nusaybin- Adana Tren yolu;
- 4- Musul-Cezire-Bitlis-Erzurum-Trabzon yolu;

5- Musul-İmadiye-Çölemerik-Van yolu;

6- Musul- Erbil- Revandız-Van yolu;

7- Musul-Zaho-Van yolu.

Dicle yolu sadece Türkiye’den Musul’a doğru inerken kullanılır (Cemiyet-i Akvâm Türkiye ve Irak Hudûdu Meselesi, 1925:179).

İkinci Soru: Bağdat’a giden buğdayın büyük bir miktarı Musul bölgesinden geldiği veya Musul’dan doğrudan geçtiği kabul edilirse, Türkiye Hükümeti komisyona I. Dünya Savaşı öncesine ait, Musul’da üretilen ve Musul üzerinden doğrudan giden ürün miktarı hakkında bilgi verebilir mi? (Cemiyet-i Akvâm Türkiye ve Irak Hudûdu Meselesi, 1925:179).

Cevap: Savaştan önce bu iki vilayetten Bağdâd’a ihrac olunan buğdayın miktarı hakkında istatistik elde etmek mümkün olmamıştır; çünkü savaştan önce bu vilayetler arasındaki alışverişe ait bir istatistik tutmak adet değildi (Cemiyet-i Akvâm Türkiye ve Irak Hudûdu Meselesi, 1925:179).

Üçüncü Soru: Türkiye belgelerinin 9’ncu sayfası ve 8’nci fıkrasında Türkiye Hükümeti, Musul vilayetinin, Türkiye ile İran arasındaki ulaşımında Musul’un çok önemli yeri olduğunu bildiriyor. Bu iddia gereği I. Dünya Savaşı’ndan önceki ticaret istatistikleri ile ilgili bilgi verebilir mi? (Cemiyet-i Akvâm Türkiye ve Irak Hudûdu Meselesi, 1925:180).

Cevap; Türkiye ile İran arasında savaş öncesindeki ticarete ait istatistikler İstanbul’daki gümrük idâre merkezi binasını kısmen imha eden 1914 yangınında yanmıştır (Cemiyet-i Akvâm Türkiye ve Irak Hudûdu Meselesi, 1925:180).

Dördüncü Soru: Sınırın Musul’un güneyinden oluşturulması halinde Türkiye Hükümeti Musul vilayeti ürünleri ile Musul’dan doğrudan geçen ürünlerin ihracını nasıl değerlendirir? Sınırın kuzeyinde kalan halk, ürünlerini ihrac edebilecek mi? İhracat yapacaklarsa hangi yolla yapacaklar? (Cemiyet-i Akvâm Türkiye ve Irak Hudûdu Meselesi, 1925:180).

Cevap-Yukarıda (AC) beyân olunan yollardan başka Musul daha iki önemli ticaret yoluna sahiptir.

1- Musul-Revanduz- Hemedan- Kirmanşah;

2- Bağdad-Basra-Bombay.

Türkiye Hükümeti'nin cevabı Musul'un başlıca ihracatını şöyle belirtiyor: manda, koyun, keçi, at ve Anadolu'ya, Suriye'ye, Avrupa'ya ve Hindistan'a gönderilen ürünlerdir.

İthâlatta ise Avrupa, Anadolu ve İrandan gelen ürünleri saydıktan sonra bunlardan hepsi değilse de bir kısmının Akdeniz limanlarından, yahud Anadolu ve İran'dan geçtiğini, hâlbuki Bağdâd-Basra yoluyla az bir miktarının geldiğini belirtiyor. Komisyonun görüşü; Musul'dan ihrac olunan ürünler listesinde Türkiye'nin cevabına göre, Musul'a gelen ihracatın büyük kısmını hububat oluşturduğu halde hububatı kayd etmeyi unutmuştur. Hâlbuki yukarıda bütün ürünlerin büyük kısmının Bağdâd'a gönderildiğini işaret etmiştik. Musul'a ithalat ya Bağdâd yoluyla, ya da Suriye çölü yoluyla yapılır. Anadolu ile az, İran ile ise çok daha az ticaret vardır (Cemiyet-i Akvâm Türkiye ve Irak Hudûdu Meselesi, 1925: 181).

Beşinci Soru: Türkiye belgesinin 10'ncu sayfası ve 2'nci fıkrasında I. Dünya Savaşı'ndan önceki istatistiklerden bahsettiğinden komisyon, Musul'dan ticari ilişkilerin Bağdat'a doğru olmaktan ziyade Diyârbakır'a doğru olduğunu ispat eden bu savaştan önceki istatistikleri görmek ârzûsundadır (Cemiyet-i Akvâm Türkiye ve Irak Hudûdu Meselesi, 1925: 181).

Cevap: Bu husûsta Türkiye Hükümeti, İngiltere Dışişleri Bakanlığı'nın 64 numaralı Mezopotamya'ya ait broşüründe Musul ticareti hakkındaki istatistiklere mürâcât edilmesini tavsiye eder ve eserdeki 1910 senesine ait şu istatistikleri gösterir.

İthalat

İngiltere Krallığı'ndan	37,850	İngiliz	lirası	kıymetinde	eşya
Hindistan'dan	35,800	“	“	“	“

Diğer Memleketlerden	43,890	“	“	“

İhracat

İngiltere Krallığı'na	176,500	İngiliz lirası
Hindistan'a	40,000	“
Diğer memleketlere	49,980	“
Türkiye'nin diğer bölgesine	352,950	“

Türkiye cevabında, İngiltere Krallığı'na giden veya İngiltere Krallığı'ndan gelen bütün eşya ve ürünlerin daimâ Akdeniz limanlarından geçtiğini ilave etmektedir. Komisyonun değerlendirmesine gelince *“istatistikler buradaki şekilleriyle gerçek değildir. Yukarıda beyân ettiğimiz gibi, memleketin ihracatının büyük kısmını birinci derecede hububat ikinci derecede koyun teşkil eder. Yine Türkiye'ye geldiği söylenen ve 352,950 İngiliz lirası gibi bir kıymete sahip olan ihracat şu şekilde açıklanır ki: ihracat ve alışverişin çoğu Musul'dan şimdi Irak arazisi olan Bağdâd ile Fransız mandası altında bulunan Suriye'ye gider. 1910 senesinde bu iki memleket Türkiye'nin topraklarıdır”* (Cemiyet-i Akvâm Türkiye ve Irak Hudûdu Meselesi, 1925:182). Diğer taraftan Musul'a gelen yahud Musul'dan gönderilen eşya ve ürünlerin daimâ Akdeniz'den geçtiği husûsunun doğru olmadığını söylemiştik; Aksine koyun nakliyatı hariç Bağdâd yolu daha çok tercîh edilir. 1912 senesine ait Musul vilayeti Türk sâlnâmesi'nin iktisâdi raporunun istatistikleri de bu bilgileri doğruluyor (Cemiyet-i Akvâm Türkiye ve Irak Hudûdu Meselesi, 1925:182). Türkiye'nin verdiği cevaplardan anlaşıldığı üzere, Musul bölgesiyle Türkiye'nin ticaretini sağlayan çeşitli yollar bulunmaktadır. Bu ticaret yolları sınırlarına göre şekil almaktadır. Musul ile Türkiye arasındaki ulaşım elverişlidir.

1.13.5. Birleştirme (Terkib)

Türk ve İngiliz hükûmeti tarafından sınırları tartışılan bu arazi esâsen ziraat ve hayvancılığa uygun bir arazidir. Bu arazide petrol meydana çıktığı zaman büyük bir ihtimâl memleket bir sanayi bölgesi olacaktır.

İktisâdi olarak söz konusu arazi üç bölgeye bölünebilir ki:

(A) Yeri: Zap Kebir'in batısında bulunan arazi (Musul şehri);

(B) Yeri: Zap Kebir ile Zap Safir arasındaki arazi (Erbil şehri);

(C) Yeri: Zap Safir'in güneyindeki arazi (Kerkük şehri ve Süleymaniye şehri) (Cemiyet-i Akvâm Türkiye ve Irak Hudûdu Meselesi, 1925:184)

(A) Mıntıkası

Güney batısı ve batısında çöl bölgesi bulunan bu yerin kuzeyinde yazın zor aşılan ve kışın ise çok daha zor aşılan veya aşılamayan dağlarla çevrilidir. “Bu “A” bölgesinin iktisâdi merkezi Musul’dur. Bütün yollar buraya çıkar ve bölgenin bütün ürünleri mutlaka buraya getirilir” (Cemiyet-i Akvâm Türkiye ve Irak Hudûdu Meselesi, 1925:184).

“B” Mıntıkası

Bu bölgenin iki iktisâdi merkezi vardır: Erbil ve Altınköprü; Revandız’ın kuzeyindeki dağlık alanda yüzölçümü az bir arazi var. Bu arazinin ticareti azçok sadece İran ile yapılır. Komisyon “B” mıntıkası için şunu belirtiyor; kuzeyi, merkez ve doğusu ekonmik yönden Musul’un mikdaratını karşılayabilirse, Bağdâd’dan ayrıldığı takdirde Taktak, köy ve sancak halkı gibi Altınköprü’den geçen dış yolları da kullanması ekonomik açıdan zorunludur” (Cemiyet-i Akvâm Türkiye ve Irak Hudûdu Meselesi, 1925:188).

“S” Mıntıkası

Bu bölgenin üç iktisâdi merkezi vardır: Kerkük, Kefri ve Süleymaniye. Süleymaniye ticaretinin bir kısmı Musul ile bir kısmı Bağdat ile yapılır. Kefri ve Süleymaniye’nin sadece Bağdat’la iktisâdi ilişkisi bulunur. Süleymaniye, İran’la da bazı önemsiz ürünlerin ticareti yapılır. Bu bölgenin hiç bir tarafından Türkiye ile doğrudan doğruya ticaret bağlantısı yoktur. “Diyale” İrvâ ve İska Projesi denilen meselenin halledilmesi ile, dağlık bölge ile (Kof) bölgesi arasında arazi işletilecektir” (Cemiyet-i AkvâmTürkiye-Irak Hudud Meselesi, 1925: 188).

Bu baraj projesiyle tahminlere göre; kullanılacak olan arazi (500) bin akri pamuk, (500) bin akri buğday, yine (500) bin akrıde arpa zirâatine yarayacaktır. Bu arazinin aynı miktardaki kısmı da sebze ve meyve yetiştirilmesinde kullanılabilir. Diyale projesi, gayet basittir: Diyale nehrinin Kefri 'den geçen Narin nehrine denk geldiği yerinde bir sed yapmak yeterlidir. *“İki ülke arasındaki en önemli konulardan biride petrol konusudur. “(Anklopersiyan) petrol kumpanyasıyla, Royal Doç Grubu Fransız ve Amerika Grupları'ndan oluşmuş olan “Turkish Petroleum” Kumpanyası, Savaştan önce Osmanlı Hükümeti'yle yaptığı anlaşmayı bugün Irak Hükümeti'yle başlattı. Bu anlaşma, (Basra arazisi hariç) Irak Krallığı'nı içine alan bir ayrıcalık durumu ortaya koydu. Ayrıcalıklı şirket, her biri 8 mil murabbalik müstili'l-şekl 24 parçaya men kısm 192 mil murabbande bir sahayı çalışma alanı olarak kapsayacaktır”*(Cemiyet-i Akvâm Türkiye-Irak Hudud Meselesi, 1925: 190).

Petrol alanlarının açılması, buradaki hayatı değiştirecek ziraat, hayvancılık ve endüstri gelişecek halkın refah seviyesi yükselecektir. Söz konusu arazinin ticari durumunu değerlendirirken savaştan önceki ticari istatistikleri de inceledik. İncelenen istatistiklerde en gerçekçi olanı Alman Konsolosları'nın Musul vilayeti hakkındaki 1905,1906 ve 1907 raporlarıdır. Ve bunlardan 1907 raporu en alımlı olduğundan bilgileri bu rapordan veriyoruz (Cemiyet-i Akvâm Türkiye ve Irak Hudûdu Meselesi, 1925: 192).

“1907 senesine ait Alman Konsolos Raporu, 1905 senesi raporundan faydalanılmıştır:

Tablo 2.5: 1905 ve 1907 Tarihine Ait Alman Konsoloslu Tarafından Hazırlanan Musul'un İhracat Listesini Gösteren Tablo

İhrac Olunduğu Memleketin İsmi	İhrac Olunan Mahsulatın Cinsi	Türk Lirası
Büyük Britanya	Mazı vesaire	106500
Hindistan	At vesair hayvanat	42500
Fransa	Yük ve bu kamil mevad iptidaiye	73100
Triyeste	Muhtelif eşya	14000
İran	Muhtelif eşya	7200
Halep ve Şam	Koyun ve deve	106000
Trabzon, Diyârbakır, Mardîn	Kadınlar için örtü	2000
Trabzon	Yün ve ipek	11000
Bağdâd	Buğday, arpa, kereste, Mazı vesaire	136000
Siird, Bitlis	Muhtelif eşya	5000
Süleymaniye	Muhtelif eşya	5000
Kerkük	Muhtelif eşya	9000
İstanbul	Muhtelif eşya	9500
Musul hinterlandına	Manifâturesı eşyası vesaire	10000
	Toplam	536800

Kaynak: (Cemiyet-i Akvâm Türkiye ve Irak Hudûdu Meselesi, 1925: 192).

Tablo 2.6: 1905 ve 1907 Tarihine Ait Alman Konsoloslu Tarafından Hazırlanan Musul'ın İthalat Listesini Gösteren Tablo

Musul İthalatı		
İthal Olunan Ürünün Yeri	İthal Olunan Ürünün Cinsi	Türk Lirası 'İtibârıyla Değeri
Büyük Britanya	Yün Mensucatı, Demir, Hırdavat, Amerika Kahvesi Vesaire	88.000
Hindistan	Lifi Mevad Vesaire	53.000
Fransa	Muhtelif	8500
Almanya	Muhtelif	6600
Avusturya Macaristan	Fes Vesaire	15000
Halep Ve Şam, Suriye	Sabun Vesaire	21000
Rusya	Petrol	bilgi gösterilmemiştir.
İran	Halı Vesaire	3600
Bağdâd Şehri	Hurma İpek Vesaire	9800
Diyârbakır, Cezire	Odun, Mazı Ve Muhtelif Eşya	17500
Trabzon	Bez	1500
Siird	Baskal Mazı Vesaire	11000
Kerkük, Süleymaniye Ve Hinterlandı	Koyun, Yün, Deri	56000
İstanbul	Muhtelif Eşya	1907 için bilgi gösterilmemiştir.
İstanbul	Muhtelif Eşya	1905 senesi için 5700
Musul Hinterlandı	Koyun, Yün, Buğday, Arpa, Tereyağı, Tuz Vesaire	1907 senesi için bilgi gösterilmemiştir.
Musul Hinterlandı	Aynı Eşya	1905 senesi için 615000

Kaynak: (Cemiyet-i Akvâm Türkiye ve Irak Hudûdu Meselesi, 1925: 193).

Tablo 2.7: 1912 Senesi Türk Yıllıklarında Görülen Musul İhracatı Ve İthalatını Gösteren Tablo

İhrac Olunduğu Memleketlerin İsimleri	Cinsi	Vezn Ve Adetitibâriyle Mikdarı
Avrupaya	Yün (beher okka 1.283 kilogramdır) okka	2.000000
	Pamuk	?
	Madeni eşya	?
Anadolu'ya	Deve	4000
	Manda	1500
	Katır	1000
Diyârbakır, Bitlis, Erzurum,	Meyve ve lifi mevad, pirinç ve pamuk kumaş sahtiyandan	?
Haleb, Şam, Beyrut Suriye	Mamul ürün	?
Haleb, Şam, Beyrut Suriye	Koyun	250000
	Buğday (256 kilodur) tağar	?
Bağdâd, Basra	Arpa (256 kilodur) tağar	6000
	Tütün (256 kilodur) tağar	Pek çok
	Koyun, tilki ve zerdeva derisi zeytun vesaire	?
Hidistan Süleymaniye	At	2000
İran	Tütün ve deri	?
İthal Olunan ürünlerin yeri	Cinsi	Vezn Ve Adet İtibâriyle Mikdarı
Suriye yoluyla İstanbul'dan	Manifâtura eşyası	?
Basra yoluyla Avrupa'dan	Manifâtura eşyası	?
Basra yoluyla Bombay'dan	Çay, Hindistan baharatı, halı, şal	?
Süleymaniye yoluyla İran'dan	Halı, şal (aba),late	?
Bağdâd'dan	İpekli yüz ve başörtüleri	?
Diyârbakır'dan	Meyve	?

Kaynak: (Cemiyet-i Akvâm Türkiye ve Irak Hudûdu Meselesi, 1925: 196).

Kerkük kazasından Bağdat'a buğday, arpa, pirinç mercimek, pamuk, kenevir, patates, kurufasulye ihrac edilir. Kefri kazasından Bağdat'a buğday, arpa, pirinç, mısır, mercimek, kenevir, üzüm ihrac olunur. Erbil Kazası'nın toprakları çok bereketlidir. Bu kazaya Bağdât'ın hububat anbarı denir. Buradan Bağdâd ve Musul'a buğday, arpa, pirinç, tütün mercimek pamuk ve kenevir ihrac edilir. Bağdat'a giden İran yolu olan Süleymaniye şehrinin ticareti, coğrafi konumu sayesinde yapılır. Türk belgeleri deve, manda ve katır olmak üzere Anadolu ile yapılan alışveriş hakkında bir şey söylemiyor. Musul vilayetinin ihracat cetveli aşağıda gösterilmiştir. İhracat cinsi adet itibâriyle gösterilmiştir. Hububat, hayvan, yün, meyve ürünleri kısmen Diyârbakır ve Bitlis vilayetlerinden gelir ki bunlar Dicle yoluyla Musul'dan doğrudan geçiş yaparlar (Cemiyet-i Akvâm Türkiye ve Irak Hudûdu Meselesi, 1925:196). Fransız Araştırmacı ve yazar olan Duyun-u Umumiye adına Osmanlı şehirlerinin ekonomik, sosyal ve Kültürel envanter Çalışması yapan Vital Cuinet'in 1892 yılına ait Musul İhracatını gösteren istatistiki bilgileri şu şekildedir.

Tablo 2.8: 1892 Yılına ait Vital Cuinet’in “Asya Türkiye” eserinde ortaya koyduğu Musul İhracatını Gösteren Tablo

İhrac Edilen Mahsulât	Kilo	Adet itibariyle Mikdarı
Ham yün	1 950.000	-
Mazı	1 600 000	-
Ham pamuk	800 000	-
Tiftik (keçi kılı)	500 000	-
Kitre zamkı	800 000	-
Zeytün	22 000	-
Sabun	28 000	-
Bal mumu	3 000	-
Afyon	450	-
Koyun	sayı	600 000
İnek, öküz, manda	sayı	60 000
Deve	sayı	28 000
Katır	sayı	9 000
Merkeb	sayı	2 000
Cins at	sayı	1 000
Keçi derisi		200 000
İnek manda derisi	parça	16 000
Sansar derisi	parça	2 000
Kuzu derisi	parça	3 000
Kırmızı mavi sahtiyan	parça	160 000
Tilki derisi	parça	3 000
Tabağlanmış koyun derisi Kırmızı renkli	parça	20 000
Keza (beyaz renkli)	parça	20 000
Muhtelif renkli pamuk mensucatu	parça	150 000
Mavi renkli pamuktan kadın için örtü	parça	12 000
Buğday	6 000 000	-
Arpa	6 000 000	-
Pirinç	150 000	-
Mısır	180 000	-
Susam	160 000	-
Mercimek	75 000	-
Nohud	65 000	-
Bakla	30 000	-
Patates	45 000	-
Çavdar	130 000	-
Frenk salatası (yeşilimtırak dane)	25 000	-
Bezelye	30 000	-
Kuru meyve	35000	-

Kaynak: (Cemiyet-i Akvâm Türkiye ve Irak Hudûdu Meselesi, 1925: 197).

Bu ürünlerin ekseriyesi, Bağdâd ve Basra Körfezi’ne gönderilir. Bu cetvelde gösterilen rakamlar ve mikdarlar son beş senede yapılan ihracatın ortalaması üzerinden tahminen hesap edilmiştir. Yukarıdaki cetvele göre ihrac olunan mahsulât, tahminen (400.000) Türk lirası değerindedir (Cemiyet-i AkvâmTürkiye-Irak Hudud Meselesi, 1925: 192-198).

İthalat

Musul vilayetinin ithalat ticareti, başlıca manifâtura eşyası, çuha, kadife, saten, şal, ketenden mamulât, kırmızı madeni, kimyevi mahsulat gibi ürünleri

içerir. Musul’a diğer memleketlerdende çeşitli ürünler gelir. Örnek vermek gerekirse, İstanbul’dan hırdavat eşyası gelir.

Musul’a ithalatda bulunan belli başlı memleketler, İngiltere, Avusturya, Almanya ve Fransa’dır (Cemiyet-i Akvâm Türkiye ve Irak Hudûdu Meselesi, 1925:198). Vital Cuinet’in aşağı yukarı 1890 yılını gösteren Musul’un İthalat istatistiki ise şu şekildedir.

Tablo 2.9: 1890 Musul İthalatı

İthal Edilen Ürün	Menşei	Türk Lirası
Bükülmüş pamuk ve pamuk ipliği	İstanbul-İran	14 000
İşlenmiş ve çubuk halinde demir	Triyeste-Belçika	600
Çelik	İsveç	200
Kimyevi mahsulat	Fransa- İstanbul	600
Hazır kösele	Fransa	400
Çuha	Avusturya- Almanya	2 000
Hernevi yün kumaşlar	İngiltere -Almanya	4 000
“Pamuk”	İngiltere	30 000
Fes	İstanbul	4 000
İpek, kadife vesaire	Fransa-Haleb	20 000
Levazım kırtasiye	Triyeste	1 000
Hamurlu mevad gada’iye	İstanbul	500
Hırdavat ve züccaciye	İstanbul-Erzurum	12 000
Mum	Marsilya-Triyeste	150
Petrol	Rusya	600
Boyalar		2 000
Bakır, sac, teneke, çinko	Fransa-İngiltere	6 400
Şeker	Bağdâd	2 200
Kahve	Bağdâd	2 000
Çikolata, eczai Tıbbiye	İstanbul	800
Muhtelif eşya	Muhtelif memleketlerden	8 000
	Toplam	110 450

Kaynak: (Cemiyet-i Akvâm Türkiye ve Irak Hudûdu Meselesi, 1925:198-199).

Yerliler, mümkün olduğu kadar kendi memleketlerinin ürünlerini kullanırlar. İşte bunun içindir ki ithalat, aşağı yukarı 1890 senesine ait yukarıdaki cetvelde değeri Türk lirası üzerinden tahminen hesap edilmiş olan ürünleri içermektedir (Cemiyet-i AkvâmTürkiye-Irak Hudud Meselesi, 1925: 198-199).

Savaştan önceki vesikaların ve kendi araştırmalarımızın sonucunda şunu söyleyebiliriz:

1-Söz konusu arazinin ticareti iki büyük yoldan yapılır. Bunlardan biri ve en önemlisi Bağdat’a ve diğeri ise Suriye’ye gider. Mardîn, Diyârbakır ve Hakkâri vilayetleri dışında bu arazinin Türkiye ile doğrudan ticareti azdır.

2-Musul'u, doğal hinterlandından ayırmak yanlış bir hareket olur. Musul bölge ticaretinin canlı kalmasında önemli bir şehirdir.

3- Genel anbarları Bağdâd şehri olan Kerkük Kefri ve Süleymaniye gibi şehirlere oranla diğer memleketin anbarı olan Musul şehri, Irak'dan ayrılrsa da daha az etkilenir.

4- Süleymaniye, Kefri ve Kerkük'ün şehirleri Bağdâd'la ticaret ederler. Bunları Bağdâd'dan ayırmak çok zordur. Musul Irak'tan ayrılrsa bile Bağdat ile ticareti anlaşma ile sağlanmalıdır.

5- Erbil şehrinin kuzey kısmı, Irak'tan ekonomik olarak ayrılrsa da bir dereceye kadar etkilenir. Bununla beraber bu şehrin ticareti Musul ile yapılmaya devam edebilir. Şehrin güney kısmı ticaretini Bağdat'la sağlayabilir.

6- Söz konusu arazinin yerleşimi az olan dağlık kısmı, Irak'tan ayrılrsa da ticari olarak fazla etkilenmez. Bu kuzeydeki dağlık bölge ticaretini Irak, Türkiye ve İran'la yapabilir (Cemiyet-i Akvâm Türkiye ve Irak Hudûdu Meselesi, 1925: 200).

Komasyon, söz konusu arazi için yalnız iktisâdi bakımdan halkıyla birlikte Irak'a tabi olmasını faydalı görür. Brüksel anlaşmasında yer alan hattın kuzeyindeki dağlık alan, hiçbir sorun arz etmeden tartışmalı araziyle ayrılabilir. Bu alan ise Zaho, İmadiye ve belkide Dahok kazalarını da kapsar. Bununla beraber, arazinin incelenmesi sonucu söz konusu arazi Türkiye ile Irak arasında paylaşılacaksa; en güzel paylaşım, Taktak ve Altinköprü kazalarını Irak'a bırakan ve yolu fazla önemli olmayan bir hatla batıya doğru uzanan, küçük Zab'ın kuzeyindeki sınır olacaktır (Cemiyet-i Akvâm Türkiye ve Irak Hudûdu Meselesi, 1925: 201). Sonuç olarak, Musul ithalat ve ihracat bakımından bölgenin en önemli şehridir. İlerde burda petrol bulunduğunda burası sanayi bölgesi konumuna gelecek önemi daha da artacaktır.

2.14. Stratejik Deliller

İngiliz Hükümetinin, yazısında ileri sürdüğü ticari yollar ve coğrafyaya ait fikri şu şekildedir. Bölge kışın kar dolayısıyla aşılması mümkün olmayan ve yazın ancak birkaç geçit ile zor geçilebilen birkaç yüksek dağ sırasından oluşmaktadır.

Bölge halkını mağdur etmemek için sınırlar en uygun bir biçimde çizilmeye çalışılmış, doğa şartlarında göz önünde bulundurulmuştur (Cemiyet-i Akvâm Türkiye-Irak Hudud Meselesi, 1925: 201).

Musul, Irak dışında zayıf bir ülkeye verilirse doğal sınırları gereği ve buradaki etnik grupların dışardan kışkırtılarak ayaklanmaları durumunda Irak bu sınırları koruyamaz. Bağdâd ve Basra Vilayet'leri Musul buğdayına muhtaç olduklarından Musul vilayetini işgâl edecek bir Türk ordusunun baskısında kalırlar. Türkiye'nin bölgede her an işgal durumunda olması burada yeni bir Arap Devleti kurulmasının imkânını sağlar; Türkiye yukarıdaki bu görüşlere açıklamayı şu şekilde verir. Türkiye'nin teklif ettiği sınır problem oluşturmayacak en iyi sınır hattıdır. Türkiye işgalci bir devlet niteliği taşımaz, hiçbir devletin toprağında gözü olamaz zaten kendine ait olan bir topraktada işgalci sayılamaz, Musul Türk toprağıdır ve Türk sınırına dâhildir, sınır dışında kalmasının tartışması bile yapılamaz. Yönetim konusuna gelince, Türkler adalet ve hoşgörüyü önem veren bir millettir, bölgedeki hâkimiyetleri süresince Türk, Kürt ve Araplar'ı kardeşçe yönetmişlerdir (Cemiyet-i Akvâm Türkiye-Irak Hudud Meselesi, 1925: 203).

Komisyon şuna kanaat getirmektedir ki; Türk Hükümeti'nin teklif ettiği sınırı Hakkâri Dağlarını da içine alarak kabul edersek Irak askeri kuvvetleri burayı koruyamazlar. Bu dağlık araziye sahip olan yabancı bir hükümet buradaki aşiretleri kışkırtabilir. Bu sebeble Türkiye ile Irak arasında oluşturulacak sınır mutlaka Musul halkının güvenliğini sağlayacak şekilde olmalıdır (Cemiyet-i Akvâm Türkiye ve Irak Hudûdu Meselesi, 1925:203).

-Şerh-

İngiliz Hükümeti'nce teklîf olunan sınır askeri koruma açısından mükemmel bir sınır olarak görülmektedir. Bu sınır Brüksel Konferansı'nda gösterilen sınırla uygun görünmektedir. Coğrafi raporlarda bunu kanıtlamaktadır. Türk Hükümeti tarafından teklîf edilene gelince; sınır iki kısma ayrılır: Birincisi Dicle'nin batısında çölün içinden geçen sınır. İkincisi: Dicle ile İran sınırı arasında bulunan yerleşim alanlarının içinden geçen sınırdır. Birinci sınır, Doğal olarak çöl olduğu için kendiliğinden mükemmel bir askeri sınır oluşturur. I. Dünya Savaşı'da bunu göstermiştir. İkinci sınıra gelince Dicle'nin doğu kısmıdır bu sınırı askeri olarak

koruması çok zordur. Bu sınır yolu, çölü kuzeyden güneye takip eden Zaho-Musul-Erbil-Kefri ve Bağdâd arasındaki bağlantı yoludur. Bu yoldan askeri harekâtlar kolaylıkla yapılabilir. Bu yol her devirde askeri harekâtlarda kullanılmıştır. Ksenophon'un on bin arakadaşı ve Büyük İskender'in orduları fetihlerinde bu yolu kullanmışlardır (Cemiyet-i Akvâm Türkiye-Irak Hudud Meselesi, 1925: 205).

Musul'un güneyinde birbirinden geniş vadilerle ayrılan nehirler ve dağ sıraları bulunur, nehirlere ve dağ sıralarına bakarak çizilecek bütün sınırlar ancak fazla önemi olmayan bir takım askeri sınır oluşturabilirler.

2.15. Siyasi Deliller

2.15.1. Halkın Görüş ve İstekleri

Söz konusu arazide yaşayan halkın hangi ülkede yaşama isteklerinin cevabına gelince; Türk Hükümeti delil olarak *“Türkler’le birlikte çoğunluğu oluşturan Kürtler’in, asırlardan beri olduğu gibi, Türkiye camiasında yaşamayı istediklerini dile getirmiş, Araplar’ın gayri müslimlerle birleşmesi halinde bile isteklerinin Türkiye ile birlikte yaşama ârzûsunda olduklarını belirterek Arap ve Kürtler’in Irak’a dâhil edilmesinin haksızlık olacağını belirtmiştir”* (Cemiyet-i Akvâm Türkiye-Irak Hudud Meselesi, 1925: 206).

İngiliz Hükümeti’nin ileriye sürdüğü delile gelince *“halkın isteklerinin önemli olduğu, Arapların çoğunluğunun Irak Arap Hükümeti’yle yaşamak istediklerini ve Hristiyanların ise Ankara’ya bağlanmak fikrini dehşetle kabul etmediklerini (Lozan’da 23 Kanun Sâni 1923’de Lord Kurzon) ve Musevilerinde aynı istekte olduğunu belirtmektedir. Kürtler’e gelince. 1919 ve 1921 tarihli referandum neticesinde Türkler’le yaşamayı ârzû etmedikleri ilave edilmektedir”* (Cemiyet-i Akvâm Türkiye-Irak Hudud Meselesi, 1925: 206).

Komisyon, Türk Hükümeti’nin talep ettiği şekilde durumun daha iyi anlaşılması için halka sorulması isteğinin imkân dâhilinde olmadığını daha önceki raporlarında belirtmişti. Ancak yinede söz konusu olan halkın isteklerini anlamak için; Türk-İngiliz üyeler tarafından, verilen listelerdeki şahısları belirleyerek gerekli incelemeleri imkânlar doğrultusunda yapmıştır. Şimdi sayılar

doğrultusunda bu duruma açıklık getirmeye çalışalım. Süleymaniye oyların gayet açık beyân edildiği şehirdi. Bu şehirde son nüfus sayımı şu şekildedir.

Araplar	85
Kürtler	189,900
Museviler	<u>1,550</u>
Toplam	191,525

Bu şehir halkı Irak Hükümeti lehinde sözler söylemişler ancak serbest fikirlerine göre Irak ile iktisadi olarak birleşmek; Türkiye ile birleşmemek niyetindedirler. Konuştukları Kürt dilinin konuşulmasını serbest kılacak ayrı bir özerklik istiyorlardı. Avrupa'nın kendilerine yakın olmalarını istiyorlardı. Bu durumun en önemli sebebi de İngiliz üyelerin bölgedeki halk üzerinde etki oluşturmalarıydı (Cemiyet-i Akvâm Türkiye ve Irak Hudûdu Meselesi, 1925:212).

Tablo 2.10: Kerkük Şehrinin Nüfus Oranını Gösteren Tablo

Araplar	35650
Kürtler	47500
Türkler	26100
Hristiyanlar	4200
Toplam	111650

Kaynak: (Cemiyet-i Akvâm Türkiye ve Irak Hudûdu Meselesi, 1925: 212).

Burada Hristiyanlar isteklerini gerçekleştirebilmek için Irak lehine oy vermişlerdir. Şehir merkezinin bir kısmında ve yahud Kefri 'de Altunköprü yolunun civar bölgelerinde yaşayan Türkler genellikle Türkiye taraftarı olduklarını beyân etmişler ve bir kısmı ise iktisâdi sebebler ileri sürerek Irak lehine oy vermişlerdir. Arap ve Kürtlere gelince; Arap halkının Irak'a katılma ârzûsunda olduğu zannedilirken bunların büyük çoğunluğu, Türkiye'ye taraftar oldukları ispat etdi. Kürtler'in heyete verdikleri beyânnameler incelenseydi çoğunluğunun Türk lehtarlığı meydana çıkardı. Fakat Kürt ileri gelenlerinin beyânatında Irak Hükümeti'ne biraz yaklaştıkları görülür. Fakat bu ileri gelenlerin birçoğunun asayîşi sağlamak amacıyla Irak Hükümeti'nden maaş aldıkları da kayda şâyândır (Cemiyet-i Akvâm Türkiye ve Irak Hudûdu Meselesi, 1925: 212).

Tablo 2.11: Erbil Şehri'nin Nüfus Oranını Gösteren Tablo.

Erbil Şehri'nin Ortalama Nüfusu şeklindedir;	
Araplar	11700
Kürtler	170650
Türkler	2780
Hristiyan	3900
Museviler	2750
Toplam:	191780

Kaynak: (Cemiyet-i Akvâm Türkiye ve Irak Hudûdu Meselesi, 1925: 212).

Bu şehir siyasi ve ırki olarak Süleymaniye kazası halkıyla benzerlik gösterir. Bunlar içinde yüksek tahsil görmüş birkaç lider vardır.

Bu kaza yani köy, sancak 60,000 kişi olup, genel itibariyle Kürt'tür. Erbil merkezi kazasında, nüfus Erbil halkı ile Türk ırkından olan halk genellikle Türkiye taraftarıdır. Aynı hissiyat birçok Arap ve Kürt'ler tarafından beyân edilmiştir. Fakat bazı Kürt ileri gelenleri Avrupa ve tercîhen İngiliz himâyesi altında müstakil bir Kürt Devleti kurulmasını ârzû ediyorlardı. Bazı kürtlerde Irak'a bağlanmak istiyorlardı. Fakat bunu böyle düşünenler uzun müddetli bir İngiliz mandası taraftarı idi. Bu şart kabul edilmediği takdirde Türk Hükümetini Arap Hükümeti'ne tercîh ediyorlardı. Sonuç olarak bu şehir Türk taraftarı bir tavır göstermektedir. Türkiye sınırı civarında Revandız kazasına gelince: bu kaza medeniyetce diğer kazalardan geridedir. Irak lehine oy verdiler ama konunun önemini kavradıkları belli değildir. Bu kaza, coğrafyası itibariyle merkez kazasıyla aynı kaderi paylaşır. Museviler ve Hristiyanların çoğunluğu manda altında bulunan Irak Hükümeti'ne katılma ârzûsundadırlar. Musul şehrinin etnoğrafyası diğerlerinden farklıdır (Cemiyet-i Akvâm Türkiye ve Irak Hudûdu Meselesi, 1925: 213).

Musul'da 74.000 şehir dâhilinde olmak üzere, 119.500 Arab, 88.000, Kürt 19250'si şehir dâhilinde olmak üzere, 55.000 Hirstiyan, 9.750 Türk, 26.600 Yezidi, 40.000'i şehir dâhilinde olmak üzere, 7.550 Musevi, bunlardan şehirde meskûn 96.250 olmak üzere toplamda 306.000 kişi yaşamaktadır.

Araplar, Irak taraftarı olduklarını beyân ettiler. İngiliz Mandası'nı istemediklerini bildirdiler. İçlerinden bazıları manda altına giren ve yabancılardan yardım alan her hangi bir Arap Devleti'ne Türkiye'yi tercîh ettiklerini söylediler. Şehir dâhilinde Türk lehtarı Araplar'ın miktarı gayet fazladır. Bunlardan 188 kişi

içinde 53 Türk taraftarı 102'si kayıtsız şartsız Irak taraftarı 22'si şarta bağlı Irak lehinde 8'i karasız, 3'ü yalnız müslüman bir hükümet taraftarıdır. Son yirmi sene süresince belediye meclisi üyeliği yapan seçmenlerden bilgili Müslümanların çoğunluğu Arap Hükümeti kurulması taraftarı oldukları sonucuna varılmaktadır. Fakir sınıfa mensub kişiler ise Türkiye tarafını istemektedirler. Yabancı düşmanlığı ve İngiliz aleyhtarlığı duyguları Araplar'da çok güçlü olarak görülmektedir (Cemiyet-i Akvâm Türkiye ve Irak Hudûdu Meselesi, 1925: 214).

Musul'da Arap milliyetperverleri güçlü propaganda yapmaları şahitlerin korkmasına neden olmaktadır, yine burada Kürt milliyetçilerini de görmek mümkündür. Bu milliyetperverlerin tehditleri ise şahitlerin fikirlerine doğal olarak olumsuz etki etmektedir. Kürt milliyetçiliği, arazinin güneyindekinden azdır. Şehrin kuzey doğusunda ise yok denecek kadar azdır. Bazı belediyelerde Türklerin lehine büyük oranda oy vardır. Diğerlerinde ise bir netice çıkarmak gereksizdir. Bununla beraber Irak taraftarı Kürt şehirleri de vardır.

Musul'a civar havalisindeki Türklerin, Türkiye'yle alaka ve muhabbetleri mevcûttur. Fakat Kürtler tarafından susturulmuşlardır. Telafer şehri halkı da aynı duruma maruz kalmalarına rağmen Türkler lehinde büyük tezâhürât yapmışlardır. Yezidiler Avrupa mandası altında olmak şartıyla daha ziyade Irak'a yönelmektedirler. Türk Hükümetini, himâyesiz bir Arap Hükümeti'ne tercîh ettiklerini beyân etmişlerdir. Bazı mahallelerde Türk lehdarı Yezidiler de vardır. Hristiyan ve Musevilerin hepsi bir Arap Hükümeti taraftarıdır. Söz konusu arazideki iki kısım halkın siyasi tercîhlerine başvurulmamıştır. Bunlar, *"Şeyh Mahmud'un faaliyet alanında bulunan herhangi bir idareye bağlı olmayan Süleymaniye şehrinin nahiyeleleriyle bir Brüksel hat itibâresi ile İngiltere Hükümeti tarafından talep edilen sınır arazisidir. Fazlasıyla dağlık olan bu son arazi, komisyonun mahallen çalıştığı senenin mevsiminde araştırmaya uygun değildi"* (Cemiyet-i Akvâm Türkiye-Irak Hudud Meselesi, 1925: 210-216).

İnceleme sonuçlarına gelince söz konusu arazide evvela eğitimli Araplar'ın bir kısmı dışında kalan Araplar'ın Irak'a katılma hissinin olmadığı görülüyor. Bunlarda Arap milliyetçiliği duyguları daha baskın görünüyor. Kürtler'de Irak'a bağlanmadan yeni oluşan Kürt milliyetperverliği ortaya çıkıyor, güneyde bu durum güçlüyken kuzeyde zayıflıyor Musul sahrası ve Akra Dağları havâlisinde

ise kayboluyor. Bu milli fikirler şehirdeki Türkler’de de bulunuyor. En milliyetperver Arablar bile manda altındaki Irak yerine Türkiye’yi tercih ettiklerini söylüyorlar. Hristiyan halkın büyük bir kısmı Türk Hükümetine, Avrupa kontrolü altına bulunmayan bir Irak Hükümeti’nden daha ziyade emniyet gösterebileceklerini ilan ediyorlar. Yezidiler de aynı düşüncededir. Süleymaniye Kürtleri İngiliz kontrolünde bir özerk idare talep ediyorlar. Genel itibariyle buradaki halklar milli bir birlik yerine kendi vatanperliklerini ön plana çıkarıyorlar (Cemiyet-i Akvâm Türkiye ve Irak Hudûdu Meselesi, 1925: 215-216).

Irak’a katılma fikri zayıf görünse de Musul vilayeti halkının Türkiye’ye katılım taleblerini Türk hükümetinin onaylaması hususunun doğru olmayacağı görünmektedir. Kürtler fikirlerinde ikiye ayrılmıştır; Irak Hükümeti kadrosu dâhilinde bir özerlik talep eden Süleymaniye ve komşu şehirlerin Kürt halkı. Türkler de dahi Bağdad taraftarları mevcuttur. İngiltere Hükümetinin beyanatına bağlı olarak milliyet ve dil, her zaman geçerli bir delil olmayabilir. Birçok Arap’lar hissi olarak Türk dostudurlar. Diğer gözleme göre, Süleymaniye şehri hariç komşu belediyelerin herhangi bir tarafa katılımları söz konusu olmamaktadır (Cemiyet-i Akvâm Türkiye ve Irak Hudûdu Meselesi, 1925: 217). Bu son sonuçlar, ne kadar önemli olurlarsa olsunlar paylaşım ve ırklara ait İngiliz davasının isteğini onaylayamamakla beraber vilayetin geneli itibariyle Türkiye’ye bağlanmasının Türk davasını zaafa uğrattığını kanıtlamaktan başka bir şeye yaramaz.

2.15.2. Asurî Meselesi

2.15.2.1. Belgelerin Özeti

Asurî ve Nasturilerin, Musul vilayeti sınırının kuzeyinde yaşadıkları eski memleketlerine iadeleri meselesi Lozan Konferansı’nda tartışma konusu olmamıştır. Yalnız Lord Kurzon 1922’de İsmet Paşa’ya savaş esnasında İran sınırlarına bu grupların zorla yerleştirildiğini bu esnada birçoğunun telef olduğunu belirtmiş, bu grupların bölgede oluşacak başka hükümete bağlanmaktansa ölmeyi tercih edeceklerini bildirmiştir. İsmet Paşa’da cevabında savaş sırasında bunların Ruslarla işbirliği yaparak müsüman vatandaşlara alçakça ve gaddarca davranınca zorunlu olarak göç ettirildiğini belirtmiştir. Bu mesele Mayıs 1924’de İstanbul

Konferansı'nda Irak sınırlarının tesbiti için İngiliz Hükümeti tarafından ortaya atıldı.

“İngiltere Hükümeti 1923 Nisan'ında Irak tarafından Asurîler'e ait araziden bir kısmının terk edilmesini talep ârzûsunda bulunduğunu Irak Hükümeti'ne tebliğ eylemiş idi. Dostluk göstergesi olarak Irak Hükümetine henüz verilmeyen Kuzey bölgesindeki arazi yerleşmelerine izin vermeye hazır olup olmadıklarını sordu. Bunun İngiltere Hükümeti Asurîler'in Türk idâresi altında iken elde ettiği haklara devam edip edemeyeceklerindeki ekledi. Bu su'âllere 30 Nisan'da Irak Hükümeti tarafından verilen cevap, olumlu oldu” (Cemiyet-i Akvâm Türkiye-Irak Hudud Meselesi, 1925: 218).

Yeni İngiliz teklîfi 1924 yılı 19 Mayıs'ında Sir Percy Cox tarafından İstanbul Konferansı'nda görüşüldü. İngiliz Hükümeti'nin Asurîler'e yeni iskân alanı oluşturma emrini aldığını Sir Percy Cox dile getirdi. Bu bölgede halkın zaman zaman problem oluşturduğunu kontrol ve idaresinde sorun olduğu için zaman zaman batı ile Türklerin arasını açtığını İngiltere Hükümetinin teklif ettiği sınırla bu durumun çözülebileceğini belirtti (Cemiyet-i Akvâm Türkiye ve Irak Hudûdu Meselesi, 1925: 218).

Asuri meselesine dair Fethi Bey, 21 Mayıs celsesindeki beyânatında konuya cevap verdi:

“Lord Kurzon Lozan'da biten bir konuyu yeni bir mesele olarak ortaya koyuyor. Asurîlerin istikbâlinden bahs etmek istiyorum. Bu istikbâli te'mîn etmek için Türk Cumhûriyeti bayrağı altında bulunan arazinin İngiltere himâyesine girmesini istiyorsunuz. Bu istek beni hayretler içinde bırakmazsa gerçeklerden uzaklaşmış olurum. “Lozan'daki İngiliz heyeti başkanı Kürdlere muhtariyet idâre ârzûsunda bulunduğuna da dikkat çekmişti. Asurîler'in hakkı, bunlarla birlikte yaşayan ve çoğunluğu oluşturan Türk ve Kürtlerin haklarını dikkate alıyor musunuz?” (Cemiyet-i Akvâm Türkiye-Irak Hudud Meselesi, 1925: 220).

İngiltere Hükümeti Asurîleri Hristiyan oldukları için haklarını talep ediyorsa zaten Türk Hükümeti bütün milletlerin hukuk önünde eşitlik ilkesine uymaktadır. Aksine dört yıllık İngiliz idaresindeki Irak'ta faili meçhul cinayetler çoğalmıştır. Bölgenin tekrar huzura kavuşması için asırlarca huzurla yaşadığı Türkiye Hükümeti idaresine geçmesi gerekmektedir. Fethi Bey'in yeni mesele hakkındaki beyânatına Sir Percy Cox 24 Mayıs tarihinde şu görüşü bildirmiştir:

“Lozan'da Lord Kurzon tarafından ileri sürülen görüşlerin Lozanda ortaya konan sınır hattı fikirlerine uygun olmadığını kendilerine bildirdim. Lord Kurzon Musul vilayeti hakkında

dikkat çekmek istemekle beraber, güney sınırını çizmek için konunun uzmanlara bilerek bırakıldığını söylemeliyim. Asurîlerin istikbali için acil ihtiyaç doğduğu için konu ertelenmiştir. İngiltere Hükümeti'yle ikinci görüşmemizde konu görüşülmüş ve haritalarda işaret edilmiş olan sınır için talep kararı alınmıştır” (Cemiyet-i Akvâm Türkiye-Irak Hudud Meselesi, 1925: 222).

Ardından, Sir Percy Cox maksadının, bu araziye İngiliz Hükümetine katmak, Kürt halkını vilayetin Hristiyan kesimine tabi kılmak olmadığını belirtmiştir. Kürtler, kendilerine verilen özerklikten memnûn olarak yaşıyorlardı. Asurîlerin vaziyeti ise; kendilerin ya fiilen eski meskenlerinde ve yahut o civarda İngiliz Hükümeti'nin belirlediği yere göç etmesi şeklindeydi. Türkiye arazisinde eskiden yaşadıkları huzur ve refâhı bulacakları hakkında Fethi Bey tarafından öne sürülen fikir, Nasturiler'in kendi fikirlerine uymuyordu. Nasturiler, Türkler tarafından kendileri iyi davranılmadığını öne sürüyorlardı (Cemiyet-i Akvâm Türkiye ve Irak Hudûdu Meselesi, 1925:222).

Konferansın son gününe ait tartışmalar konu açısından büyük önem arz etmektedir. Bu tartışmalarda *“Fethi Bey konferansın Lozan Konferansının üçüncü maddesi gereğince Türkiye ile Irak arasındaki sınırı daha önce belirlenen sınırın Irak kuzey sınırı itibâriyle haritada işaretlenmiş sınırdan ibaret bulunduğunu belirtti. Kaynak olarak bu haritanın (Encyclopedia-Britanica) Ansiklopediya Britanika'da olduğunu belirtti. Ayrıca da İngiltere'nin Musul'da işgalci konumunda olduğunu ekledi”* (Cemiyet-i Akvâm Türkiye-Irak Hudud Meselesi, 1925: 222-223).

Sir Percy Cox, takîp eden tartışma esnasında, Fethi Bey'in görüşlerine cevap vererek, Irak'ın kuzey sınırını Bağdad vilayetinin yaklaşık olarak kuzey sınırını teşkîl edeceği hakkındaki Fethi Bey'in ileri sürdüğü fikri ciddi bulmadıklarını belirtti. Fethi bey ise Musul vilayeti sınır değişikliğine dair Sir Percy Cox'un fikirlerini kabul edemeyeceğini belirtti. Bu duruma belgelerle açıklık getirdiklerini belirtti (Cemiyet-i Akvâm Türkiye ve Irak Hudûdu Meselesi, 1925: 222-223).

2.15.2.2. Düşünceler ve Netice

Osmanlı Devleti hâkimiyeti altında yaşayan Asurîlerin durumu bu raporun başka bir kısmında anlatılmıştı. Bu sebeple patriklerinin yönetiminde önemli bir

istiklalden faydalanmış olduklarını burada tekrar etmekle yetiniyoruz. Türk memurları havâliye nadiren uğruyorlardı. Bununla beraber Kürtler ile Asurîler arasındaki sık sık mücadele yaşıyordu. 1915 yılında savaş esnasında Rus propagandasına meylederek Ruslarla işbirliği yapan Türklere kötü muamele eden Asurîler savaştan sonra Türk taarruzuna altı ay direndikten sonra İran topraklarına geçmek zorunda kalmışlar, buradan Rus ordusu taburlarına katılıp onlara yardım etmişlerdir. Rus İhtilalinden sonra Kürtlerle çatışmalarından dolayı İran memurlarının da baskısıyla zor durumda kalmışlardır. Daha sonra Türkler’le Kürtler’in ve İranlılar’ın davranış tarzları karşısında zor durumda kalıp İngiliz işgali altında bir bölgeye sığınma ihtiyacı duydular bu göç esnasında bir miktar Asurîler öldüler, Ermenistan’a geldiler, 1918’ de Ermenistan’a gelen Asurî sayısı elli bin kadardı. Ermenistan üzerinden Bağdat’a oradanda Yakube Karargâhına geldiler. Anlaşmadan sonra vatanlarına dönmek istediler Kürtlerle tartışmaları buna izin vermedi 1919’da mülkiye komseri Asurîlerle çatışma yaşayan müslüman Kürtleri Musul’a göndermeyi talep etti. Fakat İngiliz Hükümeti henüz konuda bir karar almak istemedi. 1919 sonlarına doğru Yakube’de yerleşmiş olan Asurîler (40.000) nüfustu, bunlar birini Hakkâri, diğerini İran’da Rumiye Asurîler’i teşkil etmek üzere iki gruba ayrılıyorlardı. 1920 senesi ilkbaharında savaş sırasında Asurî kıtâtı lideri olarak rol oynayan Aga Petros, adlı Asurî aşiretine ait bir kişi, istekli olanların Hakkâri ili dâhilindeki dağlarda meskenlerin kendilerine bırakılması şartıyla Türk-İran sınır üzerinde bir Asurî Devleti planı görmüştü. 1920’de meydana gelen büyük Arap isyanı Aga Petros’un beceriksizliği yüzünden ve Akra’nın kuzeyindeki kazalarda sakin Kürt’lerin direnişi sayesinde bu planın gecikmesine yol açtı. Meydana gelen çatışmada olaya karışmayan Kürt kazalarını yağmaladılar. Bu olaydan sonra hükümet başka bir çare bulmak zorunda kaldı. *“Asurîler’i kuzeye doğru yayarak aşiret aşiret iskân etmeye karar verdi. Bu sûretle 1921 yılı yazına kadar (7500) nüfus kısmen Zaho, Dahok ve İmadiye civarına, kısmen daha kuzeye doğru Barvari Bâlâ, yukarı ve aşağı Tayari’de yerleştirildiler. Bölgedeki Asurîlerin büyük bir kısmı Irak Bölgesinin kontrolü için İngilizler tarafından kurulan ve çoğunluğu bölge aşiretlerinden oluşan “levi” askeri birliklerine dâhil oldular. İngiliz Hükümeti, Musul vilayeti sınırının kuzeyindeki Asurî halkına cephane dağıtmıştır.”* (Cemiyet-i AkvâmTürkiye-Irak Hudud Meselesi, 1925: 230). Levi kuvvetlerine

bağlı bu Asurî askerleri 4 Mayıs 1924 tarihinde Kerkük'te Türkmenler'in öldürüldüğü baskında yer almışlardır.

1924 Nisan'ında Irak tarafından idâre edilen arazi ile söz konusu olan arazinin kuzeyinde yerleşik Asurîlerin sayısı şu şekildeydi

1- 5.000 İranlı

2- 14.000 talep edilen arazide

3- 6.000 işbu arazinin kuzeyindeki Türk arazisi halkından

Toplam: 25000

Asurîler burada ki diğer halklarla iyi geçinemediler.

1923 Ağustosunda Musul'un çarşılarında arabalarla Asurî askerler birbirine girmişlerdir. 1924 Mayıs'ında Kerkük'te de Asurî askerler ile müslüman tüccarlar arasında anlaşmazlık yaşandı. Askerler rast geldikleri müslümanların üzerine ateş ederekten, dükkânları ve evleri yağma eyleyerekten şehri dolaştılar. Bu esnada yaralananlar olduğu gibi ölenler de oldu. Asayiş ve düzeni sağlamak için uçaklarla bölgeye İngiliz askeri birliği getirildi. Kendi milletlerine ait hukuk kurallarını yaşarlar, aralarından tayin edilen resmi ve yarı resmi memurla hayvan ve toprak vergisi toplarlar. 1924 sonbaharında meydana gelen sınır olayı sonucunda içlerinden büyük bir kısmının memleketi terk eylemeleri üzerine bu durum zorunlu olarak kaldırılmıştır. Patrik durumundaki kişinin ait olduğu aileyi İngiliz ve Irak Hükümetleri de tek güç olarak tanımaktadırlar (Cemiyet-i Akvâm Türkiye ve Irak Hudûdu Meselesi, 1925: 231-232).

Bağdat, İngiltere komiseri talep edilen sınırın, Irak'a verilmesi halinde Asurîlerin yerleşeceği yerde belirlenmiştir. Bu arazi Dahok ve İmadiye civarında yani sınırın bir hayli mesafe ilerisindedir. Böylelikle Asurîler Türk arazisindeki yerlerine geri dönmek sevdasına düşmekten men edilecekleri gibi sınır hâdiselerinin de önüne geçilmiş olacaktır. Eğer İran Asurîleri memleketlerine geri gidecek olursa Asurîlerin sayısı (20,000) nüfustan ibaret olunacaktır. Rumiye'de Türk hâkimiyeti altında kalmamak şartıyla yerlerine geri dönmek isteği bulunan (takriben 30,000) Türkiye Asurîsi mevcuttur. İngiltere memuru Asurîler

hakkındaki durumun çizilecek sınıra bağılı olduğunu, İngiliz Hükümeti'nin Irak'a katılmazlarsa dağınık kabileler şeklinde olduklarından özerklik kazanamayacaklarını, Asurîlerin iskânı emrindeki plan İngiltere Hükümeti tarafından teklif edilen sınırın kabulüne bağılıdır. Başka arazilere yerleşmeleri Araplar ve Kürtlerle tekrar geçimsizliklerine neden olacaktır. Komisyon, Asurî Halkıyla ilgili en iyi kararı şu şekilde ifade etmektedir. Bununla beraber komisyonun itikadınca İngiltere Hükümeti tarafından teklif edilen sınır tam manasıyla uzlaştırıcı değildir. Lozan'dan sonra arazi hakkında yeniden ortaya atılan fikire karşı Türk Hükümeti'nin itirazı haklı görünmektedir. İngilizlerin Irak sınırı olmak üzere daima Musul vilayetinin kuzey sınırını talep eylediği sınır genişletilmiştir. Bu durum Sevr Antlaşmasında gösterilmemişti. Bu anlaşmada İmadiye Kazası Türkiye'ye aittir (Cemiyet-i Akvâm Türkiye ve Irak Hudûdu Meselesi, 1925: 233).

Lord Kurzon, 26 Aralık 1922 tarihli bir mektupla İsmet Paşa'yı ileride imzalanacak anlaşma için Türkiye ile Irak'ın sınırını oluşturacak olan Musul vilayeti kuzey sınırlarını belirlemek için uzmanlar tayini için davet etti. Sınırı gönderilecek memurlarla olay çözülebilecekken, İngiliz Hükümeti'nin önceki sınırının çok fazla üzerinde yeni bir sınır istemiştir. Bu da Türk Hükümeti nezdinde yeni bir meselenin ortaya çıktığı düşüncesini ortaya koymuştur. İngiliz Hükümeti tarafından teklif edilen bu yeni gelişmelere sebeplerden biri de Asurîlerin Türkiye aleyhtarı düşünceye sahip olmalarıdır. Bu halk İngiliz teşvikiyle ayaklanmasına rağmen Osmanlı'daki diğer Hristiyanlara göre iyi durumdaydı, patrik himayesinde muhtariyet şeklinde yaşıyorlardı. Bu durumda bu halkı Türkiye'den ayırarak yeni bir mekâna yerleştirmek pek adaletli olamaz (Cemiyet-i Akvâm Türkiye ve Irak Hudûdu Meselesi, 1925:233-234).

Komisyon şu sonuca varmıştır. En uygun olarak İstanbul Konferansı'nda Türk Heyeti tarafından ortaya konulmuş olan fikir gereği, bunların eski yerleşim yerlerine geri dönmelerine izin verilmeleri teklifinin Asurîlerce kabulüdür. Ancak; Asurîlerin sahip oldukları aynı mahalli muhtariyete kavuşmaları ve güven içinde yaşamalarının sağlanması gerekmektedir.

2.15.2.3. Siyasî Nitelikteki Deliller Vesaire

Halkın isteklerini göz önüne alan Türk ve İngiliz Hükümeti burada da söz konusu arazinin hangi devlete ait olacağı konusundaki siyasi delilleri ortaya koymuşlardır. İngiltere Hükümeti “*San Remo’de, Nisan 1920 tarihinde, İngiltere Hükümeti Cemiyet-i Akvâm bakanlığı altında Irak için bir manda kabul etmişti. 1922 tarihinde, İngiltere Hükümeti Irak Kralı’yla bir anlaşma imzaladı. Bu anlaşmada Irak’ın hiçbir kısmının başka bir devlete kiralanamayacağı ve terk edilemeyeceği yazıyordu*” (Cemiyet-i Akvâm Türkiye-Irak Hudud Meselesi, 1925: 235).

Türk temsilcisi Fethi Bey Cemiyet-i Akvâm nezdinde ileri sürülen bu tezi kabul etmediklerini Türkiye’nin hukuksal olarak Musul’dan hiçbir zaman vazgeçmediğini belirtti. İngiltere’nin keyfi olarak bu iddiayı oluşturduğunu söyledi. Diğer bir İngiliz tezi de Cihan Harbi’ni İngiltere’nin kazandığını yenilmiş bir devletin yenenlerden arazi isteyemeyeceği düşüncesi idi. Türkiye bu teze cevabı; İstanbul, İzmir ve Adana gibi yerler nasıl haksız yere işgal edildiyse Musul’un da haksız yere işgale uğradığı şeklinde olmuştur. İngiltere ise Mondoro Ateşkes Anlaşması’nda İtilaf Devletleri’nin güvenliklerini tehdit eden yerleri işgal edebilme maddesi olduğunu Musul’un da bu maddeye göre değerlendirildiğini belirtmiştir. Bu durum Sevr Antlaşması’na da konu olmuştu. Ancak Türkiye’nin yeni savaşı kazanması ile Lozan’da durum tekrar ele alınmıştır. Bu sırada Türkiye’ye ait arazi üzerinde işgal kuvvetleri askerleri bulunuyordu. Fethi Bey her iki hükümetinde ilişkilerinin dostça sürmesi için bu konuda iki hükümetinde zarar görmemesi ârzûsunda olduklarını belirtti (Cemiyet-i Akvâm Türkiye ve Irak Hudûdu Meselesi, 1925: 236-238). Türk ve İngiliz hükümeti Musul’un hangi devlete ait olacağı konusundaki çeşitli siyasi delilleri ortaya koymuşlardır.

2.15.2.4. Düşünceler ve Netice

Komisyonun incelemesine göre; Türkiye ve Irak arasında sınır anlaşmazlığına sebep olan Musul, Kerkük, Süleymaniye ve Telafer bölgesini içine alan arazideki halkın isteği göz önüne alınırsa Irak’a katılma durumu ortaya çıkmaktadır. Fakat iktisadi durum göz önüne alınırsa İngiliz Manda’sı yönetiminde idarenin daha da iyi olması için devam etmelidir. Irak taraftarlarından birçoğu,

manda uygulaması yakın bir zamanda sona ererse, Türkiye'ye iade edilmeyi tercih ettiklerini belirttiler. Her iki tarafın ileri sürdüğü deliller; devamlı bir barışın oluşması, bu durumun diğer şehirlerde de devam etmesi şeklindedir. Bu delilde, arazinin önceki bölümlerde de belirttiğimiz üzere Irak'taki hayatı devam ettirebilmek için gerekli olan araziye temin etmek gerekmektedir. Komisyon, diğer delillere nazaran; bu delil ile ilgili fikrini ortaya koyma yetkisi dışında olduğu kanaatindedir. Bununla birlikte bu delile göre oluşacak muhtemel bir paylaşım söz konusu olursa, görüşlerini açıklamaktan geri durmayacaktır (Cemiyet-i Akvâm Türkiye ve Irak Hudûdu Meselesi, 1925: 241). Komisyonun, burada kararı Cemiyet-i Akvâm'a bıraktığı görülmektedir.

2.16. Genel Netice

Komisyon, Cemiyet-i Akvâm Meclisi'ne kararların verilmesinde her türlü bilgiyi vermeyi gerekli gördüğü için, iktisadi durumada bir açıklık ve şekil vermeyi kendine şeref olarak kabul eder (Cemiyet-i Akvâm Türkiye ve Irak Hudûdu Meselesi, 1925: 241-242).

2.16.1. Coğrafi Netice

2.16.1.1. Sınırların Topoğrafyası

Sınırların çizilmesiyle ilgili olarak, İngiltere Hükümeti tarafından talep edilen sınır, uygun bir sınırdır. Güneye doğru dağ sıraları iyi bir hat oluşturmaya elverişlidir. Türk Hükümeti'nin talep ettiği sınır sahradan geçen Arabi kısmı itibarıyla iyidir. Fakat doğu kısmı itibarıyla o kadar iyi değildir (Cemiyet-i Akvâm Türkiye ve Irak Hudûdu Meselesi, 1925: 241-242. Komisyon burada İngiliz hükümetinin belirlediği sınırı daha uygun görmektedir.

2.16.1.2. Mahalli Coğrafya

Söz konusu arazi iki kısma ayrılır. Bir tarafta Kürt Dağlarıyla Arap ovaları arasındaki geçitler, diğer tarafta Arap mıntıkası (Suriye ve Ermenistan) ve güney doğu mıntıkası, Louristan merkezi Musul şehri olan kısmı, kuzeyi Nusaybin, Mardîn, Diyârbakır, Urfa mıntikalarıyla ilişkilidir. Hâlbuki güney kısmı daha ziyade Irak ile İran'ın Luristan'ı ile bağlantılıdır. Bu iki mıntika arasındaki ayrılmış hat Kerkük ile Erbil arasındadır. Küçük Zap hattı en uygun hattır

(Cemiyet-i Akvâm Türkiye ve Irak Hudûdu Meselesi, 1925:242). Komisyon burada iki kısma ayrılan arazinin bağlantı yollarıyla alakalı bilgiler vermektedir.

2.16.2. Irksal Netice

Musul bölgesi, Kürt, Arap, Hristiyan, Türk, Yezidi ve Museviler gibi çeşitli etnik gruplardan oluşmaktadır. Bölge hakkında taraflarca ortaya konulan istatistik ve haritalar hakikate pek az yakındır; Irak tarafından hazırlanan son istatistik şüphesiz bunların en iyisidir ancak bu istatistiki bilgiyede bir dereceye kadar başvurulmalıdır. Bölgede Halkın çoğunluğunu oluşturan Kürtler'dir. Kürtler ne Türk, ne de Arap'tırlar, Ari bir dil konuşurlar. Musul'daki Türkler ile Türkiye Cumhûriyeti'ndeki Türkler'le aynı ırka aittirler. Yezidiler Müslüman değillerdir, Kürtler'le ırki ilişkileri vardır fakat dinleri ve yaşamaları itibâriyle halk olarak birbirinden ayrılırlar. Hristiyanlar genellikle Nasturi ve Geldânîler'den ibarettir. Kürtler'le Araplar kalabalıktırlar, bu iki halk ise ırklarıyla birbirinden ayrılmaktadır (Cemiyet-i Akvâm Türkiye-Irak Hudud Meselesi, 1925: 243).

Musul, Arap şehri gibi görünsede Kürtler'de burada yerleşmişlerdir. Hristiyanlar dağınık bir haldedirler, genellikle Musul'un kuzeyinde bulunurlar. Üç milyon nüfus olarak tahmin edilen Kürtlerin bir buçuk milyonu Türkiye'de, yedi yüz bini İran'da ve beş yüz bini de söz konusu arazide ikamet ettikleri kabul olunabilir. Bunlardan bir kısmı Suriye'de yerleşiktirler, Irak'da mikdarları gözle görülebilir. Büyük Zab'ın kuzeyinde yaşayan Kürtler dilleri ve yaşam şekilleriyle Türkiye'deki Mardîn ve Hakkâri Kürdlerine yaklaşırlar. Küçük Zab'ın güneyinde yaşayan Kürtler daha ziyade İran Kürtleri'ne benzerler. Söz konusu arazide ırk konusunda açık bir durum olmadığı için sadece etnografyaya ve sayılara bakarak sınırları tesbit etmek gerçeği yansıtmayacaktır (Cemiyet-i Akvâm Türkiye ve Irak Hudûdu Meselesi, 1925: 243). Sonuç olarak, Komisyon bölge halkının çoğunluğunun kürtlerden oluştuğunu belirtmektedir.

2.16.3. Tarihi Netice

Söz konusu memleketin asırlarca Türk hâkimiyeti altında bulunduğuna itiraz olmadığı gibi bu hâkimiyet Bağdâd paşaları aracılığıyla sağlanmıştır. Eğer Türk sınırlarında bulunan Mardîn'in, Cezire'nin ve Diyârbakır'ın aynı zamanda Bağdâd'la ortak bir tarihi bulunduğu kabul edilecek olursa söz konusu arazinin

Bağdatla asırlarca aynı tarihi paylaşması tarihi sınırlarının bölünmemesi şeklinde olmalıdır. Bu sınır her nereden çizilirse çizilsin, ister İngiltere Hükümeti tarafından ister Türk Hükümeti tarafından teklîf edilen hatta göre oluşsa dahi tarihi bağlılık devam edecektir (Cemiyet-i Akvâm Türkiye ve Irak Hudûdu Meselesi, 1925: 244). Musul, Kerkük, Telafer, Erbil tarih boyunca Türk hâkimiyeti altında kalmıştır.

2.16.4. Ekonomik Netice

Komisyonun iktisadi alandaki görüşlerii söz konusu arazinin Irak'a bağlanmasından yanadır. Çünkü Brüksel Hattının kuzeyindeki dağlık bölüm Irak'tan ayrılabilir. Eğer iktisadi sebeple bir paylaşım olacaksa iktisadi açıdan istenmeyen birçok sonuç orataya çıkabilir.

1 - Zaho, İmadiye, hattı belki Dahok kazaları Musul'dan ayrılabilir.

2 – Küçük Zab'ın kuzeyinde Hoy), (Taktak), (Ranya) nahiyelerini Irak'a bırakarak ve batıya Musul'un elli kilometre güneyinden geçen ve Sencar'ın köylerinden ve arazisinden geçen bir sınır oluşturulabilir. Bölge ürünlerinin toplanması için Musul Bağdattan daha ulaşılabilir konumdadır.

3 – Söz konusu arazinin daha güneyi bir hudud ile ayrılması halinde Irak'a yol meselesinin haline imkân verebilmek için mecburi olarak Diyale'nin su yolunu terk etmek gerekir. Dağlardan başlayan hat Aksu yatağını, bu su yatağının otuz beşinci kuzey bölgesinden itibâren en kısa yoldan İran sınırına ulaşacak şekilde çizilebilir (Cemiyet-i Akvâm Türkiye ve Irak Hudûdu Meselesi, 1925: 245). Komisyon, Musul, Kerkük, Erbil, Telafer arazilerinin iktisadi açıdan Irak'a bağlanmasının öngörmektedir.

2.16.5. Stratejik Netice

İngiliz Hükümeti tarafından teklîf edilen sınır yol bakımından gayet iyi bir sınırdır. Brüksel raporunda bunu gösterir. Coğrafya kısmında belirtildiği gibi dağ sıraları takip edilerek iyi bir sınır çizilebilir. Türk Hükümeti tarafından teklîf edilen sınır sahrayı takip eden batı itibâriyle iyidir. Doğu kısmı itibâriyle ise kötüdür.

Nehirler ciddi bir engel oluşturmadiğından bunların yolu itibâriyle çizilen bütün sınırlar dağ sıralarının zirveleri takip edilerek çizilecek sınıra oranla memleket için yol itibâriyle vasat bir sınır oluşturur (Cemiyet-i Akvâm Türkiye ve Irak Hudûdu Meselesi, 1925: 245-246). Sonuç olarak iki hükümet tarafından teklif edilen sınırların iyi tarafları vardır. Ancak İngilterinin çizdiği sınırlar daha uygun gözükmektedir.

2.17. Siyasi Netice

2.17.1. Hukuki Görüş

Hukuki olarak Türkiye kendi hukukundan vazgeçmedikçe komisyon söz konusu arazinin Türk ülkesinden ait sayılması fikrindedir. Bu araziye topraklarına katmaya Irak'ın hukuki olarak hiçbir hakkı yoktur. Irak ancak manevi olarak olaya dâhil olabilir. Mademki bir Irak Devleti vücuda getirilmiştir, onun ülkesi, mahiyet itibâriyle tabii bir şekilde gelişime açık olmalıdır. Komisyon bu konuda bir görüş teklifi verememektedir. Bu meseleyi çözmek meclise aittir. Komisyonun bu konuda hukuki açıdan bir teklif vermek için kendisinin kâfi derecede bir yetkiye sahip olmadığı fikrindedir. Bunların kıymetini ölçmek meclise aittir. Bununla birlikte komisyon bunları sonuç incelemesinde dikkate almayacaktır (Cemiyet-i Akvâm Türkiye ve Irak Hudûdu Meselesi, 1925: 246). Görüşmeler sonucunda son karar yine Cemiyet-i Akvâm'a bırakılmıştır.

2.17.2. Irak Hükümeti'nin İç Siyaseti

Savaştan önceki duruma göre İngiliz desteğiyle Irak Hükümeti tarafından özellikle emniyet, genel durum ve eğitim alanında birçok yenilik yapılmasına rağmen, hükümet deneyiminin yeni olması sebebiyle buradaki halklar arasındaki sorunları çözememesi, ciddi bir endişe oluşturmaktadır. Bu da devletin geleceği açısından tehlikelidir. *“Komisyon memleketin geleceği için deneyim kazanması amacıyla tahminen yirmi beş sene bir müddetle Cemiyet-i Akvâm mandası altında bulunmağa mecbûr olduğu fikrindedir”* (Cemiyet-i AkvâmTürkiye-Irak Hudud Meselesi, 1925: 247). Hükümet deneyimsiz olması sebebiyle belli bir üsre Manda yönetimi altında kalması uygun görülmektedir.

2.17.3. Halkın İstek ve Beklentiler

Halkın isteği göz önüne alınırsa katılım, Türkiye’den ziyade Irak’a yakınlık gösterir şekildedir. Bununla beraber hissi duygulardan ziyade iktisadi durumuda göz önünde bulundurmak gerekir. İki fikir birlikte değerlendirilse idi bu halkın çoğunluğu Irak yerine Türkiye’yi tercih edecektir (Cemiyet-i Akvâm Türkiye ve Irak Hudûdu Meselesi, 1925: 247). Hem iktisadi hemde hissi düşünceler göz önüne alınırsa Musul, Kerkük, Erbil ve Telafer’in Türkiye’yi tercih edeceği görülmektedir.

2.17.4. Asurî Meselesi

İngiltere’nin Asurî halkına yeni bir yerleşim alanı bulma ve Hakkâri ilinin bir kısmını içine alan yeni bir sınır oluşturma fikri Lozan’da görüşülmediği için komisyonca uygun görülmemiştir (Cemiyet-i Akvâm Türkiye ve Irak Hudûdu Meselesi, 1925: 247-248). Asurîlere yeni bir yerleşim alanı bulma fikri konu dışında bırakılmıştır.

2.17.5. İki Devlet Arasındaki İlişkiler

Devamlı barışın sağlanması için komisyon, tartışılan konunun çok önemli olduğunu bildirmekle beraber, sorunun çözümünü Cemiyet-i Akvâm meclisine terk etmeyi uygun görür. Meclis, komisyonun görüşlerini dikkate alarak karar verirse de bu kararda da bir sakınca görülemez (Cemiyet-i Akvâm Türkiye ve Irak Hudûdu Meselesi, 1925: 248). Barışın sağlanması için Cemiyet-i Akvâm’ın rolü burda çok önemlidir.

2.18. Sonuç

Halkın menfaatleri göz önüne alınarak arazinin paylaşılabilmesi ile ilgili halkın geleceği için az çok bir fikir oluşmaktadır bu da; iktisadi ve coğrafi deliller çerçevesinde değerlendirilmesi fikridir.

Bu arazinin Brüksel hattı itibariyle, güneyindeki arazinin Irak’a bağlanması şeklindedir.

“1- Memleket yirmi beş sene kadar tahmin edilen bir süre zarfında Cemiyet-i Akvâm’ın bir mandası altında kalacaktır.

2- Memleketlerinin idâresi, ‘adaletin sağlanması ve okullardaki eğitim için Kürt Irak ’ına ait memur istemek ve Kürt dilinin resmi idare dili olmak şartıyla Kürtler’in istediği güvence dikkate alınmalıdır” (Cemiyet-i AkvâmTürkiye-Irak Hudud Meselesi, 1925: 249).

Eğer Irak ve İngiltere arasında halen devam eden dört senelik anlaşma Cemiyet-i Akvâm’ın sayesinde devam edecekse ve Kürdler’e mahalli idâre güvencesi verilmezse halkın çoğunluğu Arap hâkimiyeti yerine Türk Hâkimiyetini tercih edeceğine komisyon kanaat getirmektedir. Karar ne olursa olsun Diyale havâlisini, kanal meselesinin halli için ihtiyacı olan Irak’a bırakmak zorunludur (Cemiyet-i Akvâm Türkiye ve Irak Hudûdu Meselesi, 1925: 249). Komisyon verilen delillere göre sonucu Cemiyet-i Akvâm meclisine terk ve havale etmeyi görev bilmiştir. Eğer bu inceleme sonucunda meclis söz konusu arazinin paylaşımın adilane olduğuna karar verirse komisyon Küçük Zab hattını en iyi hat olarak önerir. Bu hat bu raporda en iyi bir şekilde belirtilmiştir.

2.19. Özel Uyarılar

Komisyon incelenmesi için kendine verilen konu ile alakası olmayan ancak halk için önemli olan üç meseleye de dikkat çekmektedir.

1-Güvenliği sağlayacak tedbirler

2-Halk ve özellikle müslüman olmayan halkın korunması

3-Ticari tedbirler

Söz konusu arazi de halk arasında Lozan Antlaşması’ndan sonra propagandaların çoğalmasıyla karışıklıklar oluştu. “Arazi sahasında birbirine karşıt görüşlü gruplar oluştu. Bu gruplar hâkimiyeti altına girecekleri devlete karşı kendi geleceklerini düşünmeye başladılar” (Cemiyet-i AkvâmTürkiye-Irak Hudud Meselesi, 1925: 250).

Burada şunu belirtmek gerekir halk, komisyon üyelerinin incelemelerini tarafsız olarak yaptıklarından ve kendi mutluluklarını dikkate aldıklarından halkın komisyon tarafından verecekleri kararlara genel olarak uyacakları fikrindeyiz. Araziye hâkim olacak devlet memurları halk arasında önceden meydana gelmiş olayları dikkate almalı ve genel bir af oluşturmalıdır. Kendi geleceklerinden şüphe eden halkın endişelerini ortadan kaldırmak için Cemiyet-i Akvâmın birkaç sene için memleket dâhilinde kalacak bir başkan görevlendirmesi gerekebilir, bu başkan anlaşmazlık yaşayanları dinleyip çözüm oluşturabilir. Şunuda zannediyoruz ki fikirlerinden fedakârlık yapamayan bazı kişiler bölgeyi terk etmek isteyebilirler. Bunlar zorunlu göçe tabi tutulmamalı illaki de gideceklerse mallarının yok pahasına satılmaması göç için bunlara uzun bir müddet zaman verilmelidir. Cemiyet-i Akvâm başkanı vatanını etmek isteyen şahısların adil bir şekilde göç etmelerini sağlamalı, sorunlarının çözülmesinde hâkim vazîfesi görmelidir (Cemiyet-i Akvâm Türkiye ve Irak Hudûdu Meselesi, 1925: 251).

Bölge ister Irak ister Türkiye'ye dâhil olsun söz konusu arazide Müslüman bir devletin yönetimi bulunacağından dolayı burada yaşayan Hristiyanların ile Musevi ve Yezidiler'in güvenliği için tedbirler alınmalıdır. *“Hâkim devletin buradaki dini grupları nasıl yöneteceği hakkında Komisyon olarak biz sorumluluğumuzda bulunmamaktadır. Asurîlerin, daha önceki yönetimden kalan güvence altına alınmış hakları bulunmaktadır. Bu haklara göre Asurîler, kendi vergilerini kendi memurlarıyla toplamakta ve mahalli bir muhtariyet içinde yaşamaktadırlar”* (Cemiyet-i AkvâmTürkiye-Irak Hudud Meselesi, 1925: 251-252). Bu durum devam etmelidir.

Hristiyanlar ve Yezidiler kendi ibadet yerleri ve okullarını açma hakkını da bulundurmaldırlar.

Memleketin geleceği için buradaki dini grupların haklarının korunması gerekmektedir, Cemiyet-i Akvâm Başkanı da bunu takip etme hakkına sahip olmalıdır.

Söz konusu sınır tartışmasına sebep olan arazi bir tarafından Türkiye ve Suriye diğer taraftan Irak ve İran arasında bir geçiş arazisidir. Bu arazi üzerinde hâkimiyet kuracak devlet hangisi olursa olsun bölgede yaşayan halka ticari

güvence vermelidir. Bu arazi Türkiye'ye iade edildiği takdirde, Irak, memleketinin ürünlerinden faydalanabilmek için Türkiye ile iktisâdi bir anlaşma yapmak zorundadır. Türkiye'de buna yaklaşmalıdır; çünkü Bağdat'taki fazla ürünlerin tek ticaret yolu burasıdır. Bu da halkın menfaati açısından önemlidir.

Söz konusu arazi Irak'a terk edildiği takdirde halk sadece Türkiye ve Suriye ile serbestçe ticaret edecek şekilde kalmamalı, Türkiye'nin sınır şehirlerine ürünlerinin, Musul yoluyla ticareti için halka izin verilmelidir. Söz konusu arazi iki ülke arasında paylaşılsa dahi bu ticari durum anlaşmayla sağlanmalıdır. Bu rapor; Türkiye ile Irak arasında sorun oluşturan Musul, Kerkük ve bölgedeki diğer şehirlerin durumunu inceleyen Komisyon üyeleri; Einar Af Wirsén, Kont. Pál Teleki ve A. Poulis tarafından hazırlanarak 16 Temmuz 1925 tarihinde Cenevre'de Cemiyet-i Akvâm'a sunulmuştur (Cemiyet-i Akvâm Türkiye ve Irak Hudûdu Meselesi, 1925: 252).

Bütün bu değerlendirmeler ve öne sürülen görüşler neticesinde Türkiye-Irak sınırı meselesi sonuca bağlanamamış, son söz Cemiyet-i Akvâm'a bırakılmıştır.

3. CEMİYET-İ AKVÂM TÜRKİYE VE IRAK HUDÛDU MESELESİ İSİMLİ RAPORUN TRANSKRİPSİYONU

CİLT.400. 1925 VII

NO 171

CEM‘İYYET-İ AKVÂM

TÜRKİYE VE IRAK HUDÛDU MES‘ELESİ

30 Eylül 1924 tarihli karar mûcibince teşekkl iden komisyon tarafından Cem‘iyyet-i
Akvâm’a takdim olunan rapordur

Hariciye Vekâleti tarafından tercüme edilmiştir

1341-1925

Türkiye Büyük Millet Meclisi Matbaası

HARİTALARIN FİHRİSTİ

Münâzaun-fih havâlide komisyonun ta'kîb ettiği yol haritası

Hudûd-ı atıye arasındaki arazinin ahvâl cibâliyesini irâe iden harita

Şimâl: “Brüksel” hattı,

Cenûb: Eski Bağdâd ve Musul vilayetlerinin mülkiyesi,

Garb: İran hudûdu,

Şark: Suriye hudûdu, (Fransız Mandası)

Raporun Irak ismi hakkındaki taksimini ta'kip edebilmek için Guillaume Delisle tarafından tersîm edilen harita.

Eylül 1924 tarihinde İngiliz Hükümeti tarafından Cem'ıyyet-i Akvâm'a takdîm olunan etnoğrafya haritasına nazaran tanzîm edilen harita.

Londra'da ki Coğrafya Cem'ıyet-i Kraliyesi tarafından 1910 senesinde tab' ve neşr edilen Şarkî Asya-ı Türki, Suriye ve Arabı ibraz etnoğrafya haritasına nazaran tanzîm olunan harita.

1922-1923 senesinde Irak Hükümeti tarafından münâzaun-fih havâliye dâir tesbit ve irâe olunan son istatistiklere nazaran komisyonun bizzat tertûb ve tersîm ettiği harita.

Irak Devleti hudûdlarına mücâvir havâli ile münâzaun-fih havâlide Habur'un şarkındaki Suriye arazisinde ve Türkiye Cumhûriyeti'nin Hakkâri, Mardîn vilayetlerindeki keşâfet-i nüfûseyi gösteren ve mülki hudûdlar krokisiyle alâkadar Hükümetin gönderdiği istatistiklere müsteniden tersîm edilen harita.

Kürd aşâ'irinin kışlak ve yaylaklarıyla göçleri esnasinde ta'kib ettikleri yollar.

İktisâdî harita.

Mezrû' ve gayr-ı mezrû' arazi ile ormanları ve mer'aları gösterir harita

Irak Devleti Nafi‘a Nezâreti İrvâ ve İska Dâiresi tarafından aşağı
Mezopotamya için izhâr edilmiş olan ve Diyale havâlisinin su hazineleriyle Türk
Hükümetince mütâlebe edilen hudûdî irâe eden Ervâ ve Eskâ projesinin kopyası

BİRİNCİ KISIM

Komisyonun Mesaisi Hakkındaki Rapor

Cem‘iyyet-i Akvâm Meclisi, otuzuncu ictimâi esnasında 30 Eylül 1924 Salı günü Cenevre’de akd edilen ve Irak hudûdlarının mes’elesinin tedkîkine hasr olunan celsesinde “Lozan Muâhedenâmesi’nin üçüncü maddesi ve ikinci cümlesi mûcibince kendisine tevdi‘ vazîfeyi îfâ için muhtaç olduğu mu‘tiyat-ı fi‘liye ve anâsır-ı takdiriye iktitâf maksadına mebnî” üç a‘zâdan mürekkebi bir komisyon mahsûs teşkiline karar verdi. Bu komisyon, ittihâz edilen kararın îcâb-ı ahkâmına nazaran “... Meclisin mukarreratını teshîl edecek bi’l-cümle malûmat ve bi’l-cümle telkînât toplayıp arz edecektir. Alâkadar tarafeyni cânibinden, gerek usûl-i tedkîk ve gerek esâs mes’eleye dâir dermiyân edilen nokta-i nazarı mevcûd vesâik nazar-ı itibâr alacaktır. Tarafların irsâl edeceği her nev‘ tebligâtı kabul edecektir. Mahallinde bir takım istiksât icrâ ve bu husûsda, kendisine alâkadar hükümetlerin her biri tarafından mütekâbilen gösterilecek muavin a‘zânın mu‘avenetinden istifâde edecektir.

Bu komisyon usûl-i tahkikatını bizzat tayin edecektir.

“Meclis, bi’l-fi‘l reîsine ve mes’elenin mazbata muharririne işbu komisyon a‘zâsını müttefikan tayin etmek hakkını bahşetmiştir.”

Meclis bi’l-fi‘l reîsi ve mes’elenin mazbata muharriri, sâbık Macaristan Başvekîli Kont Teleki’ye, İsveç sefîri Mösyö Af Wirsén’e ve Mîralay Belçikalı Paulis’e müracaat etdiler, bunlarda işbu vazîfeyi lûtfen kabul ederek komisyonu teşkîl zamanında 13 Teşrîn-i Sâni 1924 tarihinde Cenevre’de akd-ı ictimâ‘ etdiler. İşbu komisyonun o tarihinden beri olan fa‘âliyyetinin küçük bir hûlâsası ber-vech-i **(Orijinal Sayfa No:1)** zîr dir:

Komisyon derhâl Cem‘iyyet-i Akvâm kütûbı tarafından Türkiye, Irak hudûdu mes’elesi hakkında ihzâr olunan vesâiki kesb-i itlâ‘ etdi.

Lozan Konferansı’nın ve Cem‘iyyet-i Akvâm’ın zabıtnâmeleriyle İngiltere ve Türkiye Hükümetleri muhtıralarını tedkîk etdikden sonra komisyon mesaisi hudûd-ı esâsiyesini ihzâr etdi. Mahalline bi’l-azîme icrâ-ı tahkikat etmek ve mahallen mu‘tiyat-ı lazıme cem‘ ve telfik etmek mecbûreyetini hissetti.

Alâkadar her iki hükümet nezdinde tevsîk-i malûmat ile ba'zı mesâil-i mahsûsenin ta'mik-i lüzûmuna kâni oldu. Bu maksadla evvel emrde mezkûr hükümetlerle Londra'da ve Ankara'da şahsen temas etmek istedi. Komisyon Londra ve Ankara'dan geçerken bilâ ifâte vakt-i mahallen icrâ edecek tahkîkatdan evvel kendisine lazım olan malûmat-ı mütemmemeyi elde edebilmek için alâkadar hükümetlerin her birine Cenevre'den bir es'ile cedveli gönderildi.

Cenevre'den infikâk edilmezden evvel Mösyö Af Wirsén'in Komisyon riyâsetine ta'yîni tekarrur etdi.

Londra'ya vürûdunda komisyon hariciye ve müstemleke nâzırları tarafından kabul edildi. Bu her iki nezâretin mütehassıslarının da iştirâkıyla birçok ictimâ'lar ve mülakatlar vâki oldu. 25 Teşrîn-i Sâni tarihli ictimâ'de müstemleke nezâreti mensûbundan Mösyö Davidson komisyona beyân-ı hoş amedi etdikden sonra Cem'iyet-i Akvâm meclisinin bu komisyonu göndermek sûretiyle öteden beri İngiltere Hükümeti'nin bir plebisietden daha mü'esser olduğunu da'imâ kâni olduğu bir usûlü tercîh etmiş olduğundan dolayı hükümeti'nin hissetdiği memnuniyeti izhâr etdi.

Mösyö Davidson'un bu mülâhazası üzerine komisyon derhâl salâhiyetinin meclis tarafından tehdîd edilmediğini tasrîhen zikre lüzûm gördü. Yani meclis gerek bir plebisiet ve gerek muvafık göreceği her hangi bir usûlü tavsiye etmekte tamamıyla **(Orişinal Sayfa No:2)** serbest olduğunu beyân etti.

Mösyö Davidson bu îzâhâtdan dolayı komisyona teşekkür etti ve bir plebisitin arz edeceği müşkilât hakkında İngiltere Hükümeti'nin nokta-i nazarını bildirecek bir lâyiha göndermek fikrinde olduğunu söyledi. Gerek bu ve gerek bunu müte'akib akd edilen ictimâ'larda es'ile cedvelinde komisyon tarafından İngiltere Hükümetine karşı ileri sürülen muhtelif nukât birbirini müte'akib tedkîk edildi.

Nihâyet-ül-emr Cenevre'de evvelce ittihâz edilen karar mûcibince komisyon kendisine refâkat edecek ve mahalli mesainde yardım eyleyecek bir muavin a'zâ ta'yinini İngiltere Hükümeti'nden rica etdi.

Senenin son günleri zarfında komisyon İstanbul'a azîmet eyledi ve bu şehri Kânûn-i Sâni'nin üçünde terk ile Ankara'ya hareket eyledi.

Türkiye Cumhûriyeti erkânıyla teâtî efkâr esnasında Londra'da evvelce hudûs etmiş olan mes'eleye müşâbih bir hâdise hiçbir şüphe ve mugâlataya mahal bırakmayacak tarzda komisyonun salâhiyetlerini tasrîh etmek lüzûmunu meydana çıkardı. Bu salâhiyet mûcibince komisyon İngiltere ve Türkiye meddeayâtı hakkında ârzû ettiği usûl-u tahkîkatı ta'kîb etmekte ve gene mes'ele hakkında her hangi bir hatt-ı hudûdı velev bu hat her iki hükümet tarafından iddiâ olunan aksâyı hudûd arasında bile olsa- teklîf etmekte kendisini serbest bırakmakta idi. Fi'l-hâl şâyân-ı dikkat olduğu üzere Cenevre'den komisyon tarafından gönderilen es'ile cedveline verdiği cevabı îsâl için yazmış olduğu mektupda Türkiye Hariciye Vekâleti, davâsının esâs delâ'ilini tekrar telhîs ettikten sonra mütâlaât-ı atiyeyi ilâve etmiştir:

“Ârzû-yı ahâlinin izhâr edilmesinin, hall-i mes'ele için elzem olan bir amel esâs olarak ad olunmasına hükümetim kânidir ve komisyonun Musul vilayeti ahâlisi **(Original Sayfa No:3)** tarafından serbest bir sûrette izhâr olunan ârzû dâhilinde mes'elenin hali için Türk Hükümeti ve ahâlisinin ârzû-ı esâsiyesini nazar-ı dikkate alacağını ümit eyler.

Bir şark ahâlisinin tâli'nin ta'yîni zımnında büyük bir garb devletiyle bir şark-ı kurb Hükümeti arasında tehdâd eden az çok ehemmiyeti hâiz bir ihtilâf, Cem'iyet-i Akvâm meclisinin bidâyet tesisinden beri ilk defa olarak tevdi edilmiştir.

Şark ile garbın münasebat müstakbellerindeki samimiyet ve emniyet ve Cem'iyet-i Akvâm tarafından temsîl olunan yeni bir devreye şark ahâlisinin itimâd etmesi komisyonunuzun mes'eleyi layık vechle tedkîk ettikten sonra tervîh edeceği suret hâle vasi' mukayesede tâbi olacaktır.

Türkiye Cumhûriyeti Hükümeti komisyonunuzun dünyanın bu iki kısmı arasında mütekâbil bir havâyı itimâd tesisi gibi mesûd vakâya iştirâktan kalben memnuniyet hissedeceğine ve Musul vilayeti ahâlisinin serbestçe kendi mukadderâtlarını ta'yîn etmeleri husûsunu meclise tavsiye ederek hakkın galebesini te'mîn etmek isteyeceğine kânidir.

Uzun müzâkerâttan sonra komisyon, nokta-i nazarını Türk Hükümetine kabul ettirmeye muvaffak oldu. Komisyonun kezâlik Ankara Hükümeti'nde mesai ve tahkîkatında kendisine yardım etmek üzere lütfen bir muavin a'zâ tayin etmesini rica etti. Komisyon hareketinden az müddet evvel Diyârbakır havâlisindeki orduların müfettiş-i umûmiyesi Cevâd Paşa'nın muavin a'zâ intihâb eylediğini öğrendi. Mûmâ-ileyh, vazîfesine de yardım etmek üzere mütehasıslar da refâkat edecekti. Komisyon Konya'ya azîmet etti ve orada Türkiye Reîs-i Cumhûru Mustafa Kemal Paşa Hazretleri'nin huzuruna kabul edilmek şerefine nâil oldu.

Komisyon ba'de Şam ve Suriye sahrası tarîkiyle Bağdâd'a hareket ve 16 Kânûn-i Sâni 1925'te mahal mezkûre muvâsalat etti. **(Orişinal Sayfa No:4)**

Komisyon, Bağdâd'ta birkaç gün kalmak için kendisine vâki olan daveti kabul etti. Fi'l-hakîka komisyonun burada tevkifi sâbık Bağdâd ve Musul vilayetleri arasında mevcûd münasebet-i iktisâdiyeye dâir malûmat cem' etmek ve yeni Hükümetin idâre-i usûllerini ve siyâsî ve vaziyetini tedkîk nokta-i nazarından fâide bahş idi. Komisyon burada Türk muavin a'zâsıda dâhil olmak üzere İngiltere fevka'l-âde komiseri (Sir Hanry Dübes)'in misafiri olmuş ve diğerk Türk muavinleri ise şehrin diğerk bir kısmında iskân eylemişlerdir.

Fevka'l-âde komiser, komisyon nezdinde muavin a'zâ vazîfesini îfâ etmek üzere İngiltere Hükümeti tarafından tayin edilen (Mösyö Jardin)'i bize takdim etti. Mûmâ-ileyh Irak Hükümeti'nin mümessili olarak muavin sıfatıyla sâbık nâfia Sabih Bey refâkat ediyordu. Muvâsalatının ertesi günü fevka'l-âde komiser tarafından Kral Faysal'a takdim kılınmış ve Kral Faysal beyân-ı hoş âmediden sonra memleketinin hudûdları mes'elesi hakkındaki kendi nokta-i nazarını ve Hükümeti'nin nokta-i nazarını îzâh etmiştir.

Kral, bize beyân-ı hoş âmedi nutkunun metnini ve yazılmış bir muhtırayı resmen teblîğ eylemiştir.

Bu vesikada, Kral Faysal, Irak'ın iddiâ ve mutâlebedeki meşrûiyyet ve hakâniyeti îzâh ettikten sonra Arab akvâmının kadim medeniyetini ve mukaddemâ meşhur bir medeniyetin merkezi olan halifeler beldesinin eski şa'sa'alarını hatırlatıyordu. Mûmâ-ileyh ba'de Arab hareket mes'elesinin kısa bir tarihçesini

çizerek bu milletin, Harb-ı umûmî esnasında Düvel-i İtilâfiye'ye iltihak eylemek ve gasbları tard eylemek için kendisine arz edilen fırsatı kaçırmamak için nasıl bilâ tereddüt hareket ettiğini ve mütâreke akdinin imzasını müte'akib Türklerin Irak hudûdlarının şimâline çekildiklerini ve Basra, Bağdâd ve Musul vilayetlerinde bir İngiltere işgâl askerinin tesis ettiğini îzâh ediyordu. Bu **(Orijinal Sayfa No:5)** işgâlden bir az sonra İngiltere Hükümeti parlamentoda vâki beyânatından Arab milletine verdiği vaa'di incaz etmek ve Irak'ta bir hükümet-i milliye tesis etmek niyetinde bulunduğunu söyledi, bu hükümet dört seneden beri fi'l-hâl mevcûd olup tahakkuk eden terrakkiyât İngiltere Hükümetini hâiz olduğu mandayı bir ittifâk muâhedenâmesine tebdîle sevk etmiştir. Hükümet-i mezkûrenin Cem'ıyyet-i Akvâm nezdindeki mümessili Irak'ın yakın bir zamanda kendi kendini idâre edebileceğini ve Cem'ıyyet-i Akvâma kabulünü talep edeceğini söylememişti.

Kral, idâre-i hâzıra ile Türkler zamanındaki idâre arasındaki farkın komisyon tarafından takdir edildiğine şüphesi olmadığını beyân ve bütün tebaasının adâlet ve medeni ve dini müsâvatı üzerine müesses olan kraliyetinin kavî bir sulhu sukûneden istifâde etmekten başka bir şeyi talep etmediğini ve kendisine müstekar mevcûdiyet temîn edebilecek hudûdlara mülkiyeti tasdîk olduğu takdirde bütün genç âzimiyle tâbi servetlerinin inkişâfına hasr-ı mesai edeceğini kayd etmektedir.

Bu münasebetle, ziraate üç milyon dönüm (Âkar) ilâve edecek olan Diyale ve Fırat vadilerinin ırvâ ve iska projelerini zikr ile Kiğrı ve Kerkük tarafıyla Bağdad'dan Musul'a temdîd edilen şimendüfer hattının inşaatının hitâm bulmak üzere olduğunu ve bundan mâadâ Hükümetinin, havza-ı kraliyetinde mevcûd petrol nevâhîsinin işletilmesi için bir mukâvele akd etmek üzere olduğunu yazıyordu.

Irak'ın Türkiye ile münasebat müstakbelesi bahsine gelince Kral Faysal, milletin komşuları hakkında hissiyât-ı dostane ile mütehassıs olduğunu te'yid ediyor ve "Biz Türk milletine hürmet ederiz" "onun refâh ve saâdetini temenni ederiz; bununla beraber, biz bütün beşeriyetin nef'ine hâdim olabilmek için kendi menâbi'mizin inkişâf ve istismârı ile ve kendi sâi'mizle bi'z-zât sulh ve emniyet içinde yaşamak amelindeyiz. Bunun için memleketimiz tecâvüzden masûn ve bir

göl layenfekk **(Orijinal Sayfa No:6)** halinde bulunmalı ve bizi bütün tecâvüzata karşı sıyânet edebilecek bir hudûda mâlik olmalıyız.

Bu bizim için bir hayat ve memât mes'elesidir. "Komisyonun, mes'eleyi ırkı, coğrafi, iktisâdi veya sevk-ül-ceyşî bütün nokta-i nazarından tedkîk edince Irak'ı hudûd tâbiyesinden ayırmanın memleket âtisine indirilmiş mühlik bir darbe olacağı neticesine vâsıl olacağını Kral hatrına getirmiyordu. Bu nota şu sûretle hitâm buluyordu.

Irak'ta müstakar bir Hükümetin tersini takviyesi, hatta mevcûdiyeti statûkonun muhâfazasına vâbestedir. Musul Irak'dan ayrılıp da bir ecnebî Hükümetin idâresine verilirse Bağdâd'da hiçbir Hükümetin kendini idâre edemeyeceğine gerek iktisâdi, gerek sevk-ül-ceyşî sebepler dolayısıyla kanım. Bundan başka Musul'suz Irak milletinin mevcûdiyeti bile imkânsız olacaktır. Türk milletinin zihniyetini, intişâr-ı fûtûhât ârzûsunu bildiğim için yine kanım ki sulhun idâmesi için kuvvetli bir ordu teşkîl lazım gelir; hâlbuki Musul Irak'tan ayrılacak olursa bu askeri toplamak 'adimü-l imkân olacaktır.

"Memleket mütemadiyen ânârşî ve istilâ tehlikelerine mütemadiyen maruz kalırsa ecnebî sermâyeler nasıl celb edilebilir? Bunun için temîn ederim ki gövdeye göre baş ne ise Bağdâd'a görede Musul odur ve zâhiren yalnız Irak'la Türkiye'nin hudûdları mevzû-i bahs olduğu halde ortada dönen bütün memleketimin istikbâli mes'elesidir. Binâenaleyh dört milyon nüfusun saâdet ve refâhı sizin elinizdedir. Komisyon herhangi bir sebep dolayısıyla Cem'iyet-i Akvâma Irak'ın şimdiki hudûdları üzerinde bir tadilat yapmayı teklîf edecek olursa bütün Irak arazisi için birini teşkîlat-ı siyasîye intihâb ve ona bu milletin atûsine müteallik mes'uliyeti tevcih keyfiyetlerini de Cem'iyete tavsiyeye mecbur olduğu mütalaasındayım."

Komisyon, İngiliz mümessilliğinde fevka'l-âde komiserininde **(Orijinal Sayfa No:7)** hazır bulunduğu halde hemen o gün bir ictimâ' akd etti; bu celsede vuku' bulan bir hâdise mesaiye ibtidârın on beş gün kadar te'hîr edilmesine sebep oldu. Sir Hanri Dübes bize Türk mütehassıslar arasında Nazım Bey ve Fettâh Bey isminde Irak tebaasından oldukları halde memleketlerinin bugünkü hükûmetine muhasım bulunan iki kişinin bulunduğunu beyân etti. Biri için evvelce bir tevkif

müzekkere ihzâr edilmiş olan bu iki şahs firâra mecbûr olmuşlar ve şimdi memleketlerine girmek ve belkide muâfiyet diplomatikileri himâyesinde ordunun sulh ve sükûnetini ihlâl edecek mahiyette harekete tevessül etmek için komisyonun Irak'ta bulunmasından istifâde ediyorlardı. Şerâit-i hazıra dâhilinde galeyânları pek tâbi olan vatanperverler ve milliyetçilerin onları tehdîd etmiş olmaları da işin ehemniyetini teşdîd ediyor. Fevka'l-âde komiser beyânatına hâtim verirken bu iki mütehassısın tardını talep etti.

Komisyon a'zâsı Sir Hanri Dübes'in bu fikrine iştirâkı mecbûri telakkî etmediler. Türk Hükümeti tarafından Irak me'muri nazarında maznun ve böyle olduğu için huzurlarıyla komisyonun vazîfesini ta'sib edecek mütehassıslar tayin edilmiş olmasına teessüf etmekle beraber mevzû-i bahs iki mütehasssının Musul'lu olduklarını ve hudûdlar mes'elesi tamamıyla hal edilmeden Irak Devleti tebaasından add edilemeyeceklerini ihtâr ettiler.

Türk muavin, a'zâ-yı hâdiseden haberdâr etti ve hükümet metbûasının mütehassıs tayin etmek için böyle kimseleri intihâb etmiş olmasından mütevellid hayretimizi kendisinden gizlemedik. Mâmafih arz ettiğimiz sebepler dolayısıyla Hükümeti vâsıtasıyla mütehasssılarının tebdîli hakkında Cevâd Paşa üzerinde hiçbir te'sîr icrâsına lüzûm görmedik.

Bu esnada Türk muavin a'zâ mütahasssılarının ve yâverinin müstahkem bir ordugâha haps edilmiş olduklarını **(Orişinal Sayfa No:8)** ve nezâret altında bulundurulduklarını haber verdi.

Komisyon derhâl böyle bir muamelede görülen haksızlık üzerine fevka'l-âde komiserin nazar-ı dikkatini celb etti.

Mahallî vak'aya gitmememizi münasib gördük ve fi'l- hakîka Türk heyet-i murahasasının, şimdiden birkaç kilometre ötede ve tel örgülerle muhâta askeri barakalara yerleştirilmiş olduğunu re'y-el-ayn gördük fevka'l-âde komiser nezdindeki şiddetli müdâhelemizle Türk mütehasssılarını mümessilin binâsına muttasıl dâirelerine nakl ettirmeye muvaffak olduk; diğeri cihetten Türk mütehasssılarının şehre gitmeyecekleri hakkında Sir Hanri Düpes'e temînât verdik. Bağdâd şehrinin husûs-i şerâitini nazar-ı itibâra alarak, tedâbirin şâyân kabul olduğunu düşündük. Fakat münâzaun-fih memlekete gider gitmez Türk

heyeti murahhasasına tam bir serbesti harekât verilmesi husûsunda ısrar edeceğimizi beyân ettik.

Bu hâdisenin birinci safhası, Bağdâd'ta ber-vech-i zîr notayı İngiliz fevka'l-âde komiseri ile Türk muavin a'zâya irsâl etmemizle hitâme erdi.

“...Fevka'l-âde komiser hazretlerinin cevabı ile Cevâd Paşa hazretlerinin teşebbüsâtı komisyona âtideki mülâhazatı telkîn etmiştir:

Evvelâ – Komisyon Türkiye Cumhûriyeti Hükümeti'nin Cem'ıyyet-i Akvâm nezdine gönderdiği muavin a'zâya yakın bir mâzideki fa'âliyyet siyasîlerine nazaran bu kadar nazik vazîfeler için, hiç değilse, münasib olmayan kimseler terfîk etmesinden mütevellid teessüfâtını tekrar izhâr eder. Bu zevâtın İstanbul Konferans zabt-nâmelerinde isimleri tasrîh edilerek zikr edilmesi keyfiyeti bile komisyonun mesaini ta'sib edecek mahiyette müşkilât ve ihtilâtatı tahmin ettirebilirdi.

Sâniyen–Komisyon, münâzaun-fih mıntıkanın haricinde bulunduğu müddetçe Türk muavin a'zânın ve refîka mesaisinin **(Orijinal Sayfa No:9)** masûniyet şahsiyelerinin temini için ittihâzı lazım geldiği me'murin mes'ûle tarafından söylenen tedâbire mümane'et edemeyeceği mütalaasındadır.

Sâlisen, bununla beraber komisyon düşünüyor ki Musul'a veya münâzaun-fih hıttanın diğer bir noktasına gittiği zaman hükümet metbû'asının tezini komisyon nezdinde istediği gibi müdafaa edebilmesi için Türk muavin a'zânın tam bir serbestiye mâlik bulunması lazımdır. Binâenaleyh mütehassıslarının ve hizmetine almaya münasib gördüğü kimselerin mu'avenetinden herhangi bir zaman istifâde edebilmelidir. Bu şerâitin icrâ edilebilmesi için mütehassısların tam bir serbesti harekâta mâlik olmaları lazım geldiği âşikârdır. Komisyon Cevâd Paşa ile müşavere ettikten sonra kendisine refâkat eden kimselerin emniyet-i şahsiyesini te'mîn için lazım gelen tedâbirin ittihâzı husûsunda memurin mahallîyle ile anlaşmak salâhiyetini muhâfaza etmiştir.

Komisyon, vazîfesini ifâ ederken zuhûr edecek dâhilî ve tâli her nev' müşkilâtın komisyona mevdu' tahkîkatın hüsn-î sûretle cereyânına ibras mazeret edeceğini tarafın aliyyen te'mîl buyurdular kanâatindedir. Komisyon ümit eder ki

iki hükümet, aradaki ihtilâfın bir an evvel halini te'hîr edecek kararlar ittihâzına lüzûm görmekten komisyonu vakâyâ için ellerinden geleni derîğ buyurmayacaklardır.

Bağdâd'da bulunduğu müddet zarfında komisyon, Irak Hükümeti'nin daveti üzerine birçok nezâretleri, mekteb-i harbiyeyi, hastahâneleri, terbiye-i müesseselerini, ziraat mekteplerini ziyaret ve muhtelif heyet murahassalarını kabul etti. Bağdad ve civârı ile şimâl mıntıkâları arasındaki ticaret cereyânı hakkında malûmat edinmek üzere çarşılara, buğday ve hattâb depolarıyla şehrin merkez ticariyesine gitti. Eski Musul ve Bağdâd vilayetlerinin birbirlerine iktisâden merbût olduklarını re'y-el-ayn müşâhadeye çalıştı. **(Orişinal Sayfa No:10)** Gümrük ihsâ'ıyyât cedvellerini husûsi bir dikkatle mütalaa ile muhârebeden evvel konsoloslar tarafından yazılmış raporları aradı ve memleketin vaziyeti iktisâdiyediyesi hakkında cem-i vesâik edindi.

Komisyon Musul güzergâhının bir kısmını da, Türk Hükümeti tarafından hudûd olarak teklîf edilen cebel hemrîn'i ta'kîb eden şergât şümendüferiyle gitti. Komisyon Musul'a 27 Kânûn-i Sâni de ba'de'l-zevâl vâsıl olarak Kral Faysal'ın Musul'dan geçtiğı zaman kendisine tahsis edilmekte olan şehre yakın büyük bir eve yerleşti.

Şehre muvâsalatımızı müte'akib, Kont Teleki hülâsasını ber-vech-i zîr kayd ettiğimiz bir muhtırada nakl edilmiş olan iki bir mü'ellim hâdisi vuku' buldu. Komisyonun Musul'a muvâsalatı günü olan 27 Kânûn-ı sâni de Mösyö de Ruddulo ve Mösyö Şarrer refâkatında, şehirde gezmek ârzû ettim. Evimizden çıkarken elbise-i resmîyesini libâs olan Cevâd Paşa bana refâkatını teklîf etti. Bu elbise-i resmîyenin halk üzerinde icrâ edeceği te'sîri görmek istediğimden Paşanın bu teklîfini kemâl-i memnuniyetle kabul ettim. Sokağa çıkmış ve polis me'muri bizi ta'kibe başlamamıştı ki Arab olduklarını zan ettiğim otuz kadar şahs Paşa'nın etrafını alarak ellerini öptüler ve bir taraftan "*Yaşasın Türkiye*" nidâları yükseliyordu. Arkamızda kalabalık artı; iki yüz kişi kadar olmuşlardı ve bağrıışmalarda tezâyüd ediyordu. Kışlalar önünden geçerken birkaç polis memuri müdâhele edip halkı dağıtmaya çalıştılar.

Çarşının önüne geldiğimiz zaman biri İngiliz olan üç polis zâbıtı bize mülâkî oldular. Etrafımızdaki kalabalık çarşı önünde bulunan kimselerinde iltihakıyla daha çoğaldı. Paşa yeniden birçok alkış sedâları ve muhabbetkârâne nümayişlere hedef oldu. Bu kalabalık oldukça **(Orişinal Sayfa No:11)** muhtelif anâsırdan müteşekkıl gibi görünüyordu. Bir kısmı temiz giyinmişti. Bir kısmı da içlerine çocuklar, karışmış dilencilere benziyordu. Polis memurları halkı dağıtmak için tekrar gayret ettiler. Halk ta bunların emrine tebaiyyet eder gibi oldu. Tam o sırada arkamızda iki polis me'murinin bastonla işe müdâhele ettiğini ve bunlardan birinin çarşıdaki dükkânlardan birine ilticâ eden orta yaşlı bir adamın üzerine hücum ederek döğdüğünü gözümüzle gördük. Şiddetle müdâhele etmek istiyordum. Bir zâbıta çağırıttım ve kendisine dedim ki "Cem'ıyyet-i Akvâm meclisi a'zâsından birinin muvacehesinde adam dövmeğten sizi men' ederim".

Belediye doğru yolumuza devam ederken arkamızdan da'imâ mütezâyid bir halk ta'kîb ediyordu. Ve bu halkı polisler durdurmak istiyordu. Belediyenin karşısındaki Irak Milli Kulübe'nin önüne gelince mukâbil tezâhürâte şahit olduk Irak bayrağı renklerindeki rozetleri ile talebe Kral Faysal'ı alkışlıyorlardı. Da'imâ halk tarafından ta'kip edilerek ve etrafımızda polisler bulunduğı halde ikâmetgâhımıza avdet ettik.

Bu hâdisenin ertesı günü sabahı Musul mutasarrıfı yanına İngiliz idâri müfettişi Binbaşlı Lloyd olduğı halde komisyona müracaat etti. Bunlar müfrit halk muhîtlerinin da'imâ mütezâyiden izhâr ettikleri asabiyet dolayısıyla Türk heyeti murahasasının şahs-ı masûniyetini temîn için bir zâbıta tertîbâtı vücûda getirmek mecbûriyetinde bulunduklarını beyân ettiler. Bu maksatla tedâbir-i âtiyeyi teklîf ettiler.

1-Türk a'zâ-yı mu'avenesi ve rüfekası sokağı çıkmazdan bir saat evvel me'murin belediyeyi haberdâr edecek ve gitmek ârzû ettikleri yeri tasrîh edecekler ve kendilerine polis refâkat edecek;

2- Askeri üniforma ile çıkmaması Cevâd Paşa'dan ricâ edilecek; **(Orişinal Sayfa No:12)**

3- Türk murahasaları asayiş-i umûmîyeyi ihlâl edecek mahiyette fa'âliyyet-i siyasîyede bulunmaması için memurini hükümet tarafından ittihâd-ı

tedâbir olunacaktır. Komisyon Türk mütehassıslarının serbestîsi hareketlerini te'mîn etmek endişesiyle Musul memurini tarafından teklîf edilen şerâitini kabul edemeyeceğini bildirdi. Derhâl bir nota yazılarak idari müfettişe ve mutasarrıfa gönderildi.

İş bu notanın muhteviyatı ber-vech-i zîrdır:

1- Türk murahhasalarının arkalarında resmi polis olmamak şartıyla tamamıyla serbest bir tarzda gezip dolaşabilmelerini talep ediyoruz. Türk muavini a'zâsı komisyona kendi şahitlerini takdim edebilmelidir. Velevki bunlar hâfiyen istimâ' edilmelerini ârzû ile etmiş olsalar;

2- Türk heyeti murahhasasının emniyet-i te'mîn belediyesidir. Biz ancak o heyetin gizli bir sûrette ve halkın nazarında tezâhür etmeyecek tedâbir ile himâye edilmesini kabul edebiliriz;

3- Bu nukât husûsunda tatmin edilmedikçe komisyon tahkîkata başlamayacaktır.

Mutasarrıf ve İngiliz müfettişi notamızı alınca memurini merkeziden talimat almadıkça cevap veremeyeceklerini bildirdiler. Fevka'l-âde komiser telgrafı cevabında mutalabatımızın muhakkak olduğunu teslim etmekle beraber Türk heyeti murahhasası a'zâsına karşı ifal mütecâvizanede bulunulursa hiçbir mes'uliyet kabul edemeyeceğini İngiltere ve Irak hükümetleri namına beyân etti.

Aynı zamanda Irak memuriyetinin tavır ve hareketine karşı Ankara'danda şiddetli bir protesto nâme geliyordu. Türk Hükümeti, hükümet-i şâgilenin Türk murahhasalarının emniyetinden mes'ûl olduğunu beyân ediyordu. Türk Hükümeti'nin yine o tarzda bir protesto nâmesinide bize Cem'iyet-i Akvâm kâtibi umûmîliği vâsıtasıyla gönderiliyordu. O zaman Cenevre'ye uzun bir telgraf göndererek Türk murahhasalarının az **(Orişinal Sayfa No:13)** münasib bir tarzda intihâb edilmiş olmalarından dolayı tehdâdüs iden vaziyetin tarihçesini yaptık. Ve cevabımızın bir suretini de aynı zamanda Ankara'ya gönderiyor ve mademki Bağdâd'tan teklîf edilen tedâbir-i tehaffuzî şâyân kabul görmüyorlardı. Artık Irak me'murinin mes'uliyeti hususunda ısrar etmenin biraz müşkül olduğunu bildiriyorduk.

Musul'da komisyonun vaziyeti gittikçe kesb-i nezaket ediyordu. Türkiye lehinde tezâhürâtta bulunmuş olan kimselerin taht-ı tevkif e alındıklarına mütala' olduk bizzat komisyon heyeti dahi mütemadi bir nezâret ve tarassud altında idi. Komisyonun bulunduğu binanın her iki müdahilindede vücuda getirilen polis karakolları a'zâ ve kâtiplerin gidip gelmelerini kayd ediyor ve derhâl merkeze telefonla haber veriyordu bu şerâit dâhilinde komisyon a'zâsı bi-taraf sûrette tahkikat yapılmasının âdem-i imkânına hükm etti. Türk ve İngiliz a'zâ-yı mu'avenesini bu vaziyeti temâdi ittikçe mesaine başlamayacağından haberdâr kıldı.

İşte bunun üzerine Ankara Hükümeti ile telgrafla bir muhâbere kapısı açıldı fakat komisyonun teklîfâtına sârih bir cevap verilmediğinden cevap-ı kat'ie intizâren Cevâd Paşa'nın ki bu mes'elede komisyonun mesaisini teshîl için elinden geleni yapmıştır. Kendi heyet-i murahhasasının mes'uliyet-i emniyetini deruhde etmesi ve heyet-i murahhasasının serbesti mesaine izzet-i nefesine ve şerefine irâs-ı hâlel edilmedikçe bazı himâye ve muhâfaza tedâbir hâfiyesini kabul eylemesi tekrarr etti.

Ankara'nın iki gün sonra vürûd eden cevabı yine mes'uliyet mes'elesi husûsunda kâfi derecede sârih olmadığından muhâbere teâtîsine suret-i kat'iyede nihâyet veren ber-vech-i zîr bir telgrafnameyi gönderdik.

Musul 8 Şubat 1925

Ankara Umûr-ı Hariciye Vekâleti'ne.-T.3

6 Şubat tarihli ve Cevâd Paşa nokta-i nazarının Türk Hükümeti'nin de nokta-i nazarı olduğunu bildiren telgrafnâmeleri geri **(Original Sayfa No:14)** aldık. Bundan, Cevâd Paşa'dan istediğimiz ve onunda bize 5 Şubat'ta verdiği sûret-i âfîde muharrer beyânatı Türk Hükümeti'nin kabul ettiği neticesini çıkarıyoruz. Ankara Hükümeti'nden sorduğunuz su'âle istimâ' cevap gelinceye kadar Türk heyeti murahhasasının sûikaslara karşı şahsi emniyetleri mes'uliyetini deruhde ettiğimi kendi namıma ve Hükümetim namına beyân ediyorum. Fevka'l-âde komiser tarafından teklîf edilen ve hakkaniyetle tatbîk ediliyorsa Türk heyeti murahhasasının şeref ve haysiyetini haleldâr etmeyecek olan vazîfesinin ifâsına mani' olmayacak himâye ve muhâfaza tedâbir hikâyesini

kabul ettiğimi beyân ederim. (imza) Cevâd Paşa, Mü'telifâne tarzı hareketiyle a'zâ-yı mu'avene ile birlikte tahkîkata devam etmemi müsa'id kılan Ankara Hükümeti'ne komisyon teşekkür eder. De Virsen

Bağdâd'a 16 Kânûn-i Sâni'de vâsıl olmuş bulunan komisyon bugüne kadar ne 5 Şubat mesaisine başlayabilmiş nede onların sûret-i ifâsını tesbit edebilmişti. A'zâ-yı mu'avene bu hâdisenin istimâ' bir sûrette halinden evvel hiçbir heyeti kabul edemeyeceğini ve hiçbir şahit istimâ' edemeyeceğini bidirdiği için komisyon her türlü fa'aliyeti resmiyeden ictinâb ediyordu. Mamâfih bu fâsıla zamanında komisyon a'zâsı husûsu ve sanki mütenekkiren halkın hissiyatına doğru gitmeye başlamışlardı. Vilayet dâhilinde seyâhat ve tahkîkatın sûret-i icrâsı husûsunda itilâf etmişlerdi. Bulundukları yer hakkında umûmî malûmat-ı evveliyeye toplamak üzere çarşıları şehrin muhtelif mahallelerini olduğu gibi hapishaneyi de ziyaret etmilerdi.

Memleket hakkındaki malûmat ve tecrübeleri pek sârih olan zevâtı da refâkatlarına kimseyi almadan ziyaret ettiler bu sûretle ve her iki tarafında muhtemel propaganda ve tazyîklerine meydan vermeden vaziyet hakkında umûmî bir malûmat elde edebildiler.

Tahkikât-ı resmiye başlayınca bu tahkîkat müşteriken her **(Orijinal Sayfa No:15)** üç komisyon a'zâsı tarafından icrâ edildi su'âlerini memurini mahalliyyeye siyasî komitelerde tabib, avukat gibi mesleklü nicelerine tahdîd etmedi fakat bu tahkîkatı ahâlinin her sınıfına teşmîl etti. Bundan mâadâ her iki a'zâ-yı mu'avene dahi komisyonca dinletmek istedikleri şahitlerin bir listesini vermeye davet edildi.

Bu sûretle komisyon bilumum halkın ve az çok şâyânı ehemniyet bilumum şahsiyetlerin istimâ' edilmesini te'mîn edecek bir tarzda tahkîkatı tedricen irdeletti. İsticvâbât esnasında ta'kîb olunan usûlü tasrîh etmek için Musul şehri muhtelif lonca ve Cem'iyetleri mümessilleri muvacehesinde komisyon reîsi tarafından îrâd olunan ve komisyonun programını muhtevi olan nutku zikr etmeyi fâideli buluyoruz.

“Ziyaretimizden dolayı halisâne teşekkür ederiz. Komisyon hudûd mes'elesi hakkında tamamıyla bi-tarafane bir tahkîkat yapmak için gelmiştir yalnız ahâlinin saâdet-i hakikiyesini temîn etmek ârzûsunu kendisine ve haberi ittihâz edecektir

diğer taraftan komisyon vazîfesini tarafgîrden teshîl edilmesine müntezardır ve her iki taraftan izhâr olunan ârzûların kendisine bir hürriyet-nâme dâhilinde misâl edilmesini ârzû eder komisyon hangisi olursa olsun zulm ve eziyet muhtemele dolayısıyla idâreye dâir tahminlerin makûsi edayı şahâdet edecek şahısların memleket için mûcib olacakları netâic-i vahîme üzerine nazar-ı dikkatinizi celb eder ahâlinin arasında sükûnetin devamı için her şeyi yapacağımızı ve siyasetle hiçbir alışverişi olmayan gençliğin sükûn ve istirâhatı teshîl edecek mahiyette olmayan fâidesiz nümayişlerden içtinâb edeceğini ümit ediyor.

En mühim şahsiyetler bütün komisyon tarafından istimâ' edildiler hâlbuki diğerleri üç murahhasadan herhangi biri tarafından ayrı ayrı istimâ' edildiler bu sûretle **(Orişinal Sayfa No:16)** büyük bir mîkdarda şehadet toplandı ve Musul şehrine gelince komisyonun mümkün olduğı kadar mükemmel bir istişâre ile harekete muvaffak olduğunu söylemek mübalağa olmayacaktır.

Türk Hükümeti müdafaa ettiğı davâya esâs olarak alâkadar ahâlinin efkârına müracaatı vaz' ettiğinden ve İngiltere Hükümeti de bu amelin ehemniyeti üzerinde kezâlik ısrar ettiğinden komisyon ahâlinin ârzûlarından en vasi' ve en amîk bir tarzda mâlumatdar olmağa çalıştı. Türkiye mi yahut Irak mı tarzında sormağa mecbûr olduğumuz su'âlin vahîm müşkilâtı mûcib olmağla müsa'id olduğunun daha ilk zamanlarda farkına vardık. O derecedeki muhatablarımız tarafından manda usûl idâresine ve İngiltere ile Irak arasında münakid mukâvelenâmeden mütevellid teşkîlat-ı esâsiye üzerine İsticvâbâtımızı icrâ etmeğe sevk eyledik.

Bu müşkilat bazı su'âllerimizin şekline karşı protestoyu muhtevi olarak Irak başvekîlinden bir telgraf ahz ettiğimiz zaman bize daha bedîhi göründü. Cevabımızda hakkımızı edâ ettik ve memleketin istikbâli ile alâkadar bütün mesâil üzerinde fa'âliyyetlerimize hiçbir sekte îrâs edilmeksizin tahkîkat-ı amîkede bulunmak vazîfemizi te'yid ettik.

Usûl-i tahkîkatımızın terbiyeyi siyasîye henüz pek ibtidâi olan ve nezdinde vasi' probaganda icrâ edilmiş bulunan bir halk nezdinde efkâr bi't-tâb' fevka'lâde bir netice-i mûcib olacağı bedîhi olduğunu burada tekrar etmek istiyoruz.

Bâlâda nakl olunan hâdiselerle esâsen te'hîr etmiş olan işleri ta'cil etmek için münâzaun-fih arazinin aksâm-ı baîdesindeki tahkîkatın tâlî komisyonlar

tarafından aynı zamanda icrâsı kararlaştırıldı. icrâ edilecek İsticvâbât usûlüne nazaran bunun üç komiser arasındaki itilâftan daha tâbi görüldüğü Musul'da ilk çalışmalar esnasında tamamıyla isbat edilmişti. Bundan başka müctemi' komisyonun huzurunda **(Orişinal Sayfa No:17)** bulundukları zaman cevaplarında dûçâr-ı müşkilât olan bazı şahitlerin husûsi bir mukalemenin az korkutucu muhâtinden kesb-i emniyet ettiklerini birçok defalar müşahide etmiştik. Ve'l-hâsıl bu usûl-i muhâkeme polisin ifşâ-ı sır hakkındaki cesareti kırmak fâidesini mûcib idi. hâlbuki ani gaybûbetimiz şehirde efkârın teskînine müsaade bahş edecek bir te'sîr hâiz olacak idi.

Vesâit münâkalenin rahatsızlığı ve ikâmetgâh bulabilmek için çektiğimiz müşkilât nazar-ı dikkate alınırsa komisyonun müctemian tebdîl-i mekân etmesi komisyonun ikâmet çok temeddüd ve tahkîkatını te'hîr etmesi ve hatta bazı havâlinin ziyaretini gayri mümkün kılması neticesine mûncer olacak idi.

İngiliz ve Türk a'zâ-yı mu'avenesinin mevcûdiyetine gelince bu husûsta onların mu'avenetlerine mürâcaat edip etmemek hakkı komisyonuna aitti. Binâenaleyh hiçbir müşkilât zuhûr etmeyecek idi. Zira dört Türk mütehasssının muhtelif havâliye tanıdıklarını nazaran tâlî komisyonlara tevezzi' derpîş edilmiş idi. hâlbuki İngiliz ve Irak hükümetleri Mahallîne ikâmet eden müfettiş ve me'murlara mâlik idiler.

Komisyonun bu kararı a'zâ-yı mu'aveneye teblîğ edilir edilmez Mösyö Jardin'den bervech-i âtî notayı aldık:

Reîsle İngiliz a'zâ-yı mu'avenesi arasında vâki' bir muhavere-den komisyondan bir kısmının gelecek pazardan itibâren İngiliz ve Türk mümessillerinin refakatında olarak memlekette bir seyahat icrâ edeceği anlaşıyor. İngiliz a'zâ-yı mu'avenesi bu heyetin vücuh-ı azîmetinin gizli tutulacağını anladığını zan ediyor.

İngiliz a'zâ-yı mu'avenesi mevcûd yeni şiddetli bir galeyân-ı siyasîye sebebiyet veren komisyonun her iki kısmı mümessillerinin iştirâklarıyla hiçbir hatt-ı hareket ve istintâk usûlü tesbit edilmeden evvel icrâ edeceği bir seyahatin memlekette intizâm ve asayiş üzerine mahallîn bir aks te'sîr icrâ edeceğini takdir ediyor. **(Orişinal Sayfa No:18)**

İngiltere ve Irak Hükümetleri memleket dâhilindeki asayiştan mes'ûl olduklarından İngiliz a'zâ-yı mu'avenesi mes'elenin salâhiyeti hudûdunu tecâvüz ettiğini ve bu andan itibâren Irak fevka'l-âde komiserine bildirmek ve ta'limatına intizâr etmek mecbûriyetinde bulunduğunu beyân ediyor.

İngiliz a'zâ-yı mu'avenesi her tâlî komisyona emniyetini te'mîn için bir polis müfrezesi terfîk lüzûmunu hasr ettiğini şifâhen bildirdi ve bunun için her birinin mukaddemâ vech-i hareketini öğrenmenin elzem olduğunu söyledi. bîtarafâne bir tahkîkatı gayri mümkün kılmak neticesine müncer olacak olan bu ârzûya karşı komiserler itiraz ettiler. Mösyö Jardin kâfi miktarda himâye edilmeden tâlî komisyonların hareketine müsâ'ade etmek mes'uliyetini şahsen deruhde edemeyeceğini söyledi ve ertesi günü muvâsalat edeceğini ihbâr eylediği Sir Hanri Dübes'e mes'eleyi bildirmeden hiçbir karar ittihâz etmemelerini komiserlerden rica etti.

8 Şubatta fevka'l-âde komiser Bağdâd'tan vâsıl oldu ve katipleride dâhil olduğu halde komisyon a'zâlarının mevcûd bulunduğu bir celse akd olundu ve Sir Hanri Dübes'in talebi üzerine İngiliz ve Türk a'zâ-yı mu'avenesinin her ikisinin de meclise davet olundu.

Sir (Hanri Dübes) komisyonun usûlü tahkîkatı hakkında vuku' gelen ihtilâfatı hal etmek için Musul'a geldiğini beyân etmiştir. Evvel emirde a'zâ-yı mu'avenesi ile erbâb-ı vukûf ve ihtisâsdan olan zevâtın rollerinin tesbiti taleb ve işbu zevât yalnız tercüman sıfatıyla komisyona mu'avenet edip etmeyeceklerini su'âl eylemiştir. A'zâ-yı mu'avenesinin vazîfesi malûmat-ı müfideyi komisyona i'tâ eylemek için komisyonun emrine âmâde olmaktan ve erbâb-ı vukûf ve ihtisâstan olan zevât vazîfesi ise a'zâ-yı mu'aveneye mu'avenet etmekten ibaret bulunduğunu reîs cevaben dermeyan eylemiştir. Mâmafihi komisyon vesâiki tesbit etmek husûsunda **(Orijinal Sayfa No:19)** bununla beraber komisyon herhangi bir vâsıta-ı tebeyyüniyeye müracaat hakkını hâiz olduğundan bunları doğrudan doğruya istihdâm etmek salâhiyet kamilesine hâizdir. Başlıca vazîfelerinden olduğu mülahazası derpîş edilmeksizin bunları tercüman olarak kullanması da ihtimâl haricinde değildir. Fevka'l-âde komiser bu ciheti beyândan sonra Türk a'zâ-yı mu'avenesi ile mu'idinin masuniyet şahısları mes'elesine rucû etti Türk lehtarı olan tarafın Cevâd Paşa'ya her yerde refâkat etmek üzere mesalih

muhâfızlar teşkîl ettiği hakkında komisyona heberler gelmişti. İfal ve harekât-ı iğtişası ve kargaşalıklara sebebiyet verilecek olan bu muhafızları polisin tevkif e teşebbüs etmesi îcâb ederdi reîs ile komiserler Irak lehine icrâ nümayiş eden kesânî polisin şimdiye kadar tevkif ten imtina ettiği kuvvet ve salâhiyet kamilesini bir tarafına isti'mâl eylemediği ve bu halk komisyonun huzurunda cereyan eden bazı tezâhürâtın bunun tarafından müsâmaha ve belkide teshîl edildiği zannı hâsıl eylediği noktasına celb nazar-ı dikkat etmişlerdir.

Kont (Teleki), gözünün önünde cereyan etmiş olan fena ve sert mu'âmelelere karşı yalnız kendisinin protesto ile iktifâ etmesinin polisin saîr malûmat ve harekâtını tasvib eylediği manasına delâlet eylemediğini ilaveten dermiyân eylemiştir.

Fevka'l-âde komiser Musul ahâlisinin bir te'sîr harici ile harekete gelmek husûsundaki kabiliyetini tahattur ettirerek bu kabil nümayişlerin ba'demâ komisyonu iz'âc etmeyeceği ümidini izhâr eylemiştir. Reîs, bu nümayişlerin komisyonu iz'âc ettiğinden dolayı değil lakin bil-akis fikirlerle mulem bir te'sîr tevellüd eylediğinden nâşî şâyân-ı teessüf olduğunu cevaben bildirmiştir.

Sir (Hanri Düpes) komisyon tarafından Musul'da icrâ edilen tahkîkatın tarz ve şekli itibâriyle mıntika-i münâzaun-fihdeki Britanya ve Irak hükm ve nüfuzuna bi'l-zarûr **(Orişinal Sayfa No:20)** büyük bir zarar îkânı bâdî olacağını komisyonun tasdîk eyleyeceği ümidinde bulunduğunu söyledi fi-l hakika komisyon tarafından şahitlerin ekserisine îrâd edilen su'âllerin, komisyonun idâre-i hazıraya gayri müsait şahitleri cem' ve telfika hasr-ı fikr eylemekte olduğu zahabını hâsıl eylediği cihetle bu halk hükümet-i mezkûrenin nüfuzunu zayıflatacak mahiyette olduğu Bağdâd'a gelen raporlardan anlaşılmaktadır.

Reîs her iki tarafın teklîfini nazar-ı itibâra almağa tamamen amâde bulunduğunu beyân ve fakat komisyonun, tahkîkatı kemâl-i serbesti ile kendi vicdanına göre ta'kîb edeceğini ikrâr eylemiştir. Bundan başka, komisyon tarafından ittihâz edilen usûlü Cem'iyet-i Akvâm meclisine diğeri bir rapor ile arz edilecektir.

Reîs Mûmâ-ileyh nihâyet yalnızca davet ve celp edilen şahitler hakkında değil lakin komisyon hakkında da zâbıtaca ittihâz edilen tedâbir nâ-becâ ile

komisyonun mesaine bazı müşkilat ikâ edildiğini der hatırlattır. Fevka'l-âde komiser takrir-i sukûn husûsundaki müşkilata işaretle hükümet-i haziranın mer'î olan kavânini idâresine tâbi bütün memlekette tatbîk ettirmek husûsundaki vazîfesini tahattur ettirmiştir. Mûmâ-ileyh memleketin hali ihtilâfta bulunan tarafından birisinin-ki diğerine karşı bir fâikîyyeti vardır işgâli altında bulunmuş olması keyfiyetin ahâlinin hakiki temâyülâtı hakkında kendisine mevsuk malûmat getirmeye müsa'id kâfi vesâiti istimala mecbûr eylediğini teslim ve efkâr-ı umûmîyenin me'murini Mahallîye vasıtasıyla istimzâc edilebildiğine nazaran komisyon ile a'zâ-yı mu'avene arasında daha sıkı bir temas muhâfaza olunmasını tavsiye etmektedir.

Reîs iki tarafında telkînâtını nazar-ı itibâra almağa tamamıyla hazır olduğunu beyân ve fakat tahkîkatı bir serbesti tam içinde vicdanına tevfiken ta'kîb edeceğini te'yîd ve zaten komisyon tarafından ittihâz edilen tarz-ı hareketin Cem'îyyet-i Akvâm meclisine bir raporla arz edileceğini etyât ettikten sonra yalnız li ecli'l-şehâde celb edilen eşhâs hakkında **(Orişinal Sayfa No:21)** olmayup aynı zamanda komisyona karşıda zâbıta tarafından müttehid harekâtın komisyonun mesaini işgâl etmiş olduğunu zikr etmiştir.

Fevka'l-âde komiser tekrar muhâfaza-i asayiş konusundaki müşkülattan ve hükümet-i haziranın kendi idâresine tâbi bütün memlekette mer'î kavaninin tatbîkteki mecbûriyetini kayd eylemişti.

Kont (Teleki), kendisinin jürist olması dolayısıyla, Irak kanunlarının, ancak memleketin idâresi ve sükûnun takrîri hususunda hâsıl olacak zaruretle mütenasiben arazi-i münâzaun-fih de tatbîk edilebileceğini ve kavanini mezkûrenin memleketin hâkimiyetine tealluk eden husûssatda kabul-i tatbîk olmadığını tahattur ettirmiştir.

Fevka'l-âde komiser henüz hal-i teşkîlde bulunan Irak zâbıtasının belki fazla bir cihet ve gayret ibrâz eylemiş olmasından dolayı beyân-ı itizar etmiştir. Fevka'l-âde komiser raporun Cem'îyyet-i Akvâm huzurunda hîn münakaşasında imâ eylemekte mütereddit olduğu ve fakat hükümet metbûasısının protestosuna mevzû teşkîl edebilecek mahiyette bulunduğunu te'mîl ettiği mühim ve narin bir mes'eleye temas etmeyi zaruri telakkî eylemiştir. Mûmâ-ileyh vilayetin muhtelif

aksamında ayrı ayrı tahkîkata tevasul olunması hakkında komiserler tarafından müttehid hükümet-i metbûasının tasdîk etmeyebileceği zannında bulunmuştur. A'zâlarının milliyeti cihetiyle komisyonun sûreti terkibi meclisin kendilerini tayin ettiği zaman, bir (muvâzenetnâme) vücuda getirmek istediğini farz ettirir.

Fevka'l-âde komiser, İngiltere Hükümeti ve efkâr-ı umûmîyesinin komisyon a'zâlarının milliyetleri ve hissiyatı muhtemelelerinin her birinin kararları üzerine îkâ te'sîrinden hali kalmamış olduğunu farz ve tahmine emele edilmesinden endişe nâkerdir.

Reîs, gerek kendi, gerek meslektaşları namına bu ihtârın nâ-becâ olduğunu derhâl bildirmeyi zaruri telâkkî ettiğinden ve burada bir itimâd mes'elesinin mevzû bahs olduğundan ve meclisin komisyon a'zâlarını, ta'kîb **(Orişinal Sayfa No:22)** edecekleri usûlü mesaiyi ta'yînindeki vasi' serbestilerini tasdîk ederek tayin eylediğinden bahsle tenkidâtın ancak huzûr-ı mecliste ve esnayı kararda alâkadar memleketler mümessilleri tarafından serd edilebileceğini ve komisyon mesaisinin safha-i hazırasında işbu tenkidâtın nabahal bulunduğunu cevaben beyân ve işbu mes'elenin tekrar mevzû bahs olmasının netâyic-i vehime tevellüd edebileceğini ilave eylemiştir.

Müzakere komisyon, a'zâlarının tahkîkat programı hakkında verdikleri mufassal bir izahnâme ile hitâm buldu. Yüce komiser îzâhâta itlâ' hâsıl ettikten sonra yed iktidarında bulunan bi'l-cümle vesâ'it ile vazîfelerini tezhil edeceğini va'ad etti. Musul'daki tahkîkat muvâkkâten taalluk edildi. A'zâlar 25 Şubat'ta Kerkük'te birleşmeye karar verdikten sonra birbirlerinden ayrıldılar. M. Af Wirsen şehrin civarındaki tahkikatı sevk ve idâre etmek için Cevâd Paşa ve M. Jardin ile Musul'da ikâmet etti. M. Af Wirsen, Sencar, Tel-Akâr, Karakûh, Akra'ya kadar olan köyleri ziyaret etti ve kaldığı merkezde iki muavin marifetiyle hazırlanan listeler mûcibince köylerin eşrafını celbetti. Dicle'nin garbında ki kabilelerini bil-hassa ehemniyetli olan Şemr âşireti reîsini dinledi. Kont Teleki Nazım Bey; İngiliz emrû siyasîyesinden zabıt (Layans) ve komisyonun tercümanı Mösyö Kramer ile birlikte Erbil'den (Şaklav'a) ve Mahmûreye kadar devam eden sahada tahkîkat icrâ eyledi. Dizde, Kösi Hano, Kura, Jirdi, Şeyh Bisani namındaki Kürd kabilelerini ve Teh Arab kabilesini ve Sarlı köylerini ziyaret etti.

Kolonel polis; Irak Hükümeti'nin mütehassısı Sabi Bey ile Türk Hükümeti'nin mütehassısı Kâmil Bey refâkatında olduğu halde Kerkük'ten Şemşemal'e kadar olan mıntika dâhilinde tahkikat icrâ eyledi. Ve Bid Jibor, Salabani, Duda, Kakay, Hemavend, Başavand, Sefrevand, Sirk Hasa, Suhan ilh kabilelerinin murahasaları ile temasa geldi.

Kıgri mıntikasında Fettâh Bey ile mıntıkayı bilen bir **(Orişinal Sayfa No:23)** İngiliz zabitanın refâkatiyle tahkikata devam etmek üzere Mösyö Deporsales'i me'mur eyledi.

Mösyö Deporsales, Cebel Hamrini güşť ve küzar eyledi. Ve Kürd kabilelerini ve Arab neslinden olan Jaf, Zengana, Delev, Salabani, Keravey kabilelerini ve Bayatları ziyaret eyledi. Komisyon heyet-i umûmîye halinde Mir Yusufu; Abaş, Surhi, Herki, Kehlanı, Akö, Dest-i Diyan ilh kabilelerinin mümessillerini dinledi. Komisyonun icrâ ettiğı seyahat esnasında ta'kîb eylediğı yollar, (1) numaralı merbût haritada gösterilmiştir.

Siyasî tecrübesizliğın mertebe-i tasavada olması ve medeniyetin daha geride bulunması dolayısıyla tahkikat köylerde; kırlarda seyyar aşiretlerde şehirlerde yapılan tahkikattan daha müşkil bir vaziyeti irâe etmekte idi. şunuda ilâve etmek lazımdırki köylülerle kır ahâlisi mes'eleyi pek az biliyor ve bazen hiç anlamıyordu. Tahkikât esnasında komisyonun ta'kîb ettiğı usûl; vazîfesinin asl-ı esâsını ictimâ' eden ahâli huzurunda basit bir sûrette izah etmek ve mu'aveneleri çekildikten sonra îrâd su'âl eylemek idi. Mes'elenin sûret-i izahı da'imâ bir dürlü değildi.(vaziyete ve şahidin dirayet ve mertebe-i tahsiline uydurulmaktaydı. Şahitler şehadetlerinin mektûm tutulacağına dâir te'mîn edilemekte idi. Komisyon tahkikat-ı inkişâf ettikçe tevessül eylediğı şekil sayesinde halka ilkâ eylediğı emniyetin tezâyüd ettiğini gördü. Komisyon a'zâları ile mu'aveneleri ba'de Kerkük'te dilleştiler ve oradan komisyon tahkikata devam etmek üzere Süleymaniye'ye azîmet etti.

Süleymaniye'den Musul'a avdet seyahatinde komisyon Kerkük'te, Altunköprü'de, Erbil'de tevâkuf etti ve evvelce komisyonun bazı a'zâları tarafından yazılmış olan tahkikatı ikmâl eyledi.

Komisyon ilk ziyarette a'zâlarının isticvab edemediği şahitleri dinledi. 8 Mart'ta avdet eden komisyon polis ta'kibatından hiçbir eser kalmadığını kemâl-i memnuniyetle müşahade eyledi.

Türk heyet-i Murahhasası şehirde kemâl-i serbesti ile **(Orijinal Sayfa No:24)** gezebilmek, halk ile konuşmak ve ziyaretlerini kabul etmek hakkını iktisâb eyledi. Bu hakkından istifâde etmemiş ise, Türk heyet-i Murahhasası, hükümet-i Mahallîyenin tahkîkatın ikinci kısmının ikmâli için hiçbir mâna ortaya koymadığını tanımalıdır.

İngiliz me'murları tarafından ihzâr olunan listelerde muhtelif yerler eşrafı hakkında Türk taraftarı olursa bile kanâat ve fikir hesabı alınmaksızın malûmat verildiğini burada söylemeyi komisyon kendisine vâcibe ad eder. Musul'da tahkîkatın bu ikinci kısmında komisyon şehrin fakir ve zengin mahallelerin rastgele bulduğu câmi' ulemasını akar, köy ve arazi sahiplerini eski Türk listelerinden muharrer bütün müntehab sanileri, sevk son yirmi sene zarfında belediye meclisinde bulunup elyevm Musul'da ikâmet eden belediye a'zâlarını isticvab etti. Musul'da tahkîkatı ikmâl ettiğini hükm ederek komisyon; (Elkuş) mıntıkasında büyük Hristiyan köyleri Baedra mıntıkasındaki Yezidi köylerini geçerek Zaho'ya müteveccihen hareket etti.

Zaho'da komisyon Brüksel'de tekrar eden hattın şimâl ve cenûbundaki arazide ve bil-hassa Kürd aşiretlerinin arazisi üzerinde bulunan Goban ve Sindi Hristiyan köylerinin rü'esâ ve eşrâfını kabul eyledi.

Vaktâki komisyon tahkîkatına devam etmek üzere "Zaho'dan" Dahok'a hareket etti. Ahaliyi, fevkalâde heyacanda buldu.

Şahitler, şehir haricinde bulunan evimize davet edilmiş idiler halk bir cem' gafir halinde hanemize tehâcüm ettiler. İdare-i Hükümetin komisyon eline geçtiği işâa edilmiş idi. İstimâ' müdâhelemiz ve verilen îzâhât neticesinde memleket hali sükûna avdet etti. Zaho'da olduğu gibi Dahok dahi kasaba ve mıntikadan iki muavinin bize takdim etmelerini taleb ettikleri eşhası gördük.

Dahok'ta eşrafı, âmâde ve vakit kazanmak maksadıyla davet edilen şimâl mıntıkası Murahhasalarını isticvab **(Orijinal Sayfa No:25)** ettik komisyonun

arazinin merbûtiyet siyasîyesi hakkında halkın yalnız ârzû ve temâyülâtını tahkike kasr vazîfe etmediğini anlatmak bi't-tâb' zâiddir. Tahkikât aynı zamanda halkın halet-i ruhiyesi hakkında bir tetebbü mahiyette hâiz idi.

Îrâd edilen es'ile zaten komisyonun muhtelif havâlinin ve ale'l-husûs Musul şehrinin antrepollerini, pazarlarını çarşılarını ilh ziyaret eyleyerek amîk bir sûrette tedkîk eylemeye sarf-ı mukadderat eylediği mesâil-i iktisâdiye ve tüccariyeye de şamildi.

Nihâyet seyahat esnasında meşahidât Irkiye coğrafya ve araziye de bulunulmuş ve tarîk-i ihtilatiye ve menâbi' ziraiyeye dâir kayd tutulmuştur. Komisyon müddet-i ikâmet esnasında, çöl ve bunun kabiliyeti iskâniyesi hakkında umûmî bir fikir hâsıl etmek maksadıyla teyyare ile birkaç defa istikşafat seyahatleri icrâ eylemiştir. İlk teyyeranlardan birinde, komisyon bütün (Sencar) silsile-i Cebeli üzerinde uçmuştur. Diğer üç teyyeranda (Zaho)'dan (Revandız)'a kadar şimâli hudûda hasr olunmuştur. Komisyon, iki defa, cebel-i Hamrin adası üzerinde teyyeran eylemiştir.

Komisyon 18 Martta Musul'a avdet ve cem' eylediği malûmatı birkaç gün zarfında tasayyuf ile iştigâl eylemiş ve tahkikatı hitâm bulmakla Deyrizor- Şam tarîki ticarisini bi'l-ihtiyar Musul'a terk eylemiştir.

Komisyon 18 Martta Cenevre'de ictimâ' ederek işbu raporun tahririne mübaşeret eylemiştir.

Komisyon tercüman sıfatıyla, îfâ eylediği hidematından ve Türklere, Kürdlere, Sarlılara ait husûsatta ibraz eylediği kıymetdar mu'avenetlerden dolayı (Leyd) darü'l-fununda muallim Mösyö Kramers)'e hissiyat minnetekaranesini beyân eyler.

Esna-i mesainde komisyon-ı atide esamisi mezkûr zevâtda mezâharet lütüfkârilerine müracaat eylemiştir:

Washington'da (Kongre) kütüphanesi haritalar şubesi müdürü Kolonel L. Martin;

Newyorkta Colombia Darü'l-fünunu müderrislerinden Mösyö V. (Westerman); **(Orişinal Sayfa No:26)** (Massachusetts) te (Harward) Darü'l-fünun müderrislerinden Mösyö A.S. Koliç;

Viyana Darü'l- fununu müderrislerinden mösyö Enoberhommer;

Viyana tarih-i tabii müzesi müşaviri Doktor V. Piçmann;

Amerika coğrafya cemâati müdürü profösör J.Bowmann;

Tunningenn) Darü'l-fünunu müderrislerinden Ş. Olig);

Paris milli elsine-i müstamele-i şarkiye mektebi müderrislerinden mösyö (Godfruva Dö Mombin);

Cenevre Darü'l- fununu müderrislerinde Mösyö A. Şeks;

Paris Darü'l-fünunu müderrislerinden Dö Manjon;

Berlin Darü'l-fünun müderrislerinden Mösyö Zahav;

Berlin'de Profesör Mortmann;

Budapeşte Darü'l-fünunu müderrislerinden Mösyö Nemet;

Budapeşte Darü'l-fünun mu'allimlerinden Mösyö David;

Paris'te (Kontuvar Kommersiyal Endüstriyel Dö Luvan) müdürlerinden Mösyö Kanzadyan;

Kahireli şeyh Muhammet Abdürrasul.

‘Ulemaları ve lütufkârlıklarıyla komisyonun vazîfesinin teshîl emrinde vâki olan mazaheretlerinden dolayı komisyon bütün bu zevata hissiyat müntekârenesini beyân ve meclisin dahi bu hissiyata iştirâk eyleyeceğini te'mîn eyler.

İKİNCİ KISIM

Her İki Hükümet Tarafından Teklîf Olunan Usûl Hakkında Mütalaa

Komisyonun hakkında Cem‘iyyet-i Akvâmı tenvîr etmeye davet edildiği ihtilâf yalnız mes’elenin esâsına ait olmayıp aynı zamanda ihtilâfın hali için ta‘kîb olunacak usûl husûsunda tarafın âliye beyrinde zuhûr eden tebâyün-i efkârada şamildir.

Türk Hükümeti ihtilâfın hali için yegâne vâsıta mu‘adaletkâranenin alâkadar ahâli arasında re’y-i âmm müracaat olduğunu Lozan Konferansı esnasında pek ziyade iltizam etmişti. **(Orijinal Sayfa No:27)**

Hâlbuki Britanya Hükümeti lüzûm görülecek bi’l-cümle mevâd-ı takdiriyei cem‘ etmeye ma’mur bir heyet teşkiline taraftar görüyordu.

Cem‘iyyet-i Akvâm Meclisi tahkik heyetin teşkilini taht-ı karara aldığı vakit Türk murahassı, tefahhus husûsunda ta‘kîb olunacak usûle iştirâk etmekle beraber istişâreye olan tercîhini terk etmemiş ve evvela Musul vilayeti ahâlisinin hakiki temâyûlat-ı siyasîyenin tebarruzü için, teklîf edilen iki usûlden hangisinin daha muvafık tahkiki hakkında Hükümetin izhâr eylediği ârzû üzerinde bil-hassa ısrar etmiştir.

Tahkik-i heyet, ta‘kîb olunacak usûle dâir alâkadar olan tarafiyenin iddialarınıda nazar-ı dikkate almaya Cem‘iyyet-i Âkvâm tarafından me’mur edildiğinden ihtilâfın esâs mevzûna, müteallik mes’eleye ibtidâr etmeden evvela bu babda edindiği fikrin arzına lüzûm görmektedir.

Mâmafih heyet elde ettiği neticeden evvel her iki hükümet “tez”inin bir hülâsasını arz etmeyi faydalı bulmaktadır.

1. Türk Hükümeti’nin Edillesinin Hülâsası

Bu derece mühim bir mes’elenin ve kesîr bir halkın mukadderatını hükme havale etmek doğru olamaz.

Bir heyet hiç şüphesiz bir takım vakayin zâhiri ihracına mavaffak olabilir. Fakat halkın ârzûsu hakkındaki takdiratı dâima bir şüphe bırakır ve istişârenin

hâiz olduğu nakabul cerh hükmü ifâde edemez. Bir heyet ancak Efkâr-ı umûmîyenin cüz'î bir kısmını temsîl eden mikdarı mahdûd eşhas ile münasebete girişebilir ve binâenaleyh halkın hakiki temennîyâtı tesbit edemez bir heyet icrâ edeceği tahkikat yalnız bi-tamam olmakla kalmaz, muhâlif adalet neticelere varmak tehlikesinde mârûzdur ihtilâfın halli bi'l-mecburiye yüzbinlerce efrad-ı cami' bir halk kitlesinin münafe'ane îrâs-ı zarar edeceğinden basiret-i siyasîye gibi adalette kendi miktarı hakkında serbestçe **(Orijinal Sayfa No:28)** beyân-ı re'y edebilecek bir vaziyette ilkâ edilmesini îcâb ettirir: Hiç bir halk kendi ârzûsu hilafına olarak bir devletten diğerine nakil edilemez.

Ahvâl-i muhasebede münâzaun-fih arazinin mukadderatı hakkında ittihâz karar etmek için re'y- âmme müracaatını münâzaun-fih plebisit olduğu kabul edilmiştir. Yukarı Silezyada, Sar havzasında Şark-i Prusya'nın bazı kazalarında. Şlezwig ve Klagngort mıntikalarında vesair yerlerde hep aynı hal vâkî olmuştur. Şark milletleri Avrupa milletleri için kabul edilen usûlden ne esbaba binâen başka türlü mu'amele gördüklerini izah edemeyeceklerdir.

Emir Faysal'ın intihâbı husûsunda Irak ahali ile istişâre edilebildiği halde şu veya bu devlete rabt edilmek gibi kendisi için daha pek mühim olan bir mes'eledede aynı halkın izhâr-ı re'y ettirilmesine mani' olabilecek gayr-i kabl iktihâm müşkilâtın mevcudiyetini kabul etmek müşkül olur. Plebisit usûlünü red etmekle Britanya Hükümeti davâsının zayıf ve iddiâsının haksız olduğunu ve ahalisinin Türkiye'yi tercîh ettiğini isbat etmiş olur.

Musul vilayetinde plesibitin icâb ettiği zanını tevellüd eden diğer bir sebeb de (Eylül 1924) tarihli Türk muhtırasına Fasl 494; 1924; 7 müracaat 1919 ve 1921 senelerinde Irak'ta yapılan referandum hakkındaki İngiliz beyânat vesâikinde müşahede olunan mübayenetlerdir.

A) Lord Kurzon Lozan'da 23 Kânûn-i Sânî 1923 tarihinde İsmet Paşa'nın bir ihtârına cevap vererek İngiliz mukâmâtının istikbâlde müteheddi kalmağı mı yoksa ayrılmağı mı tercîh ettikleri hakkında Bağdâd, Basra, Musul ahaliyle istişâre ettiklerini iddiâ etmişti. Bu iddiâyâ nazaran ahali gayr-i kabl taksim bırakılan cüz'ünü teşkîl etmeleri itibârıyla yekdiğerinden ayırmayı red ettiklerini cevaben bildirmişlerdir. Halk aynı zamanda bir Arab hükümdarın intihâbınada

(Orijinal Sayfa No:29) davet edilmiş isede cevaplarda ittifâk hâsıl olmamıştır. Fakat Emir Faysal'ın Irak kralı olarak intihâb için 1921 senesinde referandum yaptığı vakit Musul vilayeti ahâlisi müttefikan lehte i'tâ-i re'y etmiştir (Lozan Zabt-nâmesinin birinci cildi ve 289. sahifesi)

B) Lord Kurzon aynı beyânatında vilayetin Türk ahâlisini eşrâb ederek Kerkük mıntıkası müstesna olmak üzere mezkûr-ı ahâliyenin kâfesinin Irak kraliyetine rabt edilmeleri ve Emir Faysal'ın da krallığa intihâbı lehinde re'y verdiklerini söylemişti. (Zabt-nâmeler cilt 1 sahife 292)

C) Lord Kurzon 14 Kânûn-i Evvel 1922 tarihinde İsmet Paşa'ya verdiği bir muhtırâda icrâ edilen son plesibit hakkında beyânatta bulunarak zirdeki tesrîhatı i'tâ etmektedir.

“Plesibit Süleymaniye Ranya ve Revandız mıntıkları Kürdleri müstesna olmak üzere vilayetin heyet-i mecmûasına teşmîl edilmişti. Bunlar ırk ve lisân itibâriyle yekdiğerinden ayrılan kesif bir halk tabakası teşkil ettiklerinden haklarında başka sûretle mu'amele yapmak şüphesiz muhakakdı. Arab kazaları ve bunlara mûlasık Kürd kazaları ve Türkmen şehirleri intihâbata kâmilten iştirâk ettiler ve Kerkük müstesna olmak üzere Irak devletine edhâl ve Emir Faysal'ın Irak tahtına cülûs lehinde beyân-ı re'y ettiler.” (Mavi Kitab'ın “Türkiye” numara 1923, 1 sahife 327)

Aynı vesikada “371” sahife de vilayet ahâlisinin 1919 senesinde müttefiken Basra ve Bağdâd ile devamlı bir sûrette ittihâd lehinde beyân-ı re'y ettikleri müşahede olunmaktadır. Nihâyet 1921 senesinde civar kazaların bütün Arab ve Kürd ahâlisi ve bütün Türkmenler Kerkük Türkmenleri müstesna olmak üzere arazinin bir Irak Hükümetine ahâli ve Emir Faysal'ında kral olarak intihâbı lehinde tekrar i'tâ-i re'y etmişlerdir.

Bu muhtelif vesâikadan, Süleymaniye ahâlisi dâhil olduğu **(Orijinal Sayfa No:30)** halde Musul vilayetinin bi'l-umûm halkının Bağdâd ve Basra ile birleşmek lehinde beyân-ı re'y ettikleri ve bütün Arabların ve Kürdlerin tâbi Süleymaniye ahâlisi ile Türkler ve Kürdler Kerkük mıntıkası ahâlisi müstesna olmak üzere kezâ ittihâd ve Emir Faysal'ın intihâbı lehinde i'tâ-i re'y eyledikleri istîhrac edilebilir.

D- İsmet Paşa mezkûr İngiliz muhtıratına verdiği cevapta Süleymaniye ve Kerkük sancakları halkının Irak'a ilhakları lehinde i'tâ-i re'yden imtinâ ettiklerini

söylediğinde Lord Kurzon ez-cümle Süleymaniye mıntıkası ahâlisinin Irak'a ithal edilmesi lehine i'tâ-i re'yden imtinâ eylemediğini ve ancak 14 Kânûn-i Evvel tarihli muhtırada zikr edilen esbattan dolayı Emir Faysal'ın intihâbı husûsunda beyân-ı re'y etmeğe davet edilmediğini söylemiştir.

H- Irak idâresine ait resmi raporda zîrdeki fıkra manzur olmaktadır:

Report on Irak administrat on octobre 1920-March 1922, s. 12.

Süleymaniye kazasında intihâbta iştirâk edenler Irak Hükümeti'ne tâbi araziye her hangi şekilde olursa olsun edhâl keyfiyetini hemen hemen müntefiken red etmişlerdir. Binâenaleyh sarâhaten der-miyân olunan ârzû mûcibince Süleymaniye kazası doğrudan doğruya bir İngiliz umûr-ı siyâsiye me'muri tarafından icrâ edilen Britanya idâresinin murakabe si tahtında bırakılmıştır.

V) aynı raporun (sahife 15) biraz ileride “Süleymaniye livâsı Irak kralının intihâbına iştirâk etmemeye karar vermiştir. Referandum neticesinde Emir Faysal'ın intihâbı lehine % 96 nisbetinde bir ekseriyet hâsıl olmuştur %4 nisbetinde muhâlifin ise başlıca Kerkük Türk ve Kürdlerini ihtivâ etmektedir. Bu livâ Emir Faysal'ın namzedliği red edilmeğe beraber başka bir şık lehinde hiçbir re'y izhâr olunmamıştır.”

S- 1924 Ağustosunda meclise tevdi olunan muhtırada **(Orijinal Sayfa No:31)** mezkûr resmi rapor. Mütemâyilen “İngiliz tezi yeni bir istihâleye uğrayor” Süleymaniye sancağının her iki referandumda da hariç bırakıldığı ve Kerkük'e gelince Kral Faysal'ın hâkimiyeti tahtında olarak Irak'a edhâl lehinde yalnız Kerkük şehrinin îtâ re'yden istinkâf ettiği menzûr olmaktadır.

Bu vesâikden şu istimzac edilebilirki Süleymaniye Sancağı hakkında Irak'a edhal keyfiyetine mamânit etmiş ve Kerkük sancağında Emir Faysal'ın Hükümetine inkıyâd etmekten sarâhaten imtinâ eylemiştir. Hâlbuki vilayetin heyeti mecmû ahâlisinin sâliseni ve hatta (Türk istatistiklerine nazaran) nısfını cami' bulunan bu iki sancak ahalisi Irak ile ittihâdın aleyhinde re'y vermişlerdir. Vilayet diğer ahâlisinin gayri tabii şerâit tahtında intihâbata iştirâk ettikleri nazar-ı dikkate alınırsa Britanya Hükümeti'nin nokta-i nazarınca bile Musul vilayeti ahâlisinin hey'eti umûmîyesi itibâriyle, Irak ile ittihâd lehinde beyân-ı re'y ettiklerini iddiâ etmenin müşkül olduğu ancak mülâhaza olunabilir.

Bütün bu mülâhazat vilayette re'y-i âmma müracaat lüzûmunu isbat eder. Mevzû bahs Türk muhtırasında muhtemel bir plebisitin sûret-i icrâsı hakkında bazı malûmat ita idilmektedir ki bu malûmat heyet su'âlnamasine verilen cevapta fazlasıyla itmâm edilmiştir.

Bu cevabnamede, samimi ve binâenaleyh muteber olabilmesi için plebisit beyân-ı re'y idecek olan halkın üzerinde hiçbir harici kuvvet tarafından icrâi tasdîk edilmeksizin yapılmış lazım geleceği işaret ediliyor. Binâenaleyh, Türk muhtırasında telkîn edildiği vechle bitâraf bir heyet, kuva-i umûmîyeye edhâl edilen ahâlinin anâsır muhtelifesi tesbiti her mıntıkada mürâkebe ederek, Lord Kurzon'un Lozan'da söylediği gibi (Zabt-nâmeler, Cilt 1, sahife 29) Musul vilayetinin fi'l-hakîka bi'n-nefs memleket ahâlisinin elinde bulunup bulunmadığını zahire ihrac etmesi îcâb eder.

Bu mürakebe icrâ edildikten ve plebisitin müddetince vilayet **(Orişinal Sayfa No:32)** afâkında tayyarelerini uçurmayacağı hakkında hükümetten taahhüt alındıktan sonra ve îfâ vazîfe eden me'murin hükümet yerine muvâkaten halk veya mahalli heyet-i ihtiyariyeler tarafından te'mîn edilecek eşhasın ikame edilerek re'y- âmme müracaat olunabilir.

İngiliz Hükümeti'nin tahmin ettikleri karışıklıktan endişe etmeye mahal yoktur. Asayiş kabilelerde kendi teşkîlatları ve şehirlerde ve karyelerde anâsır muhtelif tesbitinde toplanıp teşkîl edilecek kuvvâ-i mahallîye vâsıtasıyla te'mîn edilecektir. Bu kuvvetler heyet-i ihtiyâriyenin emrine tâbi olacaklardır.

Türk Hükümeti halk kitlesinin ârzûsunu suhuletle izhâr edecek olan doğrudan doğruya ve bir dereceli intihâbat taraftarıdır. Bu babda tatbîk olunacak en âmel-i usûl müntahablere birinin üzerinde Türk bayrağı ve diğerrinin üzerinde İngiliz bayrağı bulunan iki metbû'a varakı vermek ve intihâb ettiği memleketin bayrağı hâmil olan kâğıdı intihâb sandığına atdırmaktır.

Göçebe kabilelere gelince bunlar hakkında el-emr iki dereceli intihâb kabul edilebilir. Her nahiye bir vahdet intihâbiye teşkîl etmelidir. Türk ve İngiliz hükümetleri murakabe heyetinin nezdindee müsâvi adedde murâkib ve müşahidler te'mîn etmelidir.

Türk Hükümeti Musul ahâlisinin bahsle mezkûr ahâlinin intihâbat ile çoktan beri ünsiyyet peyda ettiğini iddiâ etmektedir.

2. Britanya Hükümeti'nin Edillesinin Hülâsası

Plebisit hakkındaki İngiliz edillesini, “Kolonyal Ofis” tarafından Türk muhtırasına cevaben tanzîm kılınıb heyet emrine amade kalınan cevabnâmede tefsîl ettikleri gibi aynen derc idiyoruz:

1-Plebisitin netâici üzerinde, yüksek bir tahsile, büyük bir medeniyete ve mükemmel bir teşkilata mâlik cami‘alar müstesna olmak üzere bi‘l-zarur sarf-ı siyasî ve ırki mahiyette olan ameller veyahud arazi mesâiline, yeni bir vergi tarhına ve karşı konulmasına ne zamanın ne fırsatın müsa‘id olmayan tarafgîrane propagandalar, geçici veya mahalli te’sirat icrâ-i hüküm eder. **(Orişinal Sayfa No:33)** hudûd tesbiti için plesibitte karar verildiğı takdirde bu tahsil görmemiş olan muntehabın mülâhazat sevk-ül-ceyşîye coğrafi, iktisâdiye ve idariyeyi gayri kâfi bir sûrette nazar alacağını tazmin eder.

2-Bu nev‘ mülâhazatlar ki İngiltere Hükümetini fi‘l-hal teklîf ettiğı hudûdun mahsûs bir sûrette daha şimâlden çizilmesini talebden ihtirâz etmesini mûcib olmuştur. Binâenaleyh bir sûret-i hali münceer olmak için plebisit en muvâsik vâsıta olarak kabul ediliyorsa, İngiltere Hükümeti Musul vilayetinden şimâlinde kâ‘in âzim memâliki Irak devletinin hariç bıraktırmağa sâik olan esbabı bertaraf etmek mecbûriyetinde kalacaktır. Binâenaleyh İngiltere Hükümeti mezkûr arazi dahilinde re‘y-i âmme müracaat edilmesini talep edecektir. Mezkûr arazi Asurîlerin ibtidai me‘vasının kısmı azami, Irak Hükümetine teklifâtta bulunan bazı Kürd kabileleri ve bir takım Arab aşiretleri tarafından ikâmet idilmekte olan mıntıkayı ihtivâ etmektedir. Mevzû-i bahs mıntıkada ikâmet eden Asurîlerin bir kısmı şimdi Irak’ta temekkün etmektedirler. Fakat onlardan birçoğı hali hazırda Rusyada Kafkasyada vesair mahallerde dağınık bir halde bulunuyorlar. Tâbi onların temenniyatını öğrenmeğe çalışmak îcâb eder. Her halde plebisit yalnız Musul vilayetine inhisâr ettirilmesi hakkındaki Türk teklîfini kabul etmek haksızlık olur.

3- Muhakkaktır ki, samimi bir intihâb elde edilmek isteniyor ise, asayişin muhâfazası mes’uliyetini deruhde etmiş olan Türk, Irak ve İngiliz kuvva-i

askeriyesinin mezkûr politikadan çıkılması lazımdır. İntizâmet ve aynı zamanda bir bi-taraflığın muhâfazasını teminen mahalli kuvvetlerin bi-taraf zâbitanın emirlerine verilmesi yolunda Türk muhtıra **(Orişinal Sayfa No:34)** sının beşinci sahifesinde mûnderic bulunan teklîf gayr-i kâbil husûldür. Şimdiki kuvvetler yerine kâmilen bi-taraf kuvvetler ikamesi lazımdır ve hatta tabi şerâitte bile okadar sarb ve o kadar dağlık mîntıkada emniyeti idâme edecek bi-taraf kuvvetler te'mîn pek müşkül olur. Plebisit Irak'ta mebdende şüphesiz şiddetli bir Türk propagandası olacaktır. Ve Irak Hükümetini mukâbil propaganda da bulunmaktan mani' etmek gayr-i kabil olmasa dahi herhalde müşkül olacaktır. Bundan tahsil edecek galeyân suhuletde tasvir edilebilir. Asayişin muhâfazası âzim bi-taraf kuvvetlerin mevcûdiyetine mütevakkıftır.

4-Bu kuvvetler ne kadar çok ve ne kadar gayretli olursa olsun, teşebbûsatı tahavvüfiyeye mani' olmak için ne derece sarf-ı mesâi ederse etsin, Irak şimâl hudûdunda mümkün olup Türkiye'ye ilhâk aleyhinde olarak virilecek re'yin ne gibi avâkıb tevellüd edeceğini bilen aşiretlerin hali hazırda samimiyetle beyân-ı re'y edebileceklerinden şüphe etmek câ'izdir.

Re'y-âmm müracaat sûretiyle hudûdların tesbitinden tevellüd iden vahîm avâkıb hakiki tecrübelerle sabittir. Ekalliyet, gayri kabil ictinâbı mukâbele-i bi'l-misl tazyikate maruz kalıyorlar. Ârzûsu hilafına olarak edhâl olunduğı devlete karşı olan sadakati şüphelidir. Aksi sûrette beyân-ı re'y eden zümrelerle olan münasebeti ciddi bir sûrette tehlikeye düşer.

Bütün bu ihtimâlat ve Cem'iyet-i Akvâm tarafından Re'y-âmm Musul ile hudûdları tatbîk edilen Avrupa devletlerinde vâki olmuş ve olmaktadır. Bu tehlike Avrupada mevcûd olduğuna nazaran efkâr-ı umûmîyenin daha az mü'esser olduğü böyle uzak mîntıkada bi'l-mecbûriye daha büyük olacaktır.

Hâfi bir intihâb yazması olmayan aşiretlerde amelî olarak kabul olabilsede bu vahîm mehaziri telafi idemez. Zira müntahibler da'imâ ma'lum olan Irki ve siyasî temayülata göre beyân-ı re'y etmiş ad olunurlar. **(Orişinal Sayfa No:35)**

5- Plesibitin ancak mahdud'ül-mikdar olmakda şıklardan birinin intihâbını mütezammin basit bir mes'ele şeklinde arz edebilecek mesâil hakkında ameli bir sûret-i hal olabilir. Tâbiidir ki bir hudûd mes'elesi bu sûretle arz idilemez. Bu

keyfiyet bile başlı başına, “şimdiye kadar birçok mesâil, Irak’ta re’y-âmm arz edilmiştir. Onun için artık İngiltere Hükümeti’nin bu mes’elede plebisit muvaffak olmadığını iddiâyâ hakkı yoktur” yolundaki Türk tezini çürütmeğe kâfidir. Evvelce yapılan intihâbatın mevzûini teşkîl eden mesâil bâlâda gösterilen basit şekilde arz edilebilirdi. Ve o sûretle arz edilmiştir.

6- Evvelce yapılan her iki referandumda, yalnız basit değil aynı zamanda hakkında alâkadar ahâlinin hiçbir kısmının te’mînât henüz serhâten ma’lûm olmayan su’âlerde cevap talep ediliyordu. Bundan mâadâ Süleymaniye livâsı Kürdleri her iki referandumda dahi istisna edilmişlerdir. Hali hazırda, Türk Hükümeti’nin arz ettiği şekilde bu mes’ele hakkında yani Musul vilayetinin mukadderatına dâir ahâlinin bir kısm mühimmenin efkârı serâhaten ma’lûm olmuştur. Kürdler vilayet nüfusunun nısfını teşkîl etmektedirler. Diğer nısfına gelince Arablar bunun 3/6 sini teşkîl ediyorlar. Arabların Irak Hükümetine merbût kalmayı ârzû ettiklerine itiraz olamaz. Diğer 2/6 sını gayri müslim ekalliyet yani Yezidi Musevi ve Hristiyanlar teşkîl ediyorlar. Yezidiler, Museviler ve Hristiyan Geldânîler Irak’a merbût kalmağa ârzû ettiklerini muhtelif defalar bildirmişlerdir. (Nasturi Asurîler)’ne Irak’a nede Türkiye’ye merbût olmamağı tercîh ettiklerini ve her halde kati’yen bir daha Türk idâresine avdet etmek istemediklerini izhâr etmişlerdir. Bunlar bazı münasib te’mînât tahtında Britanya’nın hiç olmazsa bir müddet için vesâyâsına ve himâyesine mazhar bir devlete merbût kalmağı ârzû ediyorlar son 1/2sini Türkmenler teşkîl ediyorki bunlar hali hazırdaki idârenin zir hâkimiyetinde **(Orişinal Sayfa No:36)** mes’ûd ve refâh içinde yaşıyorlar. Mâmafîh bunların Türk Hükümetine avdet etmeyi ârzû eylediklerini farz edelim.

Binâenaleyh, ahâlinin nısfının temenniyatı ma’lum bulunduğundan bunlar için plebisit lüzûmsuzdur. Diğer nısfı ise ekseriyetle cidden insicâmı bir sûrette fikirlerini izhâr etmekte acz ibtida-i Kürd aşiretlerinden mürekkebtir.

3. Netice

Evvela ihtilâfın hakiki mevzû’ hakkında re’y-âmm müracaat edebilecek mıntıkanın hudûdunu ve nihâyet evvelce 1919-1921 senelerinde sâbık Musul vilayetinde yapılan istişârenin mahiyetine tesbit etmek îcâb eder. Bu son nokta hakkında İngiliz vesâik tamamıyla sârih değildir. Kullanılan bazı istilâhât

plebisitin “bu kelime hiç olmazsa vesâikten birinde kullanılmıştır” vuku‘ bulunduğunu ve böyle plebisitin bazı esbaba binâen bu arazinin heyet-i umûmîyesinin icrâ edildiğini farz ettiriyor.

Keyfiyet böyle olsa idi Kürd teklîfine karşı serd edilen itirazat kıymetlerinden büyük bir kısmını zâyî’ etmiş olurlardı. Zira birkaç sene evvel plebisit bâkî olmuş ise şerâitin daha muvafık olduğunu bu zamanda onun tekrarını, gayri mümkün kılacak bir şey görülemez bil-akis Türk Hükümeti edilmesinin ciddiyetle nazar-ı itibâre alınmasına cevaz vardır. Çünkü her iki tarafın birinci derecede ehemniyet atf ettikleri mülakat ahâlisinin efkârı bu sûretle en sahih olarak bilinmiş olur. Zira evvelki plebisit, memleketin her tarafında yapılmamış ve Türk Hükümetini ancak söylediği gibi, bi’l-f’îl askeri işgâli îcâb ettiren karasız ahvâli siyasîye tahtında icrâ edilmiş bulunduğundan ahâlinin ârzusunun gayr-i kabil itiraz delili olarak telakkî edilemez. Heyet İngiliz vesâikinde ve nutuklarda mükerrer ileri sürülen Musul vilayeti mukadderatının değil, bir hudut mes’elesinin mevzû-i bahs olduğunu ve Binâenaleyh plebisitin mümkün olamadığı hakkında ki İngiliz nokta-i nazarına itiraz edemeyeceğini burada **(Orijinal Sayfa No:37)** bil-hassa kayd ettiği ârzûsundadır. Fi-l hakika nihâyet-ül-emr ihtilâf bir hudûd mes’elesine ait isede, nazar-ı itibâre alınacak başka iki amel daha vardır.

Evvela: İngiliz ve Türk hükümetleri tarafından mütekâbilen teklîf edilen hudûd yanındaki arazi fazla vasi‘ olduğundan bir hatt-ı hudûd fırkanın mevzû-i bahs olduğunu söylenemez bu arazi Musul vilayetinin mesâhasından bile daha vasi‘dir. Ve sekiz yüz bin nüfusu hâvîdir. Bundan mâadâ teklîf olunan iki hattın birine veya herhangi mütevassıt bir tarz hali intihâb etmek husûsunda Cem‘iyyet-i Âkvâm meclisini tamamen serbest olduğunu der-miyân ederek her iki taraftan ihtilâfen hallini mezkûr meclise tarafında tevdi’ ettiler. Bu kabul edilince mes’elenin azim bir halk kitlesine telakkî olmadığını ve ihtilâfın esâs re’y-âmmе мüracaatı gayr-i kabil kalacak mahiyette olduğunu iddiâ etmekte biraz fazla incelik olmazmı? Bil-akis işgâl devleti marifetiyle evvelce bir plebisit yapılıp yapılmadığı nazar-ı itibâre alınmaksızında plebisit imkânlarının tedkîki tâbi görülebilir heyet plesibitin icrâ edileceği mıntıkanın tehdîdi hakkındaki İngiliz edillesi üzerindede tevkif edemez. Münâzaun-fih olan arazi ma‘lum ve müsbettir

her iki taraf meclisin vereceği kararı bervech peşin kabul ettiklerini mülâhaza etmekte muvaffaktır. Husûsiyle heyete verilen ta‘limattan sarahâten müsteban olduğu vechle beyân usûlu bilâtahkik bir taraf edilemez binâenaleyh İngiltere Hükümeti ihtilâfın cihet taalluki asla müzakere edilmeyen mıntıklalara da teşmîlini haklı olarak talep edemez.

Heyet, evvelki istişârelere a‘id vekayin tevezzuhu için gerek İngiltere Hükümetinden gerekse Irak İngiliz makâmatından bu babda malûmat i‘tâsını talep etmiştir.

Bu malûmattan müsteban olduğuna nazaran ne 1919’da nede 1921’de kâtiben re’y-âmme müracaat edilmemiştir.

Her iki defasında ta‘kîb olunan usûl, umumiyetle eşrafi aşiret şeyhlerini cemaat mümessillerini ehl toplayarak **(Orişinal Sayfa No:38)** mütala’alarını cem‘i itmekten ibaret kalmıştır. Şahsi veya hafî bir ittihâz intihâba tevessül idilmemiştir.

İlk referandum için intihâbata iştirâk edenler (kaza) itibâriyle davet olunmuşlar ve kendilerinden zir deki üç su‘âli cevap i’tası talep olunmuştur:

1-İngiliz vesâyeti tahtında ve Musul vilayetinin şimâl hudûdundan Basra Körfezi’ne kadar imtidâd eden bir Arab devleti intisabı ârzû ediyorlarmı ?- 2- ettikleri takdirde bu devletin bir emirin taht-ı hâkimiyetine vasi‘ lüzûmuna kâilmidirler? ve 3- kabul ettikleri takdirde, emir olarak kimi tayin ediyorlar. 1920 senesinde neşr olunan “Revilu of the civil administrallonof Mesopotamia” mecmûasında ilk su‘âle müsbet olarak cevap verildiği ve hâlbuki diğer iki su‘âlin etrafında son derece mütebayin efkâr hâsıl olduğu mukiddir.

İkinci istişâreyi aşiretler veya hükümetler tarafından aşiret reîsi olarak tanınan eşhas kanunen ihtilâf edilen meclis-i umûmîye kazaları efkâr-ı umûmîye tarafından tanılan heyeti ihtiyariye, eshab-ı emlak ve halk tarafından intihâb olunan ve hükümet tarafından tasdîk edilen köy muhtarları ve rü’esâ-ı idariyesi ve nihâyet kaza ve şehirlerin eşraf ve rü’esâsı ruhaniyesi iştirâk etmişlerdir. Mümessiller, kendilerine sorulan su‘âle cevap vermeye ve İngilizce tercümesi zir de münderic ve ve’sikayı imza etmeye davet edilmişlerdir.

“We the undersigned residents of nahia(Mahallâ ih gnadho) Mown of... in the Liwn of... heve hexrd un–derstvoot and fullid eonsideret the aboue Resolution of the Council of state. und il results thust... epress themselves in agrecmend therevid and prefess thir allegiance do Emir Faisal While... have signified then dissen” (Signatures) imzalar...

Bu vesâ'ik, bu istişâre şeklinin ârânın serbestçe ve müstekilen izhânı kafel bir mahiyette hâiz olduğu **(Orişinal Sayfa No:39)** derece erae ediyor.

Süleymaniye ve Kerkük livâlarının vaz' ve tavrı hakkındaki Türk mütâlaâtına gelince Kerkük livâsının her iki istişâreyede iştirâk ettiğı muhakkak gibi görünüyor. İlk istişârede, heyeti umûmîyesi itibâriyle Irak'a ithali lehinde re'y vermiştir. İkisinde ise Kerkük şehri müstesna olmak üzere Faysal'ın intihâbı lehine i'ta-i re'y etmiştir.

Süleymaniye'ye gelince, heyet bu livânın her iki istişâreyede iştirâk etmediğini müşahede etmiştir. 1921 senesinde istişâreden hariç bırakılmasını mucib olan esbab vesâikte serahâtle tesbit edilmemiştir. “Reperton Irek administralition, octobre 1920 Marsh 1922 onbeşinci sahifesinde Süleymaniye kazasının Irak için bir kral intihâbına iştirâk etmemeye karar verdiğı” mukayyedir. Fakat Türk muhtırasına cevaben Britanya tarafından i'ta edilen ve heyete tevdi' kılınan cevabnamede başkadır livâdâ rey kelâm ediliyor bu son vesikada ikinci referandum esnasında Süleymaniye'nin vaziyette bazı ihtimâlat dâhilinde müstakil bir Kürd Hükümeti ihdâsını derpîş eden Sevr Muâhedesinin 64. maddesinin mu'dasıyla mukid bulunduğundan bu şerâit dâiresinde Irak'ın kâmilten Kürd olarak yegâne livâsı bulunan Süleymaniye'yi referandum haricinde bırakmanın muvaffak görüldüğü okunmaktadır. Yine bu havalide balada zikr edilen raporda (sahife 12) mündemic olan zirdeki fıkrayı izah eden bir parçaya tesadüf edilmektedir”

“Süleymaniye kısmı hemen hemen müttefiken Irak Hükümeti'nin hâkimiyetine herhangi şeklide olursa olsun ithal edilmeyi red etmiştir.” Bu îzâhâte nazaran bu fikirde Kürd ahâliye te'minâtını izhâr için bir fırsat vermek üzere fevka'l-âde komiser tarafından gönderilen tebligâtnameye muahhar olarak hadîs olan vâkaye a'iddir.

Hâlbuki bu tebligâtnâmenin 2 Mayıs 1921 tarihinde yani ikinci referandumdan evvel neşr edildiğini mülâhaza etmek muvaffak olur. Her nede olsa, Süleymaniye ahâlisi **(Orijinal Sayfa No:40)** tarafından ittihâz edilen vaziyetin Türk tarafgırlığından ziyade bir istiklal ârzûsundan mülhem olduğu farz edilebilir.

Heyet münâzaun-fih araziye muvâsalatını müte‘akib plebisit imkânının tedkîkine sarf-ı gayret etmiştir. Ahâlinin mümessilleri nezdinde icrâ kılınan tahkîkatı kısmen bu gâye istihdâf edilerek tesbit edilmiştir. Fi-l hakika heyet, ahâlden bir nısfının re’yleri, ma‘lûm, hâlbuki diğer nısfı (bazı müstesnalar bir taraf) fikrini insicâmlı bir şekilde ifâdeden aciz görünür iken re’y-âmmе her müracaatın lüzûmsuz olduğuna dâir İngilizler tarafından serd olunan meddeayâtı bilâkayt ve şart kabul edemezdi. Bu edilleden birincisi hiçbir esâsa mübteni olmadığı görülen bir iddiâ idi. İkincisi ise bi’t-tâb‘ ancak mahalinde tedkîk edilebilirdi.

Heyetin niyeti, bir veya müteaddid mu‘in mahallerde plebisit icrâsı tecrübesine ibtidâr etmek idi ve Bağdâd Britanya fevka‘l-âde komiserinden bu tecrübelerin matlub olan bi‘l-umûm serbesti, bitârafı ve hulûs zamanları tahtında cereyanını te‘mîn edebilmek üzere göstereceği bazı tedâbirin ittihâzını rica etmişti. Heyetin mesai zarfında elde edilen tecârüb bu tecrübeleri bi-lüzum kılmıştır.

Heyet, plebisit icrâsının gayr-i kabil iktiham amelî müşkilâta maruz kalacağına ve samimiyeti hakkında gayet ciddi şüpheler bırakacağına dâir İngiltere tarafından serd edilen iddiâların fi-l hakika ne kadar kuvvetli olduğuna kanâat getirmiştir.

Muhakkaktır ki memleketin dâhil da‘va olan devletlerden biri veya diğeri tarafından idâre edilmesi ahâli üzerinde icrâ-ı te’sîr edebilecek mahiyettedir. Binâenaleyh mukît bitâraf bir idâre te’sîs edilmek iktizâ eder. Hükümet me’murlarının birine ahâli tarafından müntahib veya her bir havâlinin heyeti ihtiyarebesi tarafından te‘mîn edilmiş bir eşhasın ikâme edilmesi hakkındaki Türk teklîfine mukâmât-ı resmiyenin bi tarifesini ve nede mevzû-i bahs eşhasın ihtimâl iştirâk edecekleri propagandalar ile halk ihtirasâtının tahrik edileceği ve menâfi‘

husûsiyenin **(Orijinal Sayfa No:41)** tesâdüm ettiği bir memlekette intizâmın istikrarını kafil olamazlar. Bu me'murların ittihâbı bile muhakkak sûrette iğtişâta meydan verebilir.

Bitâraf makâmın ciddi bir kuvve-i zâbitaya istinâda ihtiyacı olur. Bu kuvve-i zâbita bitâraf makama İngiliz, Türk veya Irak kıta'atı veya zâbitaları tarafından te'mîn edilemez. Bil-akis bunlar yerine bitâraf kuvvetler ikâme etmek muktezîdir. Bitâraf kuvvetlerin yalnız başlıca merakeze kuvve-i muhâfaza vermesi değil, fakat sulh zamanında bile her erkeğin müsella bulunduğu Kürd dağlarına dahi ehemmiyetli müfrezeler göndermesi lazım gelir. Aşair teşkilâtı veya ahâlinin muhtelif anâsırı ile mütenâsiben teşkîl edilmiş kuva-i Mahallîye ile Türk Hükümeti'nin teklîf ettiği gibi asayişin muhâfazasına kalkışmak imkân olamaz. Bu tarz ağıleb ihtimâl memleketi bir harb dâhilîye ilkâ etmek olur.

Eğer bu şerâit-i esâsiye, idâre ve bitâraf polis kuvvetleri te'mîn edilemez ise vahîm teşebbüsât bazı siyasî fırkaların tazyik teşebbüslerine ve yine muhakkak olarak kanlı müsademelere intizâr edilebilir.

Plebisit tertîbine ve serbesti, ârâ için bu plebisitin bütün zamanlarıyla ihâta edilmesine muvaffakiyet hâsıl olsa dahi halkın temenniyatına, mevcûdiyeti tesbitinde, bir makes olması gibi bir netice veremez. Maârif-i umûmîye ibtidâî dir. Teşkilatı ictimâîye kadim veya fâidelidir ki bunun neticesi olarak ahâlden kısmı azami şahsi efkâr sahibi dahi olsalar, aşiret Reîslerinin veya tâbi oldukları ashâb-ı araziyenin efkârına iştirâk ederler. Binâenaleyh bu rü'esâ intihâb için şahsı gazezlerin, az çok tesadüfî hissiyatın, kabâil rekabetlerinin ve ilh... taht-ı te'sîrindede kalabilecek bir parola verirler. Yine ağıleb ihtimâl hükümetlerin intikam alması korkusunda neticenin kıymetini tenkîs edecek mahiyette bir rol oynar.

Muhakkaktır ki memlekette samimi hissiyatlarından ve hakiki menfa'atlerinden mülhem olarak beyân-ı re'y edebilecek malûmatlı **(Orijinal Sayfa No:42)** ve zeki zevât vardır. Bu zümreye mensûb olup kendileri ile istişâre imkânını bulabildiğimiz bütün zevât ez-cümle Türk lehtarî fırkanın a'zâ-i müteneffezesi ciddi ve hakikaten ahâlinin te'minayâtına makes olabilecek bir

plebisit tanziminin mümkün olmadığına dâir vâki olan kendi müşâhadetimizi te'kîd etmişlerdir.

Binâberin heyet meclise bu usûl mu'ameleye müracaatı teklîf edemez. Heyet İngiliz Hükümeti tarafından teklîf edilen usûl mu'amelenin meclise nizağın faslı için lazım gelen anâsırı te'mine en ziyade salih olduğu mülâhazasındadır. Maa-hazâ bu heyetin, mesai esnasında bizzat ta'kîb eylediği usûldür. Mamâfîh bu raporun sa'ir kısımlarındada nazar-ı dikkati celp edildiği vechle heyet, tahkîkatın devamı müddetince ahâlinin mutalibini cem'î etmek için hiçbir vâsıtayı ve hiçbir fırsatı ihmâl etmeyerek Türk Hükümeti'nin ârzûsundan mülhem olmaya gayret eylemiştir.

ÜÇÜNCÜ KISIM

Esâsi Mesâil Hakkında Mütâlaât

Fasl 1

Coğrafi ve Irkı Delâ'il

1. Coğrafi Delâ'ilin Tahlili:

İngiltere ve Türkiye Hükümetleri bu ünvan müşterek tahtında muhtelif defaâlar, müteaddid delâ'il serd eylemişlerdir. Bu delâ'ili üç zümre üzerine tasnif ediyoruz:

a-Teklîf edilen iki hudûdun tavsîfine tealluk edenler

b-Münâzaun-fih araziye şimâl ve cenûbdeki mücâvir araziye rabt eden coğrafi jeololijik iklimi evsâf mümeyyizeye tealluk edenler;

c-Yollara tealluk edenler.

A. Teklîf Edilen İki Hudûdun Tavsîfi:

Birinci zümre delâ'il sevk-ül-ceyş, iktisâdi vesa'ir **(Orişinal Sayfa No:43)** mülâhazât ile karışmaktadır. Biz burada sırf coğrafi mahiyeti hâiz olan mu'tiyatı tahlil ile iktifâ edeceğız.

1-İngiltere Hükümeti Tarafından Taleb Edilen Şimâl Hudûdu:

Bu hudûda dâir iddiâi istihkak sadedinde İngiliz Hükümeti âtîdeki coğrafi delâ'il serd ve âtiyen eylemiştir:

İngiliz muhtıraları teklîf edilen hudûd güzergâhının ta'kîb etdiği dağları mümteni'ül-mürûr bir sedd olarak tavsîf ediyor. İngiliz muâvin a'zâsı su'âl cedvelimize verdiği cevablardan birisinde hudûdu bir tafsil ve ta'rîf ve dört kısma tefrîk ediyor.

1. Hazil ırmağı ile Habur ırmağı arasında;

2. Habur ırmağı ile Celo zirveleri arasındaki Asurî âşiretler hattisi;

3.Bu arazi ile Şems Dinan ırmağı beyindeki girift silsileler arazisi;

4. Şems Dinan ırmağından İran hudûduna kadar ancak 1,3 ve 4 üncü kısımlar için tafsilât verilmiştir.

2- Bu hattı, zirvelerin on bin kademi mütecâviz bir irtifâ'da olması hasebiyle daha dağlık ve daha mümteni'ül-mürûrdur.

Büyük Zab bazen beşbin kadem umka vâsıl olan şakul'ül- ciddâr geçitler teşkîl ederek bu dağlar arasında kendine bir yol açmaktadır. Habur ile Zab arasındaki dağlar garbden şarka imtidât eden silsilelerdir. Zab'ın ötesinde dağların sarîh olarak şimâl-i garbi ve cenûb-i şarki istikâmeti almağa başladığı Celo zirvesine kadar dağların istikâmeti müşevveşdir. Bu silsilei cebelde geçitler mahdudtur. Jeramus ve Der-a-zir arasında koyunları ile yazlık otlaklara çıktıkları vakit "Artuşî" göçebelerinin devr ettiği bir geçit vardır. Diğer bir yol "Aşıta"dan zab geçidi boyunca "Lövin" ve "Çölemerik"e gider. Bizzat göçebeler bu yolu az isti'mâl ederler. Hatta yaya olarak su'ûbetle mürûr ve ubûre sulh olduğundan heman heman yalnız Zab geçidinde kâin köyler arasındaki mahalli münâkalâta yaramaktadır. Bir kısmı (Artuşî) göçebelerinin bazen isti'âre ettikleri **(Orijinal Sayfa No:44)** diğer bir yol Zab'ın şarkında aşağı Tayari ve Tahoma dağlarından geçerek Çölemerik'in cenûbindeki mıntıkaya gider. Diğer bütün yollar, ancak mahalli münâkalâta yarayan dağ patikalarından ibârettir.

3-Bu kısım, ikinci kısmın şarkında, yani Oramar, Robar ve Şin ırmaklarının şarkında ve Şems Dinan ırmağının garbindadır. Bu kısım Celo, Sat, Çaçelli zirvelerinin teşkîl ettiği büyük sedde kadar imtidâd eden girift bir silsilei cibâlden ibarettir. Bu kısımdan hiçbir göçebe yolu geçmez ve mevcûd olan birkaç patika o derece vahşi ve yalçın bir araziden mürûr eder ki koyun sürülerinin geçmelerine yaramaz.

4-Bu kısım tamamiyle metrûk bir arazi olup ancak iki yol ile maktûdır: birisi "Kanıraş" den "Zini-a-birdi" geçidinden "Teri"ye, diğeri mezkûr kısma müntehayı şarkında temas eden "Gadri"geçidi vâsıtasıyla Revandîz'dan İran'a gider.

Bu duvar, bil-hassa şark kısmında, Irak ile şimâldeki memleketler arasında iktisâdi ve ırki bir hudûd teşkîl eder. İngiltere Hükümeti, daha şimâlde bir hudûd talep edebileceğini fakat şerâit sevk-ül-ceyşiyenin şerâit ırkiye ve iktisâdiyeye takdim etmek îcâb eylediğini ilave ediyor.

Bu delâ'ile mukâbil Türk Hükümeti:

1-Hattın en mükemmel bir hudûd olmadığını “zira bedîhi bir sevk-ül-ceyş prensibidir ki istîlâ orduları tercîhen arızalı ve geçilebilmesi müşkül araziye intihâb etmezler. Daha ziyade vadileri ve ovaları ta'kib ederler.”

2-İngiltere Hükümeti'nin talep ettiği hattı hudûd mürûr ettiği arazinin Musul vilayetindeki diğer dağlık araziden ve ez-cümle Süleymaniye'nin cenûbunde kâin dağlık araziden farklı değildir. Bu hat dahi az çok mühim bir mânia teşkîl edebilecek devamlı bir silsile-i cebelden müteşekkil değildir. Zira üç büyük ma-i câri Hazil, **(Orişinal Sayfa No:45)** Habur ve Zab ve bunların birçok mansıbları onu şimâlden cenûbe doğru kati' eder bu hat taksim miyâh olması ve hiçbir nehrin havzasını tehdîd etmemesi itibâriyle coğrafi bir ehemniyeti dahi yoktur. Bundan mâ'adâ mevzû-i bahs hat iki muhtelif ırkın mukarrer sekenesinide tefrîk etmemekte olduğunu “serd eyliyor.”

Şu halde İngiliz Hükümeti'nin talep ettiği şimâl hudûdu garbden şarka doğru mütemadi bir silsile-i cebel değildir; bu Zağros ve Ermeni Turid silsilelerinin tesadûf eylediği müşevveş mıntıkadır. Mâmafih cenûbdan fakat mu'în bir mesafeden teyyare ile bakılırsa daha cenûbdeki silsile-i cebelden oldukça mürtefi' ve bütün zirveleri karlarla mestûr olan bu dağ kitleleri fi'l-hakîka bir sedd te'sir verir. Hattı hudûd murtesimenin kısmen zirvesi ta'kîb edildiğı dağ kitleleri beyne'n-nehrin ovalarında birbirini müte'akiben kable'l-cebeller ve mütevazı silsileler halinde yükselen memleketi şimâl ve şimâl şarki istikâmetinden ihâta eden en mürtefi' dağlardır. Daha şimâlde, tepeleri icrâ-ı müşkilâsı olan bu birinci kitlelerden yüksek olan dağlık bir memlekete tesadûf edilir.

Mârru'z-zikr İngiliz cevabı üç merkez ve şark kısımlarını tavsîf ediyor. Zikri sâbık eden yolların ve geçitlerin kabiliyet mürûr ve ubûrunu bir tefsil-i tedkîk edemedik. Herhalde Zab vadisi mu'în bir kuvvette bulunan dağ kıta'atı için

kabl mürûr olduğu âşikârdır. Aynı vadinin nisbeten keşif hemen hemen mütemadi cami‘alar halinde şal hattısından “Çölemerik”e kadar ahâlisi vardır veyahut vardı.

İngiliz cevabının mufassal olarak tavsîf eylediği garb kısmı, Hazîl ve Habur ırmaklarından müteşekkildir. Birinci ırmak ancak itibârî ve nisbeten kısa bir imtidâda bir hudûd teşkiline müsa‘id dir. Habur ırmağı Zaho’nun daha yukarisındadır. Yatağını ve vahşi dolambaçlar ve girdablar halinde uyar, müktesabatından ve araz-i killiyesiden mürûr eder. **(Orijinal Sayfa No:46)**

Zaho’da vadi açılır ve pek geniş olur. Nehir dahi genişleyerek kollar ve adalar teşkil eder. Zaho, gelen koyun derisinden ma’mul tulumlardan mürekkeb salların mebde’ hareketidir. Hemen cenûb sahilinde dağ kolları Habur’un arz ettiği mana’yı teşdid eder ve mâmafih Dicle’nin sol tarafında iyi geniş bir açıklık bırakır. Habur’un şimâl sahili alçaktır.

Teklîf edilen hudûdun dağlık mıntıkası, bil-hassa 2,3 ve 4 üncü kısımlarınkı muhakkak olarak beyne’n-nehr İran’dan tefrîk eden diğer dağlık mıntikalardan farklı değildir. Fakat mesela, ancak 1600 metroya kadar irtifâ‘i eden ve bütün silsileleri heyet-i cibalin istikâmet umûmîyesini te’atüb ederek İran hudûdunun bu kısmına müstavzihan kâti‘ eden Süleymaniye cenûbindeki dağlarla kıyâs edilemez.

Binâberin İngiltere Hükümeti tarafından teklîf edilen hudûdayı bir tefrîk coğrafi hatdır; bir tefrîk iktisâdi fakat İngiliz muhtırasında dermiyân edildiğinden başka bir tarzda hattı teşkil eder; cenûbde Musul mıntıkası tepelerinin ve ovalarının cenûbine doğru basamaklar halinde süratle inen geniş vadilerden mürekkep bir memleket, şimâlde dağlık bir memleket.

Irki nokta‘i nazardan kati‘yen bir hat tefrîk ve hiçde bir mânia değildir. “Royal Geographical Society” tarafından 1910’da neşr edilen irki harita ve muhtıralarına merbût olarak İngiliz Hükümeti tarafından i’tâ olunan harita bunu yek-i nazarda isbât eder. Garbdeki ve şarkdaki kitleyi cebelde, şimâlde ve cenûbde aynı kabilelere veya yekdiğeriyle kesb sıhriyyet etmiş kabilelere mensûb Kürdler sakindir. Bu Kürdleri, Turit, Ermenistan ve şimâli İran Kürdlerinden tefrîk eden hudûd daha pek çok uzaktadır onlarda: gayr-i kâbil mürûr yukarı Dicle, Bitlis geçidi, Van gölü, Rumiye gölü ve bu iki gölün cenûbi müntehaları

arasında kâin dağlardır (Sykes,452 ve 463). Zab vadisinde şimâlde olduğu gibi cenûbdede, Kürdlerle karışık olarak **(Orijinal Sayfa No:47)** Âsuri tesmiye olunan Hristiyan Nasturiler yaşamaktadır.

Göçebe aşiretler Artuşiler, Hacanlar, Herkiler bu dağları her yıl aşarlar.

2. Türk Hükümeti Tarafından Taleb Edilen Cenûb Hudûdı

Türk Hükümeti beyân ediyorki: Bünye-i arazi ve iklim nokta-i nazarından Anadolu ve Irak'ın hat tefrîki Diyale Cebel Hamrin, Cebel Fuhul (Cebel Fehul) vadi tartar, Cebel Sencar hattı'dır. Bu hattın şimâlinde Musul vilayeti, Anadolu'nun kine müşâbih şerâit iklimiye vesaire-teşkîlat-ı araziye-arz etmektedir, hâlbuki Bağdâd vilayeti, Musul vilayetinden ve Anadolu'dan tamamiyle başkadır. Bu hat İngiltere Hükümeti'nin teklîf eylediği hatta mevcûd olmayan bütün muhassinatı hâizdir.

İngiltere Hükümeti'nin muhtıra ve cevapları Türk Hükümeti'nin teklîf eylediği hudûdu tenkit ve cebel Hamrin ile-ona müşâbih bir vasf mümeyyiz hâiz- cebel Fehul'i ber-vech-i zîr tavsîf etmektedir:

“Bir hat fasl olmak itibâriyle pek az ehemniyeti olan manasız bir takım tepeler” “Büyük bir silsile-i cebel değil, fakat sadece bir takım irtifâ'lar veya hafif meyilli tepeler”

“ Bir silsile-i cebel değil fakat bir takım eksibeler.”

Türk Hükümeti yine cevap veriyor: “Bâlada zikr edilen dağ silsileleri İngiliz muhtırasının ifâde eylediği gibi “bir takım eksibe” değil fakat bil-akis düz bir arazi üzerinde temâdi eden zirvelerden mürekkeb bir hat olup bi-l netice mürûi su'ubetli olan bir manâ teşkîl etmektedir.”

Yine ilâve ediyor ki: “Diyale'ye gelince bu nehir hudûd ittihâzına gayet elverişli mühim bir mâ-i câridir. Bundan gayri, Türkiye tarafından teklîf edilen hat birkaç nukât müstesna, ekseriyeti Türk-Kürd ahâli ile meskûn mıntikalar ile ekseriyeti Arab ahâli ile meskûn mıntikalar arasında bir hat hudûd olmak gibi birinci derece bir efzaliyyet arz etmektedir.” **(Orijinal Sayfa No:48)** Hakikat esâsen garib bir sûrette sarahâten mahrum olan iki tez arasındadır.

Tamamiyle mevsuk olmak için en muteber mü'ellifleri zikr edeceğiz:

1918-19 senesi kışında İngiliz Hükümeti namına memleketi jeolojik nokta-i nazardan tedkîk eden Hindistan-Jeolojikal Survey-Medirie. E. H. Pasko zirdeki tarifi veriyor: “Cebel Hamrin iki ila elli iki buçuk İngiliz mili arzındaki lahika ovadan irtifâ eden uzun ve dar bir silsiledir.

“Cebel Hamri'nin en mürtefi‘ noktası ırmağın sathından takriben 600 kadem yüksektedir hâlbuki Mahon'un ki ağleb ihtimâl 800 kademe daha yakındır. Dicle geçidi müstesna olmak üzere, silsilenin bu kısmı yalnız mütemadi değildir, fakat zirvesi onu teşkîl eden iltiva-i muhaddeb inhitatını da kısmaksızın ta'kîb eder ve bu sûretle mütemadi ve hafif dalgalı bir hat afakî teşkîl eder. Toprak ırmaklarla maktû, arazi yorucu fakat doğrusu suubetli değil, zira tabakalar yumuşaktır” “kayalar beyaz ve gayri şeffaf merkezi bir kil ve her taraftan kırmızı gevrek ve kumlu kil tabakalarından ve müte‘akib fevkânî halîtalardan kil tabakalarına geçen bir çevreden müteşekkildir.”

“Hamrin Mahon iltiva-i muhaddeb hafifçe gayr i mütenâzırdır, zira cenûb-i garbî meyilleri şimâl şarkidekilerden biraz daha yalçındır”

Daha eski-fakat elan sık zikr edilen-bir müellif Loftas (jeoloji of porsion of zi Turko perşin feruntiyer” guarter jurnal of jeoloji 1855) diyorki:

“İran'dan gelen falon silsilesi Mendli'nin şarkından geçerek cebel Hamrin yahut “kırmızı tepeler” (falon renkte) namıyla maruf yüksek bir silsileye tahavvül eder. Diyale'den sonra Dicle 35.06 arzı şimâliyeden geçer ve bildiğime göre el Hadar harabelerinin cenûb garbisinde, çölde (**Orijinal Sayfa No:49**) nihân olur.”

Diğer eski bir mü'ellif, Çernik (Çerniks Teknike şeodiyen Ekspedisyon Durahdi kebitedes Ofrat und Tigris Petermans Mitaylongen, Erganzogsheft 1875 si 44) diyorki:

“Bu uzun silsile tam en heybetli olduğu noktada Diyale ve Edhim ırmaklarıyla maktû olmakla beraber şimâl garbinden cenûb-i şarkîye doğru giden ve içerisinden geçen bu ırmaklar ma'berinin vahşi ve kısmen gayr-i kabil mürûrdur. Bendler teşkîl iden yalnız bir silsileden ibarettir. Uzaktan da bu silsile-i cebel mütemadi ve yalçın bir yokuş te'sîri yapmakla beraber, çıkarken, her

adımında, yol bizi uzun tepe ve vadilerle şiddetli kesik bir araziye, esâs-i teşkîlat olan kırmızı kalon zeminini örten, çakıllarla yer yer serpili cidari geçitlere götürür; Şurada, burada mavi kil tabakaları görünür... Müteferri eşkâl birbirinden 150 eli 200 metro mesafede yekdiğerine muvazi sekiz ilâ on metro irtifâ‘anda bir takım küçük silsilelerden ibarettir; bütün hafîf meyiller üzerinde çıkıntılar mevcûdudur, zirveler kalon tabakatının mevcûdiyetini ihsas ider, ... Şimâlde şekiller müdevverleşir şunu kayd etmelidir ki Dicle‘ye doğru inen yokuşlar çukurlarla oyulu olup bu manzara (cebel Mahon’un şimâl şarki sath mâili) istimâ‘ bir ikâmetle bir kat daha kesb-i şiddet ider, hâlbuki diğer tarafın yokuşları (cebel Mahon’in cenûb-i garbî sath mâili) üzerinde güzel meralar görünen hafifçe dalgalı ve hatta düz şekiller arzeder. Geçidin irtifâ‘andan (260 metro) anlaşılacağı vechle, cebel Hamrin, hakiki bir dağ telakkî edilemez. Fakat dediğim gibi şimâle doğru gittikçe yükselen memleketin ilk kademesini teşkîl ider”

(Suriye-Arabistan- beyne’n-nehrin),(mevzû‘ Jeoloji risâlesi, 1900) mü’ellifi (Belanknehuren) cebel Hamrinin evsâfını ber-vech-i zîr ta‘rif idiyor: **(Orijinal Sayfa No:50)**

“İltivaâtlı İran silsilelerinin eteğinde birçok dağ silsileleri Dicle‘ye doğru bir zâviye hâddi resm ederek istikâmet alır, bi-l hasa kalonlardan, müktesebattan ve hafifçe kıvrıntılı jeepsiden müteşekkil olan cebel Hamrin (61).”

Memleketi en iyi bilen İngiliz mü’elliflerden biri, kapiten F. R. Mavnseli, R. A. (Beyne’n-nehrin petrol sahası) (Ceografikal jurnal 1897 Mayıs) diyorki:

“Cebel Hamrin Mendli’nin şimâlinden başlayarak Dicle’nin ötesindeki ovada kal’a-i Şerkat’da nihân oluncaya kadar şimâl garbiye doğru imtidâd iden iyice belirmiş bir irtifâ‘dır. Ovanın sathından takriben 600 kadem yüksek olup umumiyetle kalonlardan ve müktesebattan müteşekkildir.”

Otomobil ile bir seyahatte mevzû-i bahs iki cebeli görebildiğimizden ve diğer iki nokta üzerinde teyyare ile uçtuğumuzdan, cebel Mahon’un cenûb-i garbî sath mâili uzanarak bu son tepeleri şimâl garbi tarafından ihâta eylediğimizden şayet yine buna lüzûm görülürse, bütün bu mu‘tiyatın sıhhatini te‘yid edebiliriz.

Musul memleketinin evsâf-ı umûmîyesine temas iderken hudûd-ı iklimiye ve coğrafya olarak zikr edilen deliller üzerine avdet edeceğiz. Burada yapacağımız şeyi, jeolojik nûkat-i nazardan cebel Hamrin ile Mahon'un Türk Hükümeti'nin iddiâ edildiği gibi asla bir hudûd teşkîl etmediğini mülâhaza etmekten ibarettir. İki taraftan da kalonlar aynı teşkîlat altından geçiyor. Eski beyne'n-nehrin lahiki jeeps ile meşbû ve mesela bir taraftan aynı manzara ile (Tigrip) in öte tarafına kadar ve diğer taraftan Erbil ovasının merkezine kadar imtidâd ider.

İklimi nokta-i nazardan dahi ikiyüz metro irtifâ'dan olan ve aynı irtifâdaki (170 Metro) araziye tefrîk eden bu silsileye bir hatt-ı fasl denilemez. Fizyografik manzarası, peyzaj, jeepsi ve kil çöllerinin tenebbütâtı ki sert rizomlu ve dikenli çöllerle temeyyüz ider, **(Orişinal Sayfa No: 51)** evvela iki tarafta da aynen bakî kalır; sonra yavaş yavaş dağlara yaklaştıkça memleketin manzarası değişir; hudûd-ı tâbiayayı resm etmek güç bir iş olur.

Cebel Hamrin tâbî bir hudûd değil fakat yalnız ovada iyice bâriz bir hattır. Bazıları onu bu sûretle farklarını ileride izah ideceğimiz aşaağı ve yukarı beyne'n-nehrinin menâtıkı arasında bir hat tefrîk olarak telakkî iderler. Morfolojik veya jeolojik hudûd daha cenûbte (Tikrit)'in biraz ötesinde bulunmaktadır. Hudûd-ı iklimiye aranırda Karaçav dağı (sath-ı bahrdan 800 ilâ 870 metro irtifâındaki tepeleriyle ve mücavir ovalardan vasati olarak 450 ilâ 550 metro irtifâ'ındadır.) bir taraftan Cezire'nin Çöllük ovası ile diğer taraftan Kürdistan dağları ve bunların eteğindeki mezzû' ovalarıyla arasında daha bâriz bir hat fasldır. Karaçav Dağı'nın şîmâl şarkisinde, cenûb-i şarkisinde kendine mahsûs derecede daha çok yağmur yağar.

Tarihin cebel Hamrin ve temâdiyesi olan cebel mahon bi-l hassa bir hudûd olarak bir rol oynamışa benzemiyor. Asurî ve Babili hikâyelerin hiç birinde bu dağlar Asurîye'nin hudûdu olarak zikr edilmemektedir. Daima müphem ve mütehavvil olan hudûd daha ziyade-şîmâl ve cenûb kuvvetleri takribi olarak tevâzün ettikleri vakit-Tikrit hattı üzerinde idi.

İki cebel ileride delâ'il irkiyenin tahlili sırasında izah edeceğimiz vechle irki bir hudûda mâlik değildir.

Cebel Hamrin ve Mahon Őu halde dűz ve műtemadi murtesimleri dolayısıyla çölde itibâri iyi bir hudûd olarak ittihâz edilebilir. Kaldı ki  l bi-l hassa ezmine-i hazırada daim  en iyi t b n hudûd olarak b kidir; fakat bu dağlar lüzum-ı m brim bir hudûd olmaktan uzaktır. Türk Hükümeti tarafından meclise takdim edilen haritalara nazaran bu Hükümetin talep eylediği hatt-ı hudûd cebel Mahon'ın cenûbi sathı m ili-zirvesi değil-boyunca imtidâd **(Oriđinal Sayfa No:52)** etmektedir ve Dicle'yi geçerek takriben Diyale'ye kadar cebel Hamrin'in zirvesini ta'kîb eylemektedir. Burada, teklif edilen hudûd sâbık Musul vilayetinin cen b hudûdunu tecâvüz ederek bu sûretle Őimâl garbiye doğru mecrasını ta'kîb eylediği Diyale'ye vâsıl olarak, cen b sath-ı m il eteğini ta'kîb ederek cebel Hamrin'den biraz ayrılmıŐ olan diğer bir tepeyi ihâta ediyor. Meclise takdim edilen Hankin paftasında bu hat iŐaret edilmiŐtir. M te'akib Süleymaniye paftasında bu hattın ters mi unutulmuŐki bu sûretle hat tamamiyle vaz' değildir. Her halde 10 il  20 kilometre arzında ve takriben hat mustakim, olarak, 85 kilometre ve tulanda, Diyale ve İran hudûd-ı arası Irak krallığı için gayr-i kabil vus l bir arazi kısmı kalmaktadır. (harita 2) Diyale hudûdu iyi bir hudûd olarak telakkî edilemez; ırmağın sahilleri kısmen oldukça çok ahâli ile meskûndur. Bi'z-z t ırmak Őimâl mecrasında mühim olarak tavsîf edilemez. Ve birçok yerlerinde m r ra müsa'id dir. Őayed eski İran Hud duyla mukayese edilirse, coğrafi nokta-i nazardan bu son hudûd dahi birinci derecede bir hudûd olarak tavsîf edilemez fakat Diyale'ye f iktir. Diđer tarafta (garbde) hat, v d i Tartar'e vâsıl oluyor; bu vadi Sencar irtif larından inen vadilerin en mühimi olup bu itib rla bir çölde-ki buda bir mıntıka-i tefr ktir-itib rı bir tahdîd hudûd-ı hattı olarak iŐe yarayabilir. Takdim edilen haritanın Sencar paftasında hat iŐaret edilmemiŐtir. Őunu mülâhaza etmeliyiz ki mezkûr hat bir bazalt mantosuyla mestûr gelse kayalardan mürekkeb olan bu dağlık zirvesini ta'kîb etseydi, dağlık her iki sath mailindeki eteklerde zir i geçinen Yezidi  Őa'irini ikiye tefrîk ederdi.

B. Münâzaun-fih Araziyi Şimâlde ve Cenûbdeki Mücavir Araziye Râbıt Eden Coğrafi Jeolojik ve İklimi Evsâf-ı Mümeyyize

(Orijinal Sayfa No:53)

1. Jeolojik Ve İklimi-Mülâhazat

İkinci bir zümre dâhilinde tasnif eylediğimiz coğrafi deliller, münâzaun-fih arazinin vasf-ı mümeyyizini ve mücavir arazi ile ez-cümle bir taraftan aşağı beyne'n-nehrin ve diğer taraftan Türk Hükümeti'nin bütün Cumhûriyet memâlikini işaret eylediği–ki bu coğrafi bir hatadır – Anadolu lafzı ile müsemma arazi ile münasebetini ve müşâbihhetlerini alâkadar eder.

Münâzaun-fih arazinin Anadolu'nunkilere müşabe iklimi ve jeolojik şerâit arz edildiği halde Bağdâd vilayetinden her noktadan ayrı olduğu hakkında ki Türk delillerine avdet ediyoruz.

Türk Hükümeti mülâhazatın bir hülâlasına zikr etmiyor, bir tanesi müstesna olmak üzere tezini isbat edecek iklime ait bir tek delil zikrediyor. O da: Tikrit-Kefri hattı aşılır aşılmaz hurma ağaçlarına tesadüf edilmesi keyfiyetidir.

Jeolojik delil burada tamamiyle mahallinde değildir, zira jeolojik nokta-i nazardan Musul vilayeti tamamiyle, umumiyetle Zağros unvan müştereki tahtında ma'ruf olup İrani cenûb-i garbî cihedinden tahaddid eden silsilelere aittir. Bu vilayet hem bu silsilelerin kratase ve bil-hassa nomolotik kilsî kayalardan mürekkep cenûb-i garbî sath-ı mâilinden bir kısmını, hem de ceziretü ibn Ömer'den başlayarak ağleb ihtimâl Belucistan'a ve belkide daha öteye uzanan o kadar karakateristik jeopsî teşkîlatından mürekkep olan kabl'el-cebellerini işgâl etmektedir. Mezkûr teşkîlat garbe ve cenûb garbiye doğru, la akl Fırat'a kadar imtidâd ediyor, fakat buradaki kısm-ı azamî, yukarıda bahs eylediğimiz lahikalarla mestûrdur. Tabakat arz itibâriyle Musul şimâlindeki yüksek dağların beniyesi gayet mu'addaldır: ber kani kayalar, serpantin, billuri şistler ve cenûb şarkından gelen silsilelerin (eösen) ne kadar hücreler bulunur. Bütün bunların beyne'n-nehirlerin az bâriz iltivaâtlı kıvrılmış (neojen) ovasıyla hiçbir münasebeti **(Orijinal Sayfa No:54)** yoktur.

İklim gelince, Türk muhtıralarında beyânat, hakikate birâz daha ziyade tekarrüb ediyor ‘ve’ eğer Türk Hükümeti, iklim fikrine temas ederek ahâlinin tarzı maîşetindeki farkları ve müşâbihetleri ta’yîn etmek isteseydi, muhakkak sûretde hakikate daha yaklaşıp ve hele, şimâlde şimâli beyne’n-nehrinin yüksek ovalarını tehdîd eden dağların sath-ı ma’illerini “Anadolu” namı ile işaret etseydi hakikate daha pek çok tekarrüb etmiş olurdu. Fakat bunu söylemek veya hiç olmazsa eşyanı-kühüne yakın olan ıstılâhât ve esâmi isti’mâl eylemek îcâb ederdi.

Bu haliyle iklimi delilin kıymeti yoktur. Elde henüz o kadar az müşâhadat vardır ki, fenni bir manâ’ ile Musul vilayeti ikliminin anâsırından kemâl-i emniyetle bahs edilemez. Ve hatta şu bir kaç müşâhadetin hemen kafesi bizzat Musul şehrine münhasırdır. İngiliz teyyarecileri dört seneden beri mufassal rasadât icrâ etmektedirler, fakat bu müşâhadat pek kısa bir devreye mütealliktir.

Tâbidir ki arazinin bütün mücâvir arazi ile müşâbihetleri vardır, Ceziretü ibn Ömer, Mardîn, Diyârbakır, Urfa, yani Ermeni Torosu’nun-ki Musul çemberi gibi Suriye-Arabistan’ın yarı çöl ovasına doğru açıktır cenûb-i sath-ı mâiliyle müşâbihetler arzeder. Bi’l-hâssa müşterek olarak kışın şiddetli soğukları ve dağlık taraftan mebzûl yağmurları vardır. Fakat ale’l-husûs Irak’ın birçok anâsır cûyesine mâlikdir ve ez-cümle hassaten mıntıkanın daha beri olması hasabiyle, Badiyetü’ş-Şam gibi ziyade yaz sıcakları vardır. Burada daha ziyade tafsilâta girişmeye imkân bulunmaksızın, senevi kesâfet hurûriyyenin mukâyesesiyle bu mıntıkanın intikâli karakterini daha iyi ta’yîn edebiliriz:

Bağdâd 24. 3°, Musul, 27. 1°, Urfa 27. 8°, Diyârbakır 31. 4° santigrat. Büyük müntehalar, ağlep ihtimâl asrı temevvücat-ı iklimiyenin bâriz anlarında kesb-i **(Orijinal Sayfa No:55)** şiddet ve nebatat üzerinde bazen ani ve felaket engiz bir te’sîr icrâ edilir. Türk Hükümeti’nin hurma ağacı hakkındaki delile ait olarak bu husûsda sahip salahiyet olan ve bu mıntıkayı esâslı bir sûretde tedkik ve tetebbu’ eden Avusturyalı âlim nebatat mütehassısı Baron Handel- Mazitti’yi zikr etmeliyiz. Mûmâ-ileyh diyor ki birkaç seneye ve varıncaya kadar hurma ağaçlarına Musul’da bile tesadûf edilebilirdi. Fevkalâde soğuk bir kış neticesinde bu hurma ağaçları helak olmuştur.

Bizzat kendimiz 1924-1925 zarfındaki çok şiddetli soğuklar esnasında Erbil'in portakal ağaçları gibi Kerkük'teki hurma ağaçlarının helak olduğunu müşâhede edebildik.

Hülasa: Dicle'nin garbinde yarı çöllük meralarıyla, şarkta daha iyi sulanmış ve binâenaleyh mümbit killi ovalarıyla onları ihâta eden tepeler ve dağlar çenberi ile Musul vilayeti Zağros Dağları'nın, aşağı beyne'n-nehrinin, Arab-Suriye çölünün ve Ermeni Torosu'nun cenûb sath-ı mâilinin iklimi mıntikalarıyla imtizâcı veya intikâli bir arazi olup Akdeniz'in bazı anâsır iklimiyesiyle muttasıftır. Başlıca vasf-ı mümeyyizi yazın şiddetli kuraklığa kışın-ılkbahar yağmurları mevsimi arasındaki tezâdıdır. Bu vasf-ı mümeyyiz teressübâtın miktarındaki tefazulden ziyade memleketin simasında inikas etmektedir.

Mücavir bi'l-cümle arazi meyanında Ermeni Torosu'nun cenûb-i sath-ı mâiliyle, Nusaybin-Mardîn ve hatta Urfa ile en çok müşâbihheti olan mevzû-i bahs arazidir.

2. Irak İsmi Mes'elesi

Tarafının en sık ileri sürdükleri ve münâkaşa ettikleri diğer bir delil de arazinin ismi mes'elesidir.

Musul vilayetinin Irak-ı Arabiye dâhil olmadığını fakat Cezire'nin eczâsından olduğunu söyleyerek ve bi'l-ahire bir muhtırada, henüz geçenlerde dahi İngiliz Hükümeti'nin Musul'u **(Orişinal Sayfa No:56)** Irak eczâsından olarak telakkî etmediğini ilave eyleyerek bu delili münâkaşaya edhal eden İsmet Paşa olmuştur. Sykes-Pikot namıyla ma'rûf olup 1916 senesinde akd edilen İngiliz-Fransız istîlâfnamesinde Musul Irak'dan tefrîk edilmiş olup Fransız mıntikasına edhal edilmiştir. Bu sûretle, mütelifiyenin teşviki üzerine Şerif Paşa 1916 senesinde (Kürdistan hakkındaki) talebini der-miyân ederken Musul yine Irak'tan tefrîk edilmişdi. Musul ahâlisi kendilerini hiçbir zaman Irak'da yaşıyor telakkî etmemişlerdir.

Musul vilayetinin Anadolu'nun eczâsından olduğunu isbat etmek için ve tezini te'yiden Türk Hükümeti "Ansiklopedi Biritanik"i ve "Grand Ansiklopedi Fransez"i zikrediyor.

Britanya Hükümeti bu teze mükabil atideki îzâhât ve mu'tiyatı der-miyân ediyor:

Lord Kurzon Lozan'da demiştir ki : “Bütün beyne'n-nehrini harb-i umûmî esnasın da İngiliz kıt'aatı tarafından işgâl edilmiş idi. Biraz zaman sonra, o vakte kadar “Mezopatami” namı ile yâd edilen bu yerlere daha me'nus olan “Irak” namı verilmiştir”.

Türk muhtırasına verdiği cevapda İngiliz Hükümeti yine izah ediyor:

“Mamâfîh şurasını işaret etmelidir ki elyevm müstamel “Irak” ismi on birinci asrın nihâyetinde kullanılan “Irak acemi” ve Irak Arabı” tabirlerinden müştakk olub tabirlerinden birincisi bugünkü İran'ın bir kısm mühimine ve Musul vilayetinin bir kısmına şamil idi.

Şehr-i Zor Irak'a dâhil olduğunu sarahâten ifâde eden 5 Safer 1310 (16 Teşrîn-i evvel 1908) tarihli Türk tapusunun tamimnâmesine müracaat etmek belki fâidelidir. Şehr-i Zor namıyla ma'ruf Türk kısm-ı idarisi kâfesi Musul vilayeti dâhilinde olan Kerkük, Ranya, **(Orijinal Sayfa No:57)** Erbil, Revandız, Köy ve Kefri kazalarına şamil idi.

“Erzurum'da 1848 senesinde Türk, İran tahdît hudûd komisyonuna Osmanlı komiseri tarafından takdim edilen haritanın, Revandız, Erbil ve Süleymaniye'yi o zaman Van vilayetine muttasıl olan Bağdâd vilayetinin aksamı olarak irâe eylediğini öğrenmek belki komisyonu alâkadar eder.”

Başlıca dört mes'ele tehaddüs etmektedir:

Muhtelif Edvar Tarihiye'de “Irak” Irak Arabı” ve Irak Acemi” isimleri hangi memâlike ilm olmuşdu?

Münâzaun-fih memleket veya bu memleketin eczâ-i muhtelifesi ale'l-mu'tad hangi namlarla yadedilirdi?

Bu “Irak” ismi memlekette ale'l mu'tad müstamel mi idi?

Beyne'n-nehrin (Mezopatami) mıntikasına hangi saha izâfe edilmiş veya edilmektedir?

İlk iki noktayı tenvîr etmek üzere kadim Arab tarihi-coğrafya mü'elliflerine, müteaddit Arab haritalarına, 16'ncıdan 20'nci asırlara kadar yüzlerce Avrupa haritalarına muhtelif Edvar seyyahlarına, esâs coğrafya kitaplarına ve Mısır'daki Arab mekâtib mutavassıtasında müstamel coğrafya kitaplarına müracaat ettik.

Tabula Almamuniana tesmiye olunan ve asıl ismi meçhul bulunan Harzemli mü'ellifin (A. D. 835) haritalarında Benjamin Ben jona (730-1160), Ebû'l-Hasan Nureddin İbn Said'in haritalarında "Irak" ismi Bağdâd'ın cenûbundeki araziye, Şattü'l-Arab'a doğru kayd edilmiş ve hâlbuki iki nehir arasındaki şimâli Mezopatami Cezire tesmiye olunmaktadır. İki mıntıka arasında hiçbir hudûd işaret edilmemiştir. Münâzaun-fih arazinin ismi yoktur. "Tabula Rojeryana" tesmiye olunan 1154 tarihli haritada, Ebû Reyhan Birunensis haritalarında (1030), İsmâil Ebû'l Fidâ (1331) nin haritalarında, Ebû'l-Hasan Ali bin Ömer **(Orişinal Sayfa No:58)** (1230)in, İbni Saîd Mağribi (1274) nin haritalarında ve 13. asırda yetişen ismi meçhul bir İranlı mü'ellifin haritasında—ki diğlereri gibi (Lelevel) den istinsâh edilmiştir—Irak ismi mezkûr üç mü'ellifin haritalarında olduğı gibi aynı araziye irâe etmektedir. Mâmafih mıntıka-i münâzaun-fih Cezire'ye dâhil olup iki mıntıka arasında bir hudûd-ı hattı tersîm edilmiştir—takriben Hayt-Samerra hattı üzerinde ve yahut Midya surları boyunda fakat da'imâ Tikrit cenûbunde—1437 tarihinde Ulûğ Bey tarafından mahu ispat kılınan 1260 tarihinde tertip edilmiş olan Nâsireddin Tûsi'nin haritasında işbu surlar iki mıntıkanın hudûdu olmak üzere gösterilmiştir. Bu haritada Musul ile Erbil Cezire'ye dâhil olarak gösterilmiş ise de münâzaun-fih arazinin dağlık kısmı—Tikrit'e dâhil olduğı halde—(Armenya) ismini taşımaktadır. Daha eski olan 1800 senesindeki Ebû Hasan bin el-Yunus el-Mısri ile 1075 senesindeki Ebû İshak İbrahim ibnü'z-Zaka'nın haritalarında bu dağlık kısma Cibâl tesmiye olunmaktadır. Cezire ile Irak isimlerini sair haritalarda da aynı yerlerde görüyoruz. 1173 de meşhûr (İstaşri) tarafından tertip edilmiş olan ve elyevm Gota'da mahfûz bulunan Irak haritasında işbu hat şimâlde Tikrit'e kadar (Tikrit dâhil) mümted olmak üzere gösterilmektedir. Mü'ellif mûmâ-ileyh metninde dahi "Irak'ın Tikrit hudûdundan İran Denizi'nden Abadan'a kadar uzanmakta" olduğunu ve izahen beyân eylemektedir.

Maa-hazâ, her ne kadar bu haritaların kısmı ekseriyetinde Irak münâzaun-fih mıntıkadan hariç tutulmakta ise de mıntıka-i mezkûrenin kâfi aksamının bütün

haritalarda sarîh ve vâzîh bir sûretde Irak'tan hariç tutulmuş olduğu istintac edilemez. Irak namı Halife-i Abbasi'ye devrinde görünüşe nazaran başka bir manaya delalet etmekte idi. 989 tarihine doğru (Makdisi) Irak'ı tasvir **(Orişinal Sayfa No:59)** ederken şehirleri kâmilten payitaht olan (Samerra)'ya tâbi olmak üzere ta'dâd etmektedir. (Makdisi)'nin listesinde şimâl de Tikrit ile (Elsin)'i "takriben Cedid Kal'atüs- Sergad'ın mebnî bulunduğı mahalde" buluyoruz. 956 da meşhûr Mes'udi tarafından telif edilmiş olan (Şenipe) nam eserin 36. sahifesinde daha vazihen şöyle denilmektedir. Irak, Dicle ve Fırat nehirlerinin nokta-i telâkkîsinde kâ'in memleket ile buna mücâvir olan mıntıkayı ihtivâ eyleyen hıttadır; diğertaraftan Irak, (Elsin) ile (Tikrit)'in hudûdları ile mahdud ve (Samerra)'nın mavrasında (Zap)'a kadar uzanan ve (Vesvad) dâhilinde kâ'in bulunan mıntıkayı da çevresi içine alır; aynı zamanda Irak, (Hulivan) mıntıkasının cibâle isabet eden kısmı ile (Heyt)'in Fırat'a isabet eden kısmına şâmilidir.

"Arapça metnin tercümesi"

Binâenaleyh burada Irak Tikrit ve Basra Körfezi arasındaki araziden mâ'idâ şimâle doğru dağ ile çöl arasında uzanan ve zâhiren bunları Irak'a dâhil etmeksizin bir arazi çevresini cami'adır. Bunu ancak mezkûr çevrenin iki Zap arazisine kadar hali bâdîyelerle ve haşı dağlar beynindeki mevrû memleketin murâd olunduğunu kabul etmekle îzâh edebiliriz. Zira Belka ve Irak gibi iki muhtelif araziye ilm olan süvad (siyah) kelimesi aynı zaman da mevrû' araziye-sürülmüş arazi rengi koyu olduğundan-gayri mevrû' araziden tefrîk için daha umumiyetle müstameledir.

Elsîn (Bi'ru'l-Musa) veya (Bi'ru'l-Mâ) (Yakut)'un zıkr ettiğı (El-Hazumi)'nin eserinde de Irak'ta kâin bir mevki' idi. Bu mevki' (İstahri)'ye nazaran Cezire'de idi, İbn'ül-Fâce, Ebû'l Fida ve İbn Rüstem'e nazaranda Musul mûlahakatından **(Orişinal Sayfa No:60)** idi. Bu üç mü'ellife nazaran Tikrit dahi Musul'a tâbi ve binâenaleyh Cezire'de idi. Kalkaşandî'nin metnini tekrar eylediğı Ebû'l Fidâ'ya nazarân Cezire ve Irak'ın hudûdu, şimâle doğru mevcûd büyük cedvellerin en sonu olan (nehrü'-Şağî)'dir. (Bekri) ye nazarân dahi Musul'da Tikrit gibi Cezire'dedir. (Hu Fazlullah) (1348) diyor ki Irak'ın mukarrer idâresi Bağdâd ve Cezire'nin ki Musul'dur. Kalkaşandî'ya (1418) nazarân şarkda (cibâl)

ve şimâlde Cezire ile mahdud olan Irak , (hâdise) den binâenaleyh Tikrit'den biraz daha şimâldeki bir noktadan Abadan'a kadar imtidâd eder.

Bu asar-ı mutebereden mâadâ, (Asyatik Sosyeti Monağrafi (cilt 5) de 1903'de neşr edildiği “14. Asırda Moğol Hâkimiyetinde İran ve beyne'n-nehrin” nam eserinde mes'ele hakkında “Lestrange”n söylediklerini zikr etmek istiyoruz.

Bedayetde (el Irakeyn) yalnız iki büyük şehir olan Kûfe ve Basra'ya tatbîk olunan bir tabir idi. Fakat Selçuk-i prensleri (sultânü'-l Irakeyn) ünvanına meclûb olduklarından, bu tabir, maa-hazâ Ebûl Fidâ'nın dediği gibi beyne'l-avâm veya yanlış olarak iki eyalate tatbîk olundu. Şu halde Selçukiler zamanından itibaren el Irakeyn (iki Irak) tabiri kadim (medi) Midya ve cenûbi beyne'n-nehrin arazisine ilm olmuşdu.

Irak ve Cezire arasındaki hat taksim zamanlara göre tebdîl etmiştir. Abbasiler zamanında Fırat üzerinde kâin (Obar)'dan Dicle üzerindeki, Tikrit'e kadar imtidâd ederdi. (Nüşetü'l-Kulûb) nam eseri (Lotranc)'ın eserinde bi'l-hâssa mütala' edilen Hamdullah zamanında, binâenaleyh 14. asırda hudûd daha şimâlden geçiyordu: Fırat ile Habur'un noktâ-i telâkkîsinden Dicle üzerinde bu nehrin Küçük Zab ile noktâ-i telâkkîsinin hemen cenûbundaki bir noktaya kadar Tikrit, Hâdise ve Dakok Irak'tadır. Bu vaziyet iki Moğol fethi arasındadır. **(Orişinal Sayfa No:61)**

15. asır malûmatını temsîl eden ve Lestrange tarafından vücûda getirilen haritada Erbil, Musul, İmadiye ve Muş'da Cezire'dedir; Ane, Tikrit, Dakok Irak'tadır. Kürdistan yalnız dağların şark İrani sath-ı mâ'ilini cami' idi.

Daha mühim olan “The Lands Of The Eastern Caliphate (1905)” nam eserinde Lestrange Arabların beyne'n-nehrindeki Altun Devri olan halifeler devrinin malûmatını ber-vech-i zîr hülâsa ediyor:

“Arablar beyne'n-nehrini iki eyalete taksim ediyorlardı. Aşağı eyalet-kadim Bâbil Lahfları-Dicle ve Fırat nehirlerinin yekdiğerine takrîb edildiği mahalde yekdiğerini vâsıl eden bir hattan itibaren el-Irak tesmiye olunurdu. Sert ve taşlık satırlı şimâl ovalarına El-Cezire deniliyor idi. Bu ovalara hâkim olan dağlar el-Cebel namını taşıyordu. Bu dağlık arazinin garb kısmı, Kürdler bir dereceye kadar

şöhret ve kudrete vâsıl olundukları zaman Kürdistan tesmiye olunmuştur. Kurûn vasatî nihâyetinde, nihâyet-ül-emr kesb itibâr eden bir iltibas neticesi olarak “el - Cebel” Irak-ı Acemi (yabancı Irak) namını almıştır.

(Makdisi)’nin iklim-i akur dediği el-Cezire ale’l-ûmum üç nahiyeye taksim edilmişti: Diyar Rabi’, Diyar-ı Medar, Diyar-ı Bekr ki bunların merkezleri sıra ile Musul, Rakka ve bugünkü Diyarıbekr ve Âmid idi.

“Royal Geographical Society” tarafından neşr olunan “Eastern Persian Irak” namındaki küçük kitabında General A. Houtum-Schindler, Irak Acemi eyaletleri hakkında zir deki tarihçeyi kayd ediyor:

“Arab fütûhâtından evvel muahharan Irak acemi tevessüm olunan arazinin kısm-ı âzami (Fahley) ve yahud (Pehlev) “dağlık arazi” namını taşıyordu. Mü’ellifin İslâmiye 11. asıra kadar umumiyetle bu kısmı Cebel namıyla tesmiye ederlerdi. Bu isim her zaman arazinin aynı sahasına şâmil değildi. Arab fütûhâtından az sonra yedinci asrın vasatında **(Orijinal Sayfa No:62)**

İran Kûfe valisinin taht-ı idâresine vazi’ edilmişti. Muaviye zamanında (661-679) cenûb kısmı Basra valisinin taht-ı idâresine vazi’ edilmiş ve İran’ın mutebaki kısmı ise-takriben kadîm “Midya” arazisi-yine Kûfe’ye tâbi’ olmakda bir devamdı. Ba‘demâ (Zağros)ın şarkındaki tâlî eyalet (Irak -ı Arab)’dan tefrîk edilmek için (Irak-ı Acem) olmuştur. Muahharan Azerbaycan ve Âzak eyaletleri Irak’tan tefrîk edildikde, Irak ârtık yalnız Tahran, Kazvin, Zencan, Hemadan, Kirmanşah, Luristân, Isfahân, Keşan ve (Kum)i câmi’ idi. Moğol İlhanları zamanında Irak bu arazinin şarkını fakat fazla olarak Âzak eyaletlerini de cami’ idi. Bugün ârtık ism-i müstamel değildir. Vasıfsız olarak isti’mâl edilen “Irak” ismi (Kum)n cenûb garbiyesindeki küçük bir kazânın ismidir.

Şu halde, Arab devri hâkimiyetine âid olarak istintac edilebilir ki, bazı kısımlar müstesna olmak üzere-ki bu istisna bütün mü’elliflere göre varid değildir-Irak hiç bir zaman münâzaun-fih araziye cami’ olmamıştır. Britanya Hükûmeti muhtıralarından birinde ifâde eylediği vechle münâzaun-fih araziden bir kısmının Irakı Acemiye dâhil olduğuna dâir dahi hiçbir emâreye tesâdüf edemiyoruz.

Nihâyet bugünkü “Irak” isminin kadim Irak-ı Arabî ve Acem’iden müştakk olduğunu müşâhede etmek icap eder. Bu lafz onlar kadar kadim olub bazen her iki arazi için ve bazen Irak Arabî lafzının bir tehsiri olarak istimâl edilmektedir.

Balâda verilen malûmat bizi müte‘akib devre yani Moğol fütuhâtı arasındaki devre hakkında dahi tenvîr eder.

‘Osmanlı fethine ve onu ta‘kîb eden devre gelince başlıca mahiz, Fâtih Türk ordusuyla birlikte Suriye ve beyne’n-nehrin seferini icrâ eden Kâtip Çelebi (Hacı Kalfa)’dır. **(Orişinal Sayfa No:63)** 1600 senesinden kalan el yazması 1700 tarihinde neşr edilmiştir. Kâtip çelebi Cezire, Kürdistan ve Irak arazisini yekdiğerinden tefrîk ediyor. Cezire Heyt irtifâ’ında Dicle’yi Fırat’a vâsl eden bir hattâ kadar Dicle’nin garbindeki bütün arazidir. Kürdistan, şimâlde Van Gölü, garbde Dicle ve şarkde başlıca silsile-i cebel olmak üzere aradaki memleketler. Cenûbde Tuz hurmano yine Kürdistan’dadır. Fakat Kefri artık bütün cenûb araziye cami’ olan Irak’tadır. Türk hudûdu boyunca bütün garbi İran Acemistan tesmiye olunur ve Hankin–Hemadan yolunun cenûbundeki memlekette “*Irak Acemi*” deniliyor.

Elimezde Davil (1772)’nin bir haritasında Çelebi’nin takribi olarak bir sûreti mevcûdudur.

Yalnız birkaç nüsha olarak tâbi edilen Binbaşî Mehmet Eşref Bey’in “Devleti Osmaniye’nin Tarihi Atlası (1913) ndeki 1040-70, 1559 ve 1700 devrelerine âid olup bazı farklar bertaraf aynen tanzîm ve tertîbi arz eden üç haritayı zikr edebiliriz.

Birincisi Osmanlı Devleti salnâmesi (1700) aynen taksimat esâsiyeyi ifâde ediyor. Diyârbakır eyaleti Diyârbakır Musul ve Urfa olmak üzere üç vilayete taksîm ediliyor; Irak Arabî eyâleti Bağdad ve Basra vilayetlerine taksîm ediliyor. 1840 (sâlnâme)’sinin haritaları Cezire hudûdunun birâz daha şimâl garbiye inhirâf etmesi ve Acemistan isminin birini “İran” ismine terk etmesi müstesnâ olmak üzere Çelebi ile takribi olarak aynı hudûdu irâ’e ediyor. Alavasor (1846) nın “Asya-i ‘Osmani)” yahud “Âsya Türkiyesi” bu haritanın bir kopyasıdır.

Uzun bir silsilesini tedkîk ettiğimiz Avrupa mü'elliflerinin haritaları ileri sürülen delâ'ilin tenkidi seddinde daha az bir ehemniyet ve alâkayı hâizdir.

XVI. ve XVII. asırların birçok coğrafya şinâsları **(Orişinal Sayfa No:64)** mübâdilerini henüz (Ptoleme)'den alıyorlar. (Ortelyus)'lar ve müstensihleri şimâlden cenûbe üç mıntika ayırıyorlar: Erzurum (yüksek dağ) Diyarı Bekr (yüksek memleket) ve Ârak (aşağı memleket) bi'l-hâssa 18'nci asırda hurûc ilm olan tarihi haritalar, da'imâ, (beyne'n-nehrin)'i Dicle'nin garbide ,(Asuriye)'yi şarkda (Bâbil)'i tefrîk ediyor (Sanson 1237, delil 1705, ve Vugondi 1752, Buas 1754) aynen zamanların coğrafya haritaları aynen mıntikaları sıra ile (Diyarbekr) (Kürdistan) ve (Arak) namlarıyla işâret ediyor. Alelekser bu havalinin hudûdi kayd edilmemiştir (Delil 1723, Otens "Reg Persikom, Bon Norgi Dazi) mıntika' hudûdları işâret edildiğı zaman, Irak daha şimâle alelekser (Midya) seddine kadar veya bu seddi takriben mütevaziyen ta'kîb eden cetvel (Küçük Dicle)ye kadar çıkıyor. Bu hıttan şimâlinde Dicle (Diyarbekr) ve (Kürdistan) arasında hudûdu teşkîl ediyor. Lakin aynı mü'elliflerin eserleri meyânında bile müteaddit nesh mütehâlefeye tesâdüf ediliyor. Mes'ala (Delil) in eserlerinde kâh (Diyar-ı Bekr yahut Cezire) Bâbil'e kadar iniyor (Bâbil haritası), kâh (Cezire) (sâbıkan Suriye beyne'n-nehrin semâ Comtê d' Edesse) namını alıyor (Suriye ve Filistin 1864) ve yahudda (Kürdistan) ancak Kirmanşah yoluna kadar gidiyor (1824).(Vugondi) de, (Atlas Portatif) ve yahud nihâyet Yurup'ta, (Ruvpar de Zöş 1789)de Kürdistan ancak 'İmadiye'nin şimalinde başlıyor. Fakat Musul da'imâ (Diyarbekr)'dedir. Syrie ve Chypre 1726'da dahi böyledir.

Dicle hudûdu ve Musul'un vazi'yeti itibâriyle, (Mâle)'nin harita ve ta'rifnamesi (De skarpisiyon dö Lonivar 1683) belki daha müfiddir. Musul Diyârbakır'da ve Ninova Kürdistan'dadır.

(Van der A.A.)'nın (Asya'da Türkiye) nam eserinde Kürdistan Zağros Dağları boyunca iniyor. "Human"ın **(Orişinal Sayfa No:65)** haritaları (İmperyum Türkikum 1737) ve Vugondi (Eta dö GranSenyor 1763) üç mıntikanın ma'lum olan tertîbini ve fazla olarak Musul'un şimâl şarkısında birde "Regio Bochdanoroun" gösteriyor. Başka mü'ellifler memleketi Diyârbekr, Musul, Rakka, Bağdâd (yahut Yerak) "beylerbey"liklerine taksim ediyorlar (Dankar: Tab. İmg, Turcici, Jayo 1689) (sanson Jayo: Stats du Seigneur 1654) de Erzurum

Diyâle'ye kadar imtidâd ediyor, “Mezopotami” ve “Yerak” tesmiye edilen diğer iki havâli bir arada “Diyarbekr” oluyor; diğerinde (Maryet. Emp. Etat Turc) (Diyarbek) “Mezopotami” ve Erzurum'u dâhil idiyor, fakat “Yerak”i hariç de bırakıyor (Dounvilla 1788)'e nazaran resm edilen (Harison)'ın haritasında Dicle, Zap ve Diyale arasındaki memleket yeni bir ism taşıyor: Sarm. (Olyube Voyages An. IXC. de la Syrie) yalnız yüksek Zap'lar mıntıkası Kürdistan diye tesmiye ediyor-Cezire ve Irak bir arada “Mesopotamie” oluyor. “Belli-Dori”nin (XVIII. asır nihâyetinde Seat Of Wall) nam eserinde “El Cezire” Tikrit'e kadar imtidâd ediyor. (Charte d Osman. Reiches) nam eserinde Rayhard (artık XIX. asır) Küçük Musul vilayetini Basra'yı da, Nusaybin ve Mardîn'i de hami' olan Bağdâd vilayetiyle muhât gösteriyor ve Mezopotamya'nın şimâline “Cezire” cenûbune “Irak ” nâmını veriyor.

Bu rapora merbût olarak hem XVII. ve XVIII. asırda ve hemde tarihi kadimde müstamel olan isimleri gösterir (Delil)'in bir haritasını lafz ediyoruz. (harita 3) Mösyö Z. Hanzadyan tarafından mü'ellifin mûmâ-ileyhin “Ermenistan Tarihi Atlası” namındaki eserinde intişâr **(Original Sayfa No:66)** edecek olan bu harita bize lütfen i'tâ edilmiştir.

Ermeni haritaları, müteaddit maa-hazâları dolayısıyla muğlak bir hale giren Avrupa haritalarından daha müfiddir. Amsterdam Ermeni kolonisi rahibi Oskan'ın haritası (1670) bütün memleketi “Mezopotami” Irak, cenûbi Mezopotami diye tesmiye ediyor. El ile yapılan nüshası Venedik'te 1670'de (Sen Lazar) manastırında vücûda getirilen ve Bibliothegue Nationale'de teşhir edilen büyük matbu' harita Dicle'nin şimâlindeki her iki tarafı (Asûriye) ve cenûbi Irak diye tesmiye ediyor ve Venedik Ermeni Manastırı'nda 1787 tarihin de tâbi edilen harita Dicle'nin garbindeki bütün memleketi “Suriye” diye tesmiye ediyor ve münâzaun-fih araziye isim vermiyor.

Kadim seyyâhlar nezdinde az ma'lûmâne dest-res olunmaktadır, verdikleri îzâhât haritalarından o öğrendiklerimizden farklı değildir. Fâtih Sultan'a refâkat etmek üzere Fransa'nın gönderdiği d'Aramont'n seyâhatini tasvir ederken (Dolfin 1553) Babil ve Mezopotami hudûdu olarak (Midya) seddini zikr ediyor. (Tavernier 1676) memleketin hudûdunu beyân etmiyor; yalnız diyorki Musul Asûriye'de mukîm Arab ve Kürdlerin dâhilinde icrâ etdikleri ticaretle meşhûrdur.

Irak Acemi” için Duval tarafından neşr edilen Jtine Raire De Pierre De La Valle haritasında şimâl hudûdu olarak Kırklarâbâd–Hemadan yolunu gösteriyor; şimâlde “Kürdistan.”

Aynı hudûdu sefâret kâtibi Jacques Morier’in (Maps of the Lands sit. betw Shiray roz and Contantinople) namındaki haritalarda aynen hem Dicle’nin garbinde “Cezire” hem de Samerra’nın cenûbinde Irak Arabı” buluyoruz. Mülâzım William Hende (1820) Süleymaniye’yi Kürdistan’ın merkezi olarak zikr ediyor.

Bütün bu me’hazlar bize az çok sârih üç mıntıka arasında bir taksim irâe ediyor ki bu kısımlardan Irak **(Orijinal Sayfa No:67)** Arabı Heyt–Tikrit yahut cebel Hamrin mıntıkasından daha şimâle imtidâd etmiyor.

Bütün bu mu’tiyatın ardı sıra, ciddi bir menba olan “Karl Riter”in (Gegrafiş Statiştiser Lekzikon) nam eserinde verdiği malûmatın esâsını anlamak bizim için güçtür: Irak Arabı, aşağı Fırat ve Dicle boyunca imtidâd eden kadim “Bâbil” ile “Keldan”i, binâenaleyh Basra, Bağdâd ve Musul’u cem’ eden ve ancak şimâl muntehasında Kürd dağlarının kollarıyla maktû’ olan Türk mıntıkası.” Herşeye rağmen, son cümle ve Asûriye’nin zikr edilmeyişi burada bütün Musul vilayetinden mevzû-i bahs olduğu hakkında tezi tereddüte düşürdü.

Cezireye “Irak yahut Mezopotami” namını veren bir harita daha mevcûduttur. Oda 1847’de neşredilen (Carte de la Syrie pour servir aux memoires dictes par Napoleon) dir.

Mamâfih mezkûr harita, sath olarak tersîm edilmiş olan haritanın munteha bir zâviyesinde bulunan bu memleket için belki bir menba olmak üzere telâkkî edilebilir.

Mü’ellifin hâzıraya müracaat edersek yine da’imâ Irak Arabı tabirini “Mezopotami”nin cenûbini ta’rif için ve Irak Acemi tabirini İran’daki Hemedan mıntıkasının ta’rifinde, müstamel buluruz. Bu sûretle. Meselâ sârih ta’rifândan bulunmamakla beraber Huarts’ın (Arab Tarihi)’nde Hogarth’ın (şark kurb) nam eserinde Geiger-Khun’ın Encyclopedie de la Philologie Iranienne nam eserinde, Philipson’ın Das Türk. (1910) Banse Reich’in (1919) Türkei eserinde ve sonra

meselâ 1861 tarihli James Wyld'in, Vidal de la blache, Sprumer Stieler, vesa'ire atlaslarında aynı tarzda ta'rifât vardır. Fransız ve İngiliz Encyclopedie'leri Türk muhtıra **(Original Sayfa No:68)** sında zikredilmişlerdir. Bunların ta'rifâtı Handbooks Prepared Under the direction of the Historical section of the foreign office

Vol X1 partie 63, Mesopotamia

(İngiliz Hâriciye Nezâreti'nin tarih şubesi taht-ı idâresinde izhâr olunan risâle) de dahi tekiden zikr edilmiştir. Irak sârih olarak aşağı "Mezopotami" ile mezc edilmiş fakat heyet-i umûmîyesi itibâriyle "Mezopotami" ile mezc edilmemiştir.

Aşağı "Mezopotami" Cezire ile birlikte yalnız Musul'u değil fakat Kefri'yi, Kerkük, Erbil'i, Süleymaniye'yi, Ranya'yı, (sahife 2 ila 4, 13, 15) dahi cem' eden yukarı "Mezopotami" den sârih sûretde tefrîk edilmiştir.

(Turkey'in Asia) nam eserin 12'nci sahifesinde mezkûr eserin 10. cildinin 58'nci faslında "Irak" ismine aynı mana verilmiştir.

Arap memleketinin en metrûkisi olan Mısır'ın mekteb kitaplarına müracaat edilirse, esâsen tamamıyla tetâbuk eden 1913, 23-1922 tab'larında Cezire ve Irak birbirinden tefrîk edilmez gibi görüldüğü müşâhede edilir. Bu kitâblar Fırat ile Dicle arasında kâin ve şimâl dağlarından Basra Körfezi'ne kadar imtidâd eden bütün araziye "Cezire yahud Irak" diye tesmiye ediyor. Aynı mekteplerde müstamel Arab iktisâdi atlası iki nehr arasındaki memlekete Cezire ve Dicle'nin şarkındakine Irak nâmını veriyor. Bu öyle bir taksimdir ki (Ebu'l Fidâ) ve (Ebû Havkal) gibi eski mü'elliflerde de aynı müphem şekilde bulunmakdadır.

Binâberin bu cihet istihrac edilebilir ki, Arab devrinin mebâdîsinden eyyâm-ı hâzıraya kadar mevcûd bi'l-umûm **(Original Sayfa No:69)** edebiyât coğrafyada, münâzaun-fih arazi heyeti umûmîyesi itibâriyle hiçbir zaman Irak'ın eczasından olarak ta'rif veya irâe edilememiştir.

Binâenaleyh zâlik geçmiş zamanlarda "Irak" kelimesinin ahâli tarafından kendi memleketlerini kasdetmek üzere isti'mâl edilmiş olmasına imkân yokdu.

Münâzaun-fih bu kelime, umûmî bir sûrette, Arabların kulağına Avrupa'yı ve binâenaleyh Arablar mechul olan Mezopotami lafzından daha mûnis gelmiştir.

Arablar “Irak” ismiyle cenûbdeki hem hudûd mıntıkayı yâd ederlerdi. İsmi tevessümi, Irak pâyitahtı olan Bağdad hâkimiyetin tevessümi mana'sında idi. Romalılar zamanındaki Mesopotamie isminin tarihçesiyle bir mukayese te'sis etmek mümkündür. Strabon(cild 16 sahife 746) bu ismi cenûbe doğru ancak (Midya) seddine kadar Pelin (5-242-12) Basra Körfezi'ne kadar teşmîl ediyorlar.

“Tâbidirki lâtince tabirinin ma'nâsı Roma hâkimiyetinin tevessümüne nazaran tahavvül edilmiştir.” (Encyclopedia Britannica: Mezopotamya, sahife 180)

Ve yine cihânın aynı kısmı için, tekrar Encyclopedia Britannica nazaran (Sargon) imparatorluğunun terakkîsi şüphesiz “Akad” ismini-ki bu isim büyük Sargon'un-pâyitahtı ismidir- bütün şimâli Bâbil'e şâmil olmasına sebebiyet vermiştir.

“Fransa”, “Avusturya”, “Prusya” vesa'ire müteaddid isimlerinin tevessümü'ne dâir Avrupa'dan misal getirmekten sarf-ı nazar ediyoruz.

Esasen İngiltere Hükümeti'nin zikr eylediği 1848 tarihli harita ve Türk tapu idâresinin ta'mimnâmesi de aynı manâyı ifâde eder: Bağdâd taksimât idariyesinin Büyük Zab'a kadar tevessümi ve bunun neticesi olarak merkezi bulunduğu mıntika isminin tevessümü. **(Original Sayfa No:70)**

Burada kayd etmek isteriz ki Sykes-Pikot İtilâfnâmesi mûcibince Musul'un Irak'dan haric bırakılması îcâb edeceğini beyân sadedinde Türk Hükümeti tarafından der-miyân edilen müddeîyat ancak kısmen muhakkaktır. Zira fi-l hakika, bu itilafnâmade derpîş edilen haliyle hudûd Kerkük ve Süleymaniye havâlisini Irak ve Musul ile Erbil havâlisi Suriye'ye terk etmek sûretiyle elyevm münâzaun-fih olan arazi iki kısma tefrîk ediyordu. Bu hudûd alelumûm küçük Zab hattını ta'kîb eylemekteydi.

“Yalnız son bir mes'ele kalmıştır: “Mezopotami” tabiri ile hangi arazi kasd ediliyordu? “Tefrîk vesa'it şümûli bütün coğrafya şinâslar için aynı değildir. Esâsen tâbi bir mıntikai coğrafyanın umumiyetle karakteristik bir hatt-ı

merkeziyesi ve az çok vasi‘ bir çerçevesi vardır fakat nadiren sâbit bir hudûda mâlikdir. Bazılarına nazaran “Mezopotami” şarkda Dicle’nin sol sâhilindeki ovanın kenârında şimâlde, iki nehr arasında dağ eteklerinde, garbde Fırat’ın sağ sâhilindeki arazi-i mezru‘ada nihâyet buluyor. Bazılarına nazarân da bu tabirin kablel cebellleri ve hıtta dağ meyillerini cem‘ olmakla beraber asla doğrudan doğruya dağlara şümûli bu kadar.

Hâl-i hâzır İngiliz atlâslarının en cesimi ve en mükemmeli olan (Batolomyo)nun The Times Survey Atlas of the World 1920)’i Ceziretü-ibn Ömer’den Dicle’ye doğru Dicle boyunca imtidâd eden, bu nehri (Dahok)’un cenûb garbisinde ki bir noktada terk ederek (Alkuş) ve (Tel- Keyf) (Erbil) ve (Karaçav) dağı aralarından (Altun Köprü) ve (Kerkük)’ün garbinden ve (Tûk)’dan geçip birden şarka dönerek Kefri’yi garb cihetinde uzakta bırakan bir hudûd resm ediyoruz. Bu hudûdun garbindeki arazi “Mezopotamya”ya â’id olub şarkdaki de “cenûbi Kürdistan” tesmiye olunmaktadır” buna binâ’en “Irak” “Mezopotamya” Mahallîne ikâme edilmek sûretiyle ancak münâzaun-fih arazinin nısf (**Orijinal Sayfa No:71**) garbisi “Irak” tesmiye edilebilirdi; buna mukâbil Fırat’a kadar arazinin Irak tesmiye edilmesi icâb ederdi.

Fakat Ren Hükümeti’nin yaptığı vechle münâzaun-fih menâtıkın Anâdolu aksamından madûd olduğunu söylemek dahi hatâdır. Anadolu o havâliden hayli uzaktır. Bu iki mıntıkayı takribi olarak Toros Dağları’nın teşkîlat arazisine tevâfuk eder bir sûretde Suriye ve garbi Kürdistan yekdiğerinden ayırır. Türk Hükümeti’nin hatası, tabirleri yanlış isti‘mâl etmekten, yani Diyârbekir, Mardîn ve Nusaybin havâlisine Anâdolu namı vermekten ibâret kalırsa belki o kadar büyük değildir. Çünkü münâzaun-fih havâli heman da’imâ işbu memâlik ile müşterek bir ism taşımakda idi: Dağ ile (Kürdistan), ileri memleketle (Diyârbekirr yahud Cezire).

Buna ilâveten yalnız bir mülâhaza der-miyân edeceğiz. Bu da zikr ettiğimiz ve etmediğimiz bilumum menâbi‘ müracaat ettiğimiz halde bu havâlinin veya bir kısmının Türk Hükümeti’nin iddiâsı vechle, halde veya mâzide “Tataristan” namıyla yâd olunduğuna dâir hiçbir kayda dest-res olamadık. Zaten bu iddiâsını nereden çıkartdığını kendisinden su’âl ettiğimizde hükümet müşârûn-ileyh cevap vermemiştir. Civar arazi hakkında bazen Türkmen-ili “Turcomanie” tabirine

tesadüf ettik, fakat bu tabir da'imâ şimâl menâtıkanın ismi olarak zikr olunmaktadır. Vander A.A.'nın Asya Türkiye'si Turkuie d'Asie haritasında (18'nci asır) Türkmenler Turcomans Cezire'de veyahud münâzaun-fih havâlide değil, fakat Van şehrinin şimâlinde, Rumiye Gölü'nün cenûbunda ve Fırat'ın garbinde gösterilmektedir.

İtiraf etmeliyiz ki münâkaşât siyasîye esnasında der-miyân kılınmış olan bazı mülâhazat ve müddeayat bizi birçok tatbîkatta bulunmağa mecbûr kılarak memleketin mukadderat-ı müstakbelesini ta'yîn için uzun uzadıya arazinin sûret-i tesmiyesi **(Orişinal Sayfa No:72)** mes'elesini gibi pek hâiz ehemniyet olmayan bir keyfiyet hakkında uzun bir mütâlâname tahririne sevk etti.

S. Yollar ve Tarîk Münakale

Yollara müteallik üçüncü edille-i coğrafya gurup edille-i iktisadiye ile memzûc bulunmaktadır. İşbu delâ'ilin tedkîk ve tahlili esnâsında bunlardan daha sârih ve vazi' bir tarzda bahs edeceğız. Burada ancak sarf coğrafi nokta'ı nazarından bahs etmek isteriz.

Türk Hükümeti diyor ki Musul şehri ve vilayeti Anadolu'yu, Suriye'yi ve İran'ı yekdiğerine rabt eden bilumum yolların nokta-i muvâsalasında bulunmaktadır ve cenûbi Anadolu'nun İran ve Suriye ile münâkalesi itibâriyle "pek büyük bir ehemniyeti hâiz"dir. Lozan'da tevdi' edilen muhtırada Musul olmaksızın Süleymaniye ve Kerkük havâlisi ile anavatan arasında te'min münâkale mümkün olamayacağı ilâve edilmektedir. Türk Hükümeti su'âlerimize cevap verirken daha ziyade tafsîlâtla îzâhât i'tâ eylemiştir:

"Fakat Anadolu ile İran arasında iki büyük tarîk ticari bulunduğunu umûmen mes'elemidir: Bu yolların birincisi Rumiye ve Van göllerinin şimâlinde geçerek Trabzon muntehi olan yoldur; ikincisi işbu iki gölün cenûbinden geçen tarîktir.

"Trabzon'a muvassal olan yol daha ziyade İran ile garb beyindeki mübâdelât ticariye için bir transit yoldur; cenûbdeki yol ise bil-hassa garbi ve cenûbi Anadolu ile İran arasındaki münâkalâtı te'mîn eder. Bu yol Musul'a kadar Dicle'yi ta'kîb eder (demiryolu şehir-i mezkûre vâsıl olunca münâkalât bi't-tâb' bu

tarîkle icrâ edilecektir) ver orada üç kola ayrılır. Bu yollardan birisi Revandız, ikincisi, Köysancak ve üçüncüsü Süleymaniye'den geçer.

“İngiltere Hükümeti tarafından teklîf olunan hudûd **(Orişinal Sayfa No:73)** işbu ticari yolların her üçünüde sedd etmektedir. O takdirde Türk-İran ticâretinin isti'mâl edebileceğı daha şimâldeki yollar mûnaat araziye ve şerâit iklimiye dolayısıyla senenin büyük bir kısmında gayr-ı kabil mürûrdur.”

Türk Hükümeti aynı cevabın diğér bir kısmında Musul havâlisiyle Türkiye'nin münâzaun-fih olmayan aksamı arasındaki başlıca münâkalât ticâriye yollarını ta'dâd etmektedir, bu yollar şunlardır:

- Dicle tarîki;
- Musul- Mardîn-Diyârbekir-Harput- Sivas- Samsun yolu;
- Nusaybin- Adana demir yolu;
- Musul-Cezire-Siird-Bitlis-Erzurum-Trabzon yolu;
- Musul- İmadiye- Çölemerik-Başkale- Van yolu;
- Musul-Erbil-Revandız-Başkale-Van yolu;
- Musul- Feyda- Zaho- Beytü'ş-Şebab-Başkale-Van yolu;

Pek tabiidirki Kerkük ve Süleymaniye, Diyârbekir, Mardîn ve bu havâlide ve daha uzaktardaki her hangi bir şehir ile ancak yegâne yol olan Musul tarîkiyle te'mîn muvâsala edilebilir. Daha aşağıda, edille-i iktisâdiyenin tedkîk ve tahlîli mebhasında bu tarîkin ne kadar ticaretgâh olduğunu zikr edeceğiz. Maa-hazâ, Süleymaniye ile Kerkük'ün münâzaun-fih arazi aksamından bulunduğı nazar-ı itibâre alınmalıdır; Binâenaleyh bu sûretle serd edilen delâ'il kıymetden ârîdir.

Musul vilayeti ve şehrinin transit ve antrepo memleketi sıfatıyla oynadığı rol hakkında vasi' ve şümûlli bir mani ile ifâde edilen delâ'il mesrudeye gelince Musul'un Anadolu Suriye ve İran ticareti için bu derece esâsi bir vazi'yet hâiz bulunduğunu söylemek mübâlağa etmek olur. Musul'un Anadolu ile **(Orişinal Sayfa No:74)** Suriye arasındaki ticaret husûsunda hâiz ehemniyet olmadığı bedîhidir. Suriye ile İran beynindeki ticaret mes'elesine gelince Musul ile Revandız ve Süleymaniye tarîkiyle şehir-i mezkûreden İran'a uzanan boğazların tarih-i ticaretin her devrinde bir rol oynadığı ma'lûmdur.

Maa-hazâ, Irak bi'l-hâssa Babu'l-Med-Hankin yolu ve (yeni Thouster eski Suze tarîki ile) (D. Carruthers. 161-167) gerek hâl-i hâzırda, gerek kadîmen ezmine-i tarihiyenin en büyük kısmı esnasında başlıca antreposu celb bulunan şimâli Suriye ile Anadolu'nun cenûbine müteveccih ticâret için başlıca ticaret yolu (Tavernier) (Tavernine)'nin söylediği gibi kervanların bu yük yolu idi. Bu yol çöl tarîkiyle, Fırat'a muvazi olarak, Bağdad'a ve İran'a çıkmak için Zağros cibâlini geçen başlıca iki yola Musul bir kol ile Basra'yı ta'kîb eder. Tarîk mezkûr, Süveyş Kanalı'nın hafrın'dan dolayı ehemniyetinden çoğunu zayi' eylemiştir; ticaretin tenâkusı yolun emniyetini daha kararsız kılmış ve o vakidden beri, ticaret aynı nehrin sâhilinini ta'kîb etmekde bulunmuşdur. İmdi, zıkr ve ta'dâd edilen yollara te'allik etmek üzere, birinci yol, yalnız nehrin mansıbı istikâmetine müteveccih bulunan münâkalât için kabl istifâde bir tarîk nehridir; ikincisi, oldukça iyi olduğu halde otomobiller için kısmen kabl isti'mâl olmayan bir yoldur; bundan başka Musul ile Nusaybin arasında üç inhirâf güzergâh vardır; üçüncüsü, Fırat köprüsünün tekrar tarih inşâsına tesadûf eden 1925 senesi martına kadar ûmuli bir tarzda gayr-i kabil isti'mâl ve istifâde olan demir yoludur; dördüncüsü, bi'l-hâssa Cezire, Siirt, Bitlis kısmında gayed saab'ül-mürûr zir yoldur; beşincisi, en büyük kısmâ şâmil olmak üzere, yani (Dahok)'dan ('İmadiye)'nin ötesine kadar olan gayet sarp bir geçittir. Altıncısı, (Derâ)ya kadar otomobiller için istifâde edilebilen bir yoldur; oradan itibâren kısmen gayet mani' olan ve kışın **(Orişinal Sayfa No:75)** istifâde edilemeyen bir geçittir. Yedinci (Zaho)'ya kadar güzel olan bir yoldur; oradan itibâren bu bir patikadır.

İngiltere Hükümeti ancak iktisâdi nokta-i nazardan yolların istikâmetinden bahsetmektedir. Aşağıda bunları anlatacağız.

Hükümet müşârûn-ileyh bunlardan asar-ı temdîdiye olmak bunlardan bahs etmekdedir Musul'un otomobil için kabl istifâde yollarla (Tel-Aferik, Sencar, Şergât, Dahok, Zaho, Ayn-ı Seyfna, Akra, Erbil)'e merbût olduğundan bahisle bunlardan bazıları hakkında tafsilât vermektedir (Erbil)'den (Revandız)'e giden iyi bir yol vardır.

(Musul, Erbil ve Altunköprü)'ün cenûb ile tarîk-i muhâbereleri olmak üzere nehirler mevcûdudur.

Nazar-ı dikkate vazi‘ edilecek üç şeyimiz vardır:

Evvelâ Türkler zamanında memleketin yolsuz kalmadığı ve kısmende bu yolların iyi olduğu keyfiyetidir. İş bu memleketlerde çok seyâhat eden müşterek şehir Mösyö Edvar Saşo Zaho’ya kadar Musul yolunu tavsîf ederken işbu yolun aslâ fena olmadığını ve Zaho Dağı’ndan şehre inen yolun hattı mükemmel olduğunu der-miyân etmektedir. (Suriye seyâhatı 372)

İkincisi sevk-ül-ceyş noktasından harp esnâsında Alman ve Türk bi’l âhirede İngiliz ordularının yolları çok imâr ettiğini nazar-ı dikkate almak icâb eder. Nitekim Musul’dan Şergat’e kadar, Almanlar, büyük kısmı gayet iyi olan muhkem inşa edilmiş köprüleri bulunan muntazam yol inşa etmişlerdir.

Harp ve isyan esnasında Musul’dan Erbil ve Kerkük’e kadar olan ve işbu son iki şehirden Süleymaniye ve Revandız’a îsâl eden yollar mislû gibi diğer yollarıda isti‘mâle sâlih bir hale getiren İngiliz ordusudur. İdare-i askeriye bu yolları idâre-i mülkiyeye tevdi‘ eylemiştir. (Irak hakkındaki birinci rapor 1920).

Üçüncü yolların “Avrupa telakkîsine” yol olmaktan daha **(Orijinal Sayfa No:76)** çok uzak bulunduklarını nazar-ı itibâre almalıdır. Bu yolların çoğu yağmur yağarken geçilemez bir halde olur ve Şergat’dan Musul’a ve Musul’dan Zaho’ya kadar olan yol müstesnâdır. İngiliz Hükümeti tarafından zikr edilen yollardan Erbil-Revandız yolunun en küçük kısmı (Erbil)’den (Derâ)’ye kadar olan kısım, ancak gayet hafif otomobiller için ve iyi havada müsa’iddir. Halbu ki (Dera)’den (Revandız)’e kadar kısmen iyi ve kısmende müşkü’l-mürûr olan bir patikadan ancak at ile geçilebilir. Diğer bir yol meselâ, bir taraftan Sencar’dan Fırat’a ve diğer taraftan reîsü’l-Ayn ve Deyr-i Zor’a giden yol Sencar’dan inen govadisilerden dolayı bazı defa gayr-i kabil istifâdedir.

Nehr-i tarîk ve vesâ’it münâkaleye gelince: (Kelek) salları için ancak akıntı istikâmetinde kabl isti‘mâldir. Bu salları Dicle’ye Diyârbekir ile Zaho’dan iner, hâlbuki (Küçük Zab)’de Taktak ile Altun Köprü’den hareket ederler. Bazı vapurlar Musul’a kadar gidebilmiştir, fakat nehrin hal ve cereyanı tamamen tesâdüfi bir seyr-ü sefere müsâiddir. Çıkabilmek senenin birkaç ayına münhasır kalır.

Birkaç seneden beri nehrin vapurlara tamamen mesdûd bulunduğu bize resmen tebliğ edilmiş idi, zira bir vapur gark olmuş ve yol henüz tetahhür edilmemiş idi.

2. Etnografik netâicin tahlili

Etnografik mesâil her iki hükümet tarafından çok münâkaşa edilmiştir.

Bi't-tâbi' bunların ehemniyet âzimesi vardır.

Bu husûsta irad edilen es'ilenin üç kısma tefrîki mümkündür:

1)Ahalinin miktar mecmu' ile ırkın yüzde itibâriyle taksimi

2)Irkların araziye tevezzü' Ehemniyet-i mahsûsayı hâizi iki husûsı mes'ele bu kısma dâhil olur:

A)Musul şehrinin mâhiyet etnoğrafyası **(Orişinal Sayfa No:77)**

B) Muhâceret ile âşairin mesâkini

C) Muhtelif Irkların mâhiyet ve hasâili

Bundan başka, şimdiye kadar çok münâkaşa edilmemiş olan tarz hayat, mülkiyet-i ferdiye ve müşterekiye müt'allik iktisâdi bazı mesâilde bu kısımlara ilâve olunur.

A. Ahalinin Miktar Mecmu' İle Irkların Yüzde İtibâriyle Tevezzü' Keyfiyeti

1. Her İki Hükümet Tarafından İrâe Edilen Muhtıralarda Münderic İstatistik

Münâzaun-fih olan mıntıka ahâlisinin ırki teşkîllerine müt'allik Türk ve İngiliz istatistikleri, atideki tablolar isbat ettiğı üzere hiss olunur derecede tehâlif etmektedirler:

Musul Vilayeti					
1921-1924 senesinde Irak Hükümeti'nin Son sicilât nüfusu	1921 senesinde siyasî şubenin İngiliz zâbitleri Tarafından yapılan tahminât	1919 senesinde siyasî şubenin İngiliz Zâbitleri tarafından yapılan tahminât	Türk sicilât nüfusu; Lozan'da Takdim edilen istatistik	Musul vilayetinin Türk resmi salnâmesi	
494007	424720		263830	-	Kürd
166941	185763		43210	-	Arab
38652	65895		146960	-	Türk
61366	62255	Bu tahminât, millyetlerin sûreti tevezii üzerine olmayub mezheplerin tevezii esâsine müstenid olarak yapılmıştır.	31000	-	Hristiyan Musevi
11897	16865				
26257	30000		18000	-	Yezidi
			503000		Mütemekkinler mecmuai
			170000		Âşa'ir
801090	785468	703328	673000	728050	Mecmu'i

(Orişinal Sayfa No:78)

Musul Lîvası					
1924-1921 senesinde Irak Hükümeti'nin Son sicilât nüfusu	1921 senesinde siyasî şubenin İngiliz zâbıtları Tarafından yapılan tahminât	1919 senesinde siyasî şubenin İngiliz Zâbıtları tarafından yapılan tahminât	Türk sicilât nüfusu; Lozan'da Takdim edilen istatistik		
87900	149820		104000		Kürd
119537	170663		28000		Arab
9757	14895		35000		Türk
54934	57425	Bu tahminât, millyetlerin sûreti tevzii üzerine olmayub mezheplerin tevzii esâsine müstenid olarak yapılmıştır.	31000	-	Hristiyan Musevi
3759	9665				
20257	30000		18000		Yezidi
			216000		Mütemekkinler mecmuai
			?		Âşa'ir
205964	432468	350378	?		Mecmu'i

Diğer lîvaların istatistikleri mukâyese edilemez, zira Türk idâresi zamanındaki taksimatı mülkiye ile idâre-i hâzırâ taksimatı yekdiğeri ile tevafuk etmemektedir.

İki hükümetin her birinin, hasm tarafın usûlünü tenkid ederek mürû'l-zikr erkâmın muteberritine itiraz eylemesi tabiidir.

Britanya Hükümeti atiz'z-zikr edilleyi serd etmektedir:

Cihan harbinden evvel Türkiye Devleti'nde milliyet esâsı üzerinden taksimâtı nazar-ı itibâre alarak icrâ edilmiş tahrir nüfus gayr-i vâkidir. Tahrir nüfus mu'amelesi ancak din esâsı üzerinden ifâ edile gelmekte idi.

Türkiye Devleti sârih ve kati' bir haritası asla yok idi.

Ahz-i asker husûsatına yardım eden listeler doğru olması gerekir, zira mükellefiyet-i askeriye tâbi kimselerin bir kısm mühimme da'imâ savuşmuştur.

Türk istatistikleri ihticâce salih olmaz; zira Türk Hükümetinin kuvvet ve salâhiyeti bazı şehir ve kasabaların ilerisine asla şamil olmamıştır. Britanya Hükümeti, Türkiye **(Orijinal Sayfa No:79)** Hükümeti tarafından ibraz edilen istatistiklerin kıymetinin şâyân-ı itiraz olduğu kadar hiçbir tarihide olmadığını ilâve etmektedir. Türkiye Hükümeti İngiliz istatistikleri ile usûllerine itiraz ederek bundan siyasî şubenin bazı zabitlerinin kısa seyâhatlerinin sârih ve doğru olan ma'lum şeyleri cem' telfik etmek için kâfi gelmediğini ve İngiliz zâbitlerinin Süleymaniye'ye nüfûz edemediklerini isditlâl etmektedir. İngiliz Hükümeti Türkiye Hükümeti'nin bu tenkidatına cevaben İngiliz zabitlerinin arasının her tarafını kemâl-i dikkat ve itina ile ziyaret ettiklerini; 1917 senesinin teşrin-i evvel ve teşrin-i sani aylarından 1921 senesine kadar Süleymaniye'de İngiliz zabitlerinin bulunduklarını ve oraya tekrar 1922 senesinde girdiklerini ve hâlbuki Türkiye Hükümeti'nin bu müddet zarfında ahz-ı malûmat edemediğini bildirmiştir. Britanya Hükümeti 1919 ve 1921 senelerinde toplanmış olan istatistik levhaları arasındaki farkıda ilaveten îzâh eylemiştir. 1919 senesindeki tahminatın mecmu' 703000, 1921 senesininki-ni daha ziyade ta'mik edilmiştir. 785000 nüfûs idi. Bu fark şu sebeplerden ileri gelmiştir:

1) Türk ve Arab orudularında hıdamet etmiş olan birçok eşhâsın avdeti;

2) Harb esnasında ve İngiliz işgâlinde evvel kendilerini terk eden âilelerin karyelerine avdeti;

3 Mühim miktarda Asûri muhâcirlerinin muvâsalatı;

Türkiye Hükümeti, kendi istatistiklerinin, harbdan evveleki zamanlara a'id gayet dikkatli istiksalât neticesi olduğu beyân etmek sûretiyle Britanya Hükümeti'nin tenkidatına cevap vermiş ve binâenaleyh işbu istatistikin bir

maksad-ı siyasî ile yapılmış olduğunu ve ahz-ı asker için ahâlinin nüfusu hakkında sârih malûmatı dest-res olmak îcâb edildiğinden işbu mu‘tiyatın mûvafık nüfusu’l-emr bulunduğunu isbat eylemiştir.

İş bu muhtelif istatistiklerin hin tanzîminde tatbîk edilen usûl ile bunların ne derece mu‘teber olduğunu hakkında **(Orijinal Sayfa No:80)** bir hüküm verebilmek için bu istila‘atın cümlesi bize gayr-i kâfi görünmekle bu bâbda mâlûmât mütemmima taleb eyledik.

“Türk Hükümeti bize 1906 ve 1916 senelerinde Musul vilayetinde iki defa tahrir nüfûs yapıldığını bildirdi. Osmanlı İmparatorluğu’nda yapılan nüfus tahrirleri maalesef beynelminel istatistik kongresinin bu mes’ele için kabul ettiği ka‘idelere mutabık değildir. Binâenaleyh bu imparatorluğun kayudatında âilevi ve şahsi bültenler mefkûddur. Musul vilayetinin mevcûd istatistikleri, ya asker toplamak ve yahud bazı vergileri tahsil etmek maksadıyla yapılmış tahkîkat ve tahminâtın hülâsalarıdır.

Türk Hükümeti vergileri hakkında bize mufassal îzâhât verdi. Fakat bu nev‘ kıyâs ve ka‘idelerden bize öyle geliyorki nüfus harekâtı hakkında bize bir miktar sârih çıkarmak ve bâ husûs milliyet mes’elesine gelince malûmat edinmek mümkün değildir.

İngiltere bize âtîdeki malûmatı tevdi‘ etdi:

“1919 senesindeki tahrir nüfus ve daha doğrusu tahmin, sene nihâyetine doğru yahud soğuk mevsimde yâni seyyar aşiretler kışlaklarına yerleştikleri zaman yapılmış idi. Bazı seyyar Arab aşiretleri memleketin hududı hâricinde kalmış idi. Fakat bunlarda senenin sâbıka zarfında yapılan tahminâta göre tahakkuk eden yekûne dâhildirler. Şunu kayd lazım gelirken 1919 senesinde ta‘kîb edilen usûl, bir tahrir nüfus usûli değil bir tahmin usûli idi. Hıttâ dört kısma taksim edilmişti.

Her kısımda kısm-ı siyasîye mensûb bir zâbit bulunuyordu bu zâbit adedi iki ile on arasında tebdîl eden muâvinlere birlikte ifâ ve vazîfe ediyor idi. Her biri mu‘in bir sahada köyleri ve gidilmesi mümkün olan meskûn mahalleri devr ediyor idi. Her me’mur tarafından ziyâret edilen köylerin azami mikdarının 300-400

arasında olduğunu bize söylediler. Bu me'murlar ahâliyi isticvab etdiler, haneleri saydılar. **(Orişinal Sayfa No:81)** ve Türk tahrir nüfûsuna a'id vesikaları tedkîk eylediler.

1921 senesi milliyeti nazar-ı dikkate aldığı halde 1919 senesi dini nazar-ı dikkate almış idi.

Zikr olunan 1921 senesi tahminâtı yalnız Musul livâsında yapılmış idi. Diğer livalarda; nüfusun tezâyüdü hakkında tereddüt ve şüphe hâsıl olduğu halde; 1919 rakamları ibkâ edildi.

Son iki üç sene zarfında Irak Hükümeti münâzaun-fih arazi dâhil olduğu halde; Irak ahâlisinin muhtelif menâbi' a'id vesâiki toplamak şartıyla hakiki ilk istatistiki olması ma'mûl bulunan istatistiki tanzîme başladı. Bu istatistikler henüz tamam değildir. Ba husûs çöl ve yüksek dağlar kısmında nâ tamâmdır. Fakat Musul ve Kerkük livaları için şimdiye kadar cem' edilen esâslar şimdiye yapılanların en mükemmelini teşkîl eder. Diğer iki livaya a'id rakamlar kadar sârih değilse de Erbil ile Süleymaniye için verilen rakamlar ahâlinin miktarı ve ırkların sûreti tevzii husûslarında takribi bir karar vermeye yarayacak mahiyettedirler. Bu tahminâtın yekûnu 1319 ve1921 seneleri tahminatından çok yüksektir.

Nüfus şüphesiz tezâyüd etmiştir. Fakat İngiltere Hükümeti yapılacak bir tedkîk neticesinde Erbil ile Süleymaniyede Kürd nüfusun fazla tahmin edildiği anlaşılacağına kâildir. Buna rağmen vilayetin heyeti umûmîyesine göre bu yapılan en mükemmel tahmindir. Ahalisi medeniyet hâzırının inkişâfıyla henüz ma'luf bulunmayan Irak gibi bir memleketde tahrir nüfus yahud tahminât takribiden başka bir sûretle olamaz. Türk tahriri nüfus mu'amâlatı; Irak'ta tahrir yapanlara fâidesi olmamıştır. Çünkü Türk tahrir nüfus kânunı her şahsın ırkını deil mezhebini kayd etmekle mükelleftir. Lozan'daki Türk heyeti murahhasası bu malûmatın harbden evvel yapılan tahrir nüfusa müstenid bulunduğunu beyân eyledi. Heyet-i murahhasasın istatistikleri Musul sancağı için 216.000 nüfûs göstermektedir. Hâlbuki harbden evvel yapılan Türk tahrir nüfus cedvellerinde aynı sancak için **(Orişinal Sayfa No:82)** 211,000 zükûr nüfus mukiddir.

Nüfûs istatistiklerinin heyeti umûmîyesi itibâriyle kontrolünün mümkün olmadığı pekiyi anlaşılır. Nahiyelerdeki ahâliyi hiç bir yerde birebir ta'dâde vaktimiz olmadı. Mamâfîh şerâiti müsa'id olan bazı mahallerde ve kâfi bir zamâne mâlik bulunduğumuz sırada; kendimizce oldukça kati' bir hükm peyda etmeye muvafık olduk.

Her iki hükümet tarafından ikame edilen tafsîlât-ı husûsiye hakkında- bi'l-ahire bu bahsi tekrarlayacağız-bazı ihtisâsâtıdan bahs edebiliriz

Yalnız Türk tahrir nüfûsu değil, İngiliz zâbitlerinin ve Irak Hükümeti'nin tahriri nüfûslarında asrı istatistik bürolarının esâslarına tevfikeyen icrâ kılınan istatistiklerle kabl-i kıyâs olmadıkları muhakkaktır. 1919-1921 ve 1922, 1924 tahrir nüfûsları arasındaki büyük farklar kâfi bir sûrette gösteriyorki rakamların anûdesinin ve şüphe olmasına birçok esbab ve avâmîl müdâhele etmektedir. Nitekim Avrupa'nın bir kısmı halkına bile tahrir nüfusun ya yeni bir vergi ihdâsında, yahut asker toplamaktan başka bir maksadla yapıldığını anlatmak müşkül olduğu ma'lumdur. Binâenaleyh yeni nüfus tahminâtı halk bu sûrette kendisine gizlenmesine meydan verilmeksizin yapılamamıştır. Maa-hazâ nüfus mektûmenın Türk tahrir nüfus zamanlarına nisbeten adetleri daha az olması melhûzdur. Zira Irak Hükümeti henüz hıdamet mükellef-i askeriyeyi te'sîs etmemiştir. Bunun garib bir delil makûside vardır. Irak'da bu sene ibtidasında icrâsı mukarrer intihâbât te'hir edildi. Çünkü müntehablar cedveline göre Irak'ın nüfus-ı umûmîyesi münâzaun-fih arazide birlikte olarak takriben üç milyon yerine on milyona balığ olmuş idi. Bunun sebebidir rü'esâ nüfus siyasîlerini tezâyüd etmek için kabilelerinin nüfûs hakkında mübâlağalı rakamlar yazdılar.

Tahrir nüfûs defterlerinin irâesini talep eyledik. Bize cevap olarak mahalli ve küçük idari teşkîlatların tahminât **(Orjinal Sayfa No:83)** esasîyesinin hıfz edilmediğini binâenaleyh komisyona tevdi' muktedir olmadıklarını söylediler. Yalnız (Tauk) ile (Şemşemâl)'ın defterlerini mahallinde gördük. Birincileri oldukça tamam yeni ihzâr edilen (Şemşemal) tahrir nüfusu yalnız müntehab listelerinden ibarettir. Defterlerin hiç biri kadın ahâli hakkında malûmat vermemektedir. Binaen aleyh bu nüfus tescillerinin derece-i sıhhati hakkında kati' bir hükm vermek oldukça müşküldür. Mâmafih son yapılan tescili hakikete en çok

mükârin olanlardan diye telâkki edebiliriz. Çünkü bütün havâlide ırklar nazar-ı itibâre alınarak yapılmış olan ilk tescil odur.

1919 senesi tahminide tabiki Türk tescilleri gibi, yalnız din nazar itibâre alınarak yapılmıştır. Irkları nazar-ı itibâre alan 1921 senesi tahmini yalnız Musul livâsında icrâ edilmişti. Diğer livalar için gösterilen adetler 1919 tahmin nüfûsundan alınmıştır ve bize pek indi gözüken bir tertib neticesi olarak onlarda “din” yerine “milliyet” diye yazılmıştır.

İşte bir mukâyese:

1919					1921						
		Sünni	Şii	Diğer Dinler	Arab	Türk	Kürt	Yekûn	Hristiyan	Musevi	Toplam
Erbil	1919	96100	-	1000	-	-	-	97100	4100	4800	106000
	1921	-	-	-	5100	15000	77000	97100	4100	4800	106000
Kerkük	1919	85000	5000	-	-	-	-	90000	600	1400	92000
	1921	-	-	-	10000	35000	45000	90000	600	1400	92000
Süleymaniye	1919	153900	-	-	-	-	-	153900	100	1000	100000
	1921	-	-	-	-	1000	152900	153900	100	1000	100000

Görülüyorki 1919 senesinin defterlerinde sünniler, şiiler ve diğer edyân için gösterilen yuvarlak adetler 1921’de Arablar, Türkler ve Kürdler için gösterilen adetlere **(Orişinal Sayfa No:84)** son adde kadar tevafuk ediyor. Binâenaleyh 1921 ihsâ’iyyâtı münâzaun-fih havâlide ırkların ne sûretle taksim olduğı hakkında verilecek hükme esâs ittihâz edilemez.

Fakat aynı şey Türk tescili hakkında da söylenmelidir. Çünkü oda nüfusun dörtte birini teşkil eden göçebelerin adedini, Kürdlerle Arabları tefrîk etmeden, yuvarlak hesabla gösteriyor.

Böylece, Lozan’da her iki tarafında arz ettiğı ihsâ’iyyât oldukça meskûn bir kıymete mâlikdir. Hem bu tenkid o adedlerden çıkartılmış olan bütün netâyicede şamil olmalıdır. Türkler için bu netâyic daha za’yıdır. Zira münâkaşalarda ırkları mukâyese için ancak mütemekkin halk adedinden alınmış yüzdelere istinâd ediliyorki İngiliz muhtıralarının bu itirazı haklıdır. Böylece Türk Hükümeti 146900 Türk’e karşı 45000 Arabdan bahs ediyor, hâlbuki Arabların kesrisi göçebe olduğı halde göçebe olan hiçbir Türk yoktur. Fi-l hakika Türk ihsâ’iyyâtına nazaran bile, bu iki milliyet için hemen hemen müsavi adedler elde edilir.

İngiliz Hükümeti tarafından serd edilen bir itiraz tekrar ile diyebilirizki Hicri 1335 (1917) senesi Musul vilayeti resmi salnâmesi Musul Sancağı’nın erkek

nüfus adedi olarak 193,848 rakamını gösterdiği halde Lozan'da tevdi' olunan muhtıralarda kadın erkek bütün nüfusun 216000 olarak gösterilmesi herhalde garibdir.

Hülâseten denebilirki bütün tesciller arasında Irak me'murini tarafından tanzîm olunan sonuncusu apleb ihtimâl hakikate en kurb esâsâtı ibraz ediyor. Fakat bu esâsâtta nisbi bir kıymet arz ettiğinden bunları, mukâyese ederek evvelce verilmiş malûmat ile karşılaştırmak fâidelidir.

2. Muhtıralardaki İhsâiyyât Hakkında Tafsîlât

Her iki hükümetde, muhâsım tarafın ihsâ'ıyyâtının doğru olmadığını isbat için bazı husûsi mesâil serd etdiler. **(Orişinal Sayfa No:85)** ve sık sık evvelce neşr edilmiş ihsâ'ıyyât zikr ettiler: İngiltere Hükümeti Musul vilayeti resmi sâlnâmelerini zikr ettiğı gibi, Türk Hükümeti'de ekseriyâ İngiltere Hâriciye Nezâreti'nden neşr ettiğı 63 numaralı Mesopotamie ünvanlı cildini zikr etti.

Muhtelif muhtıralarda tanzîmine çalıştığımız bu dağılık mülâhazatın hepsini birebir tefsil edeceğız. Bu ihsâ'ıyyât bazen doğrudan doğruya ehemniyeti hâiz oluyor. Bazende bu malûmatın doğruluğı veya yanlışlığı hakkında delil teşkil ediyordu.

(1). Süleymaniyede ki Türk ve Arablar

Türk Hükümeti tarafından Lozan'da tevdi' edilen ihsâ'ıyyâtın doğru olmadığını isbat için İngiltere Hükümeti, bütün Süleymaniye livâsında hiçbir Arab ve hemen hemen hiç Türk olmadığından bahisle Türk ihsâ'ıyyâtında bu livâda yedi bin Arabla otuz iki bin Türk gösterilmiş olmasına Cem'ıyyet-i Akvâm'ın nazar-ı dikkatini celb etdi. Türk Hükümeti bu husûstaki su'âlimize cevaben Süleymaniye sancağında sakin Arabların (Thai) kabilesine mensûb olduklarını ve Tancor ile Diyale'nin mülkâsına mücâver havâlide çobanlıkla meşğûl olduklarını bu Arablar elyevm mezkûr havâlide değillerse bunun sebebi ekseriyeti Nusaybin ile Mardîn arasındaki mıntıkada sakin bulunan kabilenin yanına avdet etmeleri olabileceğini söylemiştir.

Bu son faraziye Türk Hükümeti tarafından tedkîk edilebilirdi. Çünkü (Thai) kabilesinin Kuveyr civarında sakin kısmının rü'esâsı tarafindanda tasdîk edildiğı

vechle Nusaybin (Thai) leri Türk hıttasındadır; esâsen rü'esâde kabilenin Süleymaniye mıntıkasında sakin olduğu söylenen kısmından malûmatdar değildirler. Komisyon Süleymaniye'de bulunduğu sıralarda; Türk muâvin a'zâsı efendiye gönderdiğimiz 28 Şubat tarihli bir mektubumuzda Süleymaniye livâsındaki Arablarını göstermesini istemiştik. Türk muâvin a'zâ, evvelce verilen malûmatın görünüşe göre hatalı gözüktüğünü **(Orişinal Sayfa No:86)** beyân etdi.

Vilayet eski resmi sâlnâmelerini tedkîk etmekle Türk Hükümeti iddiâsının menba'nı ihtimal ki bulmuşduk. Eğer bu zannımız doğru ise mezkûr menba' doğru olarak ifâde edilmemiştir. (1330) 1912 senesi sâlnâmesinin 285'nci sahifesinde Süleymaniye livâsının bütün nüfûsu Kürd olduğu ve bunlarla beraber Şâmiran- Tedgel isimli küçük Şehyan Arab kabilesiyle bir kaç Yahudi ve bir kaç Hristiyan bulunduğu görülmektedir. Numaro 2 Sulaimanie. E; İndian Haritası mütâla' edilirse bu kabilenin ismine Diyale'nin Şeyh Meydan karbindeki dönemecinde, Süleymâniye livâsında, fakat Türk Hükümeti tarafından talep olunan mıntıkanın haricinde tesâdüf ediyoruz. Birkaç yer müstesnâ Süleymaniye'de de Türk yoktur. Şehrin bütün eşrafına müracaat etdik ve livâda bulunan kaba'il rü'esâsının hemen hemen hepsi livâda ancak Kürdler bulunduğunu te'yid etdiler.

(2). Aşari Şebâ, Şehyan ve Musul Nâhiyesi Türkleri

İngiltere Hükümeti'nin üzerine nazar-ı dikkatimizi celb ettiği bir diğer noktada Şehyan, Aşari Şeba ve hıtta Musul nâhiyeleri nüfusu mes'elesidir.

Türk Hükümeti diyor ki: bu iki nâhiye 146 köye mâlikdir ve yalnız Türklerle meskûndur 77 köy ihtivâ eden Musul nâhiyesinin nüfusunun büyük ekseriyetide Türk'dür.

İngiltere Hükümeti bu iddiâyı kabul etmiyor ve diyor ki Şehyan nahiyesinde 23'ü Yezidi, 11'i Arab, 6'sı Yezidi ve Arab ve 2'si Kürd olmak üzere 42 köy vardır. Aşari Şeba nâhiyesinde 73 köy vardır ki ekseriyesi Kürd'dür. 20 metrûk köy ile Asûri mültecileri yerleştirilmiş olan birkaç köy daha vardır. Musul nâhiyesinde 29 köy vardır: Bunlardan 10'ı Arablar, 8'i Arablar ve Türkmenler, 4'ü Arablar Şibâkilerle meskûn, 7'side metrûkdur.

Şehyân nâhiyesinde iki yüz kadar Arab olduğunu, **(Orişinal Sayfa No:87)** fakat Türk bulunmadığını gördük. Nâhiyeyi bizzat ziyaret etmedik, fakat Türk muavin a‘zâ, resmi bir mektubunda, nâhiyede Türk bulunmadığını beyân etdi.

Aşari Şeba nahiyesi ziyaret etdik. Orada nüfusun tahminen (2000) yüzde doksanı Kürdlerden müteşekkil olduğu mütalaasındayız. Bundan başka 200 ila 250 kadar da Hristiyan vardır.

Musul nâhiyesine gelince burada Türk ve Türki alâsıl nüfus, İngiliz muhtıralarında gösterildiğinden şüphesiz fazladır. Fakat öyle olmakla beraber bunlar Türk Hükümeti’nin iddiâ ettiği gibi de nâhiye nüfusunun ekseriyetini teşkîl edebilmekden uzaktır. Türk hükümeti Türkce isimli köyler zikr ediyor. Bu isimler orada nüfusun Türki alâsıl ve bi’l-hâssa tamâmen Türk olduğunu isbât etmez. Bu isimler yalnız olunca bir şey isbat etmez. İngiltere Hükümeti, Türkler tarafından verilen malûmatın doğru olmadığını ve rabitâsızlığını isbât için 1330 (1912) Türk sâlnâme-i resmiyesini zikr ediyor. (S.187) bu sâlnâme Musul Kazası’nın garb tarafında, birkaç Kürd istisnâ edilirse, bütün nüfusun Arab olduğunu ve kısm-ı şarkiyedede hepsi kendi dillerini konuştukları halde Arabça bilen Arablar, Türkler, Kürdler, Geldânîler ve Yezidiler de bulunduğunu söylüyor. Nâhiyeler listesinde Şehyan 68, Aşari Şeba 78 köyle zikr olunuyor. İngiliz Hükümeti’nin zikr ettiği bu sayıları kitapta tahkîk etdik.

(3). Telafer Türkleri

Türk Hükümeti, iddiâsına nazarân, tamâmiyle Türk olmak üzere 10000 nüfusu olduğu iddia eylediği Telafer şehrine büyük ehemniyet atf ediyor.

İngiltere Hükümeti Telafer nâhiyesinde, şehirde dâhil olmak üzere yalnız 5500 Türk bulunduğunu ve herkesin Arabça görüşdüğünü söylüyor.

Şehirde birkaç kimselerin Arabçayı anladıklarına **(Orişinal Sayfa No:88)** bizzat mütalaa olabildik. Eşraf kendilerini Türk telâkkî ediyorlar. Yalnız bunlardan birkaçı an asl Türk olduklarını söylemekle beraber bi’l-ahire Arab olduklarını ifâde ediyorlar. Mâmafih bu beyânât bize te’sirat-ı hariciyeden âzâde gibi görünmüyor.

3. Mukaddim İstatistikler

1. İngiltere hâriciye nezâretinin neşr ettiği Handbook istatistikî

Türk Hükümeti İngiltere Hariciye Nezâreti tarafından 1920 senesinde neşr edilen Handbook'ın Mezopotamyâ ünvanlı 63 numaralı nüshâsı hakkında nazar-ı dikkatimizi celb etdi. İşbu risâlede (s.8) mevcûd olan istatistikden Mezopotamyâ ahâlisine a'id erkâm-ı âtiyeyi îstihrac ediyor:

Kürdler 380000

Türk Türkmenler 110000

Asûriler 60000

Yezidiler 21000

Şâbakiler 10000

Türkiye Hükümeti işbu risâleye nazaran Türk ahâlisinin bi'l-hâssa Musul'un şarkında, Telafer'de ve Erbil Kefri tarîki üzerindeki şehirlerde mütemerkiz bulunduğunu ilâve ediyor. İşbu 10000 Şebakî, Türk Hükümeti'nin fikrince Türk ve Türkmenler meyânına edhâl edilmelidir ve bunlar Türk olduğundan bu sûretle İngilizce risâleye göre münâzaun-fih arazide 120000 Türk mevcûddur. Bu mikdar takribidir. Çünkü bir kaç bin Türk'de Bağdâd'da meskûndur.

Binâenaleyh İngiltere Hârîciye Nezâreti'nin kitabı münâzaun-fih arazide 120,000 Türk gösteriyor. Hâlbuki Lozan'da ibraz edilen istatistikler orada yalnız 56,000 göstermektedir.

Bu mes'ele kendisinden su'âl edildiğinde İngiltere Hükümeti mevzû-i bahs risâlenin eski Musul, Bağdâd ve Basra vilayetlerinden daha büyük bir sahadan bahs olduğunu ileri **(Orijinal Sayfa No:89)** sürdü, bunun ise Mezopotamyâ tabirinin aynı risâlede masrah (birinci fıkra) ta'rifîyle ve diğer tarafındanda, Türk Hükümeti'nin zikr ettiği erkâmdan mâadâ umûm ahâliyi ihtivâ eden ve zirdeki erkâm ile ifâde edilen istatistikîyle müsbet bulunduğunu bildirdi.

Arab 1.450,000

Acem 70.000

Musevi 60.000

Ermeni 85.000
Çerkes 8.000
Sabaî 2.000
Muhtelif 10,000

Bi'l-hâssa Ermeni ve Çerkesler'in adedi isbât ediyorki hıttâ'nın hudûdu şimâl garbi ve şimâle doğru daha ileri gider.

Ve risâlede hatt-ı hudûdu tamâmen tesbit edilmemiş olmakla beraber İngiltere'nin mukâbil delîli kati'yen doğrudur.

Birinci fıkranın tarifi çok mübhem olmakla beraber şehirlerin listesinden Diyârbekir, Mardîn ve hatta Urfa arazisinin dâhil olduğu anlaşılıyor. Hatta doğru bir tescil nüfûsa mâlikde olursa erkâm gayr-i kâbl mürâkebedir. Fakat erkâm mezkûre herhalde münâzaun-fih hıttâ mahsûs bir derecede tecâvüz eden bir mıntıkaya tealluk eder.

2. Musul Vilayeti Resmi Sâlnâmesi İstastistiki

İngiltere Hükümeti makâm-ı istişahâdda bi'l-hâssa memleketin Türk değil fakat Arablık sıfatını hâiz olduğunu isbât seddinde-Musul vilayetinin 1330 (1912) resmi sâlnâmesini zikr etmiştir.

Mezkûr sâlnâmeden istihrac edilen fıkraları tedkîk ve murakabe etdik. Doğru idi. Bununla beraber, bunların bir kısmı 1330 (1912) senesi sâlnâmesinden alınmış olub 1324 (1906) sâlnâmesinden istihrac edilmiş bulunuyordu. **(Orişinal Sayfa No:90)** İngiltere Hükümeti tarafından istinbât edilen mu'tiyât-ı mühimme ve elde edilen netâyice gelince bunlardan muhtelif mahallerde bahs edeceğız.

B. Irkların Hıttaya Sûret-i Tevzii Hakında Harita Tersîmâtı

(1). Irkıyat Haritâları Cartes Ethnographiques

İngiltere Hükümeti 14 Ağustos 1924 tarihli muhtırasına rabten Cem'ıyyet-i Akvâm meclisine sırf bu muhtıranın kırâatını teshîlen tanzîm eylemiş olduğu bir Irkıyat haritâsı tevdi' etmiştir. (harita 4)

Bu harita usûl-i kadim üzere, ahâlinin kesâfeti nazar-ı itibâre alınmaksızın sathen telvîn edilerek tertip edilmiştir.

Gerek münâzaun-fih arazide olsun, gerek işbu araziye hemen mûlasık bulunan arazide bulunsun hattın muhtelif aksamında sakın bulunan ekseriyetlere işaret olmak üzere haritada her iki tarafa a'id arazi muayyen renkleri irâe edilmektedir. En muhtelit arazi boyanmamıştır. Haritada Dicle boyunca geniş ve beyaz bir çizgi geçer.

Bu haritanın tertîbi hangi gâyeden mülhem olduğunu ve boyanın yalnız ekseriyetin takriben yüzde yüz bulunduğu mahallerde mi kullanılmış yahud sulh konferansında tekrar eden usûl üzerinemi-yani yüzde yirmiden dûn ekalliyet sayılmayarak-yahudda her hangi başka bir gâye ilemi tertîb edilmiş olduğunu İngiltere Hükümeti'nden su'âl etmeyi münasib gördük. Şamar aşiretinin umumiyetle kışın münâzaun-fih hatt-ı hudûdu haricinde demgüzâr olduğunu bildiğimizden göçebe Arabların dâhil edilüb edilmediklerinde sorduk. Aynı sebeble haritanın mu'tiyâtı senenin hangi mevsimine a'id olduğunda su'âl etdik.

İngiltere Hükümeti cevâben muhtelif ırkları irâe eden renkler her milliyetin senenin en büyük kısmını hatda geçiren göçebelerde dâhil olduğu halde-nüfûs umûmîyenin yüzde **(Orijinal Sayfa No:91)** seksenini veya daha ziyadesini ihtiva eylediği mahallerde o milliyeti ara'i etmek üzere isti'mâl edildiğini bize söyledi. Hiçbir milliyetin ahâlinin heyet mecmû'asının yüzde seksenine balığ olmadığı yerlerde arazi renksiz bırakılmışdır. Dicle'nin sağ sahilindeki Urban ta'dâd edilen erkâma dâhildir. İngiltere Hükümeti haritayı senenin herhangi bir devresinde a'id olarak tanzim edilmemiş olduğunu beyan ve urbanın harekât ve sükûneti işbu arazide nisbet adedîye üzerinde icra te'sir etmemiş olduğunu isbât eylemiştir. Kezâlik İngiltere Hükümeti yüzde sekseninden ziyade mütemekkin Yezidiler'le münâtâtta bazı Kürd haymeneteyn âşa'irinin harekâtı nisbet adedîye üzerinde te'sîratını göstermiş olduğunu dermiyân eylemiştir.

Türk Hükümeti o zamana kadar ırkiyat haritası tevdi' etmediği cihetle İngiltere Hükümeti tarafından mu'tâ haritanın ihtiva eylediği eylediği mu'tiyat hakkındaki efkâr ve mülâhazatını hükümet müşârün-ileyhâdan istifsâr eylemeğe luzûm gördük.

Türk hükümeti verdiği cevapda İngiltere Hükümeti'nin ibraz ettiği haritanın âşikâr sûretde maksad-ı mahsûsâ hadim olub Arab anasının lehinde olmak, Kürd anasının ehemniyeti azaltmak ve ba-husûs Türk anasının ehemniyeti hemen hemen hiçe indirmek maksadıyla tanzim edilmiş olduğunu beyan etmiştir.

Türk Hükümeti, İngiliz haritasındaki beyaz kısım hakkında berveci-âti mütâlâ' beyan etmektedir: İşbu beyaz kısma serpiştirilmiş olan bir kaç koyu renk küçük leke hakîkât halde yüz kıraltı bin nüfûsden müteşekkil bir ahâliyi gösterir; binâenaleyh bu lekeler hakîkât hale nazaran çok küçüktür; Taze Hurmatı, Tauk, Karatepe, Tuz Hurmatı, gibi ehemniyetli Türk grupları, İngiliz muhtırasında Türkler tarafından meskûn olduğu gösterilmesine rağmen harita üzerinde Türklere mahsus renge boyanmıştır. "Bu noksanlar izâle edilir ve daha şimâlde ka'in mıntıkalarındaki **(Original Sayfa No:92)** köy isimlerinin delâletiyle anlaşıldığı vechle Türklerle meskûn olan mezkûr mıntikalar icâb eden renklere boyanırsa Kürd Arab olduğu iddia' edilen beyaz kısmın kemâlen Türklerle meskûn olduğu tebeyyün edecektir. Gayet uzun zamandan beri oralarda yerleşmiş olan Türkler keşif bir cemâat teşkil ederler...."

İşbu Türk anasının hububatça o kadar zengin olan bu mıntıkada başlıca müstahsil olduğu ve Kürdler ile Arabların Türk hububatıyla mübâdele etmek üzere oraya hayvanlarını getirdikleri Türk Hükümeti tarafından ilâveten beyan olunmaktadır. Hükümet müşârün-ileyhâ bir kroki etmiştir ki bunda işbu nokta-i nazar ve îzâhen gösterilmektedir. Türk Hükümeti bize bu cevap ile beraber 1910 tarihinde Londra'da Coğrafya Cem'iyet kraliyesi tarafından tab' etdirilmiş bir harita ibraz ve tevdi' etmiştir. (5 numaralı harita). İşbu harita bazı noktaları İngiliz Hükümeti tarafından tevdi' edilen haritadan çok farklıdır.

Türk Hükümeti hassaten şu nokta-i nazar-ı dikkate vazi' etmiştir: Coğrafya Cem'iyet kraliyesinin haritasında Yezidiler, Kürdlere mahsus renk aynı renk ile gösterilmiş iken İngiliz Hükümetine tevdi' ettiği haritada Yezidilere başka bir renk verilmiştir.

Bu mes'ele başka mahiyetde bir mes'ele olub buna biz bi'l-ahire rücû' edeceğiz. İki harita beynindeki diğer farkların ehemniyeti daha fazladır.

Bu farkları yekdiğeriyle mukâyese edebilmek için iki haritanın münâzaun-fih kıtai' araziye a'id kısımlarını aynı mukâyese ircâ' eyledik ve her iki harita üzerinde muhtelif ırklar için aynı renk ve boyaları kullandık. Haritanın bazı kısımlarında gayr-ı meskûn arazi parçalarına hasr ve tahsis edilen beyaz renk teşevvüşü mucib olacağına kâil olduğumuzdan Kürd ve Arablardan müteşekkil muhtelit bir halkı gösteren beyaz **(Orişinal Sayfa No:93)** renkli kısım yerine yeşil ve sarı renkli çizgiler ikâmesini zarûri ad eyledik; bu nokta müstesna olmak üzere iki haritanın hiçbirini değıştirmedik.

İki hükümetin tevdi' etdiği iki harita coloris de surface esasına göre tanzim edilmiş olub bu esas kâzib bir te'sir hasl eylemekdedir. Fi'l-hâkîka meselâ Musul kasaba ve nahiyesindeki yüzikibin dörtyüz ahali takriben 1.140 milimetre murabba sahasında bir leke ile gösterildiğı halde Sicar-Telafer hattının cenûbinde sakin olan 24 ila 25 bin mukîm ve seyyar Arab, takriben on yedi bin altı yüz 17,600 milimetre murabba ile gösterilmiştir. İşte bunun için biz ahâlinin aynı zamanda hem kesâfet tevezii ve hem ırklara sûret-i inkisâmını gösteren bir sisteme göre üçüncü bir harita tanzimini elzem ad eyledik (2 numaralı harita). İşbu sistemin "teknik" nokta-i nazarından izâhı mezkûr haritanın zîrinde mündericdir. İşbu harita, (200,000:1) nisbetindeki mufasssal topografik harita ile mukâyese olundukda görülecektir ki haritanın renkli aksamı meskûn kıtâat araziye tevafuk etmektedir. Dağlar, çöller-gayr-i meskûn vasi' kıtâat –harita üzerinde beyaz olarak kalmıştır. Haritada bir milmetre murabbalık renkli her kısım yüz nüfusu gösterir. Bu yeni üçüncü haritanın tanzimini icâb etdiren sebep yalnız bu değildir. Lozan'da ve Cem'ıyyeti Akvâm huzurunda ibraz edilen istatistiklerin tenkîdi, kâfi bir vuzûh ile isbât ederki bu istatistiklere tevâfuk eden haritalar daha fenni esaslara göre tanzim edilmiş olsalar bile, hakiki vaziyeti hattı takriben irâe edemezler.

Biz bizzat yeniden bir tahrir nüfus icrasına kadar tebâb olamadığımızdan işbu haritayı Irak me'murini tarafından icra edilen ve yukarıda söylenildiğı vechle ağleb ihtimâl hakikine en ziyade yakın olan son tahrir nüfûs mutiyat ve işaretine göre tanzim eyledik. **(Orişinal Sayfa No:94)**

(2). Keşafet Ahali Haritası

İbraz edilen etnografik haritalar, münâzaun-fih arazide sakin ahâlinin işbu mıntikalar heyet-i mecmu'asına ne sûretle tevzi' eylediğini vazihân göstermiyor. Binaenaleyh hatta sarf kendimizin istifâdemiz için ahâlinin keşafetini gösterir harita tanzimine lüzum gördük. Böyle bir haritanın, münâzaun-fih araziye ihâta eden vasi' bir kati' arazi için tanzimi bi't-tabi lazım idi. Raporda rabt ettiğimiz işbu harita sûret mutellekada doğru ad olunamaz sebebide zira verilen mu'tiyatın menşe' ve mahiyetçe mütehalif olmasıdır.

Münâzaun-fih araziye a'id olan mu'tiyat a'leb ihtimâl en sahih olanlardır. Bunun esasını teşkil eden istatistiklerin derece-i sıhhatinden yukarıda bahs etmişdik.

Irak Hükümeti kendi idaresinde bulunan arazi için nahiyelerin hûdudunu gösteren bir kroki ile nevâhî mezkûrenin kilometro murabba olarak mesâha-i sathiyesinin mikdar nüfusunu meş'ar bir cedveli bize tevdi' lûtfunda bulundu. Şurasını söylemek mecburiyetindeyizki mesâha-i sathiyeye a'id mu'tiyatda aşikâr ve hatta gayet büyük hatalar mevcut idi, o derecedeki işbu cetvelden istifâde edemeyüb sadece nahiyelerin mesâha-i sathiyesini bize tevdi' edilen haritadan istihrac eyledik. Bu usulün muayyen bir as hataya coefficient d'erreur malik olması tâbidir.

Fransız mandası altında bulunan Suriye'ye mücavir arazi için: mıntika kumandanı mu'tiyat-ı lazıme'yi bize vermek lûtfunda bulundu.

Harita üzerinde gösterilen Türkiye Cumhuriyeti arazisi için Türkiye Hükümeti'nin mu'tiyatını mu'aven a'zâ marifetiyle ahz eyledik bunlar kazaların hudûdlarını gösteren bir kroki ile ahâli mikdarını meş'ar bir cetvelden terki' eyler. Nahiyeler hudûdunu gösteren bir kroki istihsal edemedik. İran'ın bu hattı mücavir ve dağların mavrasında ka'in mıntikaları hakkında mümasil malûmat istihsaline çalışmadık. (Original Sayfa No:95)

2. Ahâlinin Tevezzü'ni Müteallik Bazı Mesa'ilin Tedkîki

Ahâlinin araziye tevezzü' yalnız işbu harita temsilâtına mevzu' teşkil etmekle kalmayub muhtıralarda dahi pek çok münâkaşa eylemişdik.

(1). Arab Arazinin İmtirâtı

Arab arazinin tevessümü başlıca nazar-ı dikkate vasi‘ edilen mes‘elelerden birisi olmuştur. Sencar ve civarındaki Yezidiler ile bir Türk kasabası olan Telafer ve civarı ve Musul kasabası müstesna olmak üzere Dicle’nin bütün sağ sahiliyle yine Dicle’nin ta Erbil-Kerkük-Kefri tarîkine kadar olan sol sahili ve şimalde kable’l-cebellere kadar olan arazinin Arab olduğunu İngiliz Hükümeti daima iddia‘ ede gelmiştir.

Kesretli tekrar edilen Türk nokta-i nazarına göre vilayetdeki Arab anasırı, (sol sahilde fetheden Kerkük’e kadar bir dar parça müstesna olmak üzere) Dicle’nin sağ sahilinin ve Gayâre-Sencar hattının teşkil ettiği kati‘ arazi dâhilinde mahsuredir. Türk Hükümeti işbu mıntikanın gayet geniş olmasına rağmen hemen hemen gayr-i meskûn olduğunu ilâveten beyan etmektedir.

Musul kasabası mes‘elesine aşağıda avdet edeceğiz diğer mes‘elelere gelince: hakikat iki nokta-i nazar arasındadır.

Tarafımızdan tanzim edilen etnografik harita vazihen gösteriyor ki Sencar Yezidilerle Telafer Türkleri ve İngiliz Hükümeti’nin zikr etmediği birkaç bin Kürdü hristiyan müstesna olmak üzere Dicle’nin sağ sahilinin Arablarla meskûn olduğu hakkında İngiliz Hükümeti’nce vâki olan ifade sûret-i umûmîyede haklıdır. Mâmafiye Musul şehriyle etrafı müstesna olmak üzere işbu Arab ahâli, haritada gösterilmek istenilen miktardan daha azdır. Musul şehri dâhil hesab edilmeksizin, yine son Irak istatistiklerine nâzarân, işbu arazide 36010 Arab, 16374 Yezidi, 5979 Türk, 9235 Kürd ve 4477 Hristiyan olarak cem‘en yekûn **(Orijinal Sayfa No:96)** 72745 nüfûs buluyoruz.

Sol sahilde, Musul’un şimâlindeki dağlık mıntıkadan münâzaun-fih arazinin aksâ-i cenûbine kadar olan yerlerde Arablar vardır; binaenaleyh Türk Hükümeti haklı değildir fakat işbu Arab ahâli Erbil-Kefri tarîk kebirine ancak bazı noktalarda temâs etmekte olub Erbil livâsında ancak ırmaklar kenarında yerleşmişlerdir. Kürdler’in teşkîl ettiği toplu kitle-i irkiye ise Erbil kasabasından ve tarîkinden itibâren Dicle’ye doğru kırk kilometre ilerlemiştir. Binâenaleyh İngilizler tarafından verilen muhtıralardada mübâlağa vardır.

(2). Türklerin adedi ve tevezzü‘

Türk ahâliye gelince işbu ahâlinin gerek mahiyeti, gerek adedi ve gerek münâzaun-fih arazideki ahâli yekûnunun yüzde nisbeti (Pourcentage) husûslarında iki hükümet arasında nokta-i nazar ihtilâfı vardır. Türklerle Türkmenler arasındaki farktan bi'l-ahire bahs edeceğiz.

Türklerin adedine gelince: İngiliz Hükümeti'nin tevdi‘ ettiği haritanın işbu adede dâir nâks bir fıkır verdiği ve mikdarı oldukça keşir ba‘zı Türk gruplarının salifü'l-beyân İngiliz haritasında gösterilmemiş olduğu Türk Hükümeti tarafından nazar-ı dikkate vazi‘ ediliyorki Türk Hükümeti bunda haklıdır. Mâmafih Türk Hükümeti'nin Ankara'da komisyona ibrâz ettiği krokide İngilizlerinkinde mevcûd olandan daha fazla bir mübalağa mevcûddur. Şöyleki; Musul'un cenûbindeki münbit arazinin kâffesinin ekseriyet itibâriyle bir keşif Türk kitlesiyle meskûn olduğu gösterilmiştir. Bu ise âşikâr bir yanlışlıktır.

Türk yahud Türkmen ahâlinin, vilayet ahâlisi yekûnunun ancak on ikide birini teşkîl eylediğini ve işbu Türk ahâlinin yalnız Musul'daki Arabların bile aded itibâriyle dûnunde bulunduğu İngiliz muhtıralarında iddiâ edilmektedir.

İstatistikler hakkındaki fikrimizi beyân eyledik. **(Orişinal Sayfa No:97)** görölüyorki son istatistiklerde gösterilen Türklerin adedi bundan daha aşğıdır. Bugün Arab olduklarını söyleyenlerin asla Türk olduklarını tasdik ve teslîm eylemesinden şu cihedde tebeyyün ediyorki, ahâlisi muhtelit bir kıta-i arazide ve ba husûs Dicle kenarındaki yaylada ve Musul şehriyle civarında görüldüğü vechle milliyetlerin hareket ve ihtilâtı pek fazla bulunduğu yerlerde milliyetlerin yüzde nisbetini te'mîn husûsundaki müşkilâtı arttırdığı âşikârdır.

Aynı din ile mütedeyyin ve fakat başka başka milliyetlere mensûb eşhâs arasında izdivaçlar kesretle vâki olduğu cihetle bir kimsenin ârzû ve intihâbına göre haklı olarak hem şu ve hem bu milliyete iddiâ edilmesi bazı kere da'ire-i imkândadır. İşbu ârzû ve intihâb, bi'l-hâssa fikri milliyet gayet kuvvetli değilse, ekser-i ahvâlde bir nevi' (*opportunisme*) taht-ı te'sîrinde vücûd bulacaktır. Mezheb farklarının da'imâ galebe ettiği şerâit dâhilinde bile, mevzû-i bahs fikri milliyet umumiyetle Avrupa'da olduğu kadar kuvvetli olamaz; nasılkı bu fikri hiçbir tarafta o kadar kuvvetli görmedik. İşte bunun içindir ki siyâsî te'sirat Musul

şehrinde ve civarında tâbiyetiyle daha kuvvetlidir. İngiliz Hükümeti muhtıralarında birçok eşhasın Türk idâresi altında opportunisme sâ'ikasıyla kendilerinin Türk olduklarını beyân etdikleri noktası üzerine nazar-ı dikkati celb etmiştir. Bu sûretle serd edilen delil itirazdan mâsun isede bugün bu millilik Irak Hükümetine karşı dahi serd ve der-miyân olabileceği kanâatindeyiz.

1921 senesinde Lozan'da ibraz edilen istatistikde Türklere a'id 65,895 rakamıyla, komisyona mahallinde ibraz edilen 1922-1924 istatistikinde munderic ve yine Türklere a'id 38,656 rakamın mukâyesesi işbu nokta-i nazarı takviye etmektedir. **(Orijinal Sayfa No:98)**

(3). Kerkük İle Tarık Kebir Üzerindeki Diğer Şehirlerin Türklüğü

Kerkük ve Erbil ile bunları cenûbe îsâl eden tarık kebir boyunca imtidâd eden diğer küçük kasabaların ehemniyeti Türk Hükümeti'nce sûret-i mahsûsada tasrîh edilmiş ve hükümet müşârün-ileyhâ, işbu mahallerde İngiliz Hükümeti'nin beyânnamelerini Türkçe olarak neşr etmek sûretiyle bunların Türk şehri olduklarını tasdik mecburiyetinde kalmış olduğu keyfiyeti üzerine, nazar-ı dikkati celb etmiştir.

İngiliz Hükümeti buna cevaben 1919'den beri bütün beyânnamelerinin Arabça olarak neşr edilmiş olduğunu söylemiş ve bunlardan bazılarının, belkide ilk evvel neşr olunanların, Türk me'murlarına hitaben tanzim edilmiş olduğu takdirde Türkçe olarak neşr edilmiş olmasının daire-i imkândan hâric bulunmadığını ilâveten der-miyân etmiştir. Yine İngilizler'in ifâdesine göre o zaman bile böyle bir şey ancak Kerkük ve Erbil'de vâki olmuştur. Nüfûs Musul'da da eski me'murların mevcûdiyeti sebebiyle, ilk beyânnameler belki Türkçe olarak dahi neşr olunmuştur.

İlk beyânnameleri ne Türk ve ne İngiliz muâvinleri bize gösteremedikleri için beyânnemelerin Türkçe neşr olunub olunmadığı red ve inkâr kabul etmemiz bir tarzda tahkike imkân bulunmadık.

Şehirlerin Türklüğüne gelince: biz Türk ahâlinin yüzde nisbetini tesbite imkân bulunmadık, fakat raporun diğer bir yerinde rakamla ifâde-i hâl imkânsızlığını îzâh ediyoruz. Mamâfîh şurası zahidir ki tarık kebir dedikleri yolun

buyunca imtidâd eden şehirler ahâlisinin nüve-i kadimesi Türk'dür. Oralarda eşraf ve müttehayyizan Türk olup bunların birçoğunun evlerinde ma' a'ile Türkçe görüşüklerini su'âl sormaksızın müşâhede eyledik. Şurasıda tezkâre şâyândır ki Kerkük'te Hristiyanlar bile aralarında Türkçe lisânını kullanmaktadırlar.

Birkaç misâl vaziyeti daha iyi tenvîr edecektir. Erbil'de şehir, yedi da'ireye taksim edilmiştir. Biz **(Orijinal Sayfa No:99)** bu nahiyelerin muhtarlarıyla görüştük. Milliyetleri hakkında vâki olan su'âle cevaben bunlardan beşi Türk olduklarını, biri Türk ve o nisbette Kürd olduğunu ve yedincisi ise Yahûdi olduğunu ifâde etdi. Kerkük'de haftada iki defa olmak üzere hükümetin kontrolü altında intişâr eden yegâne gazete Türkçe olarak çıkmaktadır. Ortak ve vesâ'ik-i resmiye Türkçe ve Arabca olarak neşr edilmektedir. İngiliz politika me'muri olan zabıt Türkçe bildiği halde Arabca ve Kürdce bilmiyor.

Bütün tarîk kebir boyunca az çok ehemniyeti hâiz kasabaların kâfesinde Türkçe konuşulmaktadır.

Altunköprü namındaki küçük kasaba bütün ma'nâsıyla Türk'dür. (Tuz Hurmati) halkı,-birkaç Yahudi âile istisna edilirse-kâmilten Türk yahud Türkmen'dir. Belediye reîsinin ifâdesine nazaren dört yüz beş âileden otuz beşi yahûdidir. Bizim tahminimize göre (Karatepe) ahâlisinin yüzde yetmiş beşi Türk, yüzde yirmi ikisi Kürd, yüzde üçü Arabdır.

(Tuz Hurmati) ve (Tauk) ahâlisi dahi ekseriyet itibâriyle Türk'dür.

Sâlifü'l-beyân şehirler civarındaki köylerin ahâlisine gelince: Türkler bu köylerde ancak dağınık bir kitle teşkîl ederler. Kürd anâsırı Dicle'ye doğru ilerilemesinde-ki bu ilerileme aynı zaman da ziraatın bir ittisâa hareketidir. Nasıl Arab anâsırına tefavuk ediyorsa mezkûr anâsırını vechle şehirlerde Türk anâsırına mütefevvik bulunmaktadır.

(4). Türk Aşiretleri

Seyyâr aşiretleri ta'dâd ederken Türk Hükümeti (Zangaların), (Bayatların), (Delevlerin), (Natralların) Türk ırkından seyyar aşiretler olduğunu beyân etmiştir. Göçebelik mes'elesiyle hâiz irtibat olarak bunların göçebe **(Orijinal Sayfa**

No:100) olup olmadıkları mes'elesi üzerine ileride ircâ' kelâm etmemiz mukarrerdir. Burada bunların milliyetini tedkîk ile iktifâ edeceğiz.

İngiliz Hükümeti'nden alınan cevaplarda, Sâlifü'l-beyân aşiretler hakkında atideki malûmat mündericdir:

(Zanganalar) bir Kürd aşireti olup bunların Kürd oldukları Musul vilayetinin 1330 (1912) senesine mahsûs sâlnâmesinde mündericdir.

(Bayatların) anânesine göre bunlar bazı (Horasân) Kürdmenleri'nin evlad-u ahfâdı isede mütemadiyen damarlarına giren Arab kanı miliyetce bunları kâmilen Arab yaptığı gibi tarz-ı hayat itibâriyle de Arabdırlar; Türk sâlnâme-i resmîyesinde bunların Arabça ve Türkçe konuştukları münderic olup (Bayatlar'ın) ikâmet ettikleri Kefri kazası hakkında mezkûr sâlnâme, ahâlisinin Arab ve Kürd olduğunu söylüyor. Musul vilayetinde bir (Natal) aşireti yoktur. (Kakeler), bir (Zengi) âilesine mensûb Kürdler'dir. Mezkûr âile Şeyh Mahmud'un âilesidir. Bunların kendilerine mahsûs bir dini mevcûddur ve bu din Türk Hükümeti tarafından Türk ad olunan ve fakat Kürdce'ye müşâbih bir lisânla mütekellim bulunan (Şıkı)ların dinine benzer.

(Delevler) diye, Türk Hükümeti ağıleb ihtimâl (Kefri) civarında ikâmet eden ve menşe'ileri (Senenna) olması kuvvetle melhûz bulunan (delev) leri kasd etmek istemiştir ki bunlar bir Kürd aşiretidir.

(Zanganalar) ve (Delü) yahud (Delev)'lerin sarf Kürd ırkından olduklarını müşâhede edebildik. Bunların anânesinde Türklüğe dâir bir şey yoktur. (Natal) nâmında bir aşiret bulmadık. 1906 (1324) sâlnâmesinde (Zanganalar)'ın (Kil) nahiyesinde ikâmet ettikleri ve işbu vadi ahâlisinin kâmilen Kürd olduğu mündericdir.

(Bayatlar) karışık bir sûrette Türkmen ve Arab olup bunların bizzat kendileri yüzde altmış beş nisbetinde **(Orişinal Sayfa No:101)** Türkmen ve Yezidi otuz beş nisbetinde Arab olduklarını beyân etmektedirler. Bunlar sûret-i umûmîyede her iki lisân ile mütekellim olup köylerinde karışık olarak yaşamaktadırlar. Aralarında bilâ tefrîk ırk, izdivac etmekte ve bundan dolayı salifü'l-beyân tehâlûf gittikçe zevâle yüz tutmaktadır. Bununla bereber bunlar

arasında yalnız bir lisân bilen efradada tesâdüf olunuyor. Hatta biz yalnız Kürdçe'den başka bir lisân bilmiyen bir aşiret reîsine tesadüf ettik.

(Kakeler)'in bizzat kendileri Kürd ırkından olduklarını beyân ettiler.

Aşağı büyük (Zab)'ın iki sâhilinde ikâmet eden (Sarlı)'lar, (Kakeler)'in aynı olduklarını bize ifâde ettiler. Kürdler bunlara (Sarlı) diyor. Kendileri ise (Kake) olduklarına kânidirler.

O havâliyi bilenlerin hepsi tarafından teminen beyân olunduğu vechle (Sarlı)ların kendine mahsûs bir din ve lisânı varsada bunlar her ikisininide gizli tutarlar. (Sarlı)'lar müslüman olduklarını beyân ve lisânları hakkındada hangi milletle beraber yaşıyorlarsa daimâ o milletin lisânını konuştuklarını bize ifâde eylediler. Demekki bunlar Kürdce konuşuyorlar. Biz bunlar arasında (Hitit)'lere az çok benzer az çok da ba'zı noktalar gördük isede bu gayet sathi müşahededen bir netice istihrac etmek istemiyoruz. Binâenaleyh (Bayat)'lardan başka ne seyyar nede mukîm Türk aşireti bulmadık şehirlerde Türkler-raporun diğer bir birinde gösterildiği vechle-çok keseretli olarak bulunuyorlar. Sahib mülklerin kısmen Türk olduğu muhakkaktır. Tarîk kebir boyunca mümtedid çiftliklerin ahâlisi içinde dahi Türk vardır. Mamâfih bunların bugün yüzde nisbetinin tayin eylemek ve hemen hemen anâ'nesi olmayan eşhasın menşeyini bulub çıkarmak gayr-i mümkündür. Türk ve Kürd milletlerinin işbu arazide en yakın olmalarına mebnî bunların Kürdleşmesi tabi bir şey **(Orişinal Sayfa No:102)** olub bizim zan ve tahminimize nazaran çabuk husûl bulmaktadır. Raporun diğer bir mahalinde hatta Türk eşraf ve müttehizanının bile ekseriyâ Kürd kadınlarıyla evlendiklerini söylemiştik. Şunu da müşâhede etmedik ki bu eşraf ve müttehizanın yanındaki hizmetçiler ekseriyet âzimesi itibâriyle Kürddür.

(5). Şimâl Hudûdlarındaki Ahâli

İki hükümet, şimâl mıntikasının etnografyasıyla Cem'iyet-i Akvâm Meclisi'nin Brüksel'de nesebiyet ettiği statüko hattı-ki İngiliz Hükümeti'nin taleb ettiği hatlardır-hakkında dahi muhâlif nukât-ı nazar der-miyân etmişlerdir.

Türk Hükümeti, şimâl Hudûdunun, iki muhtelif ırkın içinde yaşadığı muhiti [1] ayırmadığı kayd eylemiş ve isbât madde zemininde bizzat İngiliz hükümet'in ibraz eylediği “Irak haritasını” göstermiştir.

İngiliz Hükümeti bize şimâl mıntikasına âid mufassal tarifât-ı hâvî bir muhtıra verdiği biz bunun kısm-ı coğrafyasını evvelce zikr etdik. Bu zikr olunan dört “secteur” için birinci fasl “delâ'il coğrafyanın tahlîlî” bahsına müraca'at buyurulsun:

Birinci “stektör” [2] : İşbu arazi hepsi (Sindi) aşiretine mensûb olduklarını beyân eden Türkler ve Hristiyanlarla meskûndu. Bunlar (Goyan)ların hücumundan dolayı daha harbden evvel kısmen işbu araziye terk eylemişler ve harb esnasında daha ziyâde kırılmışlardır. Bugünkü günde ahâlî yüzelli kişiden fazla değildir. Bunların yüzde ellisi Hristiyan olup Kürdlerin himâye-i i'tisafkâriyesi altında yaşamaktadır. -Secteur 2- harbden evvel işbu arazi münhasıran (Asûri) Hristiyanlarla meskûn idi. Harbin neticesinde Asûriler işbu araziye kâmilten terk ile firâr etmişlerdir. Bugün orada ancak üç küçük Türk aşireti sakindir. İngiliz Hükümeti

[1] Fransızca metinde habitat kelimesi mündericidir.

[2] Fransızca metinde section I tabiri mündericidir. **(Orijinal Sayfa No:103)**

Hristiyan köylerin cedvelini veriyor: -sectreur 3- Burada birçok Hristiyan köyler vardı. Bunlar harb esnasında terk edilmişlerdir. İş bu arazide (Kürd)'ler, (Doski)'ler (Herki)'ler ve (Kirdi)'ler sakindir. -secteur 4- bu secteur'ü ahâlisi terk etmiştir.

Türk Hükümeti, İngiliz Hükümeti'nin taleb eylediği (Hakkâri) mıntikasında sakin aşiretlerin bize bir cedvelini vermiştir. Bunda habitatslar ile aşireti teşkîl eden efrad adedi mündericidir:

Aşiretin İsmi	Sakin Olduğu Mıntıka	Aşireti Teşkil Eden Efrad Mikdarı
Gilli Guyan	Beytü's-Şebab'ın Cenûb Garbisinde	12000
Kirki	Beytü's-Şebab'ın cenûbinde	2000
Ponyaniş	Çal mıntkasında	2500
Buru Azibâlâ	İmadiye'nin Şimâl Garbisinde	15000
Oramar	Çölemerik ve Şemdinan'ın Arasında	2000
Tovvi	Çölemerikve Şemdinan'ın Arasında	2000
Herki	Şemdinan'ın garbinde	1500
Destikî	Sibar'ın şimâlinde	800
Kirdi	Şemdiban'ın cenûbinde	-

Göçebeler bu cedvelde münderic değildir.

Biz, bu kadar müşkilâtla vâsıl olunabilecek bu mıntıkanın Zaho'dan mâadâ hiçbir mevki'ni ziyaret edemedik.

Su'âl iradıyla mu'tiyatın doğru olup olmadığını öğrenmek müşkül oldu. Çünkü köylerin harita üzerindeki isimleriyle cetvellerdeki isimleri tetâbuk etmiyordu.

Maa-hazâ muhakkak olan bir cihet varsa oda mevzû-i bahs şimâl hudûdunun her iki tarafındaki teşkilat-ı ırkıye birbirinin aynı idi.

Asûrilere âid arazi, bi'l-hâssa bu arazinin vaktiyle en ziyade mütekâsif ahâliye mâlik olan kısmı (Şal, Aşağı Tayâri, Yukarı Tayâri, Tehoma) teklîf olunan hudûdla ikiye tefrîk edilmiştir. Kısmen vatanlarına iâde mes'elesi mahiyet siyasîyeyi hâiz bir keyfiyedir; binâenaleyh bunu **(Orijinal Sayfa No:104)** bi'l-ahire mevzû-i bahs edeceğiz.

Haymenişin Kürdler hudûdu geçiyorlar. Bunların tarzı muhâceretini ileride mevzû-i bahs edeceğiz.

Mütemekkin Kürdler kaimen haymenişin Kürdlerle aynı kabilelere kısmende ırken münasebetdar kaba'il mümaseleye mensûbdurlar. Aşiret isimlerini tasrîh eden İngiliz topoğrafya haritasına müracaat ediliyorsa bunların sadece hudûdun şimâl ve cenûbunda ikâmet edenlerden, lâlettayin Kürdler olmadığı fakat

aynı aşiretlere ve aynı cema'atlere kısmen mensûb Kürdler bulunduğu tahakkuk eder.

3. Musul Şehrinin Evsâf Bârizesi

Musul şehrinin saft bârize-i ırkıyesi hakkında her iki tarafın verdiği muhtıralarda iki taraftanda pek hararetli münâkaşalar ileri sürüldü.

Türkiye Hükümeti diyorki; Musul'da, Türk, Kürd ve Arab lisânları konuşulmaktadır; Arabça görüşen ve Arab telakkî edilen ahâli hakîkat halde Kürdlerle ve Arablarla uzun temasda bulunub onların lisânını öğrenmiş olan Türkler'den ibarettir. Muhtıraların birçoğunda Türkiye Hükümeti bu beyânâtı tekrar ederek, Musul ahâlisinin kendisini Arab telakkî etmediğini ve Irak ahâlisinden madûd bulunmadığını ilâve ediyor. Hatta meclise takdim edilen muhtırada Türkiye Hükümeti Musul'un da ekseriyet-i âzime itibâriyle Türk ve Kürd olduğu iddiâ ediyor; diğer bir yerdede bu ahâlinin ekseriyet azime itibâriyle şâyan münâkaşa olmadan Türk menşe'inden bulunduğu ve zaten bu ahâlinin hepsinin Türkçe bildiğini söyleyor.

İngiltere Hükümeti bu beyânâta itirâzen-bazı İngiliz zâbıtânın son senelerde Musul ahâlisi hakkında istihsâl edebildikleri malûmat-ı amîke bir taraf- Musul, seyyahın tarafından daimen büyük Arab şehirlerinden biri olarak telakkî edilmiş olduğunu serd etmiştir. “O, bir Arab şehridir, Arablar tarafından binâ edilmişdir ve Türk hâkimiyetinin temâdi **(Original Sayfa No:105)** ettiği asırlarca Arab saftını gasb etmemiştir” denilmektedir. İngiltere Hükümeti şehrin Arab ahâlisini 70,000 tahmin ediyor. (Son tahrir nüfûs 74,000 buluyor) ve diyor ki bu mikdar bütün vilayetteki Türk ahâlisi mikdarına mütefevviktir).

Türk Hükümeti İngiltere Hükümeti'nin itirazatından bazısına Musul'da Türk lisânının isti'mali, o lisânın mahiyet-i resmiyesine atıf idiliyorsa-ki bu doğru değildir-ve keza Kürd lisânının isti'mali, çarşısı Musul olan Kürd köylerinin kurbitine hamal olunuyorsa bu aynı mütalaa Musul Türkleri'nin nasıl olub da Arabçayı öğrenmiş olduklarını isbât eder.

Evvel emrde şunu te'yide mecburuz ki pek sârih olan kendi intibâ-i şahsımıza nazaran Musul şehri bilâ şübhe Arab mahiyetini hâizdir. Fakat derhâl

şunu ilâveye mecburuz ki Irak Hükümeti tarafından yapılan son tahrir nüfûsuna nazaran Musul'da 74,000 Arab 60,00 Hristiyan ve 4,000 Musevi bulunmasını doğru olarak kabul edemeyiz.

Meree-i evlâda, tûl müddet Türk Hâkimiyeti altında kalmış Türk me'murinin ve Türk zâbitananın asâleten yaşamış ve ahâliye memzuc bulunmuş ve civarında Türk veya Türkmen köyleri ve hatta Türk evsâfını hâiz küçük bir şehir bulunan Musul'da bir tek Türk bulunmaması adîmülmikândır.

Bu fikri tediden (Oliviye) Oliver gibi (Cilt 2 Sahife 337) Musul'u 1809'de yani milliyetler mes'elesinin mevzu' münakaşa olmadığı bir tarihte ziyaret etmiş olan bazı eski seyyahlarında fikrini zikr etmek fâideden hali olamaz: (Oliviye) bu şehrin ahâlisi mikdarını ber-vech-i zîr tahmin ediyor:

Hristiyan (Yakubî, Nasturi	7 ilâ 8000
Musevi	1000
Arab	25000
Kürd	15 ilâ 16000

(Orişinal Sayfa No:106)

Türk	15 ilâ 16000
Yezidi	-
Yekun tahminen	64000

Daha yakın zamana a'id seyahat hatıralarında daha tam bir istatistike musadif olmadık.

Musul'da an asıl Türk olan eşhasa musadif oluyoruz; Türk lisânı orada anlaşılıyor. Fakat Türk Hükümeti'nin iddiâsı vechle bütün ahâlisinin Türkçe'ye aşına olması nefsü'l- emire muvafık olmakdan çok uzaktır. İkametimiz esnasında Türk lisânı hemen konuşulmuyor gibiydi. Lakin oldukça kuvvetli tahrikât siyasîye dolayısıyla vazî' bir intiba' hâsıl edemedik. Türk a'zâ-yı mu'avenesi ekseriya tercüman istihdâmına mecbûr oldu.

Fakat her türlü siyasî te'sirat-ı siyasîyeyi ve esbab-ı tahavvüfîyeyi bir tark etmeye muvaffakiyet hâsıl olmuş olsaydı bile şehir içindeki milli muhtelifenin nisbeti adediyesini te'mîn etmek yine gayr-i kabl olurdu. Ve ba-husûs ahâlinin menşe' itibâriyle nisbet adediyesinin te'mîni daha müşkül bulunurdu.

Şehir içerisinde, muhtelit izdivaçlar daha kesir-ül-vukûdur. Fıkr-i menfa'at daha galibdir. Ve imtizac ecnâs memleketin aksâm sa'iresinden daha vasi' bir mukayesede tecelli eder.

4. Haymenişinler

Haymenişinler mes'elesi Lozan müzakeretinde ve Cem'iyet-i Akvâma tevdi' kılınan muhtıralarda ancak tahrir nüfûs itibâriyle mevzû' münâkaşa edilmişti. Biz, bu mes'eleden ânifen bahs etmiştik.

Maa-hazâ, komisyon kışlaklar ve yaylalar, haymenişinlerin turuk ve nev'i muhâceretleri hakkında arkâm üzerinde tedkikat icrasını lazımeden ad etmişti, çünkü ma'lumuzdu ki gerek bâdiye nişin âşa'ir Arabları, gerek dağlarda sakin Kürd bedevileri hudûdları geçerler ve bunlardan bazıları arasında hudûdun her iki tarafında mütemekkin âşa'irle münasebet hem civarı ve karâbet mevcûddur.

(Orijinal Sayfa No:107)

Aynı zamanda âşair-i mezkûre tarafından ziyâret edilmekde olan merakez ticâriye hakkındada istidlaatde bulunmağa lüzûm gördük.

Buna binâen komisyon bütün teferru'âtı istihdâf eyleyen mesâil hakkında her iki hükûmete bir takım es'ile ibrad etmiştir.

İngiltere Hükümeti mesâil mebhûsanhanın heyet-i mecmû'aası ve muhtelif aşair hakkında bize pek mufassal bir cevap i'tâ etdi. Burada ancak zarûri olan hülâsayı vermekle iktifâ ediyoruz.

Kürd haymenişinleri senenin en büyük kısmını (takriben iki sülisi) emrâz eyledikleri kışlaklarını kendini da'imâ yurdları (Home)'leri add ve itibâr etdiler. Bunların muhâceretleri sarf mayıs, haziran temmuz ve ağustos ayları zarfında daha mürtefi' ve daha serin meralara doğru muvakkat göçlerden ibaretdir.

Kürd haymenişinleri muhâceretlerinde muttarid yollar ta'kîb ederler ve bu hâl, onların aksine olarak muhâceretleri gayr-i muttarid bir tarzda vâki olan Arablarından kendilerini ayırır. Kürd haymenişinleri mütemekkin Kürdler'den iki yurd sahibi olmaları dolayısıyla tefrîk olunurlar. Bu yurdlardan biri ovada yahud dağlar arasındaki büyük vadilerdedir ki eylül ayından nisâna kadar kışı buralarda geçiriler, diğeri ise yazı geçirdikleri mürtefi' dağların yamaçlarında ve bi'l-hâssa yüksek yaylalardadır.

Irak Hükümeti tarafından ziraat husûsunda mazhâr teşvîk olan bu âşairin çoğu kışlaklarında yerleşerek ve orada arazi elde edip köyler binâ ediyor. Fakat bunlardan bazıları mukannen zamanlarda hicretlerine devam eyleyor.

Sûret-i umûmîyede kışı Zab Kebir'in garbinde geçiren âşair mevsim sıfı İngiltere Hükümeti tarafından teklîf idilen hudûdda vâki dağlarda geçirmeğe giderler. Bir kısımda **(Orijinal Sayfa No:108)** bu hudûdu aşûb Türk ülkesine geçerler Zab Kebir'in şarkında ikâmet edenler kışın İran'a giderler. İşte bunlardan bazı aksâmın mevzû-i bahs hudûd-ı mürûrine ne Türkiye ne de Irak için mecbûren bir sebep iğtişâş teşkîl edemez Türk-İran hudûdunun tahtîti esnasında haymenişinlerin bu muhâcereti dolayısıyla tehaddüs edebilecek mesâili hal ve fasl için protokole bir madde-i mahsûsa kayd edilmişdi. İş bu madde-i mahsûsa bervech-i zîrdır:

“Şurası müttefik aleyhdarki Gadir ve Laven menbalarında vâki olan mezkûr vadilerde kışı geçirmek itiyâdında olan Türk âşa'iri mâzide olduğu gibi aynı şerâit dâhilinde mer'alardan kemâkân istifâde edeceklerdir.

Her sene aynı yolları ta'kib eden ve aynı mer'alara çıkub inen göçebe Kürdleri murakabe etmek nadiren iki sene sıra ile aynı mahalde rekz hayme eden Arabları taht-ı murakabede bulundurmaktan her halde daha sehildir

Bir Arab bâdiyesi ortasında, her ne kadar sârih olursa olsun, çizilmiş bir hat hudûd dolayısıyla zuhûr edebilecek ihtilâfın ne mahiyetde olduğu Suriye-Irak hudûdunun tesbiti esnâsında tezâhür etdi. Bu sebebden, Türk Hükümeti tarafından teklîf olunan ve sahradan-Arab âşa'irinin ve saha-i hicreti olan bir mahalden-geçen hat hudûd kabl tatbîk ve tesbit değildir. Pek ma'lum olan ba'zı geçidlerden istifâde eden Kürdlerin murakabeleri ise kolaydır.

Türk Hükümeti, Musul vilayetinde mütemekkin Kürd âşa'irinin hiç birinin Mezopotamya ovasına inmek için dağlık kısmı terk etmediğini ve merbût haritada (Royal Geographical Society) Türk- Kürd mıntıkasından çıkarak daha cenûbdeki Arab mıntikasınada dâhil olmadığını, bidayeten bildirdi. **(Orijinal Sayfa No:109)**

Türk Hükümeti muhtelif âşa'irin ziyaret itiyâdında bulundukları bazı merakez ticâriye hakkında î'ta tafsilât ettikten sonra Eyyaflar, Zeydkiler, Artuşiler, Herkiler, Adkiyanlar gibi nîm göçebe âşa'irden mâ'ida sâ'ir bi'l-ûmûm Türk âşa'irinin hemen tamamıyla mütemekkin olduklarını beyân ediyor, hâlbuki Arab âşa'iri kâmilten göçebe halindedirler.

Her iki hükümette muhtelif göçebe aşiretlerin tark muhâceretleri ve yaz ve kış me'vâları hakkında malûmat verdi. Bu malûmatı mukayeseli haritalarda tezbir ve istinsâh etmeği ve topoğrafya haritaları üzerinde uzun tavsîfât ile tasrîhi gayet müşkül bir takım isimler vermektense mahallînden elde ettiğimiz malûmatı cami' ve irâe eyleyen üçüncü bir harita ilâve etmeği daha basit bulduk.

İngiltere Hükümeti'nin zıkr etdiği göçebe âşa'irin bervech-i âti olduğunu beyân eyleyeceğiz.

- 1- Kürdler: Artuşî, Hacan, Zirki, Herki ve Yaf;
- 2- Arablar: Şehar El-abit ve Kaziye;
- 3- Türkler: Kakai', Zanken, Delev, Bayat ve Tanral;

Merbût haritalar me'vâlar ve turuk muhâceret hakkında her iki hükümet tarafından verilemekte olan îzâhâtın teferruadda yekdiğerinden mahsûs bir derecede farklı olduğunu göstermektedir. Aynı zamanda bu bâbdaki cüz'i vukûfumuz mahallînde tamamlanmış olan malûmat ilede tevafûk etmemektedir. Bu farklar ne kadar azim olursa olsun birinci derecede ehemniyeti hâiz değildir. Ve buda iki sebepten dolayıdır. Biri Kürd göçebelerinin dağ hudûdlarını-gerek Türkiye **(Orijinal Sayfa No:110)** ile İran arasında tesbit edilmiş olan ve gerek Türkiye için İngiltere tarafından teklîf edilen hudûdların –aşdıkları hususunda herkesin müttetik olması; diğeri göçebelerin mikdarı son zamanlarda ve ale'l-husûs son seneler zarfında gayet çok azalarak Kürd göçebelerin yüzde şu kadar hesabıyla ahâlinin pek cüz'i bir kısmını teşkîl etmiş olmasıdır.

Kürdlerin haymenişinliği ile Sahra Arabları'nın göçebeliği arasında derin bir fark mevcûdudur. Arablar at, deve ve koyun yetiştirirler. Arazi zer' etmezler iklimin tebdîlatına tebe'an sahralarda gezerler. Bu tebdîlat ise te'sirâtı itibâriyle her sene aynı mahâl, aynı mer'alar için tehâlif eder. Arab göçebesinin hayatı hadisât-ı tâbiyeye mâ'liktir ve o, hayatını o hadisâte tevîk eder. Gelecek mevsimde nerede bulunacağını bilmediği için, emvâlinide haymelerinide kendisiyle birlikte taşır.

Kürd göçebesi kış ve yaz konaklarına mâliktir ve muayyen yaylaklarından müstefiddir. Sahra'nın Arab âşa'iri yaylaklar ve konaklar üzerinde bazı hukûki hâizdir; ancak bunlar daha vasi' ve gayr-i muttarid bir tarzda ziyaret edilegelen hatlardır. İngiliz muhtırası mütemekkin Kürdün yalnız bir tek yurdu olduğu halde Kürd göçebesinin iki yurda mâlik olması hasebiyle ülkesinin bundan sadece bu sûretle farklı olduğunu iddiâ ettiği zaman hakîkate tamamiyle tevafuk etmez evvel emrde Kürdlerin göçebeliğini, bi'l-umûm âşa'ir her zaman şamil olabilecek sûretde tarif edebilmek mümkün değildir; zira bu, herdem mütehavvil bir hâdise, hal temkine doğru tedrici bir tekâmüldür. Temekkün hayatına müteveccih olan işbu tahavvül keyfiyeti hükümetlerin eserini veya tergib ve teşvikiyle husûl bulan kısmen tâbi, kısmen sani' bir vakı'adır. Ma'lumdur ki Türk Hükümeti aşiretlerin teşkîlatını, halkı daha doğrudan doğruya nüfûzu altında bulundurmak, onu daha doğrudan doğruya idâre etmek ve hemde araziye seddi bir tarzda zer' ettirmeğe muvaffak olmak için za'fî duçar etmeğe çalışdı. Irak Hükümeti **(Orişinal Sayfa No:111)** ise aynı siyasî nukat nazare teba'en aynı sûretle hareket ediyor.

Mütemekkin hayat şu sûretle geçiriliyor: Göçebeler kışlık ve yazlık karargâhlarında arazi mübâyaa ediyorlar. Çünkü hakîkî göçebe, harita üzerinde tesbit edilebilecek karargâhlara mâlik olmakla beraber yani mahdud bir mıntika dâhilinde yaşadıkları halde, meraları ekseriya isticar edilmiş, hatta bazen bu meralar kendi reîslerine âid arazidir. Geçirdikleri istihâle devrinde bu aşiretlerin bir kısmının mütemekkin bir hale geldikleri, hâlbuki diğer bir kısmının kışın mütemekkinlerle birlikde ikâmet etmekle beraber yine göçebelikden çıkmadıkları görülür. Bazı aşiretlerin muayyen bir halde tamamiyle mütemekkin bir hale geldiklerini görüyoruz. Sonra bir kısmının eski kışlaklarında tesbît ikâmet ettiklerine, hâlbuki yine aynı aşiretin diğer bir kısmının eski yaylaklarda, ihtiyar ikâmet ederek mütemekkin bir hale geldiklerine şahid oluruz. Bu istihalenin diğer

bir merhaleside aşiretin göçebe kısmının-ki bu göçebeler mütemekkin kardeşlerinin sürülerini da'imâ birlikde götürüb rı'y ediyorlar- gittikçe azaldığını görüyoruz bir zaman gelirken artık aşiretin bu kısmına göçebe namı veremeyiz. Fakat daha ziyade bunlara kabilenin re'y ile meşgul çobanları nazarıyla bakabiliriz. Bidâyette bu çobanlar aşiretin sürülerini birlikte götürürler. Fakat bi'l-ahire eski kışlaklarına yakın köylerin ve ya o mıntıkada serpilmiş köylerin koyunlarını dahi otlatmayı deruhde ederler. Nihâyet bunlar, geçtikleri şehirlerin ve büyük arazi sahiplerinin koyunlarında birlikte götürmeye başladılar.

Kürd göçebesi, tamamiyle göçebe olduğu takdirde bile Arab göçebesinden çok farklıdır. Dağ göçebesi yolarını geçeceği sa'bi'l-mürûr arazinin teşkîlatına tevfi'k etmek mecbûriyetindedir. Hem yolunu hemde yazlık ve kışlık me'vâsı arazisini iyice öğrenmeye mecbûrdur. Dağlar sa'bi'l-mürûr ve tehlike avardır. Binâenaleyh göçebe mümkün olduğu kadar az eşya alarak yolculuk etmek mecbûriyetindedir. Her sene aynı kışlaklara avdet ettiğinden ağır çadırlarını **(Orijinal Sayfa No:112)** akrabasına veya aynı aşirete mensûb mütemekkin dostlarına ve yahud da komşu köylere bırakır. Yaz için birlikte ancak hafif çadırlar taşır ve bazen yalnız aşiret reîsinin bir çadırı bulunur. Bazı aşiretler gerek yaylakları ve gerek kışlakları civarında küçük köyleri merkez iltisâk noktası ittihâz etmişlerdir. Bu temekkün istihâlesi dolayısıyla göçebelerin mikdarı bi't-tâbi pek ziyade tenâkus etmiştir. Bu öyle bir istihaledirki bir defa başladıktan sonra ve bâ husûs mazhâr teşvîk olursa göçebelerin vaziyetini gitdikçe işkâl eder.

Her neredeki ziraatın yanında göçebelik veya sığirtmaçlık câridir, bu yerlerde bu hal mütemadi ve ba'zen maslahane olmaktan çok uzak bir mücadele-i dâimeye müncer olur. Mahsulün fena olduğu senelerde göçebe, mera arazisini tevsî' çalışarak sürülerini her taraftan geçirir, taksim edilmiş araziden dahi geçerken vaziyet böyle olur. O mevrû' araziye, arpa yetişen tarlalara tecâvüz eder ve şayet idâre-i hükümet tarafından himâye gören mütemekkin ahâli ise pek tâbidirki göçebenin vaziyeti müşkülleşir.

Fakat münâzaun-fih arazide göçebe mikdarının tenakısını bâis olan esbab bu zikr edilen sebeplerden ibaret değildir. Harb-i Umûmîye'nin gerek münâzaun-fih arazinin ve ana civar menatığın şimâl etekleri üzerinde ve hemde bu hıttada ikâmet eden mütemekkin ahâli üzerinde pek mehalik te'sirâtı olmuştur.

Harb esnasında Rus orduları (Çölemerik), (Nerva), (Faraşin)'e kadar indikleri (Oramar)'ı yaktıkları ve Rus müfrezeleri (İmadiye) ve (Hirik)'e kadar ilerledikleri sırada Kürdlerin birçoğu bi'l-hâssa (Şerafan)'lar (Seyda)'lar, (Margavar)'lar ve (Şikaki)'ler Zaho ve Revandız tarîkiyle Dahok, Musul ve Erbil ova vadilerine inmişlerdir. Bu vâki son derece şiddetli bir kış esnasında cereyan etmiş idi. Ekseriyet âzime itibâriyle çadırdan mahrum olan bu ahâli fevka'l-âde müte'essir oldu. Rivayete **(Orişinal Sayfa No:113)** nazaran dörte üçü bürûdete ve emrâz-ı muhtelifeye kurban oldu. Meralardan mahrum olunca sürüleride mahvoldu ve hristiyanlardan elde etmiş oldukları ganimeti bu sûretle gaib etdiler. Erbil ile Revandız arasındaki tarîk üzerinde pek cesîm mezarlıklar mevcûdudur. Zaten (Maison)'un şehadetiyle (*Central Kurdistan Geographical Journal 1919*) ma'lumumuzdurki Ruslar'la beraber hareket eden Ermeni kuvvetleri 1916 son baharında erkek, kadın ve çocuk olmak üzere takriben beş bin Kürdü Revandız Boğazı'nın yalçın uçurumlarına süngü darbeleriyle yuvarlayarak katl etmişlerdir. Bütün bu esbab, göçebe Kürdlerin kable-l-harb mikdarı hakkında pek muhtelif malûmata dest-res olmaklığımıza sebep olmuştur Mesela (Sir Mark Sykes) (*Journal Roy. Antrop inst, 1908*)'de neşr ettiğı Kürd âşa'iri listesinde (Şerafan)'lar için üç bin âileden mürekkeb olduğunu bildiriyor. Bu eser; Kürd âşa'iri hakkında en salahiyatdar bir vesikadır. Böyle olmakla beraber mücmelen vâki olan tahkikatımızda mezkûr aşiretin ancak iki yüz âileden mürekkeb olduğunu bize şifâhen bildirdiler. (Muhammedan)'lar için bu nisbet iki yüz ila elli (Gavdanlar) için üç yüz ila altmış (Hacan)'lar için 500 ila üç yüzdür. (Herki)'leri , (Sykes) üç bin âile olarak kayd ediyor. Bize orada iki yüz göçebe âileden bahs etdiler. Fakat bu malûmat dahi pek doğru değıl idi. (Hei) bad-el-harb yazdığı eserde yirmi bin kişiden ve bunlardanda sekiz bininin Derâ civarında kışlaklarda bulunduğundan bahs ediyor.

Cenûbin nim haymenişin büyük aşireti olan (Jaf)'lar için keyfiyet başkadır. Bunlar harbden müte'essir olmadılar, diğler taraftanda bunların aşiret teşkîlatları sa'ir Kürd aşiretlerinin ekseriyesininkinden her zaman daha kuvvetli idi. (Sykes) bunları on bin âile olmak üzere **(Orişinal Sayfa No:114)** tahmin ediyor, bize ise on iki bin muharibden bahs etdiler, bu erkâmda birbirini tutuyor.

Bu malûmatı telhîs etmek için diyebiliriz ki Kürd bedevilerinin mikdarı pi serî bir sûretde tenâkus ediyor. Diğer taraftanda bunların turuk hicretleri tamamiyle te'mîn etmiş bulunduğundan hudûd hıttanın tesbiti müşkilâtı ba'is olmaz. Binâenaleyh göçebeler mes'elesi Kürdler hakkında mevzû' ihtilâf olan mes'ele itibâriyle nisbeten cüz'i bir ehemniyeti hâizdir.

Arab göçebelere müte'essir olan kısma gelince: İngiltere Hükümeti'nin, içinde o telâkkilerine doğru giden bedevilerin kımıldandığı bir havâli arasından hudûd çizmek müşkilâtından bahs beyânatıda bize biraz mübalağalı gözüküyor. Fi'l-hakîkâ Irak idâresinin son neşr ettiği raporda (20-1923-24 raporu, s; 39 eli s. 41) görüyoruzki: Irak -Suriye hudûdunda bile bir çare-i hal bulunabilmiş, bunun neticesi memleketi, çöl kabâili memleketinin ne kadar teskîn edilmesi mümkünse, o kadar teskîn etmek olmuştur.

Hem bu hudûd hıttanın, hudûd tâbiye ve sath-ı farkları arz etmeyen bir hat müstakimden ibaret olduğu nazar dikkate alınmalıdır. Bundan mâadâ bu hat tamamiyle meşkûkdur. Henüz bir tafsil tesbit edilmemiştir; o güzergâhın oldukça mühim büyük bir kısmında o kadar gayri muayyendir ki yalnız kabâil değil, me'murin bile onu toprak üstünde tanımaktan acizdir. Bununla beraber oldukça müşkil, fakat Suriye ve Irak fevka'l-âde komiserlerinin hüsn-i niyet ve efkâr müsalemetkaranesiyle hüsnü neticeye iktirân ittirilmiş olan müzakereden sonra, 1924 senesi şubat'ında, iki hükümet ve hûdudun her iki sahilinde bulunan muhtelif kabâilin murahhasalarından müteşekkil bir hükm heyeti teşkîl edilebildi. Bu heyet şimdiye kadar oldukça mühim bir mesâilde karar ittihâz etdi ve kabâ'il kararları kabul ve onlara râbt etdi ki en mühim olanda bu cihetdir. **(Orijinal Sayfa No:115)**

Binâenaleyh göçebe Arablar mes'eleside her hangi bir hat huddu zaruri kılacak mahiyette değildir. Zaten göçebe Arabların en çok muhtaç oldukları şey gerek Türkiye ile Irak ve gerek Suriye ile Irak arasında ki hudûdun kati' bir sûretde tesbit edilmesidir.

Hudûdun tesbit edilmesi Şemar kabilesinin ve diğer kabilelerin şimâl tarafında yukarıya doğru, Nusaybin mıntıkasına kadar gidebilmelerine müsâ'ade edecektir.

Türk beyânatının, Şemarler'in bu memleketten değil, Necid'den olduklarını söylemesi belki bir hata neticesidir. Şemarler aslen Necidli'dir, fakat bu kabilenin senenin bir kısmını münâzaun-fih havâlide geçiren kısımları çoktan beri aldığımız malûmat doğru ise iki asırdan beri Necid'den ayrılmışlardır. Ve kışın şimâl taraflarına girenler, Irak 'ın, bazı eski Bağdâd vilayetinin steplerine çekilenlerden fazla değildir.

Şimdi Türk göçebelerinden bahs etmek kaldı.

İngiltere Hükümeti son cevabında Türk göçebesi mevcûd olmadığını ve Türk Hükümeti tarafından Türk göçebesi olarak zikr edilen Zanganalar, Deloslar, Bayatlar, Tanrallar, Kakeslar gibi kabâilin ne Türk nede göçebe olduklarını beyân ediyor.

Onların milliyeti mes'elesini evvelce mevzû-i bahs etmiştik. Göçebelerine gelince, Zangalar'ın, Bayatlar'ın ve Deloslar'ın mütemekkin olduğunu bizzat müşahede edebildik en nihâyet baharda çadırlarda otururlar. Fakat hiçbir zaman köylerinden iki veya üç yüz metrodan fazla öteye gitmezler. Sürülerini, buğday ve arpa tarlalarına ziyan îrâs etmemeleri için alub baharda köylerinden çıkan Kürd kabai'li çoktur. Kakesler de mütemekkindir. Kerkük livâsında, her biri on ila kırk haneden ibaret altı köyde toplanmışlardır. adedleri bin nüfus bulmaz. Bizim o havâlide bulunduğumuz esnada hemen hemen hepsi Kefri -Kerkük şumendifer hattında çalışıyorlardı. Köylerinin yanında mevrû' güzel arazileri ve birkaç sürüleri vardır ve muhakkakki göçebe değildir; Tataral kabilesini bulamadık, Türk muâvin a'zâda bize onu göstermedi **(Orijinal Sayfa No:116)**

C. Muhtelif Irkların Evsâfı ve Beyinlerindeki Sıhriyyet Beyânında

(1)- Kürdler

Münâzaun-fih hıttı nüfusunun ekseriyeti hiç şüphesiz Kürddür: tahminen sekizde beşi. Demek oluyor ki Kürd anâsırı, kıymeti itibâriyle, en mühim anâsırdır. Nazar-ı dikkati en ziyade celb olan odur, çünkü Kürdler ne Arab nede

Türkdür. Ve böylece menşe'leri, tarihleri kendilerini ihâta eden diğer milletler karşısındaki vaziyet ırkıyeleri mes'elesi pek mühim bir alaka arz eder.

İngiliz muhtıraları diyor ki: Kürdler İrani'dir ve Türklerle bir kandan değildir. Hakikat halde Türklerle olan karâbetleri Çinliler'le olan kadar az diri'ni yoktur. Farsça'ya pek yakın, hatta bu lisândan müştakk bir İrani lisâni konuşuyorlar. Bütün âdetleri ve tarz hayatları itibâriyle Türklerden ayırırlar. Bi'l-hâssa kadının vaziyeti tamamiyle başkadır. İngiliz muhtıralarından biri, Türklerle Kürdler arasındaki herhangi bir seyyahın ilk bakışta nazar-ı dikkatini celb edecek kadar bâriz olan bünye ve çehre farklarından bahs ediyor. Mevzû-i bahs muhtıralar, münâzaun-fih arazide yaşayan Kürdler'in, Türk idâresindeki ırkdaşlarından, ziyade İran'dakilere teveccüh gösterdiklerini kayd ediyor.

Türk muhtıraları Kürdler'in İrani değil, Turanî menşe'den olduğunu söylüyorlar. *Encyclopedie Britannique*'i zikr ediyorlar; işbu mahiyyetü'l-Maârifde, en eski zamanlardan biri Asuriye Dağları'nda yaşayan Gotalar Turanî millet diye tasvîr ediliyor.

Türkiye Hükümeti Türklerle Kürdler arasında ırk, din ve ırk farkları olmadığını ve ayrı ayrı lisânlar konuşmakla beraber bir vahdet teşkîl ettiklerini ilave ediyor. İngiliz muhtıraları bu delâ'ile *Encyclopedie Britannique* muharririnin fikrinin mutlak olamayacağı bu, ancak bir büyük muharririn kanaad ferdiyesi olduğunu ve diğer büyük muharrirlerinde buna zıt bir kana'at besledikleri cevabını verdi. İngiltere **(Orijinal Sayfa No:117)** Hükümeti sonraki cevaplarının birinde Ansiklopedi Britanya'nın Kürdistan maddesini daha tamam bir sûretde zikr ediyor. Ninova'nın zabtından sonra Gotalar, Midyalılar'la ittihad ettiler Küçük Asya'nın yüksek yaylalarında mukîm olan bütün milletler gibi derece derece ayrılmışlardır. Bu hal tarihin o devrinde, nereden gelirlerse gelsin, herhalde Arya âilesine mensûb kaba'ilin bu havâliye mühim bir kalabalığın göç etmesinin neticesidir."

Binâenaleyh İngiliz muhtırası bu parçanın Türk nokta-i nazarını te'kid değil, bil-akis cerh etdiğini anlatarak diyor ki: Kürd kelimesinin Kardü veya "Gardü"dan müştakk olması bir şey isbat etmez, çünkü bu kelimeler Asurî kadim lisânında "dağlarda ikâmet eden" manasına gelir. Ve İranî Kürdler ve Asurîler'in dağın eski sakinlerine verdikleri bu isme görünüşe göre bi'l ahire tevârüs etmişlerdir.

Kürdler'in ne bu kadar vazî', ne de bu kadar sade olan menşe'nden bahs ederken, ne bu kadar sârih olmak nede bu kadar katî olmak kâbidir.

Tarihin ta bidâyetinde, Asur ve Babilonya dağlarıyla İran Yaylası'nın yerli ahâlisinin, Kürdler'in ecdadı arasında oldukları gözüktüyor, yani Kürd ırkı esâsen yahud halîta-i ırkıyesinde bu anâsırdanda bulunduğu muhakkak gibidir.

Hat mismanı ile muharrer Asurî ve Babil'i tabletleri, ağleb ihtimâl bu dağların ilk sakinleri olan bu dağlılardan. "Goto" ve "Goti" isimleri ile bahs ediyor. Ve bu iki kelime umumiyetle, bugün Hankin, Kefri, Kerkük diye maruf menâtıkla mücâver havâlide oturanlara âlem olmuşdur. Asurî hükümdarları bu dağlılarla uzun müddet mücadele ettiler ve bu dağlılarında hatta Hamurabi'ye mukaddim bir devrede bile ta Babilonya'ya kadar akın etmiş olduklarını biliyoruz.

Ansiklopedi Britanya'nın ve İngiltere Hariciye Nezareti'nin **(Orişinal Sayfa No:118)** tarih şu'besi tarafından 1920'de neşr edilen *Handbook* (numro 62 *Kürdistan and Armenia's* 40) bu yerli ahâlinin-Gotolar'ın-Turanî olduklarını ve bi'l ahire Aryaileşdirildiklerini söylüyor. Bu nüfusun Turanî alası olduğına dâir delâ'il kati' olmadığından gibi bu menşe' hakkında elyevm gayr-i kabl îtiraz bir fikir edinilemez.

Sir Hanri Huvort (*Geographical Journal* Şubat 1894, s.93) Lozan'da coğrafya Cem'iyet-i kraliyesi huzurunda verdiği îzâhâtte şu kanâati izhâr etdi: Tiflis mıntikasından şimdiki Luristan'ın cenûbindeki dağlar mıntikasına kadar olan bütün havâlinin nüfusu, tarihin bidâyetinde aynı ırka mensûbdiler ve ağleb ihtimâl, Profösör Says tarafından okunabilmiş olan Van kitabesinin lisânıyla mütekellimdiler. Cenûb, bir ecnebî tahakküminin bahs te'sîrinde, lisânını bırakıb Aryanî bir lisân aldı. Merkez Ermeni anâsırın istilâsında olduğundan yalnız şimâl menşe' lisânını muhâfaza edebildi ki, bu lisânda bugün kü Gürcice olsa gerek. Sir Hanri Hovurt'un bu fikrini izhâr ettiğı zamandan beri en ziyade sahip salahiyat

mü'ellifler Gürci âile-i lisâniyesinin tamamiyle müstakil olduğu nokta-i nazarına iştirâk ettiklerinden artık bu lisânın Turanî el-asl olduğu söylenemez. Zatende, Tiflis ile Van Gölü ve Hankin mıntıkası arasındaki dağlı milletlerin bir vahdet teşkîl ettiğini bir sûret kati'yede isbât etmek gayr-i kabildir.

Sir Mark Sykes'a göre ancak Van ve Urmiye gölleri ile Dicle ve Irak ovaları arasında yaşayan ve Ksenofon'un Karduşu *Kardouchois* tesmiye ettiği Kürdler müşterek ecdada mâliktirler. *Kardouchois*'ler-ki bunlara Strabon ve diğer bazı kadim mü'ellifler *Gorduaioi* derler- Musul'un şimâlindeki dağlarda ikâmet ederlerdi. Ksenofon'un bahs ettiği on bin askere Zaho Boğazı'nda hücum ettiler.

Bu *Kardouchois* isminin Asurîler tarafından Gotus *Goutous* veya Gotis *Goutis* namıyla tevsim edildiği **(Orişinal Sayfa No:119)** farz olabilir. Ancak bunun isbâtı adîmülîmkândır.

Daha yakın zamanlarda Kürdler'le Kardoşuaların teşhis-i hüviyeti hakkında ciddi mahiyette şüpheler ileri sürüldü. (*Noloke, festschrift für H.Kiepert*) (*Realen Encyclopedie der altertumewis –Senschaft*) Kardoşualar Ermeniler'in Korduk (Korduk) ve Suriyeliler'in Kardü (guardon) dedikleri memleket ahâlisiyle belki aynı olduğu muhtemeldir. Yerlilerin menşei lisânı mes'elesine gelince İran alim-el-lisâni muhîti'm-mâarrifi (*Geiger-Khun Grundriss der İranischen Gordyene*) Nam eser (*Philologie'1895-1904'de da'imâ İrani bir lisân konuştuğu husûsunda izhâr şüphe ediyor. Eserin bu kısmında (A.Sosen Socin. A)-ki eserin bu kısmının muharriridir-Midyalılar ve Acemler'in hükümrân oldukları sırada İrani aşiretlerin garbe doğru ilerlemiş olduklarını muhtemel ad ediyor. Bu nokta-i nazardan, ahâli asliyeyi Midyalılar ve İranlılar'ın ecnebî tahakküm idâresi altında Aryanî bir tarza ibraz eden bu aşiretler olmuştur.*

Fon Loşan *Von Lus. chan* ki Küçük Asya Antropolojisi husûsunda büyük salâhiyet sahibi bir zatdır, (*Volker. Rassen, Sprachen, 1922*) nam eserinde Kürdleri ve bi'l-hâssa Arab Kürdlerini tedkîk ederek bunların Aryanî oldukları vücutlarının, sarı saçlı dört köşe kafalı *dolichocephale* ve mai ırkların sûret-i umûmîyede menşe' olan Avrupa-i şimâliden geldikleri neticesine varıyor. Bu iddiâsını şahsi istiksâ't ve antropolojik mesahate itina ediyor bu istiksâ't ve mesahate nazaran mütecerrid hıttalardaki–Karkuşî ve Nemrud dağındaki–

Kürdlerin sa'ir hatlardaki Kürdlere nazaran daha büyük bir nisbette sarı ve elâ gözlü olduklarını vesâ'ir hatlardaki Kürdlerin de Türkler, İraniler ve Ermenilerle vâki olan ihtilâtı dolayısıyla esmerleşib kasiyrü'l-res olduklarını söylüyor. Biz bütün bu nukât nazarı sarf ne kadar **(Orişinal Sayfa No:120)** bir meşkûkiyyet içinde bulunduğunu isbât için zikr ediyoruz. İfâdatımızı itmâm için bazı Ermeni tarih şinâslarının, Kürdler'in Midyalılar ahfâdından bulunduğu, (*Chantre. Les Kurdes, Soci  t   d'anthropo  log   de Lyon. 1897*) sa'ir Ermeni m  'elliflerine nazaranda i  lerinde pek çok Ermeni ismi muhâfaza etmiş ve kendileride Ermeni kavminin bir kolu bulunduğu ve nih  yet  l-emr pek ta'm  m etmiş bir fikre görede bunların İran yaylalarından Dicle'ye doğru gitmiş Geldaniler olduğu husûsundaki iddi  ları zikr edelim; Mes  di bunların, Arabların tebdîl lisân etmiş bir kolu olduğunu söylüyor.

Her halde, Kürd milletinin teşkîl ırkıyesi, tarihi gibi az tevezzuh etmişdir. Gotlar, bizim Avrupa ile Asya'nın teması (eurasien) tarihinin mebde'inde zuhûr etmişlerdir. Kardoşuaların zuh  rundan pek çok evvel tarihinden silinmişlerdir. Sonra bunlarda ortadan gaib oluyor ve pek sonra, belki Trabzon Kraliyeti ile Türk milletinin taht-ı tahakk  mine düştükleri sıradadırk   Kürdler meydana çıkıyor.

İrki nokta-i nazardan  ırları henüz meçhul olan an asıl dağlı olanların menşe' us  resi elyevm Kürd kavmi dediğimiz uzviyeti teşkîl etmezden evvel pek çok te's  rat ve ihtil  fata maruz kalmışdır; el yevm Kürdler tarafından eřę  l edilmekte olan vasi' arazinin birbirinden ne kadar farklı menâtık olduğu nazar itibâre alınırsa bunların belki pek muhtelif te'sirat ve m  ktesab  t olduğu tezâhür eder. Halkın yüksek tabakat ve sınıfı, kabildirki  bu hatta pek muhtemeldir  asıl ahâli kitlesinden daha ziyade tebd  l  ne maruz kalmışdır. Bazı m  'ellifler sınıf veya mertebe-i içtima'i itibâriyle Kürdleri ikiye tefrîk ediyorlar: Muharibler ve Ra'iler,- aşiretler ve   ift  iler (*Assyr  tes, Les Gouranes, Meyer 1905*) (s.856) sahife-i tedk  kimiz olan m  ntıkada işbu isimlerden ilkinin ma'lum olduğunu iddi  a edemeyiz. İkinci isim ise ancak bir aşirete verilmiş bir namdır. Sykes. Sykes **(Orişinal Sayfa No:121)** Ra'ilerle muharibler (Babanlar)'ı bütün cenûbi K  rdestan mıntıkasından ayrı teşkîlat bedeniye arz eden zirai' ah  liden tefrîk ediyor. Biz bu farkı pek mühim telâkki etmiyoruz.   şa'irin mütemekkin bir hale ifr  ğı, gerek Türk gerek Irak hükümetleri tarafından acilen teşk  latleri itibâriyle

dağıtılmaları bu farkın teşhisini daha ziyade işkâl ediyor. Zatende bu aşiretler arasında geçirdiğimiz kısa zaman bazı mesâile tamik etmemize müsâ'ade eylemedi.

Kürd ahâliden mürekkeb aşiretler dâhilinde menşe' ecnebîyyesi kabl teşhis olan anâsıra tesadûf olunuyor; Bunlarda menşe' ecnebî olan ananeler bulunuyor; ve şarkda bi'l-hâssa Ermenilerle, garbda bi'l-hâssa Türklerle olduğu gibi şarkda ve cenûbdede bunlarla memzuc mühim bir mukayesede Arab ve İranı kanı bulunduğu pek muhtemeldir. Sykes Arab ecdada mâlik Kürd emirleri bulunduğunu zikr ediyor. Biz şahsen ancak bir tane Arab ecdada mâlik Kürd beyine rast geldik. Buda Dizdaî (Disdai) ovasından birisiydiki ve validesi Tai (Thai) aşiretine mensûb bir Arab idi. Bazı aşiretler hem civar Arab aşiretlerinden kız alıp veriyorlar. Mesela Daiblerle Kibur(Kuibbour) ve Tai aşiretleri vesa'ir Baban aşiretleri gibi. Hâlbuki sa'ir bazı aşiretler mesela Yezidi olmayan Şeyhanlar (cheihan) gibi, ekseriya te'sîrlerle birlikte zikr heyam ettikleri halde bunu yapmıyorlar.

Ova aşiretleri (yeni münâzaun-fih olan mıntıkadaki ova aşireteri) ve hattı Hemavendler gibi bazı dağ aşiretleri kısmen Arab usûlünde libas taşıyorlar, hâlbuki asıl dağ halkı daha ziyade Kürd tarzında telebbüs ediyor. Maa-hazâ bu husûsda şimâl ile cenûb-i şarkî arasında bir fark te'mîn etmek lazım, çünkü şimâlde giyilen elbise Türk tarzına yakın, hâlbuki cenûb-i şarkîde giyilen elbise daha ziyade İran tarzındadır. Divanhaneler, yeni âşa'ir ümerasında kabul salonları, ovalarında daha ziyade Arab tarzındadır; hâlbuki şark dağlarında bunlar daha ziyade **(Orişinal Sayfa No:122)** İran uslûbuna tevffiken vücuda getirilmişlerdir.

Fakat bütün bunlar işbu anâsır muhtelifenin aralarındaki mütemadi temas dolayısıyla kabl îzâh olan hallerdendir.

Pek eski zamanlarda olduğu gibi, bugünde, da'imâ bir med, şarkdan garbe, yani dağdan ovaya doğru bir Kürd akını olduğu anlaşılıyor. Ovada diğer anâsırla, yani Arab ve Türkler'le nadiren Kürdün zararına olan ihtilât vâki oluyor. Kirdi Girdis ve Zaratî gibi bazı âşair iki veya dört asır evvel İran hudûdunun mürtefi' yaylalarından Erbil ovası kenarlarına inmişlerdir. Tai vesa'ir âşa'ire mensûb Arabların sürüleri ile gezip dolaştıkları ve kısmen zer' ettikleri bir saha olan

Erbil'in garbindeki ovayı Dizdariler ancak son asır tarafında işgâl etmişlerdir. Bunlar ancak bir rabi' asır evvel Karaçav Dağı'nı aşmışlar ve elyevm Dicle sahilinde olan ovayı zer' ediyorlar. İngiliz Hariciye Nezâreti'nin neşr ettiği Handbook'daki *Türkei in asia* kısmının mü'ellifi bu mıntika Türklerinden bahs ederken (cilt 57. sahife:104) te diyorki "Ermenistan herhangi bir usûl idâreye tâbi olursa olsun) Kürdlerin istikbali Ermenistan'dan ziyade bila şüphe yeni inkişâf iktisâdiyesinin mübde'inde bulunan şimâl beyne'n-nehrindedir. Haleb ile Musul arasındaki step gayri mevrû' bulundukca Arabların saha-i fa'âliyyetinden mâdud idi; fakat Kürd ile bedevinin arazi zer' etmeğe ibtidâr ettiği yerde Kürd en ziyade maharet ibrâz etdi The Better man binâenaleyh memleketin inkişâf zira'isi devam ederse ve haricin umule kuvvetlerinin getirilmesi ile ahâli mahaliye boğdurulmazsa şimâli beyne'n-nehrin âkıbet en bir Kürd memleketi olmağa müsa'iddir."

Sair bazı mü'ellifler de yine bu mülâhazatda bulunmuşlardır. Zan ediyoruz ki bunlarda az çok haklıdır.

Tekrar ileri sürülen edilleyi mevzû-i bahs etmek için Kürd lisânı mes'elesine gelince hiç kimse şüphe edemezki bu lisân Arya'i dir. Aryai lisânlar arasında buna en yakın (**Orijinal Sayfa No:123**) olan İrani'dir. (Farsı lisâni) ; fakat İngiltere Hariciye Nezâreti'nin Handbook'unda ve Lozan'da İngiltere Hükümeti tarafından takdim edilen muhtıralardan birinde denildiği vechle bunun Farsı lisânından müştefik bir lehce (dialecte) ve bir taşra lisânı (Patois) olduğunu iddiâ etmek biraz ziyade ileri gitmek olur. *L'Encyclopêdiê de. La philologie eranie* eseriki-bundan evvel zikr edilmişti-Kürd lisânının ne iki Farsı ile ne de vasati Farsça ile (*kardeş frere*) bir lehce olmadığını zikrediyor. Hatta bu lisânı eski Farsiyeden bile müştefik değildir; bu lisânda İrani lisânların hiç birinde bulunmayan birçok kelimat mevcûddur. İhtiva ettiği birçok Farsî kelimeler ise bi'l-ahire alınmıştır. Ve Kürdçenin istima'line ettiği ve kısmen temsil ettiği kelimeler hakkındada mevzû-i bahs ansiklopedi işbu kelimelerin kısm-ı azami itibâriyle Türkçe'den ve Farsça'dan geçmek sûretiyle Kürd lisânına dâhil olduğunu te'mîn eylediğini hatırlatmak şayan-ı dikkatdir. (Khun-Gieger, 251)

Tercümanımız ve lisân mütehassısımız Mösyö Karameri Kürd lisânının o saf mahsûsesi hakkında bize ber-vech-i zîrmütala'ayı bildirdi:

“Kürd lisânının enmûzec onu, İran lisânına yaklaştırıyor ve o kâ’ini ism; merkezi İran lisânatı, namını verdirebiliyor. Bu iki İranî lisân enmûzec, İranî Akvâmın Asyai garbinde temekkûn ettiği zamandan itibâren mütebayın istikâmetlerde inkişâf etmiştir. Mesela Fars lisânında husûle gelen savti tebdîlat Kürdcede bulunmaz (bunun akside vardır, fakat bu İran lisânına nazaran Kürdce’nin istiklalini isbât etmez, çünkü bu takdirde Kürdce Farsça’nın pek “tefessüh etmiş” bir lehcesi telakkî edilebilir). Morfolojiye âid en bâriz mes’elelerden biride Kürdce’nin ef’âl müte’addîsinin sıyağ mazisini ancak lazım bir sayfa isti’mali ile ifâde ettiği, hâlbuki Farsça’nın bi’l-umûm **(Orişinal Sayfa No:124)** fasllarının mazilerini ta’rif için bir şekil tedvin etdikleridir; bu son husûsiyat bi’l-hâssa şimâl garbindeki Kürd lehcelerinde bâriz bir sûretde görünür. İran hudûduna en yakın mıntikalarından birinde (meselâ Süleymaniye’de) isti’mâl edilen lehceler müteaddi sigalar hâizdir; Maa-hazâ bu sigalar esâs itibâriyle Kürd ihtiraâtıdır ve Farslardan alınmış değildir.

Evvelce Süleymaniye’deki vechle Kürdce bir uzun lehce silsilesini muhtevidir. Lisân mütehassîslarından bazıları kurmancı lisânı tesmiye olunan bir şimâl, yahud şimâl garbi zümresiyle birde cenûb zümresi tefrîk ettikleri halde bazıları bu cenûbi zümresini şarki (Süleymaniye ile Soma) ve cenûbi (Kırmanşah ile elyevm Kürd ismini terk etmiş olan Bahtiyarların memleketi) olarak iki sınıfa ayırılır.

Şimâl zümre İran yaylasından en uzak olanı Kürdler has evsâf-ı bârize çok mâlik bulunanıdır. Musul vilayetinde şimâl zümrenin cenûb hudûdi büyük Zabın mecrası tarafından sırahatle çizilmiştir. Bu sûretle Zaho, İmadiye ve Dahok’ta isti’mâl olunan lehceler Türkiye’de konuşulan lehcelere pek yakındır. Hatta büyük Zab’ın cenûbunde bile şimâl zümrenin te’sîri mahsûsdur: mesela Revandîz’de diğerkiler gibi kışın nehri geçen göçebe aşiretler kendi lehcelerini cenûbe doğru neşr ediyorlar.

Zab’ın cenûbunde, cenûb-i şarkî zümresiyle karşılaşır; bu zümre yakın bir zamandan beri merkez terbiyevîsini Süleymaniye’de arıyor. Bütün bunlara rağmen, az çok hâiz ehemmiyet herhangi bir mahallede Kürdler, kendi lehcelerinin en saf ve en güzel lehce olduğuna kânidirler. Bu hal müte’addid defâlar tahâkkûk etmiştir ve aynı iddiâyı Hoy sancağına mensub olanlardanda, Süleymaniye

ahâlisindende duydum. Koşnaar ve Dezdailer gibi kendilerine mahsûs lehcevi husûsiyetleri olan aşiretler vardır, fakat denilebilir ki Büyük Zab'ın cenûbunde bi'l-umûm **(Orijinal Sayfa No:125)** lehceler birbirine az çok benzer; mesela Süleymaniye'nin ki bazı Samit Hurufen muayyen vaziyetlerde telaffuz edilmemesi ile tebaruz eder; elyevm Süleymaniye de inkişâf etmekde olan lisân tahririnin işbu husûsiyetleri (Hoy sancağında olduğu gibi) arz etmeyen bir lehceden menşe' bulması pek gariptir.

Kürdler'in ırk ve âdeti ve temâyülât hissiyesine ve bu örf ve âdet ile temâyülâtın Türklerinki ve Arablarınki ile mukâyesesine gelince, bu babda İngiliz muhtıralarında ileri sürülen müddeîyatına hakîkâtine hükm etmek için daha amik ve daha medîd ırkı bir tetebbu' ihtiyaç mes ederdi.

Şark dağlarında ikâmet eden âşa'irin Toros, Ermenistan ve Anadolu Kürdlerinden daha ziyade İran Kürdleri ile memzuc ve münasebetdar olması pek tâbidir, zaten bizde bunu müşahede etdik. Göçebe âşa'irin birçoğu yazlık meralarına gitmek için hudûdu geçiyorlar; bazı ticari hudûd münakale hudûdu aşıyor ve nihâyet-ül-emr, Süleymaniye havâlisi vadileri İran'a doğru küşada bulunuyor. Temâyülât-ı hissiye daha nazik, pek ziyade mütebeddil ve hakkında büyük bir müşkilât ile hükm verilebilecek bir şeydir. Münâzaun-fih arazinin şimâlindeki âşa'irin İran ile hemen hiç münasebeti olmamıştır.

Onların şimâldeki mülâsik hat ile sıkı münasebetleri vardır. Çünkü bu cihette göçebeler, hat tefrîk (Brüksel statûkası) aşıyorlar ve bu hıttanın her iki cânibinde bulunan âşa'ir kısmen birbirine yakın ve mümeyyiz vücuddur. Vesâ'ikin tedkîkindende bu netice istihrac edilebilir.

Biz, hudûd arazisini zirayet ettiğimiz zaman, hudûd muvakkatenin şimâlindeki arazide en had bir devresinde bulunan Kürd isyanı hakkında bu ahâlinin ne kadar az malûmattar olduğunu müşahede ederek hayret etdik. Fakat olabilirki bu hallin sebebini o sırada hudûdun seddini te'mîn için ittihâz edilen tedâbir muvakkate teşkîl etmiştir.

İngiliz muhtıraları Türkler'le Kürdler arasındaki farkın âdet hususunda ve bi'l-hâssa Kürd kadınının Türk kadınından **(Orijinal Sayfa No:126)** pek çok ziyade serbest olmak dolayısıyla pek farklı bir vaziyette bulunduğunu tasrîh

etmiştir. Hiç şüphe yokki bu husûsta bir fark mevcûdtur; fakat îzâhât ve tafsîlâtıdan mahrum olan böyle bir iddiâ, keyfiyetin na tamam bir makesini teşkîl eder. Unutmamalıdır ki edvâr müte'addide tarafından müslüman memleketlerinde kadının vaziyeti tebdîl etmiştir

(*Emir Ali History of the saracen 1920.199.445*) bu husûsda köylerle şehirlerarasında ve bi'l-hâssa göçebelerle mütemekkinler beyninde da'imâ farklar mevcûdtur. Uzaktan misâl aramağa ihtiyaç yoktur; Irak şehirlerindeki kadınların vaziyetleriyle civar steplerdeki bedevi kadınlarının vaziyetini mukâyese etmek kifayet eder; kendilerini ihâta eden Kürd, Arap, İrani gibi üç büyük anâsırın arasında İranlılar'a nisbet kabul etmez derecede yakın olan Kürdler'dir. Hâlbuki İranlılar'da kadının vaziyeti serbest olmaktan çok uzaktır.

Bunada bizimde şahit olduğumuz bir keyfiyet inzimâm ediyor. Ve bu müşahede mevzû-i bahs delilin kuvvetini tenkîs ediyor. Bu da Erbil gibi, Kerkük gibi şehirlerin Türk eşrafının ekseriya Kürd kadınları ve hatta göçebe kadınları tezvic etmeleridir; bu göçebe kadınlar fi'l-hâl, şehir hayatına mütemekkin kadınlardan daha az kolaylıkla alışıyorlar. Şehirlerdeki eşraf haremlerinin hemen kafesi memleketin Kürd eşrafı ile hısımdır. Gelelim neticeye:

Kürdlerin menşe' elân mazlumdur; fakat mazileri herne olursa olsun elyevm Arya'i bir mahiyet intisâb etmişlerdir. Ve bunun intisâb ettiği Aryai mahiyet kanlarına karışan Aryai kan ne kadar mahdûd olsa ve kendileri tamamiyle Aryai bir lisân temessül edememiş olsalar bile- herhalde çok kuvvetlidir.

Mu'ahhar te'sirat, Arab ve Türklerle olan ihtilâtât hâiz ehemniyet bir nispetindedir. Fakat menşe' olanı tıynet asliye da'imâ tefavvukunu muhâfaza etmiştir; o, ceyyid ve halen müstaid (**Orjinal Sayfa No:127**) inkişâf bir haldedir.

Kürdler, ne Arab, ne Türk ne Acem değillerdir. Bunlar en ziyade Acemlere yakındırlar. Türklerden ayırırlar ve onlardan sırâhatle tefrîk idilebilirler. Arablardan ise daha uzak ve daha farklıdırlar.

Her ne kedar muharib, zabt u rabta alışılmamış ve müteferrik bulunmasıyla, bulundukları mıntıkadaki akvâm sa'ire ile bir dereceye kadar dostane geçinirler.

Bizzat müşâhade etdikki bütün müslümanlar arasında hristiyanların en ziyade hüsn-i münasebet idâme ederek geçindikleri Kürdler'dir.

(2). Türkler

İki hükümetin tezleri arasındaki ihtilâf yalnız Musul vilayetindeki Türkler'in adedi üzerinde değil, nüfusun bu anasınırının ırkı ta'rifi hakkında da hem fikir değillerdir. Türk Hükümeti onların Türk olduğunu İngiltere Hükümeti'de Türkmen ve Türkler'den tamamiyle ayrı bir milletten olduğunu söylüyor.

İngiltere Hükümeti diyor ki:

Bu Türkler Osmanlı değildir; isimleri Türkmen'dir. Konuştukları Turanî lisân İstanbul'un ve Anadolu'nun Türkçesi'nden ziyade Azerbeycan lehcesine benziyor. Devleti Osmaniye'nin te'sîsinden çok evvel Irak'tan gelmişlerdir ve aaleb ihtimâl halife-i Abbasiye'nin ücretli tuttukları askerlerin ahfâdıdır. Türkmenlerin tarz-ı inkisamı da bunların bir kadim maaşlı asakir-i ecnebiyye fırkası ahfâdı olduğunu îddi'a eden nazariyeyi teyit ediyor: bir Türkmen şehri olan Telafer çölleri kenarında bir muhafız gibi dikilmişdir; diğer Türkmenlerin hepsi büyük yol tesmiye olunan kıta'atın şehirlerinde ikâmet ederler.

İngiltere Hükümeti Musul Türk lehcesiyle Ankara lehcesinin bir olmadığını iddiâ ediyor. Türk Hükümeti bu delâ'ile şöyle cevap verdi:

Musul kıta'ası Türklerine Türkmen diyerek onlarla Anadolu Türkleri arasında bir fark koymanın hiçbir esâsi yoktur. İngiliz Hükümeti Musul'da konuşulan Türkçenin **(Orijinal Sayfa No:128)** İstanbul'dakinin aynı olmadığını söylüyor. Fakat bütün Anadolu'da, İstanbul Türkçesi'nin konuşulmadığı bir tek mahal var mıdır? Bundan başka, Musul'da konuşulan lehce Anadolu'da konuşulan lehcenin aynıdır. Bu iki lisân arasında fark Fransızların *Langue d' Oil'i ile Langue d' Oc'i* arasındaki farktan daha azdır. Bir memleketin muhtelif kısımlarında yekdiğerinden az çok farklı lehceler bulunması pek tâbidir. Anadolu Türkleri de Türkmen'dir ve Türk ile Türkmen kelimeleri hep bir şeyi ifâde ederler.

“Türkler” vasfi Asya ve Avrupa'da Türk lisân ve lehceleri ile mütekellim bütün milletlere verilmiştir. Bu, sekizinci asırdan kalma Orhuni Türk

kitabelerinde olduğu gibi altıncı asır Çin vekayi-namelerinde de görünen eski bir isimdir. Fakat bu â'ile-i lisâniye mensub bütün lehceleri tesmiye için kullanıldığı halde ahâlinin tesmiyesi mevzû-i bahs olduğu vakitlerde Türk kelimesinin isti'mâli tedciren daralmıştır. Sınıf- aliyesi başka isimlerle ayrılan bir milletin sınıf-ı süflasına Türk denilmeye meyledilmiştir.

Böylece, Oksos (Amuderya) nehrini geçmiş ve islamiyeti kabul etmiş bütün Türkler'e on birinci asırdan beri Türkmen denilmiştir. Bütün bu milletler oğuz (yahut guz) kabilesine mensub oldukları için buda haksız olmayarak denilebilir ki Türkmen ismi oğuz ismine ka'im olmuştur. Türkmenin hakiki manası vâzih değildir. Fakat bu isim İran'da, Azerbaycan'da, Irak'ta ve Küçük Asya'da, Suriye'de ve Mısır'da birleşmiş bütün Türkleri pek sârih olarak gösterir.

Böylece, Konya Selçuklu Devleti'ni teşkil eden bütün Asya'yı seferi Türk milletleri gibi, Osmanlı Türkleri'nin ecdadıda on üçüncü asırda Türkmen ünvanıyla tanınmışdı.

Yavaş yavaş bu Türkmenler birkaç zümreye ayrılmışlar ve siyasî ve coğrafi vazi'yetlerinden müştakk başka ırki isimler takınmışlardır. Azerbaycan'dakiler çoktan beri Türkmen tesmiye olmayıp Azerbaycanlı veya Azeri tesmiye olunurlar. Küçük **(Orişinal Sayfa No:129)** Asyadakiler üzerlerinde Osmanlı hanedanının tahakkümü tevzi' etdikçe Osmanlı ünvanını almışlardır. Bi'l-hâssa mütemekkin ahalide böyle olmuştur. Zira bazı Küçük Asya göçebe veya yarı göçebe anâsırları şimdi bile Türkmen ismini taşırlar.

Başka isim tekabül etmeyen zümreler Türkmen ismini muhâfaza etmişlerdir. Bi'l-hâssa Bahr-ı Hazar şark tarafındaki arazide mütemekkin Türk ahâli böyle hareket etmişlerdir.

Irak Türkleri'de, Osmanlı tahakkümü altına oldukça geç geçtikleri için, husûsi bir isim tekabül etmemişlerdir. O halde, Irak ve lisân itibâriyle Asya-i vasati Türkmenleri'nden oldukça uzak oldukları halde onlarada Türkmen denilebilir. Zaten, kendi kendilerine Türk demeyip Türkmen demelerini müşahede edemedik.

Osmanlı İmparatorluğu'nda Türk ismi da'imâ kaba ve gayr-i medeni ma'nasını tazmin etmiştir; bu hal, tahmiyen 1900 senesinden beri, Türkçenin cerayanının te'sîriyle Türk kelimesinin bir ünvan şeref ad edilmeye başladığı zamana kadar devam etmiştir. Saltanatın İlgâsından beri, Türk devletinin resmi ünvanı “Türkiye” olmuştur. O halde Osmanlı tabirine ka'im olması itibâriyle, Türk ismi Irak'ın Türk ahâlisine tatbîk edilemez.

Fakat Küçük Asya ahâlisi ile tarihi, lisâni ve hatta edebi rabitaları daha sıkı olduğuna ve bila istisna hepside mütemekkin bulunduğu nazaran Irak Türkleri ile asıl Türkiye Türklerini tefrîk için Türkmen tabirinin münasib olduğu neticesini çıkarmağa mütemmailer.

Tabirin kurûn ve vâsatada ifâde ittiği ma'na ile bütün Türkmenler, hep bir kabileden neş'et etmiş oldukları için evvela aynı lisânatla konuşmuşlardır. Avrupa Türkiyesi'nde Küçük Asya da, Kafkasya da, Azerbaycan ve Irak ta konuşulan bütün Türk lehceleri “Arabi Türkçe” diyebileceğimiz bu münferid lisândan çıkarlar, fakat hepsi az çok ehemmiyetli ta'dilata uğramışlardır. Büyük bir kısım için bu tebdîlat **(Orişinal Sayfa No:130)** eski sekene-i asliye ile temastan olduğu gibi siyasî tahakkümlemlerin tehâlûfünden meydana gelmiştir. Fakat bu lisâni farklar hiçbir zaman muhtelif zümrelerin birbirlerini anlamasına mani' olacak kadar çoğalmamışlardır.

On üçüncü asırdan beri, garbi Türk lisânında iki lehce zümresi tersîme başlamışdır ki bunlarada Osmanlı ve Azeri (Azerbaycan) Türkçe'leri denebilir. Bu fark, Mongol fütûhâtı devrinden beri tezâhür eder. Azerbeycan ve Irak gibi birkaç asır müddetce Mongollar'ın tahakkümüne tâbi kalan ahâli kendi kendilerine bırakılmış ve başka te'sirlere maruz kalmış olan Anadolu Türkleri'nden ziyade Mongol tahakkümünden dolayı Asya Türkleri' ile temâsda bulunmuşlardır. Mongol hâkimiyetinden sonra—Azeri lehceleri İran te'sîrine maruz kaldılar. Bi'l-netice onlarla Osmanlıca arasındaki fark tezâyüd etdi- çünkü Arabi Türkçe'nin bu şark kısmı on dördüncü, onbeşinci ve onaltıncı asırlarda Anadolu veya İstanbul'da bulunan siyasî bir merkeze değil, fakat küçük mahalli hanedana sonra Karakoyunlu hanedanına ve nihâyet şii' olan Safevî hanedanına merbut edilir. Garbte Osmanlı lisân edebiyesi inkişâf ederken şarkde, bu te'sirler tahtında, bir Azeri lisân edebiyesi inkişâf etdi.

Azeri lisânının şimdiki sâhası şudur:

A – Cenûbi Kafkasya ve Azerbeycan;

B – İran’da, Hemedan, Feristan, Horasan ve Tahran eyaletlerinde yaşayan Türkler;

C – Irak ve Şarki Anadolu.

Irak ve Şarki Anadolu mıntıklarında lisân-ı tahririn Osmanlı lisânının te’sîrinde kalmış olduğu doğru olmakla beraber mükâleme lehcelerinin Azeri zümresi altında tasnif edilmeleri lazımdır.

Hiçbir zaman iki zümre yekdiğerinden çok uzaklaşmamışlardır. Bunun bir hani Iraklı Türk şairi Fuzuli’nin Devleti Osmaniye edebiyatında hüsn-ü kabul görmüş olmasıdır. **(Orişinal Sayfa No:131)**

Fuzuli on altıncı asırda ve şehrin Osmanlı hâkimiyetine geçtiğı devrede Bağdâd’da yaşıyordu. Fuzili, Kefri’nin garbinde mütemekkin Bayat Kabilesi’nden neş’et etmişdi. Bayatlar elyevm Türkçeyi ve Arabçayı konuşurlar ve onları Türkleşmiş Arab ad etmek isteyenler bulundu. Fakat bayatların tamamıyla Türk bir menşe’den olmaları daha muhtemeldir. Çünkü “bayat” eski guz (oğuz) kabilelerinden birinin ismiydi. Binâenaleyh; şair Fuzuli Irak Türki bulunmasına ve Azeri lehcesiyle yazmasına rağmen Irak’da alelan pek tanmış olduğu gibi Osmanlı edebiyatının da yavaş yavaş meşhûr sairlerinden biri olmuştur.

Wanberi Das Türkenvolk ünvanlı kitabının 407’nci sahifesinde diyorki: “Azeri lehcesi Anadolu Osmanlıcası’na en yakın lisândır.” İstanbul Darü’l-fünun’un Türk edebiyatı müderris meşhûr Köprüli Zade Mehmet Fuad üç lisân arazi tefrîk ediyor: 1- Türkmen arazisi; 2- Azerbaycen arazisi; 3- Anadolu ve Rum ili arazisi (ilk mutasavvıflar, s.196). Anadolu Türkçesi ile Türkmençe arasındaki fark, Anadolu Türkçesi ile İstanbul lisânı arasındaki farktan daha çokdur.

Lisân mütehassısı ve bizim tercümanımız olan Mösyö Kramers, şahsi müşahedelerine dâir, bize şu tafsîlâtı verdi: “Musul vilayetinde konuşulan Türkce hakkında ancak pek az müşahedatte bulunabildim. Okur yazarlar hemen hemen hepsi İstanbul Türkçesi’ni az çok iyi konuşurlardı. Tahsil görmemiş olanarlada

hemen hemen o kadar iyi anlaşdık. Mamâfih yaşlı kimselerle konuştuğum zaman bazen bu fark daha mahsûsdı. Halkın yazdığı lisân (meselâ Erbil'i duvarları üzerine tebeşirle yazılarak tahkimimiz cümleler) resmi Türkceden pek az ayrılıyor. Fakat herhalde mükâleme lisânındaki müşahadatım bu lehcenin daha ziyade Azeri zümresine edhâl edilmesi lazım geldiği husûsundaki kanâatımı te'bid etdi.
(Orijinal Sayfa No:132)

“1910'da, bir Türk mecmu'asında Irak Türklerini tasvîr eden bir Türk zabiti esâsen yekdiğerinden az farklı iki lehce zümresi tefrîk ediyor. Telafer ve Nebi Yanor lehceleri zümresi ile Erbil, Altınköprü, Kerkük ve Kefri lehceleri zümresi, bi'l-hâssa Erbil ile Kerkük arasında büyük bir mükaranet vardır. Her iki mahaldede aynı halk şarkıları söylenir, fakat Kerkük'ün Türkçesi ecnebî anâsırdan daha az müte'essir olmuşdur.

“Yine mü'ellif iki mahalli ve garip ânanevi rivayet nakl ediyor. Bunların bir neticesine göre Telafer Türkleri Timurlengin ahfadıymış; ikincisine göre Urfa civarı Türkleri ile Kerkük Türkleri arasında eski bir münasebet varmış. Mezkûr mü'ellif fi'l-hakîka bu iki mıntıkanın lehceleri ve halk şarkıları arasında müşabehetler bulunduğunu ilâve ediyor.”

Türk muâvin a'zâ ile ona refâkat eden mütehassısların memleket Türkleri ile şuhuletle konuştuklarını reü'l- ayn görebildik.

Musul vilayetinin 1330(1915) senesi sâlnâmesi Telafer'lilerin Çağatayca'ya benzer bir lisân konuştuklarını beyân ediyor.

Türk veya Türkmenler'in menşe'lerine gelince: İngiliz Hükümeti bunların ekserisinin Tuğrul ve ihtilâfına hizmet eden cengâverlerin ve halife-i Abbasiye'ye hizmet etmiş askerlerin ve atabeylerin askerlerinin ahfadı olduğunu söylediği zaman kendisini haklı zan etmekteyiz.

Bu askeri usûl muhâceret ile mütemekkinleşdirilmek usûli orada kalmakla iktifâ eylemedi bu adamlar selâtin Osmaniye me'murlerinin ve askerleri zabitlerinin ahfâdıdır.

Demek oluyorki bu muhtelif muhtelifü'l- menşe' Türk milletinin muhtelif zümreleri ahfâdından ve da'imâ Arab Türklerinden müteşekkil Türk Türkmen bir

ahâlidir. Onlar İstanbul ve Ankara Türkleri'nin **(Orijinal Sayfa No:133)** en yakın akrabası değillerdir, fakat hepsinin de Türk Cumhûriyeti'nde yakın Arabaları vardır ve bizzat aynı millet add olunabilirler

(3). Yezidiler

Alâkadar hükümetler Yezidiler hakkındada yekdiğerine sırahatla zıt tezler der-miyân etmişler. Adetleri pek mahdud (İngiliz ve Irak istatistiklerine göre 21 ila otuz bin Türk istatistiklerine göre 18 bin) olmakla beraber bu rakamlarla meşgul olmak gelir. Evvela, iblîsin perestekarları diye tanınmış olan bu garip milletin herkese ilkâ ittiği pek tâbi bir alaka saîkası ile sonra diğér ahâleden tamamiyle ayrı fakat müttehid bir anâsır olmaları itibâriyle hali matlub mes'ele nakti nazarından oldukça ehemniyetlidir. Çünkü Arab çölünde mütekâsif bir kitle halinde mütemekkin ahâliyi hemen o teşkîl etmektedir. Irak'ı nakti nazardan, İngiliz muhtıraları yalnız Yezidilerin aaleb ihtimâl Kürd menşeyden olduklarını fakat Muhammedi olmadıklarını bil-akis din-i Muhammediye kâfir telakkî ettiklerini söylüyor. İngiliz Hükümeti'nin arz ettiğî ırki haritada Yezidileri gösteren renk Kürdlere ait olandan başkadır. 1910'da Londra Coğrafya Cem'iyet-i Kraliyesi tarafından neşredilen ve Türk Hükümeti tarafından tevdi' olunan haritada Yezidiler Kürdlerle aynı renkte gösteriliyor.

İngiliz muâvin a'zâdan bu farkları anlatmasını taleb ettik. Alınan cevap keyfiyeti izah etmekten uzaktır. Ancak iki harita temsîllerinin ayrı olduklarını müşahede ile iktifâ ediyor.

Türk Hükümeti Yezidilerin ve izahen Kürd ırkından olduklarını, Kürdlerle aynı ırk ve âdete mâlik olduklarını beyân ediyor. Ancak ayrı bir mezhep binâenaleyh bir Muhammedi mezhep teşkîl ediyorlar ve Türk Hükümeti ayrı bir mezhep teşkîl etmelerinin onları Kürdlerden tefrîk için bir bahane olamayacağını, beyân ediyor. Ve din-i Muhammedi ile **(Orijinal Sayfa No:134)** Yezidilerin dini arasındaki fark katolikle protestanlık arasındaki farklara teşbîh ediyor.

Bu acayip milletin menşei Kürdlerinkinden daha mazlumdur. Bizzat Yezidiler kendilerinin dünyanın bütün diğér milletlerinden ve daha eski ve başka bir menşeyden olduklarını söylüyorlar. Efsane onları yalnız Âdemin ahvadı olarak gösteriyor. Hâlbuki diğér milletler Âdem'le Havva'nın ahvadıdır. Tufan mes'elesi

hakkında isticvab edilen bir Yezidi kendilerinin Hazret-i Nuh'un, hâlbuki diğer milletlerin Nuh'un oğullarının ahvadı olduğunu söyledi. Şii Müslümanlar Yezidileri, Hasan ve Hüseyin'i öldürerek hilafete temellik eden gâsıp Yezidin evlatları addederler. Müslüman edebiyatı-bi'l-hâssa Şehristani *Chah Rastani* Yezidilerin Yezid ibn Anîse (Yasid İbn Anisa) taraftarı olduğunu ve diğer iki zümre ile beraber Şavariç *Chavaridsch* ismiyle maruf Şia'ya saîk İbâdiye mezhebine veya tarîkatına mensub olduklarını söyler. Yalnız Yezidiler değil, fakat birçok mü'ellifler de (mesala Yezidileri tedkîk için her türlü vesaite mâlik bulunmuş ve onlar hakkında celb-i dikkat biraz yazmış olan eski Musul valisi Mustafa Nuri Paşa) bu menşei inkâr ederler. Umumiyetle yeni mü'ellifler ve Avrupa seyyahları gibi Nuri Paşa'da Yezidilerin Kürd olduklarını zannediyor. Mösyö Portakalyan gibi diğer mü'ellifler de Yezidilerin 10. asır İran'da Yezd eyaletinden olduklarını zannediyorlar.

Yezidiler Kürdçe konuşuyor ve başka lisânları yoktur. Şuna da dikkat etmek lazımdır ki mâlik bulundukları birkaç mukaddes kitap Arabça olduğu halde başlıca duaları Kürdçedir. Şeyh tarafından okunan ve vaftiz duası Kürdçe'dir ilahiler Kürdçe söylenir ve itikatlarınca Allah Kürdçe konuşur. Kitaplarının Arabça olmasına istinaden Yezidilerin **(Orişinal Sayfa No:135)** bi'l-ahire Kürdleştirilmiş Arab oldukları tahmin edildi. Fakat başka bir delil yoktur. Bilakis, herşeyi böyle bir iddiayı curha müteveccihdir; zira Kürd lisânı şimdiye kadar hiç yazılmadığı için Arabça yazı ile birlikte tekabül edilmiştir. Zaten rahiplerin ancak küçük bir kısmı Arabça bilir ve okur. Arabça sadece dini lisândır. Ayînî lisân değildir.

Dinleri itibâriyle Yezidiler Kürdler'den pek ayrı kalmıştır ve vücudca da – hiç olmazsa *Baedra Adi Cheik* Yezidileri – onlardan tamamiyle farklıdır. İlk ve kısa bir bakışla fennî nazariyeler te'sîs idilemez. Fakat Baedra ve Şeyh Hadi mıntıkasında Kürd dinimiz Yezidilerin, bil-hassa reîslerinin, en ma'ruf Asurî abidelerde görülen tiplerle olan müşâbehetlerinin ne kadar nazar-ı dikkatimizi celp ettiğini söylemekten kendimizi men edemiyoruz.

Yezidiler en eski zamanlardan beri, bir tecrid tâmm içinde yaşamışlardır. İtikâdlarına göre insan ancak Yezidi doğarsa mezhebe dâhil olabilir. Binâenaleyh dinlerine âdemi celp etmek için cihad etmezler ve böylece aralarına ecnebî ırktan

kimse girmez. Başka itikata mensub kimselerle muhtelit izdivaç imkânında yoktur, çünkü birbirlerinden tamamiyle ayrılmış mezhepler arasında dahi izdivaç imkânı yoktur. Bu mezhepler şeyhlerin, pirlerin, fakirlerin, kavvalların, avanların ve Şeyh Hadi hadimlerinin dini mezhepleridir. Ancak emir haremlarını serbestçe intihâb eder ve birkaç kadın alabilir.

Onları diğer milletler uzak tutmuş, onlara bu kadar müşkilât çıkdurub defaâtle tazyîk edilmelerine sebep olan dinleri–ki o din için kahramanca ölürler–muhtelif anâsırdan terkip etmiş bir dindir. Orada her türlü anâsırı acayip bir karışıklık içinde buluruz. Daha hiç kimse bu dinin bütün esrarını tamik ve heyeti umûmîyesini birden tasvir edememiştir. Yezidi dini İraniler’den hayır ver şer tasvirini ve belki de tenâsüh-i ervaha itikadi istiare etmiştir. Şemseddin yahut **(Orijinal Sayfa No:136)** güneş mabedi karbinde her sene bir beyaz boğayı kurban etmek aaleb ihtimâl Şemseddin’i Mitra ile bir add idmekten neşet etmiştir. Musevilikten belki rûhu’l-habis olan Ehrimen’i şeytanla bir add etmeyi almıştır. Ahd-i Cedid ve Kur’ân’ı tebcil etdikleri gibi Ahd-i Atîk’i de tebcil ederler. Hitan belki Musevilikten, belki Müslümanlıktan, belkide–vigram *Wigram*’ın zan ettiği gibi – daha eski ve müşterek bir menba’dan almışlardır. Herhalde unutmamalı ki kadim adet-i Sâmi’yeden olduğu halde hitani yalnız Asurîler’le Babailer icrâ etmiyordu. Yezidiler hazreti İsa’yı, şabat işaretini de tebcil ederler. Fakat bu remiz yalnız hristiyana mahsûs bir remiz değildir, biliyoruz ki İseviyet’ten mukaddimdir. Müslümanlarla beraber Hazreti Muhammed’i ve Mekke’nin makâmat mukaddesisini tecbil ederler. Mabedlerinin duvarları üzerinde ayet-i Kur’âniye yazılıdır. Güneş mabedinden çıkan mukaddes pınarlarının ismi Mekke’de mukaddes kuyunun ki gibi, zemzemdir ve anane bu kuyuyu Mekke’den oralara Şeyh Hadi’nin getirdiğini nakleder. Şeyh, çocukları bu mukaddes pınarda ve vaftiz eder. Bunlardan başka mabedin duvarları üzerinde güneş, kemer, yıldız tasvirlerini ve büyük kapının yanındada âzim bir siyah yılan resmi görülür. Yezidiler ateşe taparlar, binâenaleyh zerdüştlük ile de bir münasebetleri vardır.

Bütün bunlar hariçten alınmış anâsırdır. Sırf Yezidilere mahsûs olan anasırda mevcûdudur. Yezidiler Yezdan tesmiye etikleri bir hâlik-i a’zâma itikad ederler, isimleri de aaleb ihtimâl bu kelimededen müştakktır. Bu tahmin Yezidi kelimesinin gâsıb yezid ve İran’daki Yezid eyaletinin isimlerinden alındığını

söylemek tahmininden daha doğru gözüktür. Fakat hâlik-i a'zâm o kadar yüksektir ki ona doğrudan doğruya tapmak mümkün değildir. O simadadır ve arz işleriyle meşgul olmaz. Ondan yedi büyük ruh çıkmıştır. Bunların birincisi Melek Taus *Melek Taus*'dur ki buda şeytandan başka bir şey değildir ikincisi, melek ismi yani hazret-i **(Orijinal Sayfa No:137)** İsa'dır. Allah dünyayı melek Taus için hâlik edilmiş ve ona on bin sene müddetle icar etmiştir; şimdiye kadar bu onbin senenin altı bini geçmiştir. Melek Taus'u, tunçtan mamul bir Taus sûretinde tasvir edilmiştir, bu heykelden birkaç dane mevcûtdur. Kavvallar (dördüncü mezheb) onları her sene günden güne götürerek halka tasdîk ettirirler.

Komisyonunun Sencar Yezidilerini ziyaret eden azası Baedra *Baedra* mıntıkası Yezidilerini ziyaret edenler değildir. Bunun için, bu iki zümrede yalnız dininin müşterek olduğunu söyleyen Sör Mark Sykes *Sir Mark Sykes*'in iddiasını murakebe edemedik. Sir Mark Sykes Baedra Şeyh Hadi *Baedra Chaik Adi* Yezidileri'nin menşe' hakkında ne düşündüğünü söylemiyor.

Sencar Yezidileri'nin yalnız lisân itibâriyle değil, teşkîlat vechiye ve bedeniye itibâriyle, hiç şüphesiz Kürd menşe'den olduklarını söylüyor Sykes onları Dersim vilayeti Kürdleri ile mukayese ediyor. Sencar dağlarına Timur'un istîlâsından sonra sığındıklarını söylüyor. Fakat Sencar'ın şimdiki Yezidileri de bu mıntikanın eski sükkânının Yezidi dinini tebcil ettiklerini kabul idiyorlar. Bu garip milletin menşe' ve milliyeti gibi dini de pek muzlimdir. Fakat Yezidilerin Muhammedi olmadıkları da muhakkaktır. Onların ne Türkler'le nede Arablar'la karâbeti olmadıkları da muhakkaktır. Onların Kürdlerle sıhriyyetleri vardır ve cedleri kısmen müşterek olması da ağırlık ihtimâldir. Fakat Yezidilerle Kürdlerin menşe'nin büsbütün bir olmadığı da muhtemeldir

Vaziyetleri da'imâ müşkil olmuştur. Şeytanın ismini hatta bu ismin hecelerini gerek telaffuz, gerek istima' itmeleri memnu'adır; üzerlerinde mai renkte bir şey taşımaları da memnu'adır. Bu hususiyetler ve dinlerinin bütün gizli ibadetleri Yezidileri hidâmet askeriyeleri hususunda, birçok müşkülata dâ'îl etmiştir. Garip bir mesal olarak Rusya da Yezidiler, bir devrede, hidâmet askeriyeden ma'fû idiler. **(Orijinal Sayfa No:138)** Türkiye'de değillerdi, çünkü Müslüman add olunuyorlardı. Böyle olduğu için müslüman uleması onları ekseriyâ tazyik etdiler.

Evvelce Yezidiler daha kalabalıktı. On sekizinci ve on dokuzuncu asırlarda, Türk ve Arablarla olan mücadelelerinde ve bu mücadeleleri ta'kîb eden katliamlarda çok kırıldılar. Mesaimiz esnasında evvelce daha vasi' olan Yezidiler memleketinin yegâne haritasını bulduğumuzu zan ve ona nazar-ı dikkati celb etmeyi fâ'ideli add ediyoruz. Bu 1765 de Fransa Encümeni Daniş tarafından yapılmış ve *L'ar auteurs les sur dressée Majeure menie armeniens* ismini taşıyan bir haritadır. Bu harita bütün Ermenistan'ın mıntıkalarının Hudûdunu gösteriyor. Memâlikten cenûb hudûdu aynı istikametinde şarka doğru giderek Cezire İmadiye, Neri dağları civarını ta'kîb ediyor. Bu hıttanın şimâlinde, Zağros silsilei cibâlini kati' eden, fakat şimâlle doğru tahaddid edilmemiş bir arazi, çevresi varki Kürdler memleketi ismini taşıyor. Garbde, bu araziden ayrılan küçük bir kısım "Munc" yahut "Mecusiler memleketi" ismini taşıyor. Bu Musul, Dicle, İmadiye, Akra arasındaki mıntıkadır, şu halde bu havalide mecûsî dinleri ile münâsebeddar yegâne dinin sâlikleri bulunan Yezidilerin mübadilleri mıntıkasıdır. Bu harita, yakında Mösyö Hanzadyan'ın "Ermenistan Tarihi Haritaları Külliyyatı"nda intişar edecektir.

(4). Göçebe ve Mütemekkin Arablar

Kuşine gibi ba'zı mü'ellifler göçebe Arablar ile Suriyeli Arablar arasında bir fark vazi' ediyorlar, hâlbuki İngiliz muhtıraları Musul vilayetinde yalnız "saf" Arablardan bahs ediyor.

Bu husûsta malûmatına müracaat olunan İngiliz Hükümeti cevabında göçebe Arablarla şehirlerde mütemekkin Arablar arasında bir fark olduğunu, fakat bu halden menşelerinin ayrı olduğu neticesini çıkarmak kabil olmayacağını söyledi. **(Orişinal Sayfa No:139)**

Herhalde hepsininde anâneleri, siyasî niyetleri birdir. Göçebe Arablarla şehirlerde mütemekkin Arablar arasında görülen farkdan başka bir fark müşahede edmedik. Zaten büyük bir nüfus arasında yekdiğerine karışan bu ince farkları temyîz etmek kolay değildir. Menşe'ilerinin bir veya ayrı olduğunu te'mîn etmek için (antropolojik), tarihi ve ırki tefahhuslar lazımdır.

Mamâfîh nüfus arasında diğér samî milletler ahfadınında alenen mevcûd olduğu muhakkaktır. Sir Mark Sykes Musul'un Arab – Ermeni nüfusundan da

bahs ediyor. Bunlar Arablar'a karışmış, Arablaştırılmasını ve menşe'ilerinin anânesini muhâfaza etmemişlerdir.

(5). Sarlı ve Şabaklar

Komisyonun tercümanı ve lisâniyat mütehassısı Mösyö Kramers bize âtideki'daki malûmatı verdi. Beyrut'da Cizvitler Koleji tarafından neşr olunan El-Maşrik Gazetesi'nde Yezidiler hakkındaki tedkîkatı ile mâruf olan Per Anastaz Musul civarında bulunan Sarlı, Bahuran ve Şabak mezhepleri hakkında bazı malûmat veriyor (cilt5, 1902 s. 577 ve sonrakiler)

Per Anastaz, Sarlıların başlıca köyleri diye Tel Leben, *Tel Laban* Basatliya *Basatliya*, *Kabarli Kabarli* Harâbu's Sultana *Kharab-al-Sultana*'yı zikrediyor. Bu mahaller komisyona işâr edilmemişti, çünkü Vardak *Wardak* Köyü onların merkezi ve Reîsleri bulunan Molla Taha (yahud Taha Hoca)nin oturduğu yerdir. Per Anastaz'a nazarân Sarlılar'ın lisânı Kürd, İrani ve Türk anâsırdan mürekkeptir. Bahuranlar'ın ve Şabaklar'ın lisânı için de yine böyle söylüyor, fakat bu üç lisândan hiçbirinin diğerlerine benzemediğini ilave ediyor. Bu tahriri malûmat 20 Şubat 1925'te Sofya'da, komisyondan alınan ve Sarlıların Kürdçe'den başka bir lisân konuşmadıklarını iddiâ eden tahriri malûmat ile karşılaştırılırsa gizli **(Orijinal Sayfa No:140)** diye iddiâ olunan lisânın içine Türkçe ve ecnebîce menşe'ilerden birkaç tâbir karışmış Kürdçe'den başka bir şey olmadığı neticesi çıkarılabilir. Bunların: kitab-ı mukaddes lisânı Farsi imiş. Zaten Per Anastaz'da, makalesinin sonunda, tasvir ettiği üç mezhebin Kürd menşe'idenden oldukları fikrini ortaya koyuyor. Bu fikrini antropolojik o saf üzerine bina ediyor. Kürdler gibi bunlarda sağlam, kaslı, uzun boylu, esmer, kartal burunlu siyah saçlı ve koyu kırmızı (?) gözlü insanlardır, keza hak gözetmez, şeditü'l-mizac ve hâindirler.

Komisyonumuz Bahuran mezhebinden hiç kimseye tesadûf etmedi. Bunların dini merasimi müfrit şiîlerinkinin aynıdır.

Şabakların da, şiîlerin imamı olan Ali'ye karşı büyük bir has ta'zimleri vardır, fakat Yezidi merasim diniyesinde ekseriyetine de iştirâk ederler.

(6). Hristiyanlar

İki hükümet bi'l-hâssa Hristiyanlar, ale'l-husûs ibtidaî mektepleri münâzaun-fih arazinin şimâlinde ve hudûd mıntikalarında bulunan Asurîye Nasturileri mes'elesinin şekil siyasîyesini münakaşa etdiler. Muhtıralar bi'l-hâssa hristiyanların yeni tarihini, büyük muhârebe esnasında ki mücadele ve uğradıkları katliamları, mülteciler mes'elesini, nihâyet terk ettikleri araziye komşu olan yerlere nakil edilmeleri mes'elesini imâ etdiler.

Bu mes'eleler hakkındaki fikrimizi burada beyân etmemiz icap etmez.

Bu hristiyanların menşei hakkında iki hükümete muhtıralarında hiç bi şey söylemiyorlar. Hatta İngiliz Hükümeti'nin Bakuba *Baguba* ordugâhına ilticâ eden Ermeni ve Asurî mülteciler hakkındaki husûsi muhtırasında bile bunların ancak dini tarihinden bahs olunuyor.

Fakat münâzaun-fih memlekette yaşayan muhtelif ırklardan bahs ederken, tamam olmak için, orada yaşayan iki **(Orijinal Sayfa No:141)** büyük hristiyan zümresi, Nasturi ve Geldânîler hakkında birkaç söz söylememiz lazım geliyor: Diğer hristiyanlar, Yakubiler, Katolikler, Latinler ve Suriyeliler, Rum-Ortodokslar, Ermeniler ve Protestanlar orada pek azdır.

Dicle vadisi hristiyanları, Artasiler ve Sasaniler zamanında orada ekseriyeti teşkil eder ve aralarında evvela *Gnoslicisme* ve bi'l-ahire hristiyanlık intişâr etmiş olan Ârâmî *Aramêen* nüfusunun ahfadıdır. İmadiye Tayari *Thiari* dağlarında ve civar mıntikalarda bulunan ve Asurî olan Nasturiler ihtimâl aynı menşe'iden değildir. Hepsı de ecnebî anâsırlar karışmış aynı *syro-aramêen* lisânı konuşuyorlar ve hepsi de dualarında kadim süryan lisânını istimâl ediyorlar. Fakat bazı mü'elliflerin zannına göre bunlarında hepsi Kürdler gibi, bu dağların yerli ahâlisinden neş'et ediyorlar. İslâmın ilk fütûhâtı devrinde, Dicle ovalarındaki hristiyanlar belki daha o zaman da tebdîl din etmiş bulunan bu dağlara ilticâ etmiş ve onlara daha ziyade inkişâf etmiş bir din ile yeni bir lisân götürmüşlerdir.

Nasturilerin dinine gelince bu i'tizâl monofizinin ve monotelitlerin dalalet diniyesine müncer olan mûşikâf-ı akâid kavgaları zamanından kalmıştır. Piskopos Nasturiyus üçüncü Ayasluğ Meclis Ruhaniyesi tarafından mahkûm

edilmişti. Onun tamim ettiği dine göre Hazreti Meryem, İsan'ın tabiyâtü'l-ilahisini değil, tabiiyât beşeriyesini tevellüd etmiştir. Bizans'ta kendisi ile beraber tazyik görmüş olan müridleri şark imparatorluğunun düşmanları bulunan Sasaniler bi'l-ahire de Abbasiler nezdinde hüsn-ü kabûl gördüler. Hatta kendilerine, Yunani ilmine vakıf olmaları itibâriyle çok hürmet eyledi ve Bağdâd'da bile en yüksek mevkîleri ihrâz etdiler.

Arab Acem devletlerinde bulunan hristiyanların hemen hemen hepsi Nasturi oldular ve az zaman zarfında yirmi beş başpiskoposlukları oldu.

Hilafetin ihâtatı, Mongol istîlâsı, bi'l-hâssa **(Orişinal Sayfa No:142)** Haşimi Şeyh Abdülkadir El Geylani sayesinde yeniden başlayan Müslümanlık taasubu ve zâti ta'dîl etdi daha on üçüncü asırdan itibâren hristiyanlar tazyik gördü ve yavaş yavaş dağlara doğru çekildiler. Fakat büyük felaketleri Timur idâresinde Mongolların ikinci istîlâsı zamanındadır. O hristiyanlardan, ancak bugüne kadar idâme hayat edebilmişler kaldı. İşte o zaman Patrik Bağdâd'dan kalkub Alfoşen, Musul ovasının şimâlinde bulunan ve meşhûr münzevî Rabban Hürmüzd *Rabban Hormuzd* tarafından kils kayalar içine oyulan manastıra yerleşdi.

On altıncı asırda Nasturileri katolikliğe takrib için tesbit eyledi. Onların iki zümreye menkısım bulunması bu teşebbüse yardım ediyordu şimâl zümresi o zamandan beri Mar Şimon *Mar Shimon* ismini taşıyan yaşlı başlı bir patrikin hak kazasına tâbi olarak ayrıldı ve ikisi İran'da olmak üzere sekiz piskoposluk merkezi kuruldu.

Memleketin kısım-ı süflîsinde bulunan Nasturiler himâye ihtiyacını daha çok hissediyorlardı.

1778 de Roma'ya iltihak etdiler. Bu Geldânî kilisesinin evvela Diyârbekir civarında, sonra Musul'da ikâmet eden Babilyon patriki hâkimine tâbi yedi piskoposu vardır.

Nasturiler ve Geldânîler mes'elesi ile çok meşgul olmuş bulunan Avusturya Macaristan konsolosunun 1901 senesi raporunda ber-vech-i zîrbir istatistik mevcûdudur:

Nasturiler

âile

1-Patrik Mar Şimon'un idâresindeki Tayari kabileleri zümresi: 2274

2-Dsehel piskoposu idâresindeki Tchuma kabileleri zümresi: 1650

3-Gavar piskopos idâresindeki Gavar kabileleri zümresi: 2103 **(Orijinal**

Sayfa No:143)

1-Başpiskopos idâreî ruhaniyesinde 1067

2-Mar Johannan “ “ 972

3-Mar Younan “ “ 290

4-Mar Gouriél “ “ 5217

13.573

Geldânîler

Âile

1-Babilyon patriki idâre-i ruhaniyesinde (Musul ve civarı-Bağdâd nahiyesiyle) 2705

2-Kerkük piskoposu idâre-i ruhaniyesinde 530

3-İmadiye-Akra “ “ “ 1165

4-Cezire “ “ “ 825

5-Siird “ “ “ 915

6-Mardîn “ “ “ 70

7-Diyarbakir “ “ “ 200

2630

tamamiyle bitâraf zan ettiğimiz ve gerek patrikler ve gerek papalık temsîlcisi tarafından verilen malûmata müstenid olduğu gözüken bu istatistike nazaran her âileyi altı kişiyi saymak gibi bir hesap ferah tutarak hristiyanların âdetini seksen veya doksan bin Nasturi ve kırk bin Geldânî olmak üzere tahmin etmek kabildir.

İngiliz Hükümeti'nin mülteciler hakkındaki raporu muhârebe-î umûmîyeden evvelki dağlı Nasturiler âdetini yüzbin olarak tesbit ediyor.

Beş müstakil kabileden müteşekkil üç Nasturi zümresinin muhtariyet idaresi kabileler arasındaki dâhilî mücadeleler ve Osmanlı me'murlarının gösterdiği münâkeretle tehlikeye düştü. Mamâfih Osmanlı Hükümeti Roma'ya iltikakına veya İran'a muhtemelen nakl etmesine mani' olmak için, patrike da'imâ nisbeten hüsn-ü muamele etdi. Patrik 1840 senesinde, Bedirhan Paşa'nın ilk katliamını esnasında muvaffakaten hicret etmişti. Beş kabilenin **(Orijinal Sayfa No:144)** Devlet-i Osmaniye'de ki muhtariyeti oldukça vasi' idi ve Nasturiler kendi patrikleri tarafından idâre olunurdu. Vergilerini ona verirler. Oda padişaha bir haraç verirdi harb-i umûmî ve katliamları mücadeleleri esnasında ga'ib olan eski dua kitapları kiliseleri asırlardan beri muhâfaza edilmişti. Dağlarında emniyet içinde yaşıyorlardı. Kürdler'le meskûn dağlarda olduğu gibi Devlet-i Osmaniye'nin idâreî mâlikiyesi buraya da arzı olarak müdâhele ederdi. Bu müdâheleler umumiyetle hayır havah değildi, hükümet patrike ettiği malûmat ile paşaların o patrikin millette yaptığı muamele arasında fark olduğu gözüküyordu.

Dağlı Nasturiler, dağlı Kürdlerinkine müşâbih bir hayat geçirirler. Kürdler gibi onlarda koyun yetiştirirler, yazın koyunlarını kışlaktan yaylaya sevk ederler. Fakat gerek vadide, gerek dağların sarp sath-ı ma'illerinde bulunan ve kâbil zer' hale ifrâğ edilmiş olan bazı arazilerini Kürdlerden daha iyi işletirler. Toprakları ekseriya sedd haline ifrâğ ve mahalli eskâ amelîyesi icrâ ederlerdi.

Elbiseleri Kürdlerinkine benzerse de onların aynı değildir.

Mahrutü'ş-şekl küçük bir serpuşları vardırki-hiç münasebetleri olmadığı halde-Arnavutlar'ın kine benzer; muhârebeddarlar ve Kürdler gibi onlarda bellerinde hançer ve omuzlarına asılı bir asri tüfenk taşırlar.

Geldânîler daha ziyade inkişâf etmiş bir medeniyete mâlikdirler; Onlar memleketinin gayri mürtefi' kısmında otururlar ve şehrin münevver anâsırı ile temas edebilirler. Mektepleri vardır ki bi'l-hâssa Fransa ve papalık tarafından himâye edilir. Geldânî rahipler ale'l-keşr Musul'da ki Fransız Dominiken papazlarının idâre ettiği mektebde yetişir.

Ovada ikâmet eden Geldânîler'in köyleri Arab, Türk ve Kürd köylerinden temizlikleri itibâriyle aynen tefrîk olunurlar. Mesala Telkef *Tel-kef* ve civarındaki köyler kargir olarak inşa edilmiştir. **(Orişinal Sayfa No:145)**

Bu hristiyanların Kürdlerle oldukça iyi geçindikleri gözüküyor. Zaten Kürd Hristiyan anâsırla meskûn yerlerin hepsinde ihtisâsımız böyle idi.

Harbe takdim eden son senelerde Geldânîlerin beyne'n-nehrinden muhâcereti oldukça tevessü etmişdi. Onların şimdiki vazi'yetinden bi'l-ahire bahsedeceğız.

3. Münâzaun-fih Memleketin Coğrafi ve Irki Tasviri

Küçük Asya, Ermenistan ve İran iltivaât-ı evraziye a'id mıntıka arazisindendir.

Suriye Arabistan hemen bütün Afrikayı, Hint Çini, Şarki Hindistan'ı ve Avustralya'yı ihtivâ iden o eski oturaklı arazi kitlesine dâhildir.

Mezopotamya-ki en geniş bir tarza ve bu iki nehrin yüksek dağlarından neb'an ettikleri, yerden itibâren her iki sahillerindeki araziye ihtivâ etmekde olan bir hattı vasliyyedir.

Münâzaun-fih olan mıntıka, Amanos Dağları'ndan Basra Körfezi'ne kadar imtidâd eden bu mıntıkadır.

Suriye ile beyne'n-nehrini ihtivâ eden bu düz memleketi anfiteatr şeklinde ihâta eden dağlar iki silsile-î cibâle a'iddir. Şarkda, Zağros silsilesi vardır ki bunun pek müteaddid ve yekdiğerine muvazi kolları cenûb şarktan şimâl garbiye doğru imtidâd eder; cenûbte Turid dağları vardır ki bunların garbten şarka giden silsilesi mahdûb biryay şeklindedir. Şimâl şarki cihetinde bu iki kafiye yekdiğerine mülaki olur ve gerek morfolojik gerek jeolojik evsâfı henüz pek anlaşılamış olan bir dönüm teşkil ederler. O vadiye doğru bu silsileler tamamiyle kable'l-cebellerle çevrilmiştir.

Münâzaun-fih mıntıka bu düz memleketin en uzak olan köşesinde, iki silsile dağ ve kable'l-cebellerinin birleştiğı yerdedir **(Orişinal Sayfa No:146)**

Cenûb-i şarkîde bir büyük inhitat garb yaylasında Zağros silsilelerini ayırır. Bu Basra Körfezi ve aşağı beyne'n-nehrin mıntıkasıdır. Eskiden Basra Körfezi Hit'den Beled'e giden hattı ve cebe'l-Hamrinin aksâ-yı cenûb eteğine kadar imtidâd ederdi. Nehirler-Fırat ile Dicle- körfezin bir büyük kısmını lahikalarla tıkamışdır.

Şâyân-ı dikkat derecede mümbit olan bu lahikalar Irak'tan Beled'e kadar memlektin aşağı kısmını teşkîl eder.

Beled-Tikrit *Beled-Tekrit* mıntıkasında memleket elliden yüze, sonra, Tikrit'in şimâlinden şimâli dağların eteğine kadar tedrîcen dokuz yüz metroye kadar yükselir. Tikrit'in şimâlindeki mıntıkaya-ki münâzaun-fih mıntıka buraya dâhildir-yüksek memleket demek kabul olunmuşdur.

Tahminen bu hattın itibârendirki buraya kadar şimâle doğru pek sık ve yekdiğerine muvazi olan kable'l-cebellerin birer birer kavs peyda ettikleri gözüktür. Sivri zâviyeli Zağros dağlarından küçük silsileler ayrılır ve yay şeklinde garbe doğru ayrılır. Bu küçük silsilelerin birincisi cebe'l-Hamrindir. Onların arasında muhtelif ebâdda havzalar, hatta büyük ovalar mevcûddur.

Münâzaun-fih mıntıka-ki yüksek düzlükün iki silsileye a'id dağlarla en ziyade mûhat olduğu köşesidir-bu tâbi hâdisenin en ziyade inkişâf ettiği mıntıkadır.

Kademe kademe dağlardan ve yüksek derinlerden akan sular Fırat ve Dicle'den iner. Düzlük mıntıkanın mürtefi' kısmında bu sular (U) şeklinde derin birer yatak kazmışlardır. Lehaklar mıntıkasında olan aşağı memlekette bu nehirler gayr-i sabit mecralar ta'kîb ederler ve el nihayet düz olan ovanın sath-ı müstevisinde hıta bazen seddlerle kapanmış yataklar için de bu sath-ı müstevinin üzerinden akarlar.

Fırat Hit'de, Dicle'de Tikrit'de manzaralarını değışdirir.

Münâzaun-fih mıntıka tamamiyle yüksek kısım memlekete a'iddir, burada nehirler derin ve kayalıklı yataklar kazmışlardırki onların **(Original Sayfa No:147)** içinden sular büyük cesâmetde yıkıntılar ve kayalar yuvarlayarak inerler.

Büyük nehirlerin suları ekseriyetle daha cenûbi yüksek memleketde yerleşirler. Silsileleri yaran ve Fırat'a daha aşağıda mülâkî olan kollar pek azdır. Düz memleketde, Fırat'ın sağ sahilinde hiç kolu yoktur. Sol sahilinde sular Zağros'dan ve ukde-i cebelden inerler, kuvvetli ve seyl âsâ ırmaklar teşkîl ederler.

Nehir husûsunda en zengini olan bu mıntika bi'l-nefs münâzaun-fih mıntıkadır.

Münâzaun-fih mıntika anâsırından ve iklimi münasebetlerinden, düz memleketin bu en baîd köşesinde bi't-tâb' daha ziyade tezâhür eden sârihen beri evsâfından-hararetin fevka'l-âde fazlalığından, hevvâk bir sene zarfında pek çok değişmesinden yaz kuraklığından ve kış yağmurlarından evvelce bir tafsîl bahs etmişdik.

Münâzaun-fih mıntika-ki düz memleketin kable'l cebellerin ve yüksek dağların bir mısımından ibaretdir-bütün civar mıntikaların iklimi ile münasebettardır; fakat-evvelce söylenmiş olduğu gibi münâzaun-fih mıntika ile Amanos dağı arasında imtidâd eden ve sol mıntikası ile daha ziyade münâsebadardır. Düz Suriye Arab memleketinin Bahr-i Sefid'den ayıran bu dağ Bahr-i Sefid'in şarki, hıttâ münâzaun-fih mıntıkaya kadar gitmesine mani olacak kadar yüksek değildir.

Evvelce söylemiş olduğumuz gibi aşağı memleketler lehaklarla örtülüdür. Bunlar cesîm balçık ovalardır ki kuraklık zamanlarında toz halinde dağılan toprağı iska edildiği zaman kıyas kabul etmeyecek derecede münbitdir. Yüksek memleket, az çok eski lehaklarla ancak kısmen örtülü olan ve jeeps, müktesebat ve killi tabakat ufkîyesinden müteşekkildir.

Binâenaleyh Irak lehaklar memleketidir, münâzaun-fih mıntıkada toprağı kayalı olan bir yerdir. **(Orijinal Sayfa No:148)**

Her iki mıntikanında toprağında ancak pek az nebat vardır ve aşağı memleketin otlakları, gerek şimâlde, gerek cenûbde senenin birkaç kısa ayında kabl istifâde bir haldedir. Fakat şimâle doğru, nehirlerin hemen hemen hiç bir sath-ı ma'il arz etmedikleri yerde aşağı Irak bir patikalar mıntikası olur; Bil-akis münâzaun-fih mıntika, bu nokta-i nazardanda, dağlık ova arasında bir vâsıl

memleketidir. Vadiler ve dağların tepeleri ağaçlıklıdır. Irmakların kenarında kavak ağaçları, dağların geniş seferesinde pek sık olmamakla beraber mukavim yapraklı meşe ağaçları vardır.

Münâzaun-fih mıntıka, steple savan arasında bir vâsıl mıntıkasıdır.

Denilebilirki Dicle bu iki teşkîl arasında hudûd teşkîl ediyor. Musul'a gelince orası iska edilmiş bir memleketdir.

Fakat Dicle'de bir nokta-i tâbiye hudûdu isede son sahilinde ve bu sahilden ötede bulunan münâzaun-fih mıntıkaya a'id olan arazi müttehidü's- şekl bir saft arz eden mıntıka değildir.

Küçük Zab'ın şimâlinde kable'l-cebel silsileleri pek ayandır. Onları teşkîl eden jeepsli tabakat meyvesine daha çok inişli, yokuşludur. Kable'l-cebel silsileleri başlıca üçe tefrîk edilebilir, onlar pek yüksek değildir. Fakat vahşi bir manzara arz ederler. Onlar pek yüksek değildir. Fakat vahşi bir manzara arz ederler. Onların muhtelif anâsır terkibiyesiki müktesebat, kireç, yumuşak taş ve balçıkdır-kurşuni ile kırmızı arasında muhtelif renklerde parlar. Bu silsileler çıplaktır; yalnız vadilerin toprağı ziraate salıhtır. Cebe'l-Hamrin bu silsilelerin garb cihetinde sonuncusudur. O, diğerlerinden ayrılır, ona peyda eder ve müttehidü's-şekl step şarke doğru gider. Ondan sonra gelen silsilenin eteğinde, şarke doğru step parçaları yükselir ve münbit ve mevrû' arazi ile münâvebeten birbirini ta'kîb eder. Münbit arazi gibi Türk ve Kürd. **(Original Sayfa No:149)** nüfusuda yekdiğerini ta'kîb eder.

Cenûbi mıntıka daha kurak ve daha sıcaktır, Küçük Zab'ın cenûbinde eskâ günden güne daha lüzûmlu oluyor.

Şimâli kısmın manzarası daha sakindir dağlar zirvesinin hattı ile Dicle hattı yekdiğerine yaklaşır.

Zağros büyük silsileleri Turid'inkilere karışır ve tam bir anfiteatr teşkîl eder. Büyük silsilelerle birlikde olan ilk kable'l-cebeller anfiteatrın bir iki sırasını teşkîl eder. Fakat diğerleri münferid tepecikler halinde dağılırlar: bu kable'l-cebellerin iltivâatlı ovaya intikalidir. Kısmen gayet az arızalı olan bu ova münferid dağ

silsileleri ile münkatidir. Bu servetli meşhûr eski Asurî (Ninova, Nimrud, Arbel) ve şimdiki Musul ve Erbil memleketidir ki Alkoş ve Akra'ya kadar imtidâd eder.

Hemen hemen nîm müdevver olan bütün bu anfiteatr ortasında hem merkez, hemde hudûd şehri olan Musul vardır

Musul, merkezi bir şehirdir. Çünkü Zaho'dan İmadiye'den, Dahok'dan, Akra'dan, Erbil'den Revandız'dan ve menatik mülhakanın bütün yolları ona teveccüh eder. Musul ıssız çöle ve göçebeler memleketine doğru bir hudûd şehridir ve onda mezzû' memleketin müdafaası için getirilmiş eski ücretli askerlerin kurduğu müstemlekeler vardır. Karayollarının, Dicle nehri tarîkinin ve çöl patikalarının tekâtü' ettiği yerde kurulmuş hem mahalli, hem transit mahsulatın pazarı olan şehirdir.

Musul hiç şüphesiz Mezopotamya'ya dâhildir. Fakat insan nehri geçitte hemen hemen kâmilan mezzû' olan iltivâatlı ovanın kable'l-cebellere ve dağlara doğru yükselince, hangi noktada olduğunu sırahatle bilmeksizin beyne'n-nehrinden çıkmış olur. Dağlık memleketin seciyesi büsbütün başkadır, gittikçe yükselen dağ silsileleri arasında tûlânî vadiler **(Orijinal Sayfa No:150)** vardır ki ekseriya daha vasi' ve biraraya toplaşmış havzalar halinde genişler: havzalar yeşil ve meskûn vahalar teşkil eder; nüfusun keşafeti ve inkısamını gösteren ırki haritamızda (6 numaralı harita) bu havzaların sıralanması müşahede edilebilir. Görülüyorki dağlıklı arazi ovanın ticari şehirleri istisna edilirse-daha meskûndur. Bunun sebebi, dağlık mıntıkada suların daha bol ve daha iyi taksim edilmiş olmasıdır. Ovaların ucunda ve Dicle'ye muvazi giden yolun imtidadınca kurulmuş olan şehirlere gelince, onlar yalnız bu ova için değil, fakat onu ihâta eden dağlar içinde ticaret merkezleridir. Bu hal dolayısıyla ova ile dağ birbirlerine tâbii sûrette tabidirler. Dağ ile ovanın birbirine böylece tâbi bulunması memleket tarihine en ziyade te'sîr etmiş hâdisedir.

Dağdan ve çölden gelen iki nüfus dalgasının Dicle boyundaki münbit memleketlere tehâcümünden evvelce bahs edmiştik. Kürd kaba'ili için misâller gösterdik. Şimâl Arabları tahminen iki asır evvel Necid'den gelmişlerdir. Zaten beyne'n-nehrlerinin nüfusu, en eski zamanlardan beri, bu sûretle toplanmıştır. Çölün vahaları ve dağların münbit havzaları hazineler, hakiki fideliklerdirki orada

nüfus tezâyüd ve inkişâf eder ve sonra ovadan, gücü yeterse daha zengin memleketlere doğru yayılmağa çalışır. Bu yer nüfuslarının tevessümü dolayısıyla hâkimiyetlerini, müteveli cümlelerle ovaya tevsi' etmeğe mecbûr olan fütühatcı milletlerin çiğnediği yerdir.

Asırlar esnasında üçüncü cereyan daha teşkîl etmiştirki, buda Dicle boyunca büyük yoldan gelen harici fetihlerin: Asurîlerin, Babilin, Aramlının, İslamın, Selçukilerin, İranlıların, Mongolların Osmanlıların cereyanıdır.

Memleketin milletleri celb eden bu noktasında-ki zaten en mümbitidir-nüfusun üç büyük dalgası yekdiğerine tesadûf eder ve karışır. Bu hâdisе bazen salihperverdir, bazen ihtilâclara sebep oldu. Kabileler, şehirler, milletler batar, **(Orijinal Sayfa No:151)** bu nüfusların bakayası ya da kuvvetli anâsır tarafından mass olur veya dağlara çekilir; bazen, etraflarındaki milletler arasında geçirdikleri hayatın yanında dâhilî ve gizli bir hayat muhâfaza ederler.

Münbit ovaları kati' eden yol boyunca, karışık milletlere tesadûf olunur. Irklar oraya gelir. Birbirlerine karışır, yaşayabilmek için iştirâk eder ve tarz-ı hayatlarını değıştirirler. Kürd, bi'l-hâssa ziraatci olduğı gündен beri, dağdan iner, tarzı hayatta vâki olan bu tebdiliyle kabilenin taazzuvini ta'dil eder. Ovada nüfusun diğеr kısımlarıyla karıştığı zaman, kendi dağlarının vadilerinde ve havzalarında olduğı kadar herkesden ayrı ve tehlikeden masun bulunduğı için, diğеr tarafdanda kabâili feshe çalışan idâre-î mülkiyenin daha ziyade elinde olduğı için Kürd köylü olur; o zaman reîsinin âilesi söz veya nüfusunu gayb ederse inhilâl kâti'leşir. Fakat bu Kürdün-bundan evvelcede bahs etmiştik-en kuvvetli anâsır olmasına mani' değildir. Kabil zer' araziye eline geçirir ve bazı şehirleri Kürdleşdirir.

Arab da asırlardan beri ilerliyor, ırmak boyunca yerleşiyor, toprağı işletiyor. Şehirler kuruyor ve ticaret ediyor: böyle Musul'un en büyük tüccârları Arabdır.

Musul şehrini te'sîs eden ve ona Arab mahiyeti veren, çölün göçebelerinden ziyade cenûbden futûhane gelen halifeler olmuşdur.

Türkler oraya harb saikasıyla gelmişlerdir; onlar halifelerin evvela askerleri sonrada efendileri olmuşlardır; evvela, Mongollar'ın ve İranlılar'ın karşısında

ricât etmişler, fakat bi'l-ahire yine efendi olarak avdet etmişlerdir. Onlar tüccar değildir da'imâ idâre adamı olmuşlardır. Devletin en büyük damarlarından birini teşkîl eden yola temâlûk ederler, orda askerden me'murdan müteşekkîl bir aristokrasi teşkîl ederler; **(Orijinal Sayfa No:152)** bu aristokrasiye bazende, umumiyetle Kürdlere ve Arablara zer' ettirdikleri toprağa temâlûk edilirse, mal sahibi de olurlar.

Üç ırkın nasıl birbirine karıştığını ve onların yanında muhtelit bir ırk nasıl teşkîl ettiğini tahlili kısımda îzâh etdik.

Hristiyanlar bu havâlinin Türkler ve Arablardan daha eski yerlisidir. Müslümanlık bidâyetinden beri bu hristiyanlardan birçoğunu tedmir, birçoklarını müslüman etmiş ve bir kısmını da dağlara sürmüşlerdir.

İki başlıca zümresi belki muhtelif menşe'ilerden gelen ve gayet garib bir dine mâlik olan bu millet, suudi zorlukla kabil olan dağlık taraflara sürülmüşlerdir.

Ovaların her tarafına dağılmış, Şabak, Kakes *Cakeis*, Sarlı gibi ahâli ve dinlerin bekayasını temsîl eden küçük zümrelerine tesadüf olunurki, bunlar lisânlarının ve gizli itikatlarının mevcûdiyetini ağyârdan gizlerler.

Bu anâsır dört bin senelik ihtilâfat ve ihtilâtatın muhassalasıdır.

Dağlarda tabiat kısmen çok iyi otlaklarla münbit vadiler arz eder. Oralarda köylerde yaşanır, vadilerde mahalli iska amelîyesi yayılırki bunların cedvelleri de ğirmenlere yarar ve bi'l-hâssa az suya ihtiyacı olan yaş ağaçlar yetişir. Halk öküz ve manda gibi hayvanlarla çok koyun besler; öküzlerini civarda otlağa, koyunlarını da dağlara veya yaylalara gönderir.

Kürd göçebe ile Arab göçebe arasındaki farklardan bahs etdik. Dağ, göçebe hayatından temekkün hayatına geçmeye müsa'iddir, zaten Kürdlerin heman heman hepsi mütemekkindir. Asırlardan beri mütemekkin birçok kabâ'il vardır. Gayri muayyen ve iklim tahavvûlatına tâbi olan otlaklarıyla çöl göçebenin ananevî memleketi olarak kalır. Ancak nehrin sahilleri ve Sencar'ın etekleri ahâliyi celb ve tesbit edebilir. **(Orijinal Sayfa No:153)**

Ovanın cenûbinde ziraat ancak, cenûbte lüzûm hissettirmeyen iska' sayesinde kabil olabilir. Sa'y usûl ve âdeti, bi'l-hâssa saban, pek iptidai' bir haldedir. Toprağın sathını kazmakla iktifâ olunuyor. Fakat bu usûl, zan edileceğinden çok daha mâkuldür; bu usûl jeepsli ve mahalli toprağın sathi pek yakın olmasından neş'et ediyor

Ovada da yerliler herşeyden evvel huzur yollarını te'mîn maksadıyla, yerleşmişlerdir. Ovalarda bi'l-hâssa Erbil'inkinde, birçok (tel) ler gözüktür; bunlar bazen birkaç mukavim kayanın daha sert bir tabakadan yükselmesiyle teşkîl etmiş tabii' bazen tamamıyla ya kısmen sun'î tepeciklerdir ki üzerinde halk, ezmin-i kabl et-târihiyeden beri meskenlerini inşa eder. Divanlar, yeni reîslerin şatoları, bu tepeciklerin zirvesindedir; divanların etrafında, sath-ı mâillerde veya çukura doğru, tebaanın evleri yapılır. Büyük yol ta'kîb edilirken görülürkü köylüler ve kabâ'il, askerlerin yağmasından veya müsaderesinden sakınmak istemişlerdir.

Şehirlerin vaziyeti mes'elesine evvelcede temas etdik. Zaho, Habur büyük vadisi ile cenûbe doğru Ksenofon'un kumandası altında bulunan meşhûr on binlerin taarruzuna uğradıkları yolun tekâtü' noktasında kâ'indir. İmadiye'de yine Habur vadisinde şimâle doğru giden sarp, fakat mümkünü'l mürur yolun açıldığı mahaldedir. Bu noktadan cenûbe doğru bir yol gider. Dağlarla muhât olan Dahok bu yolun büyük yolla birleştiği mevkidedir. Kable'l-cebeller hattında Der'a gibi eski müstahkem mevkiiler, Alfoş gibi gül renkli evlerini kılsli kayalıkların gül renkleri arasında gizlediği büyük köyler ve Akra gibi küçük şehirler bulunur. Erbil, Asurî kadim merkezi ovasının ortasında apleb ihtimâl sinesinde dört bin senelikten daha eski medeniyetlerin bekayasını tabaka tabaka üstünde taşıyan mahrutü's-şekl haşmetli bir "Tel"in üzerindedir. Buradan cenûbe doğru **(Orijinal Sayfa No:154)** Irki seciyelere çok münakaşa edilmiş olan bir takım şehirler başlar. Altunköprü yolun Küçük Zap nehrinin iki kolunda istediği yerde sert müktesebattan müteşekkil oldukça yüksek bir küçük ada üzerinde inşa edilmiştir. Yolun bir boğazla, Küçük Zap'ın cenûbundeki ve hatta kable'l-cebellerden çıktığı noktada takımın en mühim şehri olan Kerkük kâindir. Daha cenûbte Taze Hurmatı *Taza Khourmati*, Tûk *Taouk* Tuuz Hurmatı *Taouk Khourmati*, ve Kifi *Kifi* küçük şehirleri vardır. Bu şehirler mıntıkanın en mümbit mahallerinde ziraate salih arazi çevrelerinin stepe girdiği yerlerde kurulmuştur.

Dağlık kısımlarda Süleymaniye, Revandız, Köysancak, Ranya şehirleri vardır. Musul'un İran'a doğru giden bir yolunun bir noktası olan ve vasi' bir ziraat mıntıkasının merkezi bulunan Süleymaniye bu vaziyeti dolayısıyla, münâzaun-fih arazinin cenûbunda kâin Kürdlerin fikri merkezleri olmak kabiliyetini gösteriyor. Revandız, Köysancak ve Ranya şehirleride birer birer, nisbeten kessif nüfuslu birer muayyen mıntikanın pazar merkezleridir. İran'a doğru bir yol-ki mürûr ve ubûre az salihdir–Revandız'den geçer.

Musul'un ehemniyetinden bahs etmişdik. Musul, münâzaun-fih arazide yegâne büyük şehirdir. Yüzbin nüfusuyla Musul, başlıcası ancak yirmibin nüfuslu olan anifü'z-zıkr muhtelif şehirlere katkat fâikdir. Diğer şehirlerin hepsi mıntıkları mahsulatını merkezi depolara sevk etmeye mecbûr olan mali pazarlardır. Etrafındaki münbit ova için pek işlek bir pazar mevki olan Musul, Bağdâd'la beraber, memleketin umûmî deposu olmak imtiyazına mâlikdir. Musul'un şimâlde gayri münker olan ehemniyet-i iktisâdiyesi cenûbe doğru ilerledikçe Bağdâd'ın kârına olmak üzere tenakıs eder. **(Orişinal Sayfa No:155)**

4. Coğrafi Netâic

1-Mâlumat-ı umûmîye

“Brüksel” hattının cenûbunda bulunan münâzaun-fih arazinin mesâhe-i sathiyesi tahminen sekiz bin dokuz yüz kilometro murabba, nüfusuda sekiz yüz binden fazladır.

“Brüksel” hattı ile İngiliz Hükümeti'nin istediğı şimâl son nokta-i hudûd arasında bulunan arazinin mesâhe-i sathiyesi tahminnen üç bin beş yüz kilometro murabbadır.

Münâzaun-fih arazi eski Musul vilayeti arazisine ancak takriben tetabık eder. Türk Hükümetine göre, ihtilâfin mevzu' bu vilayetin cihet-i tahsisidir. Fakat bu hükümet tarafından talep olunan hudûd bile bir noktada vilayetin eski hudûdunu tecâvüz ediyor.

Halledilmesi lazım gelen şey, İngiliz Hükümeti'nin iddiâ ettiği gibi sadece bir te'mîn hudud mes'elesinden ibaretde değildir. Bir büyük ülkenin, ehemmiyeti bir nüfusun mikdaratı mevzû-i bahs oluyor.

B-Hudûd topoğrafyası nokta-i nazarından

İngiliz Hükümeti'nin talep ettiği hudûd çok iyi bir hudûddur.

Türk Hükümeti'nin talep ettiği kısmen iyidir, çünkü Makul ve Hamrin cebelleri daimi ve vazihen işaret edilmiş bir hat tefrîk teşkîl edecekleri için çöl de vadi Tatar iyice muayyen bir hudûd teşkîl edebilir. Daha cenûbde, cebe'l-Hamrinin Kefri mıntaka-i münbitesi, Yakube'nin kinden tefrîk ettiği yerde iyi bir hudûd teşkîl edemez, Diyale şâyân kabul bir te'mîn hudûd hattıdır.

Şimâlde İngiliz Hükümeti'nin talep ettiği hudûd yegâne mükemmeli değildir. Her silsile-i mütevaliyeten cebel bir hudûd teşkîl edebilir. Böylece itibârî olan “Brüksel” hattı da Zaho-İmadiye-Nari'nin cenûbundeki silsileler gibi bir hudûd hattı olabilir. Cenûbe doğru basamak, **(Orişinal Sayfa No:156)** basamak indikçe mütevali zirvelerin herbiri üzerinde hudûd te'sîs edilebilir. Son kabl istimâl olan silsile, garbten şarke doğru giderek Dahok'u şimâl, Elfoş ve Akra'yı cenûbte bırakan kable'l-cebeller olur. Fakat bu takdirde işbu hat birçok münâkale tarîkini keserek kable'l-cebellerdeki bütün araziyi ovadan ayırır.

Cenûb-i garbî tarafında da cebe'l-Hamrin hudûdu, stepi Musul'un cenûbinden tahminen elli kilometre, yani zira'iyatin başladığı yere kadar geniş bir hatta doğru geri çıkılabilir.

Memleketin dâhilinde üç büyük nehir, yani Dicle, Büyük Zap ve Küçük Zap umûmî hat fasl, olabilir.

C-Mevzû'î coğrafya nokta-i nazarından

Münâzaun-fih arazi hududatında bir tâbii mıntaka teşkîl etmez; Mâmafih bir nev' vahdet arz ider. Hususiyeti, civarında bulunan mıntikalardan iklimi ve coğrafî sebeplerle ayrılmasından değil, fakat hudûdlarının kısmen coğrafyasından anfiteatr şeklinde (ova tepeler ve dağlar) olmasından münbaisdir.

Bu bir intifâl mıntıkasıdır ki orada Arab olan düz ve kurak steple daha ziyade su gören ve nebatat itibâriyle daha Zengin ve Kürdlerle meskûn olan dağ birleşir.

Yine bu tezağ ova ile dağın temas ettiğı ve Suriye'nin şimâlinden (Amanos Dağı) Basra Körfezi'ne kadar uzanan nîm da'irevi arazi çevresinde de tehassul ider.

Münâzaun-fih arazi bu çevrenin mutavassıt kısmını işgâl ider; o, gerek garbde, gerek şarkde hem hudûd bulunduğu mıntikalardan gayrı mahsûs bir sûrette ayrılır. Merkezi, Musul olan şimâli kısmı Nusaybin, Mardîn, Diyârbekir, Urfa mıntikalarına merbût olduğı halde cenûb daha ziyade Irak'a ve İran'daki Luristan'a merbûtdur.

O halde, münâzaun-fih arazi iki sınıfa intikâl mıntıkasıdır. Bir cihetden mıntika-i şarkiyede (Suriye, Ermenistan) diğér cihetden cenûb-i şarkî mıntıkasında (Irak, Luristan) dağlarla, ovalar, **(Oriđinal Sayfa No:157)** arasında muhârededir.

Dağlar ile ovalar beyninde Dicle belki en iyi hat taksim olurdu; fakat Dicle'yi ta'kîb iden bir hat hudûd Musul ile civarındaki münbit mıntikaların yekdiğérine merbûtiyeni mahvedecektir şimâl-i garb-i cenûb-i şarkîden ayırayacak hat, Kerkük ile Erbil arasında bulunacaktır. Hudûdu en iyi sûrette tayin edecek olan şüphesiz Küçük Zap hattıdır. Zaten "Sykes" ile "Picolt"de o hattı itibâr ederler. Büyük Zap bu kavâ'idi te'mîn itmez, çünkü onun ayırdığı mıntikalar yekdiğérinden farklı değildir. Bil-akis nehir arazisinin en münbit ve en çok nüfuslu aksamını kati' ediyor.

Arazi, kabil taksim olmakla beraber, yukarıda gösterdiğimiz gibi bir vahdet teşkîl ider, bu arazi cephelerinin ekseriyesinde, hudûd-u tâbiye ile çerçevenmiştir.

Yalnız şimâl garbinde Dicle vadisi cenûbinde münbit Diyale vadisi onu cidden meskûn menatıka rabt iderler (7 numaralı harita)

Mıntıkanın ve hattını gösteren alışımdan biri, bütün yolların, bi'l-hâssa arazinin kısm-ı şimâliyesinde bulunanların Musul'a tevci etmesidir. Cenûbe doğru ilerledikçe, mürûr ve obrukun Bağdâd'a teveccüh ettiği gözükür.

Memleketin bu coğrafi husûsiyetleri, mukadderat tarihiyesini te'mîn etmiştir. En eski devrelerde Asurî Devleti'nin merkezini teşkîl etmiş olan bu arazi, o zamandan beri kendine has bir isimle tavsîf edilmemiştir.

Haritalar bazen ona hiçbir isim vermezler o, gerek heyeti umûmîyesi, gerek bazı aksamı itibâriyle, idâre husûsunda mücavir araziden birine tâbi oldu. Muhtelif vesâika nazaren kâh Diyârbekir'ın kâh Bağdâd'ın tahtı idâresinde olarak ekseriya Cezire'ye veya kısmen Kürdistan'a yahut Irak'a ilhak edildi. Böyle bir mazi bu toprağın mücavir araziye rabt edilebileceğini isbat ettiği gibi taksimde olunabileceğini isbat eder **(Orişinal Sayfa No:158)**.

5. Irki Netâic

Tarafın âliyenin Lozan'da ve Cem'iyet-i Akvâm Meclisi huzurunda arz ettikleri ihşa'iyât cetvelleri ile haritalar pek az doğrudur. Irak makamat resmiyesi tarafından çıkarılan son ihşa'iyât cetveli en iyisidir. Fakat onada kayd ihtiyâtı ile müracaat idilmelidir. İngiltere Hükümeti kısmi şarkide meskûn Kürdlerin âdetini te'mîn husûsunda mübalağa edilmiş olduğu mütalaa'sındadır. Bize gelince: Arab nüfusun biraz fazla, vasati olarak yüzde beş ila on nispetinde, tahmin edildiği fikrindeyiz. Türklerin âdetini irâe eden rakam ise bil-akis esbab-ı siyasîye-i umûmîye ve bazı vaziyet ferdiye dolayısıyla aded-i hakikiden dûn gözüküyor.

Kürdler nüfusun ekseriyetini teşkîl idiyorlar. Onlar ne Türk, ne Arab'dır. Ayrı bir lisân konuşurlar. Bu memlekette bulunan Türkler ile Türk Cumhûriyeti'ndekiler aynı ırka mensûbdurlar.

Yezidiler Müslüman değildir, Kürdlerle sıhriyyetleri vardır, fakat dinleri ve tecerüdleri dolayısıyla büsbütün başka millet teşkîl ederler.

Büyük arazide yalnız Kürdlerle Arablar mütekâşif kitle halinde bulunuyorlar. Nüfusun yalnız bu iki anâsırı, tevezzü'leri itibâriyle, ırkın hat taksimini te'mîn esâsını ibraz edebilir. Bu hat na şehrin kapılarından Musul'u mütekâşif nüfusa mâlik ve münbit bir memleketden ayırarak, Küçük Zab ile

birleştigi noktaya kadar Dicle'yi, sonrada, Küçük Zab cenûbinde Kerkük'ten Kefri'ye giden başlıca yolu ta'kîb eder.

Nüfusun bütün diğer anâsırı dağınık yaşıyorlar.

Ne münâzaun-fih mıntıkanın İran ve Suriye tarafındaki hudûdları, ne şimdiki, nede Türkiyenin ve Irak'ın taleb ettiği hudûdlar, ırkları birbirinden ayırabilir.

Münferiden ırkı delilden bir netice çıkarmak lazım gelseydi. **(Orişinal Sayfa No:159)** Kürdler nüfusun sekizde beşini teşkîl etdikleri için bu netice müstakîl bir Kürd devleti teşkilini istilzâm ederdi. Mâmafih böyle bir çare-i hal derpîş ediyorlarsa müşâbih bir ırka mensub olan Yezidiler'le Kürd anâsırı tarafından temsîl edilmesi sehil bulunan Türklerin adedi bu sûretle nüfusun onda yedisini teşkîl edecek olan Kürdlerin yine ilâve olunmak îcâb eyler.

Kürd milletinin ekseriyeti-tahmiyanen üç milyon olan yekûnun bir buçuk milyondan ziyadesi-Türkiyededir; yedi yüz bini İran'da, beş yüz bini münâzaun-fih arazide mukîmdir; Suriye'de de vardır. Bi'n-nefs Irak'ta ki Kürdler'in adedi kabil ahmaldir. Münâzaun-fih arazi Kürdleri arasında, Büyük Zab'ın şimâlinde mukîm olanlar lisânları, ırkı sahriyâtları ve münasebat şahsiye ve ırkıyeleri dolayısıyla Türkiye'nin Hakkâri ve Mardîn vilayetlerindeki ırkdaşlarına Küçük Zab'ın cenûbinde sakin olanlar da İran'daki ırkdaşlarına yakındırlar. Arazi dâhilinde, bu iki nehir arasında, bir hudûd çizmek güç olur.

İrki müşkilât şunlardır:

A-Türk ekseriyatlar ve şâyân ehemniyet Türk ekalliyet tarafından meskûn şehirler arazinin kısm-ı cenûbiyesinde, yani Irak'a doğru kâ'in bulundukları halde Arab şehri olan Musul kısm-ı şimâlinin merkezinde kâ'indir.

B-Bu şehir, mütemekkin Arablar tarafından meskûn diğer memleketlere ancak bir arazi ve bir yolla merbûttur ki, o arazinin nüfusu ekseriyetle Kürd'dür ve yolun üzerinde yer yer Türk ve Kürd şehirleri mevcûdudur.

C-Hristiyanlar dağınıktır, fakat Musul'un şimâlinde büyük bir ekseriyetle bulunurlar;

D-Sârihen Kürd olan kısım, yani şark tarafı, şimâlle ancak Dicle boyunca giden yolla merbûtdur. Revandız sancağına ancak Erbil'den, Süleymaniye sancağına da yalnız Kerkük'ten gidilebilir. **(Orişinal Sayfa No:160)**

İkinci Faslı

Tarihi Delâ'il

1. İngiliz ve Türk Delâ'ili

Tarihi delil daha ilk muhtıralar arz edilmeden bile Lozan'da iki heyet-i murahhasa arasında müzakeret ve münakaşata bâdî oldu.

İngiliz heyet murahhasası, muhtıralarında iddiâ etdiği: “Türk tezi, Musul'un büyük bir devre-i tarihiniyede Devlet-i Osmaniye'nin bir cüz'i olması deliline istinad edemez. Bu delil fi-l hakika Bağdâd'a teşmîl edilebilir: İki şehirde Arab'dır. Arablar tarafından inşa edilmiştir ve uzun müddet Türk nüfusuna tâbi bulundukları halde Arab seciyelerini idâme ettirmişlerdir. Mademki Musul vilayeti uzun müddet Bağdâd paşalığının bir cüz'i oldu. Bu iki vilayet arasındaki sıkı münasebeti bizzat Türk Hükümeti tasdik etmiştir. Musul ancak idari mülâhazat dolayısıyla doğrudan doğruya İstanbul'a merbût ayrı bir vilayet oldu. Bu sûretle tarihi delil eski Devlet-i Osmaniye'nin herhangi bir kısmına tatbîk edilebilir.”

“Türk Hükümeti cevabında, Musul vilayetinin Türkiye'ye ilhak sadedinde zıkr edilebilecek delâ'il tarihiniyenin yalnız Devre-i Osmaniye'den bedâ etmediğini, böyle olsaydı Bağdâd vilayetini de talep ideceğini, söyledi.” Musul ve Bağdâd en son hudûd cenûbiyesine kadar bütün muttasıl mıntikalar on bir asırdan fazla müddet tarafında Türklerin elinde bulundu.”

“Türk Hükümeti iddiâ ediyorki: “Halife-i Abbasi'ye zamanında memleket Türk valiler, askerler ve Türk ahâlisi elindeydi; **(Orişinal Sayfa No:161)** Türk valiler müstakil ve hukuk-ı hükümdariye mâlikdi; onların birincisi itah idi (hicri 229); Musul'da Türk Atabeyler Devletini mûmâ-ileyh halifelerinden biri, Aksungurlu Oğlu İmâdeddin Zengi korudu.

“Sencar ve Cezire’de bu hanedanın âzâsı tarafından idâre olunan Türk devletleri vardı. Bi’l- ahire Artıklar hanedanı payitahtları Musul, Cezire, Harput ve Mardîn olan Türk devletlerini korudular.

“Bu hanedana mensub El Gazihan Ehl-i Salibi Telafer’de mağlup etdi. “Tel Keyf Artıkların bir istihkâmı idi.

“Bu mıntikalarda, bu hükümdarlar tarafından inşa edilen sanat abideleri ile menâfi’ umûmîyeye hadim müessesata tesadûf olunur.

“Bilâhere Selçuki Türkleri Musul’a hâkim oldular ve onu yüksek bir medeniyet merkezi yaptılar. Osmanlı Türkleri ancak Selçuklu’lardan sonra bu araziye hâkim oldular.

“Bağdâd ile şimdiki Musul vilayeti arasında bulunan arazi eski tarihi kitaplarında Tataristan ünvanı altında tasvir edilmiştir ki bu da orada bir Türk kabilesinin ikâmet ittiğini isbat eder; (vadi-i Tatar) o eski vech-i tesmiyenin bir bakiyesidir.

“İngiliz muhtırasında zikr olunan keyfiyet, yani Midhat Paşa zamanında Musul’un Bağdâd ile tevhid edilmesi kazıyyesi, bir delil teşkîl etmez; bu, şahsi bir tedbir idâri oldu; zaten Urfa ile Diyârbekir’de Bağdâd valisi Mithat Paşa’ya tâbi idi.”

2. Mülâhazat Tarihiye

Türk tezi tamamiyle kabul olunamaz. Musul’un on bir asır müddetle Türkler elinde bulunduğunu iddiâ etmek mübalağalı olur.

İngiliz Hükümeti’de Musul’un Osmanlı Türkleri tarafından zaptından evvel asla Türk hükümdarlara mâlik olmadığını iddiâ etmekle hataya düşüyor. **(Orijinal Sayfa No:162)**

Elyevm Irak tesmiye olunan memleketin asırların tevâlisi esnasında, ancak on altıncı asırdan itibâren emniyetle ta’kîb edilebilecek gabitli karışık bir tarihi olmuştur.

Mezkûr kıtâ, kânûn-i evvelde, Midya Devleti ile İranlılar'ın, sonrada İranlılar'la Yunanlılar'ın mücadelelerine sahne oldu. İskender Kebîr, Dara üzerine olan kati muzafferiyeti Musul ile Erbil arasındaki ovalarda kazandı.

İskender Kebîr öldükten sonra devletin kumandanları arasında taksim edildiği ma'lumdur: Selusîler, Arsaliler'in Part Hanedan'ı tarafından istihlaf edilinceye kadar bu memleketde saltanat sürdüler.

Sonraları, Romalılar'la İranlılar arasındaki mücadeleler esnasında, ovalarda meskûn ve kadim Asurîler'in, Ârâmîler'in ve İran muhacirlerinin ahfadı olan halk hasımlardan bazen birinin, bazen de ötekinin tarafını iltizam etdi. Dağlarda ikâmet eden Kürd kabileleri istiklal tam içinde yaşıyorlardı.

Hristiyan devrin ilk zamanlarında dindaşları bu memleketde peydâ olunca Ermenistan ve İran kiliselerini te'sîs etdiler. Bu hristiyanlar İran hükümdarlarının himâyesine mazhar oldular, fakat Roma imparatorları İsevîliği kabul edince Roma'ya yardım etdikleri zannına düşüldü ve tazyik gördüler.

Beşinci asırda şark katolik kilisesinde, motofizitler (Yakubiler) ile diyafizitler (Nasturiler) arasında ihtilâflar vâki oldu; birkaç asır devam etmiş olan bu münakaşalar, islamiyetin bu hristiyanlar arasından birçok tarafdarlar peydâ eylesine sebeb oldu.

İslamın mazhar dalgası bu havâli üzerine yayılınca, Musul'a Beni Rebi'a Kabilesi Arabları yerleşdi. Onlar bütün araziye Diyar-ı Rebi'a ünvanını verdiler buna müşâbih **(Orişinal Sayfa No:163)** bir halde Âmid şehrinin Bekir Kabilesi tarafından zabt olunduğı zamandan itibâren Diyârbekir tesmiye olunmasıdır.

830,840 senelerine doğrudur ki ücretli tutulmuş Türk askerler halife-i Abbasiye devletinde mühim bir mevki tumağa başladılar: Fakat bu ücretli askerlerin Musul arazisinde icra' hâkimiyet etdiklerini görmek için iki asır beklemek lazımdır: Selçuk'un hafîdi Tuğrul Bey ancak 1056 da şehre sahip olabildi.

Üçüncü asırdan beri ve on birinci asrın evâsılinda, Musul elân hemedani (909-990), Uhaylî (990-1097) ve Buci Arab hanedanlarının az çok lafz-ı hâkimiyet altında idi, fakat bu hanedanların yekdiğeriyle istedikleri mücadelelerde

Türk askerleri mühim bir mevki ihrâz ettiler ve reîsleride ekseriya failen icra' nüfuz etdiler; bu askeri reîslerden birinin zamanındadır ki iktidar Ortokidler hanedan Selçuki'sine intikal etdi. (Dökinyi'nin Hunlar Tarihi)

On ikinci asrın ilk nızfında bu hanedan inhitat etdi ve yerine Atabekler (vasi' müterâdifi) geldi; bu Atabekler'de Türkdürler, 1127'den 1232 senesine kadar saltanat sürdürdüler. Bu tarihte İlhan Hanedanı'nın mu'sî Cengiz Han'ın hafidi Moğol Hülagü Han Musul'u aldı ve yağma etdirdi.

İlhanların Devleti on dördüncü asrın nıfz evvelinde munkarız oldu ve memleket İranlılar'ın, Türkler'in ve Arablar'ın biribilerine karşı açtıkları muhârebeler neticesinde harab oldu. Heman heman bütün bu müddet zarfında arazinin en mühim kısmı Türkmen hanedenları olan Akkoyunlu ve Karakayunlu'ların altında idi. Bunlar İlhanlılar'ı def' etdikten sonra, İran'ın bir kısmındada icrâ'î saltanat eylediler.

On dördüncü asır nihâyetinde Musul, Timurlenk idâresindeki Moğollar tarafından ikinci defâ zapt edildi. Atabek Bedrettin Lü'lü' zamanında (tahminen hicri 630) **(Orişinal Sayfa No:164)** servet ve refâhının en yüksek noktasında vâsıl olmuş bulunan şehir o vakit tarihinde gördüğü en büyük inhitat devresine düşdü, yağma ve harab edildi, bütün ehemniyet iktisâdiyesini gayb etti.

Yekdiğerini müta'kiben muhtelif küçük hanedanların idâresi altına düşdü, bu hanedanların bir kısmı Arab, fakat ekseri Türkdü.

Nihâyet, 1534'de, Sultan Süleyman Musul'u zapt ve ilk defa olarak Osmanlı Devletine ilhak etdi; fakat memleketin Sultan Murat Rabi tarafından tamamiyle fethi 1638 senesindedir. Murat Rabi orayı üç vilayete ayırdı: Musul, Bağdâd ve Kerkük. (Bu devrede Kerkük'ün ismi Şehr-i Zor idi.)

Birkaç sene sonra, mahalli bir handedanın sönmesiyle, Basra'da Devleti Osmaniye'ye ilhak edildi.

On sekizinci asır bidayetinde, Kerkük, Basra ve Musul az çok hakiki bir şekilde, Bağdâd'ın ırsî Paşası'na tâbi idi; bu paşa beratını sultandan alırdı, fakat İstanbul'a ancak nazari rabitalarıyla merbûtdu. İmadiye, Köysancak, Revandız gibi nîm müstakil Kürd devletleri de az çok Bağdâd paşasının nüfuzu altında idi.

1726 senesinden itibâren Musul şehri ve onu ihâta eden küçük bir arazi, Bağdâd'a tâbi olmayan bir paşa tarafından idâre edildi. Bu paşa Arab Celili âile sinin reîsi idi-bu âile elân Musul'da mevcûddur-padişah nüfuzunu yalnız hükümdarlığın babadan oğula intikalini fermanla tasdîk etmek sûretiyle gösterirdi.

1831'de Bağdâd'ın ırsî valisi padişah askerleri tarafından mağlup ve ıskât edildi. Padişahda oraya bir Türk vali tayin ederek bütün memleketi kendi hak kazasına tâbi kıldı.1835'de Musul'da Bağdâd paşasının hâkimi altına girdi ve Bağdâd vilayetinin bir sancağı oldu. Bu vilayet münâzaun-fih arazide dâhil olmak üzere, bugün Irak tesmiye olunan bütün menatikayı ihtivâ ediyordu. Mâmafih **(Orijinal Sayfa No:165)** bidâyette Bağdâd paşasının küçük Kürd rü'esâsı üzerindeki hak kazası bir lafzadan ibaretti:1837'den 1854 senesine kadar bütün Kürd reîsleri birer birer tahtı itâata alındılar ve arazilerinin Musul ve Kerkük sancaklarına ilhak edildiğini gördüler. Maa-hazâ kısa bir müddet esnasında, 1835'den 1850 senesine kadar, Musul vilayet haline konu, fakat sonra yine Bağdâd'ın bir sancağı oldu.

Ancak 1879'dadır ki Musul, Kerkük ve Süleymaniye sancaklarını ihtivâ ederek büsbütün vilayet oldu.

3. Netâic

Bu tarihi lâyhayı, iki hükümet tezlerini nokta-banokta münâkaşa etmeye mecbûr olamamak için ihzâr etdik.

Ondan sonra şu neticeyi çıkarabiliriz: Türk Hükümeti'nin yaptığı gibi Musul'un on bir asır müddetle Türkler elinde kaldığını iddiâ etmek mübalağalı olursa da Türklerin orada mühim bir mevki' ihrâz etmiş oldukları doğrudur.

Arnold *The Caliphate* isimli eserinde, Halife-i Abbasiye nüfuzunun Bağdâd'tan öteye gitmediğini ve bizzat halifelerinde bir nev'i hanedanlar teşkîl eden ücretli askerlerin keyfine tâbi olduklarını katıyetle söylüyor.

1055 senesinde Selçuki hükümdarı Tuğrul Bey Bağdâd'a girdiği zaman orada şark ve garb sultanı ünvanını aldı. Ve kendisinden evvel İranlı Buveyhid *Bouvayhide* Hanedanı'nın taht vesâitinde bulunan halife üzerinde nüfuzunu icrâ etdi.

Bu hal Mısırda da vâki oldu. Ve orada daha iyi tedkîk edilmiştir. On üçüncü ve on dördüncü asırlarda Memâlike sultanları *Sultans Mamelouks* Halife-i Abbasiye'yi hâkimiyet idâriyeleri altında bulunduruyorlardı.

Hakiki hükümdarlığın sahib müsned, fakat aciz halifelerinmi, yoksa onlara efendice emir edenlerin mi elinde olduğunu te'mîn etmek ne kadar müşkül olduğu anlaşılır. Bu inceliklerin tedkîkine girişemeyiz. Ne Arab ve Acemlerin, ne de Türk **(Orijinal Sayfa No:166)** ve Moğollar'ın, da'imi bir sûrette Musul'un itirazından vâreste sahibleri olduklarını iddiâ edemeyecekleri muhakkak ise de, Bağdâd ve diğer eyaletler gibi Musul şehrinde son dört asır zarfında padişahların hâkimiyeti altında bulunduğu muhakkaktır. Fakat bu hâkimiyet böyle ne bütün arazi üzerinde, ne de bütün devrelerde hakiki oldu: Paşalar bazen müstakil, Kürd ve Arab kabileleri de da'imâ gayr-i mutî idiler. Yalnız şehirlerde ve üzerine yer yer kaleler sıralamış olan Musul-Erbil-Kefri -Bağdâd yolu boyunca padişahın nüfuzu hâkimiyeti az çok hakiki idi. **(Orijinal Sayfa No:167)**

3. Üçüncü bâb

Delâ'il İktisâdi

İngiltere ve Türkiye hükümetleri maddelerini isbat seddinde bir takım delâ'il iktisâdiye ileri sürdüklerinden biz bu delâ'ili tedkîk ve mütâlâa etdik ve bu maksad ile tedkîkat iktisâdiyemizi üç kısma ayırdık.

Tahlili kısmında iki devlet tarafından konferanslarda i'tâ olunan malûmatı ve kendilerine sorduğumuz su'âllerin cevaplarını derc ile led-el-hace münâkaşa edeceğiz.

Terkibi kısmında ise mahallinde vâki olan müşâhedemizin neticelerini göstererek kable'l-harb tertip edilmiş malûmat- ihsaiye ile bu neticeleri mukâyese edeceğiz.

Üçüncü bir kısımda mes'eleyi hülâsa edib ve asıl olduğumuz netâici beyân edeceğiz.

1. Tahlîl

A. İngiliz Muhtırası

“Lord Kurzon’un Lozan Konferansı’nda, Musul vilayetinden gelen ihracat ticareti için Irak’ın ve daha az bir derecede Suriye’nin muharic ve geçid yolu teşkil ettiğini ve Musul ile Türkiye arasındaki ticaretin lâşe mesâbesinde olduğunu katiyetle beyân etmiştir.”

Bu iddiâ doğrudur. Türkiye’den Musul’a vâki olan idhalat meyanında başlıca kereste, hububat, kuru sebzeler, ip ve halat, kuru meyve (fasıla-i bakliye) ve debagata mahsûs mevad vardır. Bunların heman cümlesi Bağdâd’a ve hariç memleketlere gitmek üzere transit sûretiyle Musul’dan geçer. Münâzaun-fih olan mıntıka ile Türkiye arasında hallice mühim bir koyun ticareti de vardır. Bu koyunlar Musul’a gönderilir ve Suriye simsarları gelib orada mübâyaa ederler. **(Orijinal Sayfa No:168)**

Musul’dan Türkiye’ye vuku’ bulan ihracata gelince, bunlar Basra ve Haleb tarîkiyle ithâl olunan pamuklu, hırdavat ve müstemlekât mahsulatı mevada münhasır olub hudûda hemcivar Türk şehirlerine gelmektedir.

“Merkezi ve cenûbi Irak şimâli mıntıkanın müstehsilatına kati’ sûretde muhtacdır. “Bu iddiâ pek kati’dir. Fi’l-hakîka münâzaun-fih olan arazi merkez ve cenûbi Irak’a muhtac olduğu mekûlat mevadını versede denizin yakınlığı bu mıntıkaların haricden ithâl olunan mekûlat vâsıtasıyla iâşesini mümkün kılar. Cenûbi Irak’da Bağdâd’ın işgâl askerisi esnasında görülen erzak ve mekûlat kahtı, iâşe olunacak askerin miktarı aziminden mütevellid fevka’l-âde bir hal neticesi idi. Münâzaun-fih arazi ile cenûbi Irak arasında muvâsalatın munkati’ olduğu bu harp devresinde mezkûr arazide husûsiyle Musul ve Kerkük’de bulunan halk birçok vefayata sebebiyet veren bir kaht ve galâye dûçâr olmuştur. Bu devre esnasında bu mıntıkanın mekûlatını cenûbe doğru ihrac mümkün olamaz idi. Bilakis Bağdâd tarîkiyle memâliki ecnebiyyeden erzak ve mekûlat ithâli müreccah idi. Münâzaun-fih arazinin istihsalat zirâ’iyesinin sürümü için merkez, cenûbi Irak’a muhtac bulunduğunu iddiâ ve müdâfaa itmek daha munasib olurdu; çünkü ticaret ucuz nakliyatı mümkün kılan Dicle Nehri vâsıtasıyla teshîl ediliyor.

Münâzaun-fih arazi ahâlisinin fazla mahsulat ziraatlarını satabilecekleri yegâne pazar Bağdâdtır.

[Lozan'da İsmet Paşa, cenûbe girecek olan bütün zehair Diyarbekir'den geldiğini ve Musul'u ancak transit olarak geçtiğini beyan etmiştir.] **(Orijinal Sayfa No:169)**

Bu beyânat mübalağalıdır. Fi-l hakika evvelce (Cezire) ve (Diyârbekir) havâlisi zehairinin Bağdad'a nakli için (Dicle) yolundan geçildiği muhakkak isede bu mekadir münâzaun-fih araziden giden zehair mikdarına nazaran az idi.

“Tütün kâmilten Bağdâd'a nakil olunur”

Mahallînde istihâlân edilmeyen bütün tütünlerin Bağdad'a gönderildiğini iddiâ doğrudur; Mâmafîh (Süleymaniye) tarîkiyle İran'a da az mikdarlarda tütün gönderilir.

“Teklîf olunan hudûd husûsuna gelince, konfederasyonların parçalanmamasını ve cami'aların, kendilerine mahrec teşkîl eden diğerlerinden ayrı kalmamaları esâsına ehemmiyet-i azime âtf olunmuştur.”

“Münâzaun-fih arazi mahsulatı için iki büyük piyasa yeri mevcûddur: Bağdâd ve Musul. (Kefri), (Süleymaniye), (Kerkük) livaları ve (Erbil) livâsının cenûb parçası Bağdâd pazarını istinad eder.

Erbil livâsının merkezi ve şimâli aksamı Bağdâd'a muhtac olduğu kadar Musul'a da muhtacdır.

Musul livası münhasıran Musul şehrine arz iftikâr eder. Maa-hazâ Musul şehri livanın pazarı olmakla beraber orada istihâlân edilmeyen mahsûlat fazlasının nehren Bağdâd'a gönderildiğide nazar-ı dikkat var tutulmamalıdır. Musul Bağdâd'tan siyaseten ayrılrsa bile bu nakliyat devam edebilir. Bu husus için iki memleket arasında iktisâdi istilâflar akdi kifâyet eyler. **(Orijinal Sayfa No:170)** Bu istilafnâmeler mahrecî Bağdâd olan Musul'u için olduğu kadar Bağdâd içinde fâideli olur; şimâl mahsulatının vürûdu Bağdâd'da maîşet masrafını azaltır.

[Teklîf olunan hudûd hattı mümkün olduğu kadar Musul ile ticaret eden ahâlî ile meskûn menatık Türkiye kasabalarıyla ticaret eden ahâlî ile meskûn menatıktan ayıran teşkîlat araziyei ta'kîb ediyor.]

Brüksel istilâfnamesiyle te'sîs olunan hudûd itibârî ile İngiltere Hükümeti tarafından teklîf olunan hudûd arasındaki seyrek sûrette meskûn ve son derece dağlık menatık mahsulatı bi'l-hâssa mahalli ihtiyacata yarar. Bu dağlık memleketin pek az olan ahâlisi Musul pazarına gitmek husûsunda, Türkiye pazarlarına gitmek derecesinde suhulet yahud suubete maruz dur.

(Revandız) şimalindeki mıntıkada halkın ne Musul nede Türkiye ile ahz-û i'tâsı bunların ticareti başlıca İran ile olup göçebe Kürd kabileleri tarafından kullanılan dağ yollarından işlerler.

“Teklîf olunan şimâl hudûdu, şimâl ovasında kışlayan Kürd konfederasyonu göçebelerinin yaz mer'alarından ba'zılarını Irak'a te'mîn edebilirdi.”

Göçebelerin hicretleri hudûd hatlarından mühim sûrette arzadar olmaz. Bu göçebe aşiretlerden birçoğu husisiyle (caf), (peynirdir) ve Herki aşiretlerinin otlakları min-el-kadîm İran arazisindedir. **(Orijinal Sayfa No:171)**

Türkiye-İran hudûdunun ta'yîni esnasında tanzîm kılınan protokole, bu göçebelerin hicretlerinden neş'et edebilecek mes'elelerin halli için bir madde-i mahsûsa edhâl olunmuşdur. Bu imtisâlen Türkiye ile Irak arasında da bu kabilden istilaflar akd olunabilirdi.

B. Türk Muhtırası

“Musul şehri vilayeti Anadolu, Suriye ve İran'ı birbirine rabt eden bütün yolların noktâ-i takatında bulunduğundan cenûbi Anadolu'nun İran ve Suriye ile muvasala ve münasab âtı nokta-i nazarından ehemniyet-i âzimeye hâizdir. Bu mıntika cenûbi Anadolu'nun muhtelif aksamı arasındaki muvâsalat nakt-î nazarından daha fazla ehemniyeti hâizdir; çünkü Süleymaniye, Kerkük, Diyârbekir, Urfa, Bitlis, Siird vesa'ireyi rabd eden yollar hep burada tekâtu' eder.”

Türk Hükümeti cenûbi Anadolu demekle Urfa, Bitlis, Siird vesa'ir mıntıkları murâd etmekde olduğunu tahmin ediyoruz.

Cenûbi Anadolu ile şimâli İran arasındaki hudût muvasala münâzaun-fih araziden geçmez; bunun aksine cenûbi Anadolu ile cenûbi İran arasındaki yollar yalnız münâzaun-fih araziden değil münâzaa'sız arazide geçmektedir.

Anadolu ile Suriye arasındaki yollarda münâzaun-fih araziden geçmez.

Fransa mandasında bulunan Suriye ile İran arasındaki hudûd münakale Türkiye Hükümeti tarafından delil olarak ileri sürülemez; çünkü bu iki mıntıkeyi yekdiğerine rabt eden yollar hassaten münâzaun-fih araziden ve yahud daha cenûbden geçer ve Türkiye arazisinden geçmez. Cenûbi Anadolu'nun muhtelif aksamı arasındaki münakalat ve muvâsalata gelince şurası der-hâtır olunmalıdırki: Türk muhtırasında zikr olunan altı şehirden (Süleymaniye) ile (Kerkük) münâzaun-fih **(Orişinal Sayfa No:172)** arazidedir. Binâenaleyh sarf bu iki kasabaya a'id turuk muvasala mes'elesi münakaşaya dâhil edilemez. Diyârbakır, Urfa, Bitlis ve Siird kasabalarını yekdiğerine rabd eden yollara gelince bunlar münâzaun-fih araziden geçmez; bu yollardan en yakını sâbık Musul vilayeti hudûdundan kuş bakışı takriben 100 kilometre uzaktadır.

İş bu raporun mes'elenin tahlil coğrafyasına a'id kısmında turuk muvasala husûsundan daha makul olarak bahs edilmiştir.

[Musul'un Anadolu ile hudûd iktisâdiyesini daha ziyade takviye edecek yeni bir âmil daha zuhûr etmiştir. Musul Bahr-i Sefid limanlarına rabd eden şimendüferin inşası neticesi olarak şehir Anadolu'ya eskisinden daha sık bir irtibat hâsıl etmiştir. Musul Bahr-i Sefid tarîkiyle ham eşyasını satmak, mevad-ı mâmule tedarik etmek için muhtac olduğu Avrupa'nın sanayi memleketleriyle daha kolaylıkla muvasalada bulunabilir. Bu şimendifer hattının inşasından beri Basra Körfezi tarîki Musul şehri için daha ziyade tâlî bir derece-i ehemniyete inmiştir.]

Bu ibarenin tarzı tahriri teşevvüş efkârı mûcib olabilir: Bahr-i Sefid'den gelen demiryolu henüz Musul'a kadar temdir edilmemiştir. Demiryolunun başı Musul'dan hat mustakim istikâmetinde takriben 200 kilometre mesafede olan (Nusaybin) dedir. Binâenaleyh hal-i hazırda Basra Körfezi tarîkinin Musul şehri için daha fazlaca ikinci derece-i ehemniyetde olduğunu söylemek mübalağalıdır. Müstakbelde şimendifer hattı Fransa mandasında bulunan arazi boyunca temdîd olunarak Musul'a vâsıl olunca-hala idhalat husûsunda-iş belki böyle olabilir; fakat

başlıca hububatdan ibaret olan ihracat yine daha ucuz olan nehir tarîkiyle daimâ **(Orişinal Sayfa No:173)** Musul'dan Bağdad'a vâki olacaktır.

Komisyön Tarafından İngiltere Hükümetine Gönderilen Su'âlnâme

Birinci su'âl

[Lord Kurzon Lozan Konferansı'nda Irak Hükümeti istatistiklerine göre Musul vilayetinden gelen ihracat ticaretinin mahreci ve geçid yeri Irak krallığı ile daha az bir derecede olmak üzere Suriye olduğunu söylemiştir. Komisyonun yeddinde 1921,1922 senelerine mahsûs raporlar (gümrük ve zecriye idâresi raporları bulunduğundan İngiltere Hükümeti'nden, hükümet müşarün-ileyh bedende gümrük ihσαιyatına dâir başka vesâik mevcûd olup olmadığını su'âl eyler. Başka vesâik varsa sûretlerinin komisyona i'tâsı şâyân-ı ârzûdur.

İngiltere Hükümeti tarafından komisyona tevdi' olunan Irak vesâ'ik resmiyesi, 1921, 1922, 1923 seneleriyle 1924 senesinin ilk dokuz ayına a'id atideki istatistikleri hâvîdir:

Sâbık Musul vilayetinden Suriye ve Türkiye'ye ihrac olunan mahsûlatın kıymeti (istihsâlat mahalli ve transit mahsulat) : 8.500.000 rupiye;

Hububat hariç olmak üzere yalnız Musul livâsından Bağdâd'a ihrac olunan eşya ve emtiadın bir kısmının kıymeti: 18.600.000 rupiye;

Yahud: senevi Suriye ve Türkiye'ye 2.200.000 rupiye;

Musul livâsından Bağdad'a 5.000.000 rupiye.

Musul, Erbil ve Kerkük'den Bağdad'a nakl olunan hububatın mikdarları hakkında tahminiyatda bulunmak müşküldür; çünkü cenûbi Irak ile münâzaun-fih olan arazi arasındaki mubadelat-ı ticariyeye a'id hiçbir resmi istatistik tutulmamıştır.

Hububat nakliyatı kısmen Musul cenûbindeki (Şerkat) ve Kerkük cenûbindeki (Kincerban) şimendiferleri ile kısmen Dicle ve iki (Zab) nehirleri üzerinde gelenler ve kısmen de deve kervanlarıyla icrâ olunur. **(Orişinal Sayfa No:174)** Bununla beraber biz tahmini bir hesap yapmaya teşebbüs edebiliriz.

Yalnız şimendifer ile Bağdâd'a gönderilen hububat kıymeti 3,000,000 rupiye tahmin olunabilir (yüzde yetmiş beş miktarı buğday ve yüzde yirmibeş miktarı arpa).

Bundan başka 1922 ve 1923 seneleri zarfında Bağdâd belediye idâresi 4500 küçük, 1600 aded vâsat hacimde ve 1100 aded büyük keleşin vürûdunu kayd etmiştir. Bu erkâm iki sene için vasatı olarak 140,000 tona hububat demektir. Yahud bu her sene için 7,000,000 rupi kıymetinde 70,000 ton hububat eder.

Yine şimendüfer dâiresi istatistikleri bize bir senede, cenûbden Şerkat'a (Musul) 3,000 ton hurma gönderildiği halde şimendüferle ve Kincerban (Kerkük)'e hemen hiç hurma ihrac olunmamış olduğunu göstermektedir. Hurma Kerkük'e, cenûbe o mıntıkanın hububatını getirmiş olan develerle sevk olunmuştur.

Eğer nazar-ı mütalâ'ya yalnız ilk iki nakliyat usûlünü alırsak münâzaun-fih arazinin Bağdâd'a senevi asgari olarak 10.000.000 rupiye kıymetinde hububat ihrac ettiğini kabul edebiliriz.

Binâenaleyh bir taraftan Bağdâd'a vâki olan mecmu' ihracat miktarı ile diğer taraftan Suriye ve Türkiye'ye vâki olan mecmu' ihracat miktarının mukayeseleri tahminen şundan ibarettir.

Suriye ve Türkiye'ye 2.200.000 rupiye

Bağdâd'a 15.000.000 rupiye

İkinci Su'âl

“İngiltere Hükümeti'nin Irak'ın muhtelif aksamı (şimdiki arazi ile münâzaun-fih arazi) arasındaki dâhilî ticarete a'id vesâika mâlik olup olmadığını komisyon bilmek ârzûsundadır.” Yukarıda söylenildiği vechle İngiliz Hükümeti Irak'ın muhtelif livaları arasındaki ticarete dâir istatistikler mevcûd olmadığını cevabını veriyor. Evvelki fıkrada **(Orijinal Sayfa No:175)** şimendüferlerle ve nehir tarîkiyle münâzaun-fih araziden Bağdâd'a gönderilen hububatın miktarı hakkında bir hesap tahmini yapmıştık.

Makûs istikâmetteki ticarete gelince: şimendüfer istatistikleri 1924 senesi için bir taraftan Bağdâd'tan Şerkat'a (Musul) ve diğer taraftan yine Bağdâd'dan (tuz) ve Kincerban'a (Kerkük) gönderilen eşya ve emtianın kıymeti hakkında atideki malûmatı veriyor:

Şerkat'a (Musul) doğru 10.200.000 rupiye;

Kincerban ve Tuz'a (Kerkük) doğru 4,000,000 rupiye.

Kervanlarda oldukça mühim miktarda nakliyat vâki olur. İdhal edilen başlıca mevad şeker, kahve, hurda demir alet ve edavatı, kuru meyve, hurma, zeyut, bakır, çay, sabun, şarab ve tohumlar vesa'iredir

Tütün rejisi istatistikleri neşrettiğinden münâzaun-fih arazide istihsâl olunan tütün miktarını sıhhatle tayin etmek mümkündür

Süleymaniye (Ranya Kazası dahi değil) mahsulatı 2000 tuna

Ranya Kazası	500	“

Revandız	250	“

İmadiye, Akra ve Dahok	250	“

Irak Hhükümeti'nin hesabına nazaran Mahallî istihlâkat 600 tuna olup mütabıkı 2400 tuna Bağdâd piyasasına sevk olunur.

Üçüncü Su'âl

İngiltere Hükümeti Irak ile Kürdistan arasındaki münasebet-i ticariyeye a'id vesâike mâlik midir?

Cevap-İngiltere Hükümeti, münâzaun-fih arazi ile Kürdistan arasındaki dağ mâniasının iki memleket arsında münasebet-i ticariyeyi sevk derece müşkil kıldığını ve bi'l-netice bu münasebetin ehemniyetsiz olduğunu hatırlatır. Süleymaniye, İran Kürdistanıyla bazı mertebe suhûletle münasebat **(Orijinal Sayfa No:176)** ticariyede bulunabilecek yegâne livadır.

1912 senesinde Süleymaniye’de Irak Hükümeti’ne gayri merbût bir idâre mevcûd bulunduğu esnada bu idâre gümrük istatistikleri neşr etmiş idiki, bazı mertebe ehemniyeti olan bunları atıye derc ediyoruz:

	Rupiye
Irak’a ihrac olunan tütünün kıymeti	1,700,000
Irak’a ihrac olunan sair mahsulat kıymeti	300,000
Memleketten İran’a ihrac olunan bi’l-umûm mahsulatın kıymeti (tütün dahil)	314,000
İran için transit olarak içeriye giren Irak mahsulatı kıymeti	600,000

Dördüncü Su’âl

“İngiliz Hükümeti (münâzaun-fih arazi dâhil olmak üzere) Irak’ın muhtelif aksamındaki buğday mahsulatına a’id istatistikler i’tâ edebiliyor mu?”

Cevap-bu husûsta istatistik tutulmamıştır.

Beşinci Su’âl

“Komisyon, Musul arazisine gönderilen yahud Musul’dan transit sûretiyle Türkiye’ye geçen pamuklu mensucat ile müstemleket mahsulatının menşe’leri hakkında malûmat iktisap etmek ârzûsundadır. Ahvâl mu’tâdede Musul’a veya Musul’dan geçmek üzere gönderilen bu mevat ve emtia bahr-i Sefid tarîkiylemi, yoksa Basra Körfezi tarîkiylemi gelir?”

Cevap-Musul’a vâsıl olan parça idhalat emtiasının mecmu‘ ile müstemleket mahsûlatı Basra Körfezi’nden Basra Liman’ı vâsıtasıyla gelir. 1921, 1922, 1923 seneleriyle 1924 senesinin ilk dokuz ayına mahsûs gümrük istatistikleri bunu gösterir. Bu müddet zarfında bütün Irak için 281 milyon rupiye kıymetinde pamuklu mensucat idhâl edilmiş, bunun 280 milyonluğu **(Orişinal Sayfa No:177)** Basra-Bağdâd tarîkiyle geçmiştir.

Münâzaun-fih arazi nüfusunun 800,000 ve Irak’ın geri kalan kısmı nüfusunun da 2,000,000 olduğunu nazar-ı itibâra alır ve Irak’da bu müddet

zarfında pamuklu mensucat istihlâkatını bu nisbete göre taksim eylersek atideki neticeye varılır:

	Rupiye
Musul'da istihlâk olunan	38.200.000
Irak aksâm sairesinde istihlâk olunan	95.500.000

Yine 45 aydan ibaret olan aynı müddet zarfında Suriye ve Türkiye'den doğrudan doğruya Musul'a vâki olan idhalatın kıymeti ancak 6.000,000

İdhâl olunan bu pamuk emtiasının menşeleri Hindistan ve İngiltere'dir

Muhtelif müstemleket mahsûlatının menşe'leri bervech-i âtidir:

Çay..... Hindistan

Şeker..... Avrupa, Hindistan vesa'ir memleketler

Kahve.... Hindistan, Arabistan, Brezilya ve İngiltere Krallığı

Altıncı Su'âl

“Türk muhtırası Türkiye ile İran münâkalât ve muvâsalatında Musul vilayetiyle Musul şehrinin hâiz olduğu ehemmiyeti meydana koyuyor: eğer Musul Irak'a verilecek olursa bu iki memleket arasındaki muvâsalat ticariyeyi İngiltere Hükümeti nasıl derpîş eder?”

Cevap-Türkiye'den İran'a nakl olunan eşya ve emtia Irak toprağından mürûri zarureti takdirinde Irak Hükümeti'nin transitinin serbestiyeti hakkındaki (Barselona) mukâvelesine riayet etmesi, bütün münakale teshîlatı ifâ etmesi ve eşya ve emtia üzerine hiçbir resm tarh olunmaması lazım gelecekti. **(Orişinal Sayfa No:178)**

Komışyon Tarafından Türkiye Hükümeti'ne Gönderilen Su'âlname

Birinci Su'âl

“Komışyon mevad âtiye a'id malûmat almak ârzûsundadır:

A) ...

B) Münâzaun-fih arazide sakin Kürd ve Arablar ile göçebe Kürd ve Arabların ticaret ve mübaya'at merkezlerine a'id malûmat.

C) Musul mıntıkası ile Türkiye'de gayri münâzaun-fih arazi arasındaki ticaret yollarına dâir malûmat.

Cevap-B Ticaret ve zehair tedariki merkezleri, umumiyetle göçebelerin bulundukları kaza ile sancakların merkez idâreleridir.

-S Musul mıntıkasıyla Türkiyenin münâzaun-fih olmayan arazisi arasındaki başlıca ticaret yolları şunlardır:

1- Dicle tarîki;

2- Musul-Mardîn-Diyârbekir-Harput-Sivas-Samsun tarîki;

3- Nusaybin- Adana şimendüferi;

4- Musul-Cezire-Bitlis-Erzurum-Trabzon tarîki;

5- Musul-İmadiye-Çölemerik-Van tarîki;

6- Musul- Erbil- Revandız-Van tarîki;

7- Musul-Zaho-Van tarîki.

Mütala' - Dicle tarîki yalnız Türkiye'den Musul'a doğru inerken kullanılır.

İkinci Su'âl

“Bağdâd'a giden buğdayın büyük bir miktarı Musul mıntıkasından geldiği yahud Musul'dan transit sûretiyle geçtiği farz olundukda Türkiye Hükümeti komisyona (harpten evvelki seneler için) doğrudan doğruya Musul'da ve Musul vilayetinde istihsal olunan mikdarıyla nerelerden geldiği gösterilerek Musul'dan transit sûretiyle geçen mikdarlar hakkında malûmat verilebilir mi?” **(Orijinal Sayfa No:179)**

Cevap-harpden evvel bu iki vilayetden Bağdâd'a ihrac olunan buğdayın miktarı hakkında istatistik elde etmek mümkün olmamıştır; çünkü harpden evvel muhtelif vilayetler arasındaki mübâdalate a'id bir istatistik tutmak adet değildi.

Üçüncü Su'âl

“Türkiye muhtırasının 9'ncu sahifesi ve 8'nci fıkrasında Türkiye Hükümeti, Musul kasabasıyla Musul vilayetinin Türkiye ile İran arasında münâkalât ve Musul'a nokta-i nazarından ehemmiyet azimesi olduğunu kayd ve zikr ediyor. Türkiye Hükümeti bu iddiâsını te'yiden harbden evvelki istatistikler üzerine müstenid malûmat verebilir mi?

Cevab-Türkiye ile İran arasında kable'l-harb mevcûd ticarete a'id istatistikler İstanbul'daki gümrük idâre-i merkeziyesi binasını kısmen imha eden 1914 yangınında ma'lesef hemen kemalen zayi' olmuştur.

Dördüncü Su'âl

“Hudûdun Musul cenûbundan tesbit olunduğu munâsabat ticariyeye sûret-i kati'de sed edildiği farz olunursa Türkiye Hükümeti Musul vilayeti mahsulatı ile Musul'dan transit sûretiyle geçen mahsulatın ihracını nasıl derpîş eder? Hudûdun şimâlinde kalan ahâli mahsulât arazilerini ihraca muktedir olacaklar mı ve bu takdirde işbu ihrac keyfiyeti hangi istikametde vâki olabilecektir?

Cevap-Yukarıda (AC) beyân olunan yollardan başka Musul daha iki mühim ticaret yoluna mâliktir.

1- Musul-Revanduz- Hemedan- Kirmanşah;

2- Bağdad-Basra-Bombay.

Türkiye Hükümeti'nin cevabı Musul'un başlıca ihracatını şöyle ta'dâd ediyor: manda, koyun, keçi, at ve Anadolu'ya, Suriye'ye, Avrupa'ya ve Hindistan'a gönderilen mahsulat mütenevvi

İdhâlat meyanında da Avrupa, Anadolu ve İran'dan **(Orjinal Sayfa No:180)** gelen mevad muhtelifeyi saydıktan sonra bunlardan hepsi değilsede

kısmı azamının ya Bahr-i Sefid limanlarından, yahud Anadolu ve İran'dan geçtiğini, hâlbuki Bağdâd-Basra tarîkiyle az bir miktarın geldiğini tasrîh ediyor.

Mütalâ'- Musul'dan ihrac olunan mahsulat listesinde Türkiye cevabı; Musul'dan vâki olan ihracatın kısm-ı âzamı hububat teşkîl ettiği halde hububatı kayd etmeyi unutmuşdur. Hâlbuki yukarıda bütün mahsulat zira'iyenin ve canlı hayvanattan mâidâ mahsûlat sa'ireden kısm-ı âzamının Bağdâd'a gönderildiğini işaret etmiştik. Musul'a idhalat ya Bağdâd tarîkiyle, yahud Suriye çölü tarîkiyle vâki olur. Anadolu ile az, İran ile ise hiç müşâbehesinde ticaret vardır.

Beşinci Su'âl

“Türkiye muhtırası (10'ncu sahifesi ve 2'nci fıkrasında harbden evvelki istatistiklerden bahs ettiğinden komisyon, Musul'dan ticaret cerayanının Bağdâd'a doğru olmaktan ziyade Diyârbekir'a doğru olduğunu ispat eden bu harbden evvelki istatistikleri görmek ârzûsundadır.”

Cevap-Bu husûsta Türkiye Hükümeti İngiltere Hariciye Nezâreti'nin 64 numaralı Mezopotamya'ya a'id risâlesinde Musul ticareti hakkındaki istatistiklere mürâcaât edilmesini tavsiye eder. (s. 92-93).

Türkiye Hükümeti cevabında bu eserdeki 1910 senesine mahsûs şu istatistikleri ta'dâd ediyor:

İdhalat

İngiltere Krallığı'ndan 37,850 İngiliz lirası kıymetinde eşya

Hindistan'dan	35,800	“	“	“
Memâlik sa'ireden	43,890	“	“	“

İhracat

İngiltere Krallığı'na	176,500	İngiliz lirası
Hindistan'a	40,000	“
Diğer memleketlere	49,980	“

Türkiye'nin sair aksamına 352,950 “ “ (Orijinal Sayfa No:181)

Türkiye cevabında, İngiltere Krallığı'na giden veya İngiltere Krallığı'ndan gelen bütün eşya ve emtia hemen da'imâ Bahr-i Sefid limanlarından geçtiği ilave olunmaktadır.

Mütâlaât - İstatistikler buradaki şekilleriyle sahih değildir. Yukarıda beyân ettiğimiz gibi, memleketin ihracatının kısmı azamını birinci derecede hububat ikinci derecede koyun teşkil eder. Yine Türkiye'ye vâki olduğu söylenilen ve 352,950 İngiliz lirası gibi azim bir kıymete balığ olan ihracat şu vechle izah olunurki: ihracat ve ikamenin kısmı âzamı Musul'dan şimdi Irak arazisi olan Bağdâd ile elyevm Fransız mandası altında bulunan Suriye'ye vâki olur. 1910 senesinde bu iki memleket Türkiye'nin aksamından idi.

Diğer cihetinden Musul'a gelen yahud Musul'dan gönderilen eşya ve emtianın hemen da'imâ Bahr-i Sefid tarafından geçtiği husûsunun doğru olmadığını söylemiştik; Bil-akis koyun nakliyatı müstesna olmak üzere Bağdâd tarîki cümlesinden daha çok istimâl edilir.

1912 senesine a'id olup iktisâdi raporun tahlili kısmına derc edilmiş olan resmi Musul vilayeti Türk sâlnâmesi istatistikleri de bu malûmatı te'yid ediyor.

2. Terkib

Münâzaun-fih olan arazi-yeni iki hükümet tarafından teklif olunan en ileri hudûdlar arasındaki arazi esâsen zirai ve ağnam yetiştirmeye mahsûs bir sahadır. Usûli bir tarzda sarf olunacak mesa-i keşfiye, tahtü'l-arz mevcûd münasibi servetini, bi'l-hâssa petrolü meydana çıkardığı zaman ihtimâl sana'i bir memleket olacaktır.

Tamamiyle Dicle havzası dâhilinde kâin olan bu memleket, şimalen ve şarken vasati münâzaun-fih arazi dâhilinde 70 ila 80 kilometro vesâitinde bulunan bir dağ şeridi ile muhâttır, etrafındaki tepeler bazen 10,000 kadem irtifâe vâsıl olur. Bu irtifa merkeze doğru tadrîcen alçalarak azim bir havza (Orijinal Sayfa No:182) teşkil ederki: bunun ka'rinde memleketi Suriye'den ayıran çöl kâindir.

Dağlık kısmında, husûsiyetle bazı yerleri ormanlık olan şimâl ve şimâl şarki cihetlerinde bi'n-nisbe az olan ahâli ancak kendi ihtiyaçları için ziraatte bulunur. Bu uzak havâlden nakliyat katırlar ve eşeklerle yapılmak lazım olduğundan uzaklarla ticaret, ancak kervan nakliyatının bi'n-nisbe yüksek olan masarısına tahmin edebilecek bizzâtihi kıymetli mevad üzerinde cerayan ederki: bu mevad tütün, meşe mazısı, keçi tiftikinden mensucat, yün, üzüm, zerdava postlarıdır. Bundan başka bu dağlık menatik ovada mevcûd olmayan kereste ve odunu sal işletilmesine müsait nehirlerle iletir.

Bu dağlık menatik, çobanlıkla geçinen göçebe Kürd aşiretlerinin yaylaklarını teşkil eder: bu aşiretler kışın sürülerini tekrar ovaya getirirler. Buralarda temekkün etmiş Kürd, Hristiyan, Yahudi ve Yezidi ahâlide vardır.

Çöl tesmiye olunan şey tam manasıyla bir çöl değildir. Burada çalı tarzında bir ot biterki senenin dört ayında bedevi Arab aşiretlerinin develerine ve koyunlarına gıda teşkîl eder. Bu aşiretler kışın cenûbe doğru inip bahar mevsiminde tekrar şimâle gelirler.

Dağlık mıntıkla ile çöl arasında pek münbit, nüfusu nisbeten keşf Dicle ve onun kollarıyla ırvâ olunan bir memleket vardır. Bu nehir ile bunun keleklerle (sal) la sûreti katiyede kabl seyr-ü sefer olan Büyük ve Küçük Zap gibi bazı kolları münâzaun-fih araziden geçer iken mevrû'nın esâsını teşkîl eden buğday ve arpa gibi bi'l-nisbe fakir mahsulat için tâbi hudût nakliye teşkîl eder.

İktisâdi nokta-i nazardan münâzaun-fih arazi üç mıntıkaya taksim olunabilirki: menatik mezkurenin hudûdlarında aşağı yukarı şimdiki taksimat mâlikiye ile tevafuk eyler.

(A) Mıntıkası: Zap Kebir'in garbinde kâin olan **(Orijinal Sayfa No:183)** arazi (Musul livâsı);

(B) Mıntıkası: Zap Kebir ile Zap Safir arasındaki arazi (Erbil livâsı);

(C) Mıntıkası: Zap Safir'in cenûbundeki arazi (Kerkük livâsı ve Süleymaniye livâsı)

(A) Mıntıkası

Cenûb-i garbî ve garb tarafında çöl mıntıkasıyla mahdud olan bu mıntika şimâl tarafında mürûri yazın oldukça müşkül ve kışın gayr-i mümkün olan dağlarla mesdûddur. 800 kilometre tulanda olup Şam'dan ve Halep'den başlayan ve Musul'a giden bir cadde memleketi Bahr-i Sefid'e rabteder. Türkiye'ye giden yegâne doğru yol Dicle ve Habur nehirlerinin nokta-i telakkisindeki 20 kilometre vesaitinde gedikdirki orada Fransız Suriyesi çölü ile dağlar arasına sıkışmıştır. İşte bu boğaz münâzaun-fih araziye (Ceziretü İbn Ömer) ovasına rabt eyler. Hali hazırda Bağdat ve Basra Körfezi'yle muvasalat Dicle'nin sağ sahilinde devam eden ve Basra Körfezi şimendiferinin başı olan (Şerkat)'e kadar kısmen çöl olan bir mıntikadan mürûr eyleyen yol vâsıtasıyla icrâ olunmaktadır; bu münâkalât (Erbil) ve (Altunköprü) tarîki ile Bağdâd ve Kefri tarîkini ta'kîb eden ve Kerkük civarında Basra Körfezi'nden kâin şimendüferle iltisâk peyda eyleyen ticari ve askeri yol vâsıtasıyla dahi te'mîn edilmektedir.

Bu "A" mıntikasının iktisâdi merkezi Musul'dur. Bütün yollar buraya müteveccihdir ve mıntikanın bütün mahsulâtı muhakkak buraya getirilir.

Habur ve Dicle nehirlerine civar olan ahaliden buğday, arpa, kereste ve odun nehren gelenler (sal) üzerinde Musul'a getirilir. Yün, keçi tiftikinden mensucat, mazi, üzüm, tütün vesa'ire gibi bozulmağa daha müsait olan eşya ve mevad, katır ve eşek kervanlarıyla Musul'a sevk olunur. Kervanlar avdetlerinde Avrupa veya Hindistan mensucâtı ve mamulâtı ile kahve ve şeker gibi ma'kulat getirirler. Bu kervanlar **(Orijinal Sayfa No:184)** avdetlerinde çölden toplanmış tuzda götürürler. Dâhilden Musul'a koyun sürüleri konak usûlü getirilerek orada Suriyeli tüccar ve simsarlar tarafından satın alınır.

Bu mıntıkada kâin olup Musul'a nehren merbût olmayan sa'ir havâli-yani Sencar, İmadiye, Dahok, Akra vesa'irede münhasıran Musul ile ticaret ederler. Eşya kervanlarla taşınmaktadır. Elyevm otomobil kullanılmaya başlamıştır.

Yukarıdaki tafsîlâtdan anlaşılacağı vechle Musul tâbi hinterlandından ayıracak bir hat hudûd, mıntikanın hayatı iktisâdiyesine hâsıl olur ve dâhilî kısımlar ahâlisine olduğu derecede Musul şehri ahâlisine de mazarat îrâs eylerdi.

Fakat eğer (Zaho), (İmadiye) ve ihtimâl (Dahok) gibi kazalar bir hudûd kati'yle Musul'dan ayrılacak olursa bunlar ticaretlerini Türkiye'ye tahavvül ederek yaşayabilirler. Buraları hala bu günde Zaho Gedik ve boğazı tarîkiyle Türkiye ile ahz ve itâda devam etmektedir. Buna mukâbil Dicle'den Ağrı'ya kadar uzatub yegâne hat muvasalasını Musul şehrinden geçen vasi' sahranın ahâlisi Türkiye'ye verilipde Musul Irak'ta bırakılacak olursa bu ahâli muamalat ticariyelerinde ciddi sûretde dûçâr müşkilât olurlar. Sencar ahâlisine gelince bunlar Türkiye ile ancak ya Musul şehri veyahut Fransız arazisi tarîkiyle icrâi ticaret edebilirler.

Memleketlerinin Türkiye'ye geçmesine tarafdâr olanlar arasında isticvab ettiğimiz birçok yerliler, husûsiyle Zaho, İmadiye ve Dahok mıntıkları halkı Musul şehrinden bir hudûd hattıyla ayrılmak ihtimâline karşı beyân endişe etmişlerdir.

Bütün mıntikanın muhtelif dereceler de olmakla beraber iktisaden Musul şehrine muhtaç olduğunu kabul ettiğimiz takdirde **(Orişinal Sayfa No:185)** Musul'un umûmî ticaretinin hangi istikâmetde ve hangi memleketlerle cerayan ettiğini tedkîk ve mütala' etmek ve bu ted'kîk neticesinde iktisâdi nokta-i nazarından Musul'un Türkiye'ye mi yoksa Irak'a mı a'id olmasının şâyân-ı ârzû bulunduğunu bilmek icap ıder.

Sırf coğrafi nokta-i nazardan Musul kasabası Basra Körfezi'nden ziyade Bahr-i Sefid'e yakındır. Musul şehrinin Bahr-i Sefid ile olan hat muvasalasını bugün çölden geçiyorsada aşayışın ve münakalattaki sûratin daha ziyade taht-ı emniyetinde olacağı meskûn menatıkadan geçmesi için bu tarîk muvasalayını daha şimâle çıkarmak, mesala Bahr-i Sefid'ten gelen şimendüferi şimdiki yeni muntehası olan Nusaybin'de îsâl etmek kâfi geleceğı muhakkaktır. Ancak Suriye'nin şimâl şarkında ki Fransız hudûdu tabiat arazisi îcâbatı olarak bu şimâl ticaret tarîkinin Fransız mandası altındaki araziden mürûr etmesi lazım gelirdi.

Musul ile Basra Körfezi arasındaki kara ticaret yollarına gelince bunlar gerek çölden gerek Kerkük-Kefri'den geçebilir mutlaka Bağdâd'a uğrarlar. Elyevm Basra ve Bağdâd'dan Kerkük'e yapılan ve Musul'a kadarda temdîdi mutasavver olan şimendüfer hitâm bulunca çöl yolu terk olunacaktır. Şimdi

Kerkük civarına vâsıl olmuş bulunan şimendüfer mahsulat-ı ziraiyece zengin olan bir mıntıkanın mahsulatını taşıyacak ve petrol mutabığı ihtivâ etmekle meşhûr havâliden mürûr edecektir.

Musul'un ticaret cerayanların tedkîk ve mütala' ederken Dicle'ye geniş bir mevki' ayırmalıdır. Bu nehir, bilinemeyen tarihlerden beri memleketin mahsulatını, bi'l-hâssa, hububat, kereste ve odununu nakilde kullanılmışdır. Hakikatte Dicle en ucuz ve en selametli tarîk nakliyandır.

Mahsulat zira'iyenin, husûsiyle kıymeti nispeten az mevadın ihracında Dicle pek büyük ehemniyete hâiz bir amel iktisadiyedir. Eğer iki tarîkin- Suriye'ye giden tarîk ile Basra Körfezine giden tarîkin- kıymeti nisbiyeleri **(Orişinal Sayfa No:186)** hakkında zihinlerde bir şüphe kalmışsa Dicle'nin münakalatta istimâli imkânı rüchani suret-i kati'de Bağdâd tarîkine teveccühe sebep olur.

İpekli mensucat, kumaş vesa'ire gibi Avrupa'dan gelen yükde hafif, pahada ağır eşya Musul'a ya Suriye yolu yahud Bağdâd tarîkiyle sevk olunur. Sıkleti daha olan mesala kaba kumaşlar, hurda madeni eşya, demir vesa'ire ise umumiyetle Bağdâd yoluyla gelir.

Asıl Türkiye ile olan ticaret, hudûdun öte tarafında Ceziretü İbn Ömer ile Çölemerik'e doğru uzak havâli ahâlisinin yaptığı tek tük bazı koyun ahz-ı i'tâlarına ve Anadolu'da yük mandası satışlarına münhasır olub bu ticaret ehemniyetsizdir. Maa-hazâ Musul'dan Türkiye'ye nispeten mühümce eşyai mamule transiden ticareti vuku'a gelir. Eğer Suriye elân Türkiye'ye a'id olsaydı ticaretten bir kısmının Türkiye ile vuku'a gelidiğı kabul edilebilirdi: harbden evvelki vaziyet bu merkezde idi.

Hâl-i hazırda Musul ticareti, bi'l-netice bütün (A) mıntıkası ticareti gayri müsavi ehemmiyette iki tarîk ta'kîb ediyor: birincisi çok fazla ehemniyetli olan Bağdâd tarîki, ikincisi Suriye tarîkidir. Türkiye ile pek az ticaret mevcûd olup buda (A) mıntıkasının şimâl kısımlarına münhasırdır.

“B” Mıntıkası

Bu mıntıkanın iki iktisâdi merkezi vardır: Erbil ve Altinköprü; Revandız'ın şimâlindeki dağlık mıntıkada gaib olan mesaha ve sekenesi az bir arazi daha

vardır. Bu arazinin orada mümkün olabilen ufak tefek bazı muamelat ticariyesi, yalnız İran ile vuku'a bulur.

(B) mıntıkasının şimâl, şark ve merkez aksamının mahsulatı, Erbil'e kervanla nakl idilmektedir. Hâlbuki Altunköprü, Küçük Zap Nehri'nin sahillerindeki menatıkın ve ale'l-husus Köysancak kazasının mahsulatını toplar
(Orijinal Sayfa No:187)

(B) Mıntıkası, bi'l-hâssa hububat tütün, üzüm, mazı, koyun, yün, zerdava derileri, kereste ve odun yetiştirir. Yalnız Altunköprü'den geçen odun ve kereste müstesna olmak şartıyla diğer bi'l-umûm mahsulat, Erbil ile Altunköprü merkezlerinden geçer.

Bağdâd'dan Musul'a giden büyük ticari yolun geçtiği Erbil kasabası Musul'a bi'l-hâssa koyun gönderir. Koyun sürüleri Musul'dan Suriye'ye sevk olunur. Zira'i mahsulat bu iki pazarın ihtiyaç ve piyasasına göre bazen Musul'a, bazen Bağdâd'a gönderilir.

Suriye'den ve Bağdâd'dan transit sûretle Musul'a gelen manifâtura eşyası, Erbil'e veya Musul'dan veya doğrudan doğruya Bağdâd'tan gelir.

Bağdâd demiryolu Erbil'in yakınından geçeceği zaman Musul'un iktisâdi te'siri şimdikinden pek az his olunacaktır. Akdeniz demiryolu Musul'a kadar uzansaydı bu husûsta bil-akis müşahedelerde bulunmak mümkün olacaktı.

Vaziyet-i hazırada Erbil kasabasının itisadi terakkîsi Bağdâd'a olduğu kadar Musul'a da tâbidir. Erbil mıntıkasını Bağdâd'tan ayıran bir hudûd hattı bu mıntika için mahallen âkıbet ler hazırlayamaz. Erbil'in ticareti bu yüzden vâki mukayesede sektedar olsa bile ya pâydâr olmakta devam eder.

Altunköprü için vaziyet bambaşkadır. Bu kasabanın ve bi'l-hâssa hinterlandı dâhilinde bulunan Taktak ve Köysancak'ın ticareti, - ister keleklerle (sal) Küçük Zap ve Dicle nehirleri tarîkiyle ister, karadan kervanlarla ve yahud yakında demiryolu ile yapılsın-heman münhasıran Bağdâd'ladır.

Bu memleketi Bağdâd'tan ayırmak sûretiyle iktisâdi terakkîsine büyük bir zarar îrâs edilmiş olur.

Britanya Hükümeti tarafından teklîf olunan şimâl hudûdunu teşkîl eden dağ silsilesi, B mıntıkasıyla **(Orişinal Sayfa No:188)** Türkiye arasında doğrudan doğruya muamelat ticariyeyi pek ziyade işgâl eder. Bu muamelat, amelî sûretde hiç müşabesindedir. Bu iki mıntika arasındaki ticaret ancak Musul'dan geçen sûretiyle vuku' bulabilir.

İmdi "B" mıntıkası için şunu istimtac ediyoruzki şimâl, merkez ve şark aksamı iktisâden Musul'un mikdaratını ta'kîb edebilirse de Bağdâd'dan infikâkları takdirinde Taktak ve Köysancak havâlisi gibi Altınköprü'den geçen muharic yollarıda iktisâden zarur dîde olurdu.

"S" Mıntıkası

Bu mıntikanın üç iktisâdi merkezi vardır: Kerkük Kefri ve Süleymaniye. Süleymaniye ticaretinin pek ufak kısmı Musul ile kısmı azami ile Bağdâd ile yapılır. Kefri ve Süleymaniye'nin yalnız Bağdâd'la iktisâdi münasebeti mevcûduttur. Süleymaniye, İran ile de bazı ehemniyetsiz muamelat ticariyede bulunur.

Bu mıntikanın hiç bir tarafından Türkiye ile doğrudan doğruya ticaret yapılmaz.

Erva ve İska mes'elesi; İrvâ ve İska mes'elesinin tedkîki "S" mıntikasının ve binâenaleyh münâzaun-fih arazinin refâhını doğrudan doğruya alâkadar etmese bile Bağdâd'ın refâhı için en esâslı bir ehemniyeti hâiz olan bazı iktisâdi mülâhazalara bizi îsâl eder.

"Diyale" İrvâ ve İska projesi denilen mes'elenin mevki' fiile konması, cebel Hamrin ile (Kuf) mıntıkası arasında bulunan iki milyon akrılık arazinin iskasını ve işletdirilmesini mucib olacaktır.

Yapılan tahminane göre bu sûretle iska olunan arazi (500) bin akrı pamuk, (500) bin akrı buğday, yine (500) bin akrıde arpa ziraatine yarayacaktır. Bu arazinin mütabaki kısmı da sebze ve meyve istihsaline elverir. Diyale projesi, gayet basittir: Diyale nehrinin **(Orişinal Sayfa No:189)** Kefri 'den geçen Narin nehrine insâbab ettiğı mahalde bir sedd yapmak kâfidir.

Cebel Hamrin ile (Karatetepe arasındaki vaziyet arazi (2600) kadim mikâbında ziyade su ihtivâ edebilen ve (300) mil murabba bir mesafeyi işgâl edecek olan bir havz te'sîsine mâadâdır.

Bu iş esâs itibâriyle mukarrerdir. Münsaba doğru mümeddit olan arazinin refâhı bu projenin tatbîkine menûtdur. Şayet bir hudûd su hazinesini iska edecek araziden ayırmış olsa bu projenin tahkiki akîm kalır, hiç olmazsa daha güçleşir.

Petrol mes'elesi- her iki hükümet arasında cereyan eden müzakerede petrol mes'elesi mübhemit içinde bırakılmış olmakla beraber mes'elenin burada tedkîki münasibdir.

Elyevm (Anklopersian) petrol kumpanyasıyla, Royal Doç Grubu Fransız ve Amerika Grupları'ndan teşkîl etmiş olan "Turkish Petroleum" kumpanyası, harbdan evvel Osmanlı Hükümeti'yle icrâ etmiş olduğu müzakereteyi baştan Irak Hükümeti'yle girişdi. Bu müzakeret, (Basra arazisi müstesna olmak üzere) Irak Krallığı'nı ihtivâ eden bir imtiyazın istihsaline müncer oldu. İmtiyazlı şirket, her biri 8 mil murabbalık mustatil şekli 24 parçaya menkûm 192 mil murabbada bir sahası ittihab hakkına mâlik olacaktır.

Tevsî' ve inkişâf amelîyesi, birçok zaman vakitli mübalağalara ihtiyaç gösterecektir. Bu memleketin petrol ihtivâ eden sahalarının serveti hakkında meydana konulan fikrin hala te'yid zaruretinde bulunmasında gözden kaçırılmamalıdır.

İmtiyaznamenin beyne'l-mülk nokta-i nazarından pek mühim görülen ciheti, yukarıda mevzû-i bahs olan parçanın haricinde imtiyazın ihtivâ ettiği menatıkanın her memleketin tebaa ve şirketlerine açık bulundurulmasıdır.

Irak Hükümeti tarafından memleketin hakkıyla tedkîki ve 24 **(Orişinal Sayfa No:190)** parçanın ıstıfâsı için 3 senelik mühlet verilmiştir. Bu mühlet 14 Eylül 1925 tarihinden başlar bi'l-ahire arazi hakkında istihsal olunan tabakatü'l-arz müteallik bütün malûmat imtiyaz taleblerinin emrine amade bulundurulacaktır. Bir sene sonrada her şahıs veya şirket herhangi bir kısım imtiyazının senevi müzayedeye tâbi olan kısımlara idhâlini talep edebilecektir.

münâzaun-fih arazide şâyân istifâde keşfiyet imkânı 9 numarala haritada gösterildiği vechle şimâl garbinden cenûb-i şarkîye uzanan birbirine muvazi üç geniş hat üzerinde bulunmaktadır. En cenûbdeki hat (münâzaun-fih olmayan Irak toprağında kâin) Mendeli'den geçmekte ve cebel Hamrin istikâmetini ta'kîb etmektedir. Ortadaki hat, Kefri civarından ve Tuz- Hurmati'den geçmektedir. Şimâli hat, Kerkük ve Musul'dan mürûr etmektedir. Bu son hattın şimâlinde Alkuş ve Zaho'ya doğru uzanan saha dâhilinde toprağın üstünde beliren jeepsli kayalıklarda da petrol keşfi mümkün gibi görünüyor.

Gâliba Kefri, Tuz-Hurmati ve Kerkük havalisindedir ki şâyân istifâde keşiflerde bulunmak ihtimâlleri en kuvvetli görünüyor. Elyevm Bağdâd'tan Musul'a kadar inşa edilmekte olan demiryolu bu üç mahalden geçer. Cenûbden şimâle doğru tefriş edilmekte olan raylar, geçen martta Kerkük'e varmak üzere olduğunu söylemiştik.

Petrol nokta-i nazarından memleket şâyân istifâde görülürse şerâit iktisâdiyenin tamamıyla alt üst olacağı muhakkaktır. Petrol kuyularının istifâdeli hale gelmesi için amelîyat luzûma icrâsı, işletilmesi çok miktarda işçiye ihtiyaç gösterecektir ki bunların iaşesi için makûlat ziraatinin kuvvetle inkişafı lazımdır. Bunun için hububat ile küçükbaş hayvanatının mahalinde istihalen edilebilmesi muhtemeldir. Bu sayede rençbertlerle çobanlar şimdiye kadar görmedikleri bir refâha nâil olacaklardır.

Mâlumat-ı maruzada biz, bu günkü müşahedelere **(Orişinal Sayfa No:191)** istinad ettik. Münâzaun-fih arazinin ticari cereyenları mes'elesini tamamıyla tenvîr için harbden evvel neşr edildikleri cihetle bitâraflıkları hakkında matlub teminatı arz eden âsârı gözden geçirdik.

Biz, biraz esâslı tevsîkatı ancak Alman Konsolosları'nın Musul vilayeti hakkındaki 1905,1906 ve 1907 raporları ve bunlardan 1907 raporu en alımlı olduğundan malûmatı ondan iktibâs ediyoruz. Raporlarında, 1912 senesinde münteşir resmi Türk sâlnâmesinde ve "Vital Cuinet'in" "Türkiye Asyası" namındaki eserinde bulduk. (Bu eser1892 senesinde basılmışdır)

1907 senesine Alman Konsolos Raporu, 1905 senesi raporunun muktebes ba'z malûmat:

Musul ihracatı

İhrac Olunduğu Memleketin İsmi	İhrac Olunan Mahsulatın Cinsi	Türk Lirası İtibâriyle Kıymetleri
Büyük Britanya	Mazı vesa'ire	106500
Hindistan	At vesa'ir hayvanat	42500
Fransa	Yük ve buna mümasil mevad iptidaiye	73100
Triyeste	Muhtelif eşya	14000
İran	Muhtelif eşya	7200
Halep ve Şam	Koyun ve deve	106000
Trabzon, Mardîn	Kadınlar için örtü	2000
Trabzon	Yün ve ipek	11000
Bağdâd	Buğday, arpa, kereste, Mazı vesa'ire	136000
Siird, Bitlis	Muhtelif eşya	5000
Süleymaniye	Muhtelif eşya	5000
Kekük	Muhtelif eşya	9000
İstanbul	Muhtelif eşya	9500
Musul hinterlandına	manifâurası eşyası vesa'ire	10000
	Yekûn	536800

(Orişinal Sayfa No:192)

Musul İdhalatı		
İdhal Olunan Mevadin Menşeleri	İdhâl Olunan Mevadin Cinsi	Türk Lirası İtibâriyle Kıymetleri
Büyük Britanya	Yün Mensucati, Demir, Hırdavat, Amerika Kahvesi vesa'ire	88.000
Hindistan	Lifli Mevad vesa'ire	53.000
Fransa	Muhtelif	8500
Almanya	Muhtelif	6600
Avusturya Macaristan	Fes vesa'ire	15000
Haleb Ve Şam, Suriye	Sabun Vesa'ire	21000
Rusya	Petrol	Malûmat Gösterilmemiştir.
İran	Halı vesa'ire	3600
Bağdâd Şehri	Hurma İpek vesa'ire	9800
Diyârbekir, Cezire	Odun, Mazı Ve Muhtelif Eşya	17500
Trabzon	Bez	1500
Siird, Baskal	Mazı vesa'ire	11000
Kerkük, Süleymaniye ve Hinterlandı	Koyun, Yün, Deri	56000
İstanbul	Muhtelif Eşya	1907 İçin Malûmat gösterilmemiştir.
İstanbul	Muhtelif Eşya	1905 Senesi İçin 5700
Musul Hinterlandı	Koyun, Yün, Buğday, Arpa, Tereyağı, Tuz Vesa'ire	1907 Senesi için malûmat gösterilmemiştir.
Musul Hinterlandı	Aynı Eşya	1905 Senesi İçin 615000

Alman Konsolosu raporunun tedkîki, yaptığımız aynı müşahedelere bizi îsâl ediyor.

1-(Musul)'u tâbi hinterlandından ayırmanın iktisâdi imkânsızlığı;

2-Bugünkü Türkiye ile vâsıtasız ticaretinin hemen hiç müsabesinde bulunması;

3-Bağdâd ve Basra Körfezi'nin, Musul'un en işlek Suriye'nin daha az işlek iki ticaret yolu olması; **(Orijinal Sayfa No:193)**

1912 Senesi Türk Sâlnâmesinden Muktebes Musul ihracatı		
İhrac Olunduğu Memleketlerin İsimleri	Cinsi	Vezn ve Adetibâriyle Mikdarı
Avrupaya	Yün (beher okka 1.283 kilogramdır) okka	2.000000
	Pamuk	?
	Madeni eşya	?
Anadolu'ya	Deve re's	4000
	Manda re's	1500
	Katır re's	1000
Diyârbekir, Bitlis, Erzurum,	Meyve ve lifi mevad, pirinç ve pamuk kumaş sahtiyandan	?
Haleb, Şam, Beyrut Suriye	Mamul mevad	?
Haleb, Şam, Beyrut Suriye	Koyun re's	250000
Bağdâd, Basra	Buğday (256 kilodur) tağar	?
	Arpa (256 kilodur) tağar	6000
	Tütün (256 kilodur) tağar	Pek çok
	Koyun, tilki ve zerdeva derisi zeytun vesa'ire	?
Hidistan Süleymaniye	At	2000
İran	Tütün ve deri	?
İthal Olunan Emtianın Menşeleri	Cinsi	Vezn Ve Adet İtibâriyle Mikdarı
Suriye tarîkiyle İstanbul'dan	manifâtura eşyası	?
Basra tarîkiyle Avrupa'dan	manifâtura eşyası	?
Basra tarîkiyle Bombay	Çay, Hindistan baharatı, halı, şal	?
Süleymaniye tarîkiyle İran'dan	Halı, şal (aba),laba	?
Bağdâd'dan	İpekli yüz ve başörtüleri	?
Diyârbekir'den	Meyve	?

Kerkük kazasından Bağdâd'a buğday, arpa, pirinç **(Original Sayfa No:194)** mercimek, pamuk, kenevir, patates, kurufasulye ihrac edilir.

Kefri kazasından Bağdad'a buğday, arpa, pirinç, mısır, mercimek, kenevir, üzüm ihrac olunur.

Erbil Kazası'nın mevrû'tı çok bereketlidir. Bu kazaya Bağdâd'ın hububat anbarı denir. Buradan Bağdâd ve Musul'a buğday, arpa, pirin, tütün mercimek pamuk ve kenevir ihrac edilir.

Bağdâd'a giden İran yolu olan olan Süleymaniye şehrinin ticareti, coğrafi vaziyeti sayesinde inkişâf etmektedir; mamul eşyası hali ve mamulat sarâciyedir.

Türk me'hazı deve, manda ve katır müstesna olmak üzere Anadolu ile yapılan alışveriş hakkında bir şey söylemiyor.

Tarîk ticariye hakkında baladaki cetvel gösteriyorki küçükbaş hayvanat Suriye'ye, hâlbuki diğer mahsulatın en büyük kısmı Bağdâd ve yahud Bağdâd'tan transit sûretiyle başka yerlere ihrac olunur

Türk me'hazı Kerkük, Kefri ve Süleymaniye kazaları hakkında kati' malûmatı muhtevîdir: bu yerlerin ticari muamelatı Bağdâd'la vuku' bulur.

Erbil kazasına gelince: muamelat ticariyesi Bağdâd ve Musul'la yapılır. Şu halde şahsi müşahedemiz, harbden evvelki resmi Türk muamelatıyla tamamıyla mutabık düşüyor demektir.

“Vital Cuinet'in 1892 senesinde tâbi olunan Asya Türkiyesi namındaki eserinden aynen nakl ediyoruz:

“Musul Vilayeti, birinci derdece hububat ve ona mümasil sa'ir zahireyi ihtivâ eden oldukça mühim bir ihracat ticareti icrâ eder. Buğday, arpa, nohut, mercimek ve ilh... Musul, bir nev' tatlı palamutda ihrac **(Orişinal Sayfa No:195)** eder. (ki bu palamut, mahalinde husûsi sûretde ihzâr edildikten sonra Rafaho macunu gibi mukavi ve muğaddi nişastalar i'mâlinde kullanılmak üzere Avrupa'ya idhâl olunur.) Kuru meyve mazı ve diğér dibağat maddeleri, mevâşi, yün, deri ile tüylerden sonra kereste, mermer, öd taşı, jeepsi ve ilh gibi muhtelif mevad dahi Musul'dan ihrac edilir.

“Kuru meyve jeepsi, öd taşı, mermer, odun ve Bağdâd'da istihlâk olunan muhtelif hububat ve daneler Bağdad'a gönderilir. Bunlar, nehir tarikiyle keleklerle Musul'dan Bağdad'a sevk edilir. Aynı yol ve aynı vâsıta ile Musul'a deri veya mahsulat ithalatı vuku' bulurki bu deriler, Musul'dan İstanbul ve memâliki ecnebiyyeye irsâl edilir. Sa'ir mahsulat Marsilya ve Liverpool için tahmîl olunur.

Musul vilayetinin senevi ihracat fiiliyatı aşğıdaki cetvelde ihracat cinsi ve sıklet veya adet itibâriyle gösterilmiştir. Hububat, ağnam, yün, meyve ve ihl bu mahsulat kısmen Diyârbekir ve Bitlis vilayetlerinden gelirki bunlar Dicle tarîkiyle Musul'dan transit sûretiyle geçerler.

Musul İhracatı		
İhrac Olunan Mahsulatın Cinsi	Kilo itibâriyle Vezni	Adeti tibâriyle Mikdarı
Ham yün	1 950.000	
Mazı	1 600 000	
Ham pamuk	800 000	
Tiftik (keçi kılı)	500 000	
Kitre zambkı	80 000	
Zeytûn	22 000	
Sabun	28 000	
Bal mumu	3 000	
Afyon	450	

(Original Sayfa No:196)

Koyun	re's	600 000
İnek, öküz, manda	re's	60 000
Deve	re's	28 000
Katır	re's	9 000
Merkeb	re's	2 000
Cins at	re's	1 000
Keçi derisi		200 000
İnek manda derisi	parça	16 000
Sansar derisi	parça	2 000
Kuzu derisi	parça	3 000
Kırmızı mavi sahtiyan	parça	160 000
Tilki derisi	parça	3 000
Tabağlanmış koyun derisi Kırmızı renkli	parça	20 000
Keza (beyaz renkli)	parça	20 000
Muhtelif renkli pamuk mensucati	parça	150 000
Mavi renkli pamuktan kadın için örtü	parça	12 000
Buğday	6 000 000	
Arpa	6 000 000	
Pirinç	150 000	
Mısır	180 000	
Susam	160 000	
Mercimek	75 000	
Nohud	65 000	
Bakla	30 000	
Patates	45 000	
Çavdar	130 000	
Frenk Salatası (Yeşilimtırak Dane)	25 000	

(Orijinal Sayfa No:197)

Bezelye	30 000	
Kuru Meyve	35000	

Bu mahsulatın ekseriyesi, Bağdâd ve Basra Körfezi'ne sevk edilir.

Bu cedvelde gösterilen rakamlar ve mikdarlar son beş senede yapılan ihracatın vasatı üzerinden tahminen hesap edilmiştir.

Yukarıdaki cedvele göre ihrac olunan mahsulat, tahminen (400 000) Türk lirası kıymetindedir.

İdhalat

Musul vilayetinin idhalat ticareti, başlıca manifâtura eşyası, çuha, kadife, saten, şal, ketenden mamulat, kırmızı madeni, kimyevi mahsulat ve müstemleket mahsulatı gibi şeyleri ihtivâ eder. İstanbul'dan çerçilik eşyasıda gelir.

Musul'a idhalatda bulunan belli başlı memleketler, İngiltere, Avusturya, Almanya ve Fransa'dır.

Musul İdhalatı		
İdhal Olunan Mevad	Menşe'ileri	Türk Lirası İtibâriyle Kıymetleri
Bükülmüş pamuk ve pamuk ipliği	İstanbul-İran	14 000
İşlenmiş ve çubuk halinde demir	Trieste-Belçika	600
Çelik	İsveç	200
Kimyevi mahsulat	Fransa- İstanbul	600
Hazır kösele	Fransa	400
Çuha	Avusturya- Almanya	2 000
Hernevi yün kumaşlar	İngiltere –Almanya	4 000
“pamuk”	İngiltere	30 000
Fes	İstanbul	4 000
İpek, kadife vesa'ire	Fransa-Haleb	20 000

(Orijinal Sayfa No:198)

Levazım kırtasiye	Triyeste	1 000
Hamurlu mevad gada'iyeye	İstanbul	500
Hırdavat ve züccaciye	İstanbul-Erzurum	12 000
Mum	Marsilya-Triyeste	150
Petrol	Rusya	600
Boyalar		2 000
Bakır, saç, teneke, çinko	Fransa-İngiltere	6 400
Şeker	Bağdâd	2 200
Kahve	Bağdâd	2 000
Çikolata, eczai tıbbiye	İstanbul	800
Muhtelif eşya	Muhtelif memleketlerden	8 000
	Yekûn	110 450

Yerliler, mümkün olduğu kadar kendi memleketlerinin mahsullerini istihlan ederler. İşte bunun içindir ki idhalat, aşağı yukarı 1890 senesine a'id yukarıdaki cedvelde kıymeti Türk lirası üzerinden tahminen hesap edilmiş olan mevade inhisar etmektedir.

3. Hülâsa ve Netice

Harbden evvelki vesikaların ve kendi müşâhadelerimizin tedkikinden şunu istintac edebiliriz:

1-Münâzaun-fih arazinin ticareti iki büyük cereyana inkısam eder. Bunlardan biri ve en mühimi Bağdad'a ve diğeri ise Suriye'ye gider. Münâzaun-fih arazi ile bazı alışverişte bulunan hudûda hem civar, Mardîn, Diyârbekir ve Hakkâri vilayetleri istisna edilince Asya-ı Türki ile doğrudan doğruya âz ticaret vardır.

2-Musul'u, tâbi hinterlandından ayırmak yanlış bir hareket olur. Bununla beraber hudûda hemcivar oldukları için Zaho, İmadiye ve kazaları-diğer kasabalara nisbeten **(Orijinal Sayfa No:199)** Musul'dan ayrılmaktan daha az müte'essir olurlar. Musul'dan iftirâkından devleti Dahok kazasına isâbet edebilecek iktisadi ziyan daha fazla görülür. Bu üç kaza aşağı yukarı mukaddema

yine böylece Musul'un iktisâdi sahâsi dâhilinde bulunan ve Musul'dan ayrılmış olmakla iktisâdi hayatları solmamış olan hudûda yakın diğer bir takım Türk şehirlerinin vaziyetinde bulunacaklardır.

3- Umûmî anbarları Bağdâd şehri olan Kerkük Kefri ve Süleymaniye gibi şehirlere nisbetle civar memleketin anbarı olan Musul şehri, Irak'dan ayrılmaktan daha az müte'essir olur.

4- Süleymaniye, Kefri ve Kerkük'ün livaları hemen münhasaren belli başlı pazarları olan Bağdâd'la ticaret ederler. Bunları Bağdâd'dan ayırmak çok müşkül olur. Meğerki eski Musul vilayetinin diğer aksamıyla birlikte teşkil ettikleri kilk heye-i umûmîyesi Irak'ın (Bağdad) aksamı sairesine iktisâdi bir istilafname ile merbût olsun.

5- Erbil livâsının şimâli kısmı, Irak'dan iktisaden ayrılmaktan bir dereceye kadar müte'essir olur. Bununla beraber bu livanın ticareti Musul ile yapılmakta devam edebilir. Livanın cenûb kısmı iktisâdi nokta-i nazarından Bağdâd ile daha ziyade müttehid bulunmaktadır.

6-Münâzaun-fih arazinin zaten pek az meskûn olan şimâli dağlık aksamı, Irak'dan ayrılmaktan müte'essir olmayacaktır. Ticari mübadelat ya bir tarafından Irak'la veya diğer taraftan Türkiye ve İran'la bila fark yapmak mümkündür.

Netice

Komisyon, münâzaun-fih arazi için yalnız iktisâdi nokta-i nazardan en fâideli sûret halli mezkûr arazinin Irak'a ilhakından ibaret olduğuna ka'ildir. Brüksel istilafnamesinde mûnderic hattın şimâlindeki dağlık aksam, hiçbir mahzur arz etmeden münâzaun-fih arazinin aksam mütebakiyesinden tefrîk olunabilir. Zaho, İmadiye ve belkide **(Orişinal Sayfa No:200)** Dahok kazaları ıztarâr halinde bu araziden ayrılabilir.

Bununla beraber, bu faslda tedkîk olunan sebeplerden mâadâ diğer bir takım sebepler münâzaun-fih arazinin Türkiye ile Irak arasında taksimini icap ettirirse iktisâdi nokta-i nazardan en ziyade şâyân kabul olan sûreti hal, Köysancak, Taktak ve Altıncöprü kazalarını Irak'a bırakan ve güzergâh teyidini hâiz

ehemniyet olmayan bir hatla garbe doğru uzanan küçük Zab'ın şimâlindeki hudûd olacaktır.

Dördüncü Fasl

Stratejik Delâ'il

İngiliz Hükümeti, muhtırasında sevk-ül-ceyş ve coğrafyaya a'id âtiz'z-zıkr mülâhazatı dermiyân ile mükiddedir:

“Teklîf olunan hat hudûd (şimâl) sevk-ül-ceyşe a'id mülâhazat layıkı vechle nazarı itibâr alınarak te'mîn ve tesbit olundu. Irak Hükümeti cedidesine hiçbir hat bu arazinin avâriz tabiyesine müstenid müstakarr bir sûretde Türkiye'den tefrîk edemez bu hattın *Hezil* ve *Ohabour* ırmaklarının sağ sahilini ta'kîb eden garbi aksamından maide, hudûd kışın kar dolayısıyla aşılması fiilen gayri mümkün olan ve yazın ancak mürûri müşkül birkaç geçidinden geçilebilen bir yüksek dağ silsilesinden ibarettir. Bu sedd, bi'l-hâssa şark kısmında, Irak'a tâbi menatık ile şimâli müteveccih menatık arasında iktisâdi ve etnoğrafi bir hat fasl teşkil eylemektedir.

Irak Hükümet cedidesinin menâbi' askeriyesi nakta-i nazarından mutasavver hudûd muhâfazası için Irak ovalarına mütekarrib her hangi bir hat hudûddan daha az askere ihtiyac göstermekle beraber kesirü'l-aded, müfrezat mevzû-i bahs olduğu zaman, askeri nokta-i nazarından, bitâraf bir mıntika teşkil eden ve lakin muâriz bir hükümetin zîr hakimiyetinde **(Orijinal Sayfa No:201)** bulunduğu takdirde her zaman bir entirika ve binâenaleyh bir aşiret tahrikatı ocağı olabilen bu havâlinin duhûluni muhtemel bir düşmana men' etmek fa'ikiti hâiz bulunmaktadır.

Te'mîn iaşeleri hususunda Bağdâd ve Basra vilayetleri Musul buğdayına muhtaç olduklarından Musul vilayetini işgâl edecek bir Türk ordusunun nüfuzu tahtında kalırlar çünkü bu ordu Bağdâd'ın şimâlden te'mîn iaşesini kati' ettikten mâadâ müteaddid hudûdun herhangi birinden taaruza geçebilir ve müşkülata maruz kalmaksızın Bağdâd ile İran arasında mevcûd yegâne tarîki abluka edebilir.

Cebel Hamrin bu derecede cenûbunde böyle bir ordunun bulunması, bir Arab devletinin mevcûdiyetini hemen hemen adîmülîmkân kılar.

.....

Tamamıyla muayyen ve ticarete mahsûs birkaç tarîklerden mâadâ “aşılması müşkül bir hat hudûd kabulü aşîkâr tarafının münafî iktisasından olduğu bîtarafâne beyân olunabilir”

Türk muhtırasının sevk-ül-ceyş mülâhazatına mütedair fıkrası diyor ki:

“Türk Hükümeti tarafından Anadolu ve Irak Hudûdu olarak gösterilen hat Türkiye’nin Musul vilayetinde asırlardan beri cari ve gerek ahâlinin ârzûsuyla, gerek mürur zikr muhtelif mülâhazatla müstakk huhukunun tâbi bir muhassalası olmakla beraber aynı zamanda da esbab-ı askeriye müstenid bulunmaktadır.

“Bu hat, iki havâli arasında müstakarr ve tâbi bir hatdır. Bu hudûdun, Bağdâd ve işbu şehrin İran ile münasebeti için bâis endişe olabileceğine dair gösterilen sebep hâiz ehemmiyet olamaz. Hudûd boyunda, yahud hudûd civarında bulunan pay-i tahtlarla mühim şehirleri misal olarak zikr etmeksizin, Türk Hükümeti’nin teklîf ettiği hattın Bağdad’ı, Acem hudûduna kurbîyyetinden neş’et edebilecek herhangi bir tehlikeden daha büyük bir tehlikeye maruz **(Orişinal Sayfa No:202)** bırakamayacağını bildirmek kâfidir. Makûs faraziyenin isâbetini son iki asrın tarihini isbat ettiğinden Irak’ı tehdîd faraziyesi hakikatine tevafuk edemez. Türkiye komşu memleketlere hiçbir zaman göz dikmemişdir. Harb etmemiştir, lakin fütühat yapmak için değil, diğerlerinin matmah nazarı olan muhalefetini müdâfaa etmek için. Milli bir devlet olan ve Türkler’le Kürdler’den müteşekkil bulunan Türkiye Cumhûriyeti’nin ahâlisi Arab ırkına mensûb bir memlekete taarruz ve bâ-husus onu fethetmek emelinde bulunmayacağını ilave etmeye hâcet varmı ?

Musul vilayetindeki hukukunu asla nazar-ı itibâr almayarak kendisini işbu vilayetden mahrum kılmağa matuf bir hudûdun, mefruz fevâid askeriyesini müzakere etmeye Türkiye razı olamaz, maa-hazâ İngiliz Hükümeti tarafından ira’e olunan esbâbın hakiki gâyesini meydana çıkaran ve bir mahiyet umûmîyeyi hâiz bulunan mülâhazatı der-miyândanda istinkâf eyleyemez.

Hükümet-i mezkûre taleb ettiği hattın, kışın kar dolayısıyla, aşılması fiilen gayri mümkün olan ve yazın ancak müruri müşkül birkaç geçidle geçilebilen bir yüksek dağ silsilesinden müteşekkil olmasına binâen en muvafık hudûd olduğunu ve bunun Irak'a daha az müveşşes bir hayat te'mîn edeceğini iddiâ etmektedir. Halbu ki fenn sevk-ül-ceyşin malum bir kaidesidir ki müstevli ordular avâızlı ve imrâri müşkül arazilerden ziyade ova ve yaylaları tercîh ederler.

İmdi, Türk Hükümeti'nin teklîf eylediği hat lehindeki bil-cümle esbâbe rağmen Hakkâri dağlarının hudûdu teşkîl ettiğini biran için farzedelim: bununla Irak'ın müdafaası daha kolaylaşmış olamaz; çünkü Irak Hükümeti'nin o mevkilere yerleştirecek kuvvetler maruz orduların ova ve yaylalarından memleketi istîlâ etmesine mani olamazlar. Buna mükabil, bu dağlık havâliye sahip ecnebî bir hükümetin şimâl ahâliyesi arasında kolaylıkla hareket fesadiye husûle getirebileceği oldukça ayandır.

Bu şerâit tahtında sevk-ül-ceyş nokta-i nazarinden Türkiye ile Irak arasında en muvafık hudûd Musul vilayetini ahâlisinin hukuk meşruasını nazar-ı itibâre alacak olandır. **(Orijinal Sayfa No:203)**

-Şerh-

İngiliz Hükümeti'nce teklîf olunan hudûdun mükemmel bir askeri hudûdi olduğu derkardır. Suriye hudûdunun teşkilatı itibâriyle Anadolu'dan Irak'a ve mütekâbilen Irak'tan Anadolu'ya doğru ilerleyecek müstevli bir kitlenin ancak yirmi kilo metre genişliğinde bir mıntıkayı eslem tarîk olarak intihâb edeceği tâbidir. Teklîf olunan hudûdla Van Rumiye gölleri arasında kâin ziyadesiyle dağlık havâli askeri tecemmune müsa'id değildir; münâzaun-fih araziye duhûl mecraları yazın az kullanışlı ve kışın ise tamamiyle na kabl istimâl yol ve patikadan ibarettir. Irak'ı istîlâ niyetinde bulunan bir Türk ordusu muvassalatı müşkül bu havâlide tahşidatda bulunamayacağından menatik tahşidatını bi'l-zaruri Diyârbekir, Bitlis, Mardîn havâliyelerinde ve mebde'i el yevm Nusaybin'de bulunan şimendiver hattı karinde intihâb edecektir. Maa-hazâ 70-80 kilometre genişliğinde bütün bir silsile-i cibâlin İngiliz Hükümeti tarafından teklîf olunan şimâl-i hudûdunu Musul ovasından tefrîk ettiğini zikr etmeğe mahal vardır. Arazinin teşkilatı tâbiyesi ve cenahı irtibatlarının âdem-i imkânı dolayısıyla

harekete az müsa'îd olan bu dağlık havâlide ahz-ı mevki eylemek, ovanın müdafai için bir sevk-ül-ceyş hatası olur.

Brüksel Konferansı'nda kararlaştırılan itibârı hudûdun İngiliz Hükümeti tarafından teklîf edilen şimâl hudûdunkine hemen hemen müsavi fuâdi te'mîn etmekde olduğunu ve raporun coğrafi kısmında gösterildiği vechle muvazi dağların zirvelerine nazaran çizilen bi'l-cümle hudûdun dahi askeri hudûd olarak kabul edilebileceğini tasdîk etmek lazım gelir. Mâmafih cenûbe doğru yaklaşıldıkça, bunların sevk-ül-ceyş nokta-i nazarinden ehemniyetleri azalmaktadır.

Türk Hükümeti tarafından teklîf edilen hudûda gelince bunlar iki kısma ayrılır: **(Orijinal Sayfa No:204)** “Birincisi Dicle'nin garbinde çölün içinden tehavvûçat araziye'nin hemen hemen gayri mahsûs olduğu bir araziden geçmektedir. İkincisi: Dicle ile İran hudûdu arasında ka'in ve nisbeten meskûn ve mahalli menâbi' mâlik olan bir araziden geçmektedir.

Bi't-tâb' çöl kendiliğinden mükemmel bir hudud-ı askeri teşkîl eder. Harb-i umûmî hadisatı bunu balığ ma balığ isbat edegelmiştir. Dicle'nin şark kısmına gelince askeri kıymeti hiç müسابesindedir. Bu çölü şimâlden cenûbe kati' eden Zaho-Musul-Erbil-Kefri ve Bağdâd arasındaki bu yol (Ksenafon'un on bin arakadaşı ve Büyük İskender'in orduları tarafından isti'mâl edilmiştir.) Her devirde memleketde vuku' bulan askeri harekate hizmet etmiştir.

Münâzaun-fih arazinin husûsiyle cenûbinde birbirlerinden oldukça geniş, vadilerle ayrılan silsile-i cibâlin cümlesi şimâl garbiden cenûb-i şarkîye mütevecihdir. Vadiler, hiç birinin bir mani' ciddiye teşkîl etmediği ırmaklar tarafından iska edilmektedir. Bundan müsteban olmaktadır ki Musul'un cenûbinde nehirlerle ve binâenaleyh silsile-i cibâle nazaran çizilecek bütün hudûdlar ancak ehemniyetsiz bir takım askeri hudûdlar teşkîl edebilirler. **(Orijinal Sayfa No:205)**

Fasl 5

Siyasi Edille

1. Ahalinin Teveccüh ve Temâyüli

Münâzaun-fih arazide mütemekkis ahâlinin ârzûlarının ehemniyeti hususunda Türk Hükümeti pek büyük bir şiddetle ısrar etmiş ve birinci derecede delil olarakda ahâlinin ârzûsu mûcibince bu ârzûnun kendi hâkimiyetinde kalması keyfiyetini ileri sürmüştür. Hükümeti mezkûre, Türkler'le birlikte ekseriyeti teşkîl eden Kürdler'in, asırlardan beri olduğu gibi, Türkiye camiasında yaşamağı istediklerini te'yid eyleyerek ârzûları Türkiye'ye müteveccih olması pek muhtemel olan Arabların gayri müslimlerle birleşmesi halinde bile ancak ekalliyet teşkil edebilmekde bulunduğunu ve binâenaleyh Irak Hükümeti lehine olarak Musul hakkında ileri sürülen istihkak da'vasının bu ekalliyetlerin arazi mezkûrede mevcûdiyetleri üzerine itina ettirilmesi haksız olacağını ifâde eylemektedir.

Diğer taraftan İngiltere Hükümeti'de siyasî delâ'ilenin büyük bir kısmını kendi kanâatine göre, ahâlinin ârzûsuna itina ettirmekde ve Arabların azim ekseriyetinin Irak Arab Hükümeti'ne iltihakı pek ziyade ârzû etmekde olduklarını ve Ankara'daki Türklere teslim edilmek fikrini dehşetle telakkî eden hristiyanlar (Lozan'da 23 Kanun Sânî 1923'de Lord Kurzon) la birlikte yazdı ve Musevilerinde aynı ârzûyu perverde etdiklerini te'mîn etmektedir. Kürdler'e gelince. 1919 ve 1921 tarihli (irâe umûmîye neticeleri *Referanda*) ve müteaddid isyanların hudut ile sabit olduğu vechle bunlarında Türkler'le yaşamağı ârzû etmemekde bulundukları ilave edilmektedir. Komisyon Türk Hükümeti'nin taleb ettiği şekilde irâi umumiyeye müracatın imkân dâhilinde olmadığını evvelki raporunun bir kısmında göstermiş idiysede mevzû-i bahs ahâlinin teveccüh ve temayülünü anlamaya imkân dâiresinde yine çalışmış ve bunu **(Orişinal Sayfa No:206)** te'mîn için ekseriyetini Türk, İngiliz muavin a'zâlar tarafından, verilen listelerdeki eşhas teşkîl eden birçok kimseleri isticvab etmiştir. Memleketin büyük mıntıklarının başlıca merakezinde ve bi'l-hâssa Musul şehrinde yüksek tahsil görmüş kimselerle son yirmi sene zarfında belediye meclislerine intihâb edilmiş olanlar, rü'esâ-yı din, müntahab sâniler (Türkiye idâresinde intihâbat iki dereceli idi), emlak ve akar ve köy sahipleri, ilh gibi erbâb-ı nüfuzun mütala'larını

toplamağa çalışmışdır. Keza ehemniyet-i mahsûsayı hâiz bazı zevat tarafından tavsiye edilen bir kısım şahidleride istimâ' etmiş ve kendisini şahitlere emniyet telkîn etmek için ifâde edilen mütâlaâtın gizli kalması te'mîn lazım bütün tedâbir ile techiz etmişdir. Bu sûretle yekân yekân isticvab edilenlerin mecmu' takriben sekiz yüz kişidir.

Komisyon daha fa'aliyetinin bidâyetinde kısmen bir çok şahidlerin efkâr ve mütâlâlarını bildirmekden ictinâbları kısmende ve bir çok beyanatın muhakkak muhtelif avamilin taht-ı te'sirinde kalması dolayısıyla cevapların sebebiyetini şüphe ve tereddüde düşürmesinden mütevellid büyük müşkülat karşısında kalmışdır.

İfadelerinin mektûm tutulacağını te'min ederek şahidleri tatmine çalışan komisyon a'zâlarının nassâh ve teşvikatına rağmen bunlar arasında intikam korkusu pek büyük ve pek tamim etmiş idi. Bu korku bil-hassa hükümet-i hazıraya karşı tezâhür ediyordu.

Bir şahidin gizlice ve yavaş sesle Türkiye lehine beyânda bulunduktan sonra hızlı olarak ve dışarıda bekleyen kimseler tarafından işitilmesi için yüksek sesle Irak Hükümeti lehinde idâre-i kelâm etmesi müteaddid defâlar vâki olmuştur. şübhesiz beyânatta bulunmakta his edilen tereddüt bazen memlekete avdet ihtimâli halinde Türkler tarafından yapılacak intikam hareketindende ileri gelmekte idiysede bu korkunun hiçbir hristiyan şahidi kanâatini gizlemeye sevk etmediğini tesbit etmek işbu korku hissiyatı tadrîcen **(Orijinal Sayfa No:207)** azalmış ve ilk zamanlarda bazı defa hükümet mahallînin gizli bir uzvu olmasından şüphe edilmiş olan komisyonumuz ahalinin itimâdını kazanmakda gecikmemişdir. O derecedeki son tahkîkat devresi esnasında kanâatlerini ifâdeden çekinen pek az şahid görülmüşdür.

Şübhesizdir ki menfaat sahasının birçok ahvâlde beyanata büyük bir te'sîr vardı. Hükümet tarafından himâye edildiğini zan eden kimseler Irak lehinde bulundukları halde, boşu boşuna bir me'muriyet veya diğer bir lütuf elde etmeye çalışarak muvafık olamamış olanlar Türkiye tarafına meyl ediyorlardı. Aşa'ir arasındaki münaferratda bu husûsda alınacak vaziyete te'sîrden hani kalmıyordu. Şahidlerin komisyon a'zâsından birine, mukâbil tarafa reyini vermek için felan

kimsenin hangi taraf lehinde ifâdatda bulunduğunu sorduğu vâki olmuştur. Bazı kazalarda me'muriyenin meziyet şahsiyesi veya bazı idari metodlar (usûller) mesela Kürd kazalarına Arab veya Kürd me'murin teyidi gibi) halkın teveccühü Irak ve mandater hükümet lehine te'mîn ediyordu.

Memleketin teşkîlatı ictimâ'yesinde âsâr efradıyla köylülerden birçoğunun üstünde şâyân-ı dikkat bir te'sîr vardı. Bunlar ekseriya bizi aşair reîslerine veya köy sahabelerine göndermekle iktifâ ediyorlardı. Bizim bi'l-hâssa onlara mürâcatımızın sebebi budur; Bunlar, büyük bir insan kitlesini teşkîl ediyorlardı fakat rü'esâ ile köy sahabelerinin, köylülerle aşâ'ir efradının ârzûlarını, daima sadıkane bir sûretde ifâde etmiş olacaklarına emniyet edilemezdi.

Birçok şahitler, bahsini işitmemiş oldukları bir mes'ele hakkında beyân fıkı ve mütalâdan izhar-ı acz ediyorlardı. Bu hususda, reyine müracat edilmiş olan bir şahs bizzat kendisi tarafından gösterilen iki şahsın efkâr ve mütala'sına göre beyân-ı rey etmek istediğini söyledi. **(Orişinal Sayfa No:208)** Halbu ki bu iki şahsın beyânatı, yekdiğerininkiyle taarruz ediyordu. Diğer ahvâlde bazı me'murlar tarafından icrâ edilen propagandanın te'sîri çok bâriz bulunmuş olduğı cihetle, bu kabil beyânata atıf ehemniyet edilemiyordu. Öyle zamanlar olduki Irak'a tâbi olmak azm istimâ'yesinde olduklarını söylemek üzere gelmiş olan heyet-i murahhasa, bi'l-ahire bir itmian tamamiyle Türk taraftarı olduklarını, mahremane söylediler. Bundan dolayıdırki gerek verilen ârzûhallere gerek heyet-i murahhasaya emniyet verilmemesine karar verdik. İki defa isticvab edilmiş olan bazı şahidler, ikinci mülakatda, ilkinde der-miyân etdikleri efkâr ve mütalâta mübayin beyânatda bulundular. Köylüler ekser ahvâlde, liva merkezinin tâbi bulunduğı hükümete iltihak ârzûsunda olduklarını söylüyorlardı. Bunun için muhtelif şahidlere ne derece ehemniyet verilmek ve söylediklerinin ne mertebe hâiz kıymet olabileceğini te'mîn eylemek müşkül olmuşdu. Şahidlere da'imâ ârzûlarının esbâbını eklemelerini teklîf ediyorduk. Bunların serd ettikleri sayılar ekseriya mahiyet-i mahsûsayı hâiz bulunmuş ve şahidlerin seviye-i fikriyesi ve kanâatleri hakkında bazı malûmat hasl eylemiştir. Birçok eşhas sebep olarak bu esnada Irak'da Türkiye idâresi zamanından daha ziyade vücûdiyet olan intizâm ve

asayiş ve emr-i tedrisaddaki terkibi zikr ediyor ve elyevm peyda olan daha iyi şerâit maîşetinin İngiliz idâresi neticesi olduğunu ilave ediyordu.

İki üç şahitle Irak’a olan merbûtiyat ve alakalarına, hidâmet-i mecburiye-i askeriye’nin ilgâ edilmiş olması bir sebep olarak gösteriyordu. Diğerleri Irak Hükümeti’nin memlekette te’sîs etmiş olması keyfiyetinin bu hükümetin daha kuvvetli olduğuna delalet ettiğini ve kuvvetli bir devlete mensûbiyetin ise daha nafi olacağını te’emmül eyledikleri cihetle o hükümet taraftarı olduklarını söylüyorlardı. **(Orijinal Sayfa No:209)**

Memleket baîdede bulunan aşâ’ir rü’esâsından bir kaçının Türkiye’nin zîr idâresinde mukaddema daha vasi‘ bir istiklal ve serbestiden müstefîd olmuş olduklarından dolayı hükümet-i mezbureyi tercîh sadedinde idâre-i kelâm ettiklerini fehm eyledik.

Sık sık ve ekseriya biraz tahsil ve terbiye görmüş olanlar tarafından serd edilen esbâb-ı iktisâdiye Bağdâd’la mevcûd münasebet-i iktisâdiye hesabıyla, çok defa Irak’ın lehinde tecelli ediyordu. Mâmafih, iktisâd nokta-i nazarından serd edilen delâ’ilin da’imâ kayd-ı ağrazdan âzâde bir kıymet-ı ahlâkiyeyi hâiz olmadıklarını ilave etmek îcâb eder. Bu havâlide İngiltere Hükümeti tarafından öne sürülen delâ’il iktisâdiye umum tarafından biliniyor ve şahâdete bir ehemniyet verdirilmek için arada sırada bunlar tekrar ediliyordu. Hatta bir aşîret reîsinin–koyunların sevk ve ihracına a’id vecihelere dâir -tamamıyla iktisâdi olan bir su’âle, mes’elenin mahiyet siyasîyesini bahane ederek cevap vermekden istinkâf eylediği vâki olmuşdu. Türkler’de ve birçok Kürd ve Arablarda hiss-i milli ve tabir sahihiyle yeni doğan bir vucuddan milli bu veya diğer tarafı tercîhde, da’imâ çok düşünülerek bulunmuş olmasada, samimi bir sebep teşkîl ediyordu.

El hasl bazı münferid ahvâlde hükümet korkusunun reylere yegâne esâs teşkil eylediği ilaveten zikr edilmek lazım gelir. Fi-l hakika mümessilleri Irak lehine beyân-ı re’y etmiş olan bir kaza ahâlisinin komisyondaki Türk a’zâsını tesadüfen gördüklerinde, büyük bir sevince delalet edecek hal ve hareketleri görülmüştür.

Şimdi muhtelif kazalardaki tahkikat neticesini tedkik edelim beyânat vâkıaden istihracı lazım gelen umûmî netice hakkındaki intibamızı bi'l-ahire nakle çalışacağız.

Süleymaniye, re'yelerin gayet açık beyân edilmiş olduğu bir liva idi. Mezbûr livanın bünye ve teşkilat ırkiyesi **(Orijinal Sayfa No:210)** yuvarlak hesab ile ve son tahrir nüfusa göre, ber-vech-i zîrdır:

Arablar	75
Kürdler	189,900
Museviler	<u>1,550</u>
	191,525

İş bu liva dâhilinde istimâ' edilmiş olan eşhâs hemen müttehiden Irak Hükümeti lehinde idâre-i kelâm etmişlerdir. Efkâr ve âra yalnız “Kerkük” mücavir işbu liva hudûdu üzerinde vâki ve idâreten de oraya tâbi “Şemşemal Chemchemical” kazasında inkısam etmişti. Amelleri komisyonun kanâati samimisine göre, serbestçe beyân edilmiştir. Bununla beraber Irak Hükümeti'ne karşı husûsi bir rabita göstermiyorlardı. Türkiyeyle iştirâki red ediyorlar ve Irak ile iktisâdi bir birleşme istiyorlardı. Emr-i tedrisatda, umur-i idârede, mahkemelerde Kürd lisânın istimaline müsaade edecek bir muhtariyet idare istediklerini, âzim katiyle söylüyorlardı.

Aynı zamanda İngiliz müşavirlerinin mu'avenet-i fiiliyalarını uzun müddet idâme etmek lüzumunu musirrane der-miyân ediyorlardı ve Avrupa'yı istinad etmeyen melhûz bir hükümetin vücudunu hiçbir sûretle derpîş etmek istemiyorlardı. Bu vilayetde genç ve bununla beraber fark ve temyîz sahibi bir Kürd hiss-i millisi karşısında bulunuyordu. Zira bu hiss-i milli âlî bir gâye olarak tam bir istiklal emeli izhar ile beraber akl ve basiretkar bir himâyeden hasl olacak menâfi'de teslim ediyordu. Bu vilayetteki İngiliz me'murlarının kuvve-i mümeyyizeleriyle iktidar ve kabiliyetlerinin ahâlinin halet-i ruhiyesi üzerinde âzim bir te'sir hasl ettiği muhakkaktır.

Kerkük livâsında re'ylar daha az müttefik olduğundan tahlili o nisbette müşküldür:

Ahalinin kavmiyet ve cinsiyet itibâriyle miktarı bervech-i **(Orişinal Sayfa No:211)** âtîdir:

Arablar	35650
Kürdler	47500
Türkler	26100
Hristiyanlar	<u>4200</u>
Yekûn:	111650

Bi'l-umum hristiyanlar menatik sa'irede yaptıkları gibi (ileride bahsedeceğimiz bazı ârzûların tatmini şartıyla) Irak lehine re'y vermişlerdir.

Kısmı a'zâmı liva merkez idâresinde ve yahud Kefri'de Altunköprü şosesine civar mahallerde sakin Türkler ekseriyetle Türkiye taraftarı olduklarını beyân etmişler ve bir kısım kalil ise iktisâdi sebebler der-miyân ederek Irak lehine re'y vermişlerdir. Arab ve Kürdlere gelince; bunlar efkâr-ı muhtelifa sahibdirler. Mesela Arab ahâlisinin Irak'a iltihak ârzû ettiği zan edilirken bunların mühim bir a'zâmının beyânatı, Türkiye'ye tarafdâr olduklarını isbat etdi. Kürdler'in heyete verdikleri beyânnameler bila tedkîk yalnız tedad edilmekle iktifâ edilseydi bunların ekseriyet kahîresinin Türk lehtarlığı meydana çıkardı. Fakat büyük Kürd rü'esâsının beyânatında Irak Hükümeti'ne biraz temâyül mahsûsdur. Mâmafih bu rüesânın birçoğunun asayişin te'mîn maksadıyla Irak Hükümeti'nden maaş aldıkları da kayda şâyândır.

Umumiyetle bu livâ mahalli me'murinin şâyân ehemniyet bir te'sirâtı olmadan serbest bir sûrette re'y verildiği zan idiliyor.

Erbil livâsı nüfusu toparlak hesabı bervech-i âtîdir:

Arablar	11700
Kürdler	170650

Türkler	2780
Hristiyan	3900
Museviler	<u>2750</u>
Toplam :	191780 (Orijinal Sayfa No:212)

Bu livayla Köysancak kazası kısm-ı mühimmenin temayülât siyasîye nokta-i nazarından bir mevki‘ mahsûsi vardır. Ahalisi ekseriyetinin mutâlebâtı (Süleymaniye) kazası ahâlisinin mutâlebâtının aynıdır. Bunlar içinde yüksek tahsil görmüş birkaç Reîs vardır.

Bu kaza yani Köysancak 60,000 ahâliyi muhtevi olub ekseriyet a‘zâmı itibâriyle Kürddür. Erbil merkezi kazasında, nüfus Erbil ahâlisi ile Türk ırkından olan ahâli ekseriyetle Türkiye taraftarıdır. Aynı hissiyat birçok Arab ve Kürdler tarafından beyân edilmiştir. Maa-hazâ, bazı Kürd âşa‘iri şeyhleri Avrupa ve tercîhen İngiliz himâyesi altında müstakil bir Kürd Devleti te’sîs edilmesini ârzû idiyorlardı. Bazı Kürdlerde Irak’a iltihak istiyorlardı. Fakat bu gibiler uzun müddetli bir İngiliz mandası taraftarı idi. Bu şart kabul edilmediği takdirde Türk Hükümetini Arab Hükümeti’ne tercîh ediyorlardı. Bi’l-netice bu kazanın irâe umûmîyesi Türk taraftarı bir ekseriyet irâe ediyor.

Türkiye hudûdu civarında Revandız kazasına gelince: bu kaza, umran medeniyette diğer kazalardan geridedir. İhzar olunan şühûdden ekseriyesi Irak lehine beyân re’y etdiler. Fakat mes’elenin künhüne vakıf olduklarını gösterir bir kabiliyette olup olmadıklarını te’mîn etmek çok müşküldür. Esasen bu kaza vaziyet coğrafyası itibâriyle merkez kazasının âkıbet ve mukadderatına tâbidir.

Museviler ve hristiyanların ekseriyeti manda altında bulunan Irak Hükümeti’ne ârzû keşdirler.

Musul livasının terkiyat etnoğrafyası diğerlerinden daha gayri mütecânisdir.

74,000’i şehir dâhilinde olmak üzere 119500 Arab, 88000 Kürd

19250’si şehir dâhilinde olmak üzere 55000 Hristiyan, 9750 Türk **(Orijinal Sayfa No:213)** 26600 Yezidi

40000'i şehir dâhilinde olmak üzere 7550 Musevi, bunlardan şehirde meskûn 96250, Yekûn 306000

İhzar olunan Arab şühûd Irak taraftarı olduklarını beyân etdiler. Nefsi Musul şehrinde pek zî nüfus ve kuvvetli istiklal fırkası a'zâları İngiliz mandasının süratle ortadan kalkmasını ve Irak-İngiltere muahedесinin mefsûh add edilmesini görmek emelinde olduklarını katiyetle ifâde etdiler. İçlerinden bazıları manda altına giren ve yahud ecnebî müşavirlerinin yardımına iftikâr eden her hangi bir Arab Devleti'ne Türkiye'yi tercih ettiklerini söylediler. Şehir dâhilinde Türk lehtarı Arablar'ın miktarı iyi mühim bir yekûne balığ olur.

Bunlardan 188 kişi içinde 53 Türk taraftarı 102'si bilâ-kayd ü şart Irak taraftarı 22'si bazı şerâit tahtında Irak lehinde, 8'i re'yinde mütereddid, 3'ü yalnız müslüman bir hükümet taraftarıdır.

Şühûden mevki' ictimâ'leri nazâr-ı dikkate alınınca:

Müntahab sânilerin, son yirmi sene zarfında meclis-i belediye a'zâ olarak iştirâk etmiş olanların, bütün müslüman ulemanın, ekseriyat a'zâmesinin bir Arab Hükümeti teşkiline taraftar oldukları neticesine vâsıl olunur. Fakir sınıfa mensub eşhâs bi'l-'aks, ekseriya Türkiye tarafını iltizam idiyorlar. Ecnebî düşmanlığı ve İngiliz alehtarlığı hisleri Arablar'da kuvvetli bir sûrette tezâhür etmektedir.

Musul'un müfrit Arab milliyetperverleri tarafından idâre olunan kuvvetli bir propaganda ile tahavvûf edilen şahidlerin korkmasında liva Kürdlerinin hissiyatını keşf itmek bi'l-hâssa bidayetde hemen gayrı mümkün idi. Bazan tehdîd amiz şekil olan bu propaganda, idâre rü'esâsı tarafından ziyade teşvik gördü.

Kürd hissi milliyesi, arazinin cenûbindekinden daha az münkesiftir. Livanın şimâl şarkiyesinde ise heman mevcûd değildir. Bazı nahiyelerde Türklerin lehine azim bir ekseriyet **(Orijinal Sayfa No:214)** mevcûd olduğu şüphesizdir. Diğerlerinde ise bir netice istihracına çalışmak beyhudedir. Bununla beraber Irak'a müsa'id Kürd sancakları da vardır.

Musul'a civar havâli Türkleri'nin, Türkiye'yle alaka ve muhabetleri mevcûdudur. Fakat Kürdler tarafından tahavvûf edilmişlerdir. Buna mukâbil

(Telafer) şehri ahâlisi kuvvetli bir kuvve-i muhâfazanın mevcûdiyetine rağmen Türkler lehinde büyük tezâhürât yapmışlardır.

Yezidiler de temâyülât, Avrupa mandası altında olmak şartıyla daha ziyade Irak'a müteveccihdir. Zevat mutebera bir Türk Hükümetini, himâyesiz bir Arab Hükümetine tercîh ettiklerini beyân etmişlerdir. Bazı mahallelerde Türk lehdarı Yezidiler de vardır.

Hristiyan ve Musevilerin hepsi bir Arab Hükümeti taraftarıdır. Bunların rü'esâsı bir Avrupa mandasının idâmesini elzem add ediyorlar. Böyle bir kontrole nihâyet vermediği takdirde bir Türk Hükümeti'nin asgari bir fenalık arz edeceğini ve tamamiyle müstakil bir Arab Hükümeti'ne müreccah olduğunu düşünüyorlar. Bu fıkır bütün arazideki hristiyan rü'esâ arasında dahi umûmî gibi gözüktüyor.

Münâzaun-fih arazideki iki kısım ahâlinin tercîh siyasîleri hakkındaki fikirlerine müracaat edilememiştir ki onlar da: Şeyh Mahmud'un fa'âliyyeti dolayısıyla idâre ve hükümet mevcûd olmayan Süleymaniye Livâsı'nın nahiyeleleriyle bir Brüksel hattı itibârisi ile İngiltere Hükümeti tarafından talep edilen aksa-yı hudûd arasındaki arazidir. Ziyadesiyle dağlık olan bu son arazi, komisyonun mahallen çalıştığı senenin mevsiminde gayr-ı kabl mürûr idi.

Bu havâlinin birincisi pek çok bir ehemmiyeti hâiz değildir. Şüpheli olduğu üzere heyet-i umûmîyesi itibâriyle buranın Türk lehdarı olduğunu farz olursa bile bu, Süleymaniye livâsının tamamiyle siyasîyesine aid hissiyat umûmîyesi tebdîl edemez. **(Orijinal Sayfa No:215)**

İkinci mıntika, ahâlisinin ekseriyet azimesini teşkîl iden Asurî Nasturi kitlesinin mahal ikâmetlerini terke mecbûr olduklarından biri hemen hemen gayri meskûndur. Asurîler harpden evvel dahi fiilen oldukları vechle müstakil olmasını ârzû ediyor ve himâyeye yahud tercîhen İngiltere'nin olmak üzere bir Avrupa mandası altına vazi' edilmelerini talep ediyorlar. Eğer bu ârzûları tamamiyle tahakkuk pezir olamazsa vasi' bir muhtariyet idâreden istifâde edebilmek şartıyla hâkim bir hükümete vergi i'ta muvaffakat edeceklerdir. Bununla beraber Türk Hükümeti altına avdet istemiyorlar.

Tahkikat neticesi evvela münâzaun-fih arazide, tahsil görmüş Arabların bir kısmı müstesna olmak üzere, Irak'a müteveccih bir hissi milli mevcûd olmadığı görülüyor. Esasen bu me'mur kısımda da müfrit milliyetperver ve ekseriya ecnebî düşmanlığı hududi ile tebaruz eden bir Arab hissiyatı mevcûddur. Kürdler'de Irak'ı olmayıb bâriz bir sûretde Kürd olan ve henüz doğan bir vicdan milli müşâhade olunuyor ki bu his, cenûbde daha ziyade inkişaf ederek şimâle doğru azalır ve Musul sahrası ve Akra dağları havâlisinde gayb olur. Bu vicdan milli vilayet Türklerin de dahi kâfi miktarda inkişâf etmiştir.

Irak hiss-i millisinin âdem-i mevcûdiyeti, zıkr ittiğimiz beyânatın sebab-i keşaretini izah eder. En milliyetperver Arablar bile vezait altına vasi' olunan Irak'a Türkiye'yi tercîh ettiklerini söylüyorlar. Bil-akis hristiyan hûlasâsının büyük bir kısmı Türk Hükûmetine, Avrupa kontrolü altına bulunmayan bir Irak Hükûmeti'nden daha ziyade emniyet gösterebileceklerini ilan idiyorlar. Yezidiler de dahi aynı efkâre tesadûf ediliyor. Süleymaniye Kürdleri İngiliz müşavirlerinin mu'avenetiyle epeyce vasi' bir muhtariyet idâre taleb ediyorlar. Heyeti umûmîyesi itibâriyle Irak için vâki beyânatlarında şühûdün ekseriyesi müşterek bir vatanperverlikden melhum olacakları yerde husûsi veya müşterek menâfi' düşüncelerinden mülhem **(Original Sayfa No:216)** olmuşlardır.

Irak'a müteveccih hissiyatın zayıf olduğu bu sûretle müşahade olunabilirse Musul vilayeti ahalisinin gayr-i kabl inkâr bir ekseriyetinin Türkiye'ye iltihak taleblerini Türk hükûmetinin tasdîk etmesi hususunun doğru olmayacağı bedîhidir. Kürdler fikirlerinde ikiye ayrılmıştır; Irak hükûmeti kadrosu dâhilinde bir muhtariyet taleb eden Süleymaniye ve mücavir havali garbi bütün vilayet Kürdlerinin hemen nısfını muhtevidir. Türklerde dahi Bağdad taraftarları mevcuddur. İngiltere hükûmetinin beyanatına muğayer olarak milliyet ve lisan, her zaman temayülaten kati bir delil değildir. Birçok Arablar ba husus avam tabakası Türk muhibbidirler ve hissiyatlarına ekseriya mü'esser bir tarz ifade verirler.

Diğer müşâhade, Süleymaniye livâsı müstesna olmak üzere her iki taraftan biri için aşağı yukarı bir meyil müştereki tesadûf olunabilen birkaç mücavir nahiyeyi muhtevi bir mıntıkaya tesadûf olunamaz.

Bu son neticeler, ne kadar mübhem olurlarsa olsunlar taksimat ve ırklara a'id İngiliz davasının fâikıyyetini tasdîk edememekle beraber vilayetin heyeti umûmîyesi hakkında serd edilen Türk da'vasında zaafını isbatdan başka bir şeye yaramaz.

2. Asurî Mes'elesi

A. Vesâikin Hülesâsı

Asurî ve Nasturilerin, Musul vilayeti hudûdunun şimâlinde kâin eski ikâmet ettikleri mahallere iadeleri mes'elesi Lozan Konferansı'nda mevki münâkaşaya vazî' edilmemiştir. Yalnız esna-i muhârebede Türk orduları tarafından Çölemerik ve İran hudûdundan tard edilen ve yerleştikleri Irak'a hân firârlarında büyük bir mikdarı mahv ve telef olan Nasturilerin, yeni ikâmet ettikleri mahallerin, kendileri için bir temsal tazyik ve zalim olan bir halkı teslim edilmesine müsâ'ade etmekden ise ölünceye kadar harb edicekleri husûsuna Lord Kurzon tarafından 14 Kânûn-i evvel 1922'de İsmet Paşa'ya tevdi' **(Orişinal Sayfa No:217)** edilmiş olan "On Mosul" nam bir muhtırada işaret edilmiş idi. Buna mukâbil İsmet Paşa, Van vilayetinin Çar Rusya'sı orduları tarafından istîlâsı anında Nasturiler asırlardan beri sukûnet tam dâiresinde bir arada yaşadıkları müslüman vatandaşları hakkında o kadar gaddarane ve alçakcasına hareket etmişlerdir ki Rusların ricatı esnasında onlarla birlikte azîmet etmek mecbûriyetinde olduklarını zan etdikleri cevabını vermişdi. (İsmet Paşa'nın Lord Kurzon'a 23 Kânûn-i evvel 1922 tarihli muhtırası ve Zabt-nâmeler cilt 1 sahife 272).

Mayıs 1924'de İstanbul Konferansı'nda Irak hudûdlarının tevsi' için bu mes'ele bir sebep olarak İngiltere Hükümeti tarafından ortaya atıldı.

Fi-l hakika İngiltere Hükümeti 1923 Nisan'ının ibtidasında Irak tarafından Asurîler'e a'id araziden bir kısmının terk edilmesini taleb ârzûsunda bulunduğunu Irak Hükümeti'ne teblîğ eylemiş idi. İngiltere Hükümeti, Arab Hükümeti'ne dostluk ve minnet hisleriyle merbût muharib bir kavmin hudûdu üzerinde bulunmasının Irak için mûcîb olacağı fevâsidi izah etmekle beraber, henüz temekkün etmeyen Asurîler'e şimâl menatıkındaki arazi metrûkenin müsâ'ade şeraitiyle temayülüne tekeffül eylemekle Bağdâd Hükümeti'nin hazır olup olmadığını sordu. Bundan mâadâ İngiltere Hükümeti kable'l-harb bütün

Asurîler'in Türk idâresi altında iken istifâde ettikleri imtiyazat mahalliyyeyi bahs itmeye amade olup olmadığını keza Irak Hükümeti'ne sordu. 30 Nisan da Irak Hükümeti tarafından verilen cevap, müsbet oldu.

Yeni İngiliz teklifi 1924 Senesi 19 Mayıs'ında Sir Percy Cox tarafından bervech-i âtî İstanbul Konferansı'nda izah edildi:

“Esasen Lozan Müzakereti'nin inkıda'nından beri hükümet-i kraliye nezâretine ehemniyeti çok büyüyen bu mes'elede İran-ı alasl olanlardan **(Orijinal Sayfa No:218)** mâide Asurîler'in istakbaldeki; hükümet-i kraliye bunlara karşı Irak'ın iddiâ ve temayülât mukâvelelerine tevffiken iskân ikâmetleri te'mîn etmek mecbûriyet şedîdesini hisseder.

İngiltere Hükümeti Kraliyesi, bunların âmâl ve mutâlebâtını tamamen is'âf edememekle beraber, bu müzâkerât neticesinde mükemmel bir hudûd itibârının câmi' olması lazım gelen vasfı ihtivâ eyleyen ve aynı zamanda Asurîlerin İngiltere kralı hazretlerinin Cem'iiyyet-i Akvâm nezdinde hâiz olduğu mandaya tâbi arazi hudûdları dâhilinde kâmilten cedlerine a'id meskenlerde olmasa da hiç değilse mûlasık ve muvafık mıntıkada tek ve toplu bir cemiyet halinde iskânlarını mümkün kılacak bir hat hudûd te'mîn için yapabileceği her şeyi diriğ etmemeyi taht-ı karara almışdır.

Asurîler hakkındaki bu iskân siyaseti, buna bir netice vermek için kendi tarafından sarf mesa'iyi amade bulunan Irak Hükümeti'nin teveccüh ve müzaheret namına mazhardır.

Bu esbâb dolayısıyla o kenara vazi' ettiğim haritada işaret edilmiş olan hudûdu taleb etmek emirini aldım”

Sir Percy Cox nutkunun mâbadında gayet az mihmân perver olan bu havâlinin kontrol ve idâresinin ve orada sakin cemâatlerin mâzide olduğu gibi Türk hükümetleri için daimâ bir izah ve Garb Devletleri ile de sık sık arası açılmasının bir menâbi' olduğuna nazaran Türk Hükümeti, İngiltere Hükümeti'nin ârzûlarına muvaffakat edeceği düşüncesinde olduğunu söylüyordu. Bi'l-ahire teklifin, hristiyan ekalliyeti namına ileri sürülebilecek talebin haddi azimesini ihtivâ etmediğini mülâhaza ediyordu ve hat daha doğru olarak Türk Hükümeti'nin

nokta-i nazarını imkân derecesinde takdim etmek emel-i şedîdiyle ortaya sürülmüş idi. Türk Hükümeti'ne arz ettiği **(Orijinal Sayfa No:219)** teklîf hatları üzerinde bir tarz tasviye elde edilmesine muvaffak olunamadığı takdirde İngiltere Hükümeti, Cem'iyet-i Akvâm'da taleb edeceği hudûda müteallik serbesti hareketini muhâfaza ediyordu.

Asuru mes'elesine dâir Fethi Bey 21 Mayıs celsesindeki beyânatında bervech-i âtî cevabı verdi:

“Lord Kurzon tarafından Lozan'da bırakılmış olan noktadan müzakerete ibtidâr ârzûsını izhâr buyuran zat-ı aliyeleri, bu nokta-i nazarı terk ediyor ve yeni bir mes'ele vazi' ediyor”. Asurîlerin istikbâlinden bahs etmek istiyorum. Binâenaleyh bu istikbâli te'mîn etmek için elyevm Türk Cumhûriyeti bayrağı altında bulunan bazı arazinin İngiltere himâyesine ilhakını talep ediyorsunuz. Eğer bu talebin hayretimi mûcîb olmadığını söyleyecek olursam hakikatten uzaklaşmış olacaktım.

“Lozan'daki İngiliz heyeti reîsi hükümet kraliyenin bir Kürdlere muhtariyet idâre bahsi ârzûsunda bulunduğu nazariyesi iltizam ediyordu. Zat-ı aliyeniz Asurîlerin mutâlebeni ileri sürüyorsunuz. Bununla beraber bu mütalebeti ileri sürerken zat-ı aliyeleri Asurîlerin Musul vilayeti dâhilinde gayet cüz'î bir ekalliyet teşkîl ettiklerini hiç mülâhaza edilmediğini ve bu ekalliyetin menafi'ni müdafaa ederken büyük bir ekseriyeyi teşkil eden Türk ve Kürdler'in temayülatı, şerâitten muhtevi olduğu ciddiyetiyle, nazarı dikkate alınmadığı arz etmekle mi müsâ'ade buyurulacaklar mıdır?

“Türk heyeti esâsen bir kısmı İran'ı muhâceret etmiş olan beş on bin Asurîyi İngiliz taht-ı himâyesine almak için yüzbinlerce Türk ve Kürdün anavatandan iftirâk etdirilmesinin mâkul olduğunu zan etmez”.

“Asurîler Hristiyan olmaları hasebiyle İngiltere Hükümeti'nin bunları himâye-i mahsûsasına layık add edilmesini teslîm ederim. Mâmafih, Türk heyeti murahhasası bütün insanların, bila tefrîk cins ve mezhep aynı hukuka malik olduklarını **(Orijinal Sayfa No:220)** ve kendi nazarında milletlerin, imhası gayr-ı kabl olan emeli milliyelerinin diğer her güna mülâhazata takdim edildiğini beyân eyler.

“Binâenaleyh, Türk heyeti murahhasası, hristiyanların himâyesi husûsunda İngiltere Hükümeti’nin beyân ve mekasıd insaniyetkeranesini takdir etmekle beraber, hükümeti mezkûrenin bu maksadla müslümanların menafi’ni feda etmesini derk eyleyemeyeceğininide ilave itmekden kendini meni edemez. Zat-ı aliyeleri, az mihmân perver olan bu havâlinin emr idâre ve teftişi Türkiye Hükümeti’nin mine’l-kadim bir muhassal gavail teşkîl eylediğini bana hatırlatmak lütûfunda bulundu. Bu havâliyede asırlarca temâdi etmiş olan Türk idâresinin ciddi müşkukatı tesadûf ettiğini nahatr etmemekle beraber Türk me’murinin oralarda hürmet ve riayetden başka bir sûretle muamele görmüş olduğunda vârid hatr olması imkân haricindedir. Maa-hazâ, idari husûsatdan münbais gavailin herhangi bir arazinin terki için bir sebep teşkîl eylemesi icap eyleyecekse, bu son dört veya beş sene zarfında İngiliz idâresinin Irak’ta maruz kaldığı suikastları, isyanları kezalik size der-hâtır ettirmeklenmi müsâ’ade ederirmisiniz?

“Bundan mâadâ, harbi umûmî bidayetinde, ecnebî tahrikâtı elinde irtikâb eylemiş oldukları hataları tekrar etmedikleri takdirde, Nasturilerin Türkiye arazisinde asırlarca müddet müstefid oldukları refâh ve huzuru bulacaklarını da ilâve etmek isterim.”

Fethi Bey’in yeni mes’ele hakkındaki beyânatına mukâbil Sir Percy Cox 24 Mayıs tarihinde vuku’ bulan ictimâ’de mülâhazat âtiyi serd eylemiştir:

“Lozan’da Lord Kurzon tarafından ileri sürülen mülâhazatın elyevm taleb edilen hat hudûd hakkında sâlih ihticâc olamayacağı zat-ı aliyeleri tarafından beyân olunduğunu istihbâr eyledim Lord Kurzon’un Musul vilayeti hakkındaki **(Orijinal Sayfa No:221)** nokta-i nazarını muhâfaza etmekle beraber, şimâl hudûdu için bir hat tesbit etmek teşebbüsünde bulunmakdan istinkâf eylediğini ve bu vazîfeyi tarafının mütehassıslarına kasden terk edildiğini zat-ı aliyelerine der-hâtır ettirmek istiyorum. Lord Kurzon tarafından Lozan’da muahafaza edilmiş olan vaziyet, ahiren daha etraflı olarak elde edilen topoğrafın malumat neticesinde ve Asurîler’in istikbâlini te’mîn husûsunda meşhûd olan ihtiyaç acil karşısında, zaruri olarak biraz ta’dîl edilmiştir. İngiltere Hükümeti, ikinci ictimâ’mızda piş nazar-ı aliyelerine vazi’ edildim haritalarda işaret edilmiş olan hudûdı taleb eylemeğe karar vermiştir.”

Mütakiben, Sir Percy Cox maksad, ne mebhûs-ün-anh araziye İngiltere Hükümeti'ne ilhak eylemek, ne de kesir Kürd ahâlisinin menafi'ni vilayetin hristiyan ekalliyetine tâbi kılmak olmadığını iddiâ eyledi. Kürdler, kendilerine bahş edilen muhtariyet mahalliyeden memnûn olarak yaşıyorlardı. Asurîlerin vaziyeti ise kendilerin ya filen eski meskenlerinde ve yahud o civarda İngiltere Kralı hazretlerinin Cem'ıyyet-i Akvâm tarafından hâiz olduğu maddeye tâbi arazide tek bir cem'at halinde iskân edilmelerini mümkün kılacak sûretde ve teşkîlat araziye vaziyet sevk-ül-çeyşiyeye a'id mülâhazat vâsıke ile müterâdifan ve lücce mutasavver olan hudûdun ötesinde bir hat hudûdun İngiltere Hükümeti tarafından mütâlebe edilmesini te'yiden mevzû-i bahs edilmişdi. Türkiye arazisinde kadimen müstefîd oldukları huzur ve refâhı bulacakları hakkında Fethi Bey tarafından serd edilen müddeîyat, Nasturiler'in kendi fikirlerine tetâbuk eylemiyordu. Nasturiler, Türkler tarafından edvâr sabıkada haklarında yapılan muamelelerin hatırasını en bâriz bir sûretde hıfz ediyorlardı.

Konferansın son gününe ait münakaşat, birkaç nokta-i nazardan ehemniyeti mahsusa-yı hâizdir.

Fethi Bey konferansın Lozan Mu'ahedenâmesi'nin üçüncü maddesi mûcibince Türkiye ile Irak arasındaki hudûdun sûret müslihanede ta'yîni maksadıylâ ictimâ' etmiş **(Orjinal Sayfa No:222)** olduğunu iddiâ etmekle beraber evvel emrde "Irak hudûd şimâliyesi, umumiyet itibâriyle, herkesçe ma'lum olduğunu vechle" konferansa tevdi' eylemiş olduğu haritada gösterilen hudûdun ibaret bulunduğu mülâhazasını serd etdi ve makam-ı istişhâdda (*Encyclopedia-Britanica*) Ansiklopediya Britanika'yı zikr eyledi.

Ta'yîn hudûd hakkında bir itilâf husûlüne vâsıl olunmazdan mukkaddem, Musul vilayeti her ne kadar İngiltere'nin işgal muvakkatı altında bulunuyor isede hukuken Türkiye'nin eczasından bulunduğunu ifâde eyledi. Türkiye heyeti murahhasası muahedenin tazmin eylediği mes'elenin tedkîkini mevzû-i bahs eylemekle iktifâ ederken, İngiltere heyeti murahhasası Türk Hakkâri vilayetine a'id yeni bir arazinin ilhakını talep eyleyerek Lozan Müzakereti esnasında kimsenin hatırına getirmeyeceği ve muahedenin ne ruhundan nede metninden hiçbir vakit istidlâl edilmeyecek yeni bir vaziyet ihdâs etmişdi. İngiltere Hükümeti'nin Hakkâri vilayeti hakkında mutâlebât-ı cedîde serd etmek sûretiyle

konferansın istihdâf ettiği gâyeden uzaklaşmakta ısrar etmesine bakılırsa bundan müzâkerât cereyanının inkıtâ uzadığını görmek tercîh edildiği istidlâl edilmelidir. Münâzaun-fih mes'eleyi Cem'iyet-i Akvâm meclisine tevdi' eylemek sûretiyle İngiltere Hükümeti için Irak hesabına daha tam bir mütâlebe arz etmek serbestisine dâir olan beyânatın, mebhûshane ihtilafın hudûd haricine şumuli olamaz. Böyle bir mütâlebe mu'ahedenâmenin üçüncü maddesinin ahkâmına menfî olurdu Türkiye, ihtilâfı Cem'iyet-i Akvâm'ın hakemliğine tevdi' eylemeyi kabul etmekle hiçbir vechle araziye müteallik gayri mahdud mütalâbat karşısında bulunmasını taahhüd etmemişdi. Binâenaleyh, mu'ahedenâmenin üçüncü maddesinde pîş nazare olmamış olan herhangi bir mes'elenin münakaşasını kabul edemezdi. Bil-âkis son altıncı madde mûcibince ancak Irak ile Türkiye beynindeki hudûdun tahdidinden sonra Türkiye'nin Irak üzerindeki hukukundan ve salâhiyetlerinden **(Orişinal Sayfa No:223)** ferâgatı bir mahiyet ahdî iktisab edebilir. Zira tahdîd edilmiş bir hudûdun cenûbinde bulunan bir araziden ferâgat eylemek bi't-tâb' mevzû-i bahs olamaz. İngiltere heyeti murahhasasının asla nazar-ı mülâhazaya alınmayan ve Cem'iyet-i Akvâm'a tevdi' olunacak mes'ele ile hiçbir nokta-i nazardan alakası olamayan yeni bir mes'ele ihdâs eylediği görölüyordu. Sir Percy Cox, ta'kîb eden münakaşa esnasında, Fethi Bey'in beyânatına cevap vererek, Irak'ın hudûd şimâliyesi Bağdad vilayetinin takriben hudûd şimâliyesini teşkîl edeceği hakkında Fethi Bey tarafından serd olunan fikrin nazar-ı ciddiyetle görülemeyeceği iddiâsında bulundu.

“Mevzû-i bahs olan Irak, İngiltere kralının harbi müte'akib Cem'iyet-i Akvâm'a karşı mes'uliyetini kabul etmiş olduğu arazi ile Lozan'da mevzû-i bahs olan ve ahiren elde edilen tecrübe ve icrâ edilen tahkîkatdan hâsıl olan hakâikle tashihat müteferi' araziye tâbi olması lüzûmuna hükümet-i kraliye tarafından kanâat hâsıl edilmiş olan arazidir.”

Herhalde Musul vilayetinin Türkiye'ye iadesi hiçbir zaman mevzû-i bahs olmamıştı.

Hakkâri vilayetine a'id bir arazinin mutâlebâtı, Fethi Bey'in fikrinde, Lozan mu'ahedenâmesinin ruh ve metnine mugayirdir. Fakat Sir Percy Cox, Lozan'da Lord Kurzon tarafından hiçbir zaman kati' bir hudûd tayin edilmediğini Fethi

Bey'e der-hâtır ettirmişdi. Binâenaleyh, Sir Percy Cox, Türk heyeti murahhasasına gösterdiği hattın muahedenin ruh ve metnine tevâfuk eylediği husûsunda ısrar etdi ve nihâyet Musul vilayetinin hudûdu şarkiyesinin hiçbir vakit kati' ve daimi bir sûrette tahdid edilmediğinin kendisince meczûm bulunduğunu beyân eyledi. Kabâ'ilin şerâiti heyetiyesi ve şerâit siyasîye mezkûr hudûdu zaruri olarak mütehavvil ve mütebeddil kılmışdı. **(Original Sayfa No:224)**

“Bu hudûd muhtelif valilerin nüfuzunun, tarzı idârenin vesa'ir geçici avamilin tahd-ı te'sîrinde kalmışdı. Bundan mâadâ, aynı devletin iki vilayeti arasındaki idari taksim iki devlet beynindeki beyne'l-minel hudûddan tamamıyla farklıdır. Sir Percy Cox hiçbir zaman kati' ve daimi bir hudûd olmadığını tekrar eyledi.

Fethi Bey fikrine göre, Hakkâri havalisinden madûd kısmı hakkında “Sir Percy Cox'un mutâlebâtının mu'ahedenâmenin üçüncü maddesiyle kabl-i telif olamayacağına dâir olan meddeayât, yalnız bu sebepten dahi olsa, müdâfaa edilmez”

Fethi Bey Musul vilayeti hudûdunun tahavvûlatına dâir (Sir Percy Cox)un mutâla'tını kabul edemeyeceğini der-miyân ve kendisince böyle bir şeyin hiçbir zaman mevcûdiyeti meczûm olmadığını ilave etdi.

İhtilaf, Cem'iyet-i Akvâm meclisine arz edildiği zaman, iki alâkadar hükümet tarafından nihâyet Asurî mes'elesi mevzû-i bahs oldu.

14 Ağustos 1924 tarihli İngiliz muhtırası, ihtivâ eylediği delâ'il siyasîye meyanında, Asurîler memleketinin mehmâ imkân Irak'a iltihak zamanında da esbâb âtîyi serd eyliyordu:

Küçük Asurî kavmi Türk idâresi altında bulunan bir memleketin merkezinde ticared eylemiş olan vaziyetine rağmen büyük harbin ilk günlerinden beri müttefiklerin davasını müdafâ etmeye ve hayat tarihinde da'imâ zalimkarları olarak telakkî eyledikleri adamların zulmünden kurtulmak için bu fırsattan istifâdeye karar vermişdi. Bu karar dolayısıyla büyük mahrumiyetlere katlandı. Memleketten kovuldu ve bu araziye doğru kaçarken Irak yolunda binlerce ölü bıraktı.

Şimdilik, kısmen memleketinin cenûbinde kısmen de eski yurdunun hemen cenûbinde kâin havâlideki Kürdler ve Hristiyanlar arasında yerleşebildi. **(Orişinal Sayfa No:225)**

İngiltere Hükümeti ahali mezkurenin izhar eylediğı muhakkak mutâlebâta tevfiķen, bunları yerleştirmek mecbûriyet katisinde bulunduğı fikrindedir. Ahali mezkûre bütün eski arazisi üzerinde bir İngiltere himâyesi ârzû ediyor. Muhtelif esbâb ve mülâhazat İngiltere Hükümeti'ni bu kavmin âmâlini tamamiyle tatminden men' ediyordu. Fakat İngiltere Hükümeti, ona, bazı şerâite tevafûk eden bir hudûd te'mîn etmek teşebbüsünde bulundu. Ve bu hudûdun te'mînini meclisden talep etdi. Bu hudûd, muahede ile tespit edilmiş iyi bir hudûd mahiyetini hâiz olmaktan başka aynı zamanda da Asurîlerin Cem'ıyyet-i Akvâm emriyle İngiltere Hükümeti'nin mandasında bulunan arazi dâhilinde toplu bir cem'aat halinde yerleşmelerine taht-ı imkânı almalı idi. Bu ise cedlerinin memleketinde olunmasa bile, hiç olmasa o memlekete yakın ve iyi intihâb edilmiş yerlerde olabilirdi. Eğer hat hudûd bu havâlinin daha cenûbinden çizilmiş olsaydı bundan iktisâdi ve sevk-ül-ceyşi mahzurlar tevellüd edilmekten mâadâ Asurîler öyle bir (Panik)'e maruz kalmış olurlardı ki ya toptan hicret yahud mefkûrelerinin müdafası için ölünceye kadar harb etmekden başka tarîk bulamazlardı. O zaman, hudûdda refâh ve asayiş te'sîs etmek kabul olamazdı.

Mebhûs-ün-anh muhtıra, coğrafi sevk-ül-ceyş mülâhazat meyanında teklîf edilen hudûdu te'yiden bir delil daha serd ediyor. Şöyle ki: Bazı şerâit tahtında, Irak'a karşı ibrâz sadakate mütemail bulunan Asurîler kavmi cengâveri bu devlet için hudûdun civarında, pek kıymeddar bir cemâat teşkîl eder.

5 Eylül 1924 tarihli Türk muhtırasında, Türk Musul vilayetinin haricinde bulunan arazi üzerindeki İngiliz mutâlebâtının, tarafının Cem'ıyyet-i Akvâm Meclisi'ne tevdi' eylemeğe karar verdiğı mes'elenin hudûdunu sarh bir sûrette tecâvüz eylediğı, binâenaleyh meclisin, İngilizlerin mütalebesi **(Orişinal Sayfa No:226)** hakkında ancak münâzaun-fih mes'ele ile kabul telif olabilecek vechle bir karar ittihâz eylemesi lüzûmu beyân edilmektedir.

Bu nokta-i nazarı mu'yid bir delil olmak üzere muhtıra, Lord Kurzon tarafından istimâl edilen bazı tabirâtı tezkâr eyliyorki bundan tarafının mübayin nokta-i nazarları münhasıran Musul vilayetine matuf olduğu istidlâl ediliyor.

İngiltere Hükümeti tarafından ileri sürülen delâ'ile gelince, muhtıra, İngiltere Hükümeti'nin harb esnasında müttetiklerin da'vasını müdafa eylemiş olan Musul gayri müslimleri hakkındaki muhabbeti her ne olursa olsun, bu muhabbet, ancak gayri müslimler, on yedide birini teşkîl eyledikleri bir büyük vilayetin Türkiye'den ayrılmasına bir sebep teşkîl etmediğini der-miyân eylemekdedir. Ale'l-husûs bu Nasturi-Asurîler anasıl Musul vilayetinden olmayub Hakkâri vilayetindendirler. Fil vâki, bunlar harb esnasında maskat re'slerini terk eylemek mecbûriyetinde kaldırsa da, bunun sebebi müslüman vatandaşlarına karşı silah istimâl eylemiş olmalarıdır. Bununla beraber bu Nasturiler az miktardadır. Bunlar asılrarca müddet müslümanlar arasında ve refâh ve asayiş içinde yaşamışlardır.

İngiliz Hükümeti'nin, Asurîleri toplu bir cemâat halinde Irak ile Türkiye arasındaki hudûd civarına yerleştirmek husûsundaki niyeti, bu cemâatin âmîli ne olursa olsun bu teklîfi ilhâm ettiren başka mülâhazat olub olmadığı su'âline îrâd etdiriyor. Kürdler'e karşı sevk edilebilecek ve Türkiye hakkında âmâl tarzkarane ile meşhûn olan bu Asurîler'in, sâni bir sûretde hudûdda tahşidi İngiltere Hükümeti'nce maksud olan netice yani bu havâlide da'imâ bir sulh ve müsâlemet ve Türkiye ile Irak beyninde münasebet hissine ve Asurîler için mümin bir mevcûdiyet te'mîn edilmez.

B. Mülâhazat ve Netâic

Osmanlı Devleti dâhilinde Asurîlerin vaziyeti işbu **(Orişinal Sayfa No:227)** raporun başka bir kısmında izah edilmişdi. Bu sebeple patriklerinin tahtı idâresinde mühim bir istiklalden müstefid olduklarını burada tekrar etmekle iktifâ ediyoruz. Türk me'murin Hükümeti bu havâliye nadiren uğruyorlardı. Bununla beraber Kürdler ile Asurîler arasındaki mücadelet keşrû'l-vuku' gibiydi.

Harbe takdim eden seneden itibâren bir şekil dini iktisab eyleyen bir nev' Rus propagandası his olunmaya başladı. 1915 senesi evvel baharında Çölemerik istikâmetinde ilerlemekte olan Rus kıt'atı Asurîler'le temas peyda eylemişler ve

mezkûr kıt'at komandonun iğvâ'tıyla işbu Asurîler, Türklere tarz eylemişlerdir. Az sonra Ruslar'ın çekilmesi üzerine azim Türk kuvvetlerinin hücumuna maruz kalan Asurîler nevmîd bir vaziyete düşmüşler ve altı ay imtidâd eden ciddi müsademetden sonra âilelerini müsteshiben Acem toprağına ilticâyâ mecbûr olmuşlardır.

İran'a muvâsalatlarında, orada da kendilerinden birkaç Asurî kıt'atı teşkîl eylemiş olan Ruslar'a yardım etmekde bir devam olmuşlardır. Bunlar Çar Ordusu'nun ihtilaline kadar Rus komandosu tahtında harb etmişlerdir; Maa-hazâ içlerinden bir tabur doğrudan doğruya Asurî patrikinin emr ve kumandası altında hareket eylemiştir. 1918 senesinin nısfı evvelinde Asurîler'den mürekkep işbu teşkîller İran'da kalan Rus zabitlerinin idâresi tahtında Türkler'e karşı Rumiye ve Salmas ovalarını müdâfaa etmiş olan ağır muntazam kuvvetler meyanına dâhildi. Kısmen Kürdlerle münazaa'ları yüzünden, kısmen de İran arazisinde icrâ' fa'âliyyet eden bu çeteleri silahlarından tecrid etmek ârzûsunda bulunan İran me'murin hükûmetinin müdahalesi hasebiyle, bunların vaziyeti gittikçe dûçâr müşkilât oluyordu. Asurîler temmuz evâhırine doğru, Türkler'le Kürdler'in ve İranlılar'ın tarzları karşısında ric'ate icbâr eylediler. İşte o zaman İngiliz kuvvetleri tarafından işgâl edilmekte olan **(Original Sayfa No:228)** arazide kendilerine bir melce' aradılar.

İranda mütemekkin Asurîler Ermeni teşkîlatları misilli Türkiye'ye karşı mühasamete na-bidayeti harbden beri mütecâsir olmuşlardı. Bunlar da Türkiye Asurîleri'nin dûçâr oldukları âkıbet e giriftâr olmuşlardır.

Esna-yı ricatlarında, Asurîler en elîm izhâr ubude maruz kalmışlardır; bunların büyük bir kısmı ve vuku'a gelen muhârebette maktûl düşmüşler, diğerleri de aklıktan ve yorgunluktan telef olmuşlardır. Maa-hazâ 1918 Ağustosı evâsıtında (50000) Asurî ve Ermeni Hemedan'ı tutmağa muvaffak olmuşlardır. Oradan peyderpey Diyale Nehri üzerinden ve Bağdâd'a takriben elli kilometro mesafede kâin Yakube karargâhına sevk eylemişlerdir.

Mütârekeyi mütâ'akib Asurîler'in vatanlarına iadesi tasvir olunmakta idi; fakat bi'l-hâssa Kürdler arasında mükerreren zuhûr eden iğtişâşlar sebebiyle bu tasavvura vücut verilemedi. 1919 Temmuz'u zarfında İmadiye'de vuku'a gelen

kargaşalıklar mülkiye komiserinin Yakube'de cami' edilmiş olan Asurîlere bir meva temini maksadıyla İmadiye kazası dâhilinde sakin bilimum müslüman Kürdlerin tehcirini ciheti askeriyeeye teklîf etmeye saik oldu. Bunlar bu sûretle kâmilin Musul vilayetinde iskân edilmiş olacaktı. Te'yid edilecek olan Kürd âilelerinin miktarı iki bin tahmin ediliyordu. Mâmafîh, İngiltere Hükümeti henüz bu babda kati' bir karar ittihâz etmek istemedi. 1919 nihâyetlerine doğru Yakube'de yerleşmiş olan Asurîler (40,000) nüfusa baliğ oluyordu ki, bunlar birini Hakkâri, diğerini İran'da Rumiye Asurîler'i teşkîl etmek üzere iki gruba münkasımdı.

1920 senesi ilkbaharında harb esnasında Asurî kıt'atı reîsi sıfatıyla bir rol oynamış olan Aga Petros namında dağ Ahalisinden ve Asurîler'in Baz aşiretine mensub bir şahıs, istekli olanların Hakkâri vilayeti dâhilindeki **(Orişinal Sayfa No:229)** dağlarda kâin meskenlerine avdet itmeleri kendi ihtiyârlarına bırakılmak şartıyla Türk-İran hudûdu üzerinde Asurî bir devlet hacize te'sîs planını görmüşdü. 1920'de tehaddüs iden büyük Arab isyanı Aga Petros'un beceriksizliğı yüzünden ve Akra'nın şimâlindeki kazalarda sakin Kürdlerin mukavemeti sayesinde esâsen teşrîn-i evvelde dûcâr ikâmet olan bu planın mevki icraya vaz'ini te'hire uğrattı. Vuku' gelen muhârebetde Asurîler muhasamete iştirak etmemiş olan Kürdlerle meskûn madûd kazaları yağma eylediler.

Bu vakayiden sonra hükümet başka vesaite müracaat mecbûriyetinde kaldı. Asurîler'i tadrîcen şimâle doğru yayaraktan aşiret aşiret iskân etmeye karar verdi. Bu sûretle 1921 senesi yazına kadar (7500) nüfus kısmen Zaho, Dahok ve İmadiye civarına, kısmen daha şimâlde kâin Barvari Bâlâ, yukarı ve aşağı Tayari'de iskân edilmişlerdir. Oldukça mühim miktarda Asurî "Levis" kıt'atına dâhil oldu.

Hükümet, Musul vilayeti hudûdunun şimâlindeki meskenlerine avdet etmiş olan Asurî kabâiline (1900)i mütecâviz tüfenk ve bir hayli cebhane tevzi' etti.

1924 Nisan'ında Irak tarafından idâre edilen arazi ile elyevm münâzaun-fih şimâl havâlisinde mütemekkin Asurîler'in mikdarı ber-vech-i zîrtayin edilmişti:

1- 5000 an asıl İranlı

2- 14000	muahharen mütâlebe idilen arazi sekenesinden
3- 6000	işbu arazinin şimâlinde kâin Türk arazisi ahaliden
25000	Yekûn

2 rakamlı gruptan (7500) nüfusu İstanbul'da mütâlebe edilen arazide zaten sakin bulunuyordu. Bunlar 1924 hâdiseleri üzerine hat itibârinin cenûbine avdet etmişlerdir. An asıl İranlı olan Asurîlerin bu memlekete **(Orişinal Sayfa No:230)** avdetlerini mümin tedâbir ittihâzı İngiltere Hükümeti'nin cümle-i âmâlinden idi.

Asurîlerle ahâli müslime beynindeki münasabat da'imâ en iyi bir şekilde tecelli etmiş değildir. Bu, me'murin mahalliyeinin kanâatince tabien cidâlcü ve oldukça ve hissiyane adetle melûf bulunan bi'n-nefs Asurîler'in kısmen yolsuz hareketlerinden münbaisdir. 1923 Ağustosunda Musul'un çarşularında Arablarla Asurî askerler birbirine girmişlerdir. Yine o ay zarfında aynı mahalde İstanbul'dan memleketlerine henüz iade kılınmış olan takriben (800) Asurîden mürekkeb bir gruba karşı husumetkerane nümayişler icrâ edildi. Kerkük'de aramsaz iki Asurî blokunun keyfiyet isyanı daha ciddi bir mahiyetde idi. 1924 Mayısın da cereyan eden bu hâdiseye Asurî askerler ile müslüman tacirlerinin zuhûr eyleyen bir münazaa' sebebiyet vermişdi. Zâbitan ve küçük zâbitanın masrûf olan mesaisine rağmen, askerler rast geldikleri müslümanların üzerine ateş ederekden, dükkânları ve evleri yağma eyleyerekden şehri dolaşdılar. Bu esnada yaralananlar olduğu gibi maktûl düşenlerde bulundu. Asayiş ve intizâmı te'sîs için teyyarelerle İngiliz kıt'atı sevkine lüzûm hâsıl oldu.

Asurîlerin Irak'da müstefid oldukları hukuk bervech-i âtîdir:

Beyinlerinde tehaddüs edilen ihtilâfat kendi milletlerinden olan hükümler maarifetiyle fasl olunur; reîsleri resmi veya nim resmi bir mevki' hâizdir ve kendi kabileleri milletinden bi'l-intihâb tayin ettikleri me'murin zâbita vâsıtasıyla ağnam üzerinden bir resm cibayet eyledikleri gibi alelade bir aşar vergisi tahsil etmektedir; maa zâlik 1924 sonbaharında zuhûr eden hudûd hadisatı neticesinde içlerinden büyük bir kısmının memleketi terk eylemeleri üzerine bu vaziyet, bi'l-zarur, tebdîl etmiştir.

Patrik makamını işgâl eyleyen zatın mensûb olduğu **(Orişinal Sayfa No:231)** âile İngiliz ve Irak hükümetlerince tanınmış yegâne kuvveddir.

Bağdâd İngiltere fevka'l-âde komiseri mütâlabe edilen hudûdun, Irak'a îtâsı halinde Hükümeti'nin mevki fiile koymak istediğı niyet ve tasviresinden komisyonu haberdâr eylemiştir: Hudûdun hemen cenûbinde kâin evvelki mukaddemâ havâli mezkûrede meskenleri bulunan Asurî kabâ'il tarafından tekrar işgâl etdirilecektir. Bu arazi elhâlet hezâ takriben ancak (10,500) nüfus ile meskûndur ki bunun (750)'si Hristiyandır. Teklîf olunan hudûdun şimâlinde meskenleri bulunmuş olan Asurîler Dahok ve İmadiye civarında yani hudûdun bir hayli mesafe ilerisinde iskân idileceklerdir. Böylelikle işbu Asurîler Türk arazisindeki me'vâlarına avdet etmek sevdasına düşmekden men' edilecekleri gibi hudûd hâdiselerinin de önüne geçilmiş olacaktır.

Eğer İran Asurîleri memleketlerine avdet idecek olurlarsa iskânı îcâb eden Asurîlerin mecmu' miktarı takribi olarak ancak (20,000) nüfusdan ibaret olunacaktır. Müstahberat ahireye nazaran Rumiye'de Türk hâkimiyeti altında kalmamak şartıyla me'vâlarına avdet ârzûsunda bulunan azim miktarda (takriben 30,000) Türkiye Asurîsi mevcûddur.

İngiltere me'murin hükümeti Asurîler hakkında müstakbalde yapılacak muamelenin tamamen hudûda müteallik karara tâbi bulunduğunu aynı zamanda komisyonun piş ittıla'ne vazî' etmiştir.

Asurîlerin işgâl eyledikleri arazi Irak'a izâfe eylemediğı takdirde bunlar mütecanis cem'aatler halinde iskân eylememiş olacakları cihetle kendilerine bazı mertebe muhtariyet Mahallîye vermek mümkün olamaz. Hudûd, Asurîler'in eski meskenlerinin yalnız cüz'i bir kısmını Irak'a rapt ve ilhak edecek tarzda cenûbe doğru tesbit edilmiş olsaydı; Asurîler için işbu devletin ülkesi dâhilinde arazi bulmak mahal olunurdu. Asurîlerin iskânı emrindeki **(Orişinal Sayfa No:232)** plan İngiltere Hükümeti canibinden teklîf edilen hudûdun kabulüne tâbidir. Hıtta arazi bulmak mümkün olsaydı bile şerâit iklimiye Asurîlerin ovalarda tutan eylemlerine müsait olmazdı. Asurî, Kürd örf ve âdeti pek az tehâlûf ettiğı halde Arablarla Asurîler arasında cârî münasebetin nezaket kesb etmesine bâis olacak

olan mabeyn hümadaki zıddiyyet tabâyi‘ yüzünden de başkaca müşkilât tehaddüs ederdi.

Komisyon, Asurî kavmini himâye ve sahabet ve mehmâ imkân müsa’id şerâit dâiresinde mezkûr kavmin yaşayabilmesi esbâbının istikmâli ve cevabını tasdîk eder.

Bununla beraber komisyonun itikadınca İngiltere Hükümeti tarafından teklîf edilen tarz hal, taharrî edilmekte olan suret-i tasfiyenin mülhem olması lazım gelen adl ve hakkaniyet esâsatıyla kabl te’lif değildir.

Evvel emrde Lozan müte’meninden sonra arazi hakkında yeniden serd edilen müddeîâne karşı Türk Hükümeti’nin itirazatı bir esâse müstenid gibi görünmekdedir. İngiliz murahhasanın Irak Hudûdu olmak üzere daima Musul vilayetinin hudud şimâlisini talep eylediği mezkûr konferansa müteallik vesâikden nümayan olmaktadır. Tadilat mevzû-i bahs oldukça Sevr mu’ahedesinde munderic olanlardan mâadâsı kale alınmamışdı. İşbu muahede ahkâmına nazaran ise İmadiye kazası Türkiye’ye a’iddir.

Lord Kurzon 26 Kânûn-i Evvel 1922 tarihli bir mektubla İsmet Paşa’yı müstakbil muahedede Türkiye ile Irak’ın hudûdını teşkîl edecek olan Musul vilayeti şimâl hudûdlarının sarîh ve muayyen güzergâhını münakaşa etmek üzere mütehassıslar ta’yînine davet eyledi. Şu hal ancak tahtût hudûda me’mur bir komisyonun daire-i salâhiyeti dâhilinde bulunan ufak tefek tashihine delalet etse gerekir. Hâlbuki İngiltere Hükümeti’nin teklîfâtı İstanbul’da serd ve ityân edilen şekliyle alâlade tashihat sahasını pek **(Orijinal Sayfa No:233)** fazla tecâvüz eylemekdedir. Bundan dolayı İstanbul da vâki olan teklîfâtde yeni bir mes’ele mündemic bulunduğunu ve Türk Hükümeti’nin teklîfât mezkûreyi münakaşaya mümânât etmekde kendince bir takım esbâb mevcûd olduğunu düşünmek millî hâsıl oluyor.

İngiltere Hükümeti canibinden teklîf edilen tarz hale karşı der-miyân olunan diğer bir itirazı da, Asurîlerin Türkiye aleyhine silahlanmalarına intâc eden ahvâl ve şerâitden münbaisdir. Bedîhîdir ki bu kavm ecnebînin teşvikiyle ve Osmanlı me’murin Hükümeti tarafından herhangi bir hareketine sebebiyet verilmeksizin hükümet meşruasına karşı müsellehan kıyam etdi. Diğer taraftan Asurî kavminin

Osmanlı Devleti çerçevesi dâhilindeki şerâit hayatîsi sair hristiyanlarınkine nisbeten herhalde iyi idi; zira Asurîler patrik hanedanının idâresi altında oldukça vasi‘ mukayesede mevzi bir muhtariyetden istifâde minned oluyorlardı.

Bu şerâit dâhilinde, maa-hazâ metbu‘ane karşı kasden istimal silah etmiş olan bir kavmin iskân edilebilmesi için gayr-ı kabil itiraz bir sûretde mâlik olduğu bir ülkeyi Türkiye‘den nez‘ eylemek makrun adalet olamaz. Komisyon şu neticeye vâsıl olmuştur ki en muvaffak sûret tesfiye İstanbul Konferansı‘nda Türk murahhası tarafından vuku‘ bulan eski meskenlerine avdetlerine müsâ‘de olunmaları teklîfinin Asurîlerce kabulüdür. Ancak Asurîlerin mukaddema müstefid oldukları aynı mahalli muhtariyete mazhar kılınacakları ve tam bir avf umûmî ile emniyet ve selametlerinin tekfil edileceği ilave olunmalıdır.

3. Siyasî Mahiyette Olan Delâ‘il Vesa‘ire

Ahalinin ârzûsu delil esâsinden mâaâda tarafın aliye, da‘vaları lehine bazı esbâb siyasîleri sürmüşlerdir. Mesela: İngiltere Hükümeti, kısmen Arab kavmi ve Kral Faysal ile ve kısmen hâiz bulunduğu manda dolayısıyla müsbit **(Orijinal Sayfa No:234)** bir taahhüd ile merbût bulunduğu mısran beyân etmiştir. İşbu delâ‘ili İngiltere Hükümeti mümessilleri tarafından serd edildiği vechle telhîs edelim:

Harp esnasında, İngiltere Hükümeti mevzû-i bahs menâtık hakkında Arablar ile bir istilafname vücuda getirmiş ve bu istilafname mûcibince onların bir daha Türk Hükümeti altına rücu‘ etmeyecekleri va‘ad edilmişti.

San Remo‘de, Nisan 1920 tarihinde, İngiltere Hükümeti Cem‘iyyet-i Akvâm nezâreti altında Irak için bir manda kabul etmişti. 1921 senesi sonbaharında Cem‘iyyet-i Akvâm, mandanın şerâit kıt‘asını henüz tasrîh etmemiş olduğundan, İngiltere Hükümeti‘ni karar katiye intizâren ve evvelce ihzâr olunan manda projesi ruhuna tevfikeyn idâreyi tedvîre devama davet etdi.

Teşrîn-i Evvel 1922 tarihinde, İngiltere Hükümeti Irak Kralı‘yla bir muahedename akid etdi. Bu mu‘ahedenâmede tarafın Irak‘ın hiçbir kısmının bir

devlet ecnebiyyeye terk veya bir müddet me'îne için icar ve yahud ecnebî bir devletin mürâkebesi altına vazi etmemeği müteakiben te'hid etmişlerdir.

Binâenaleyh İngiltere Hükümeti müsellis bir te'hid dolayısıyla bağlı bulunuyor ve Musul Türklere vermek sûretiyle manda arazisinden tefrîk ve tezil etmiş olacağından, vermiş olduğu sözü tutmamış bulunacaktır. Fethi Bey'in, işbu edilenin 25 Eylül 1920 tarihinde, Cem'iyet-i Akvâm muvâcehesinde Türkiye'ye karşı ileri sürülebilecek bir vesâ'ike teşkîl eylemeyeceğini, çünkü Türkiye'nin Musul vilayeti üzerindeki hukukundan beyne'l-düvel hiçbir akid dolayısıyla ferâgat etmediğini der-miyân etdi. Bu keyfiyet, âheren malından sahibinin muvaffakatı olmadan bir şahıs sâlisi müstefid etmek kabilinden idi. Cem'iyet-i Akvâm'a karşı vâki olan taahhüde gelince manda altında kalacak arazinin hudûdunu tayin eden Cem'iyet müşârûn-ileyh olmadığı suhûletle tahkik ettirilebilecek bir keyfiyetdir. Irak'ın şimâle doğru tevessümü nokta-i nazarından mıntıkanın **(Orijinal Sayfa No:235)** vasâtını bizzat kendi teşebbüsüyle tesbit eden İngiltere'dir. Bu ise, hukuk nokta-i nazarından her türlü kıymetten arı vahidü'l-cânib bir akiddir.

Türk delâ'ilinin tefavvuku her iki iddiânın tahliline ihtiyaç hisetmeyecek kadar bârizdir.

Keza sırf Arab olan araziden kendi ârzû ve iradesiyle feraget etmek istediğini def' talebyan etmesi Türkiye'nin Musul vilayeti üzerindeki hukukundan ferâgat etmediğini tazmin eylediği iddiâsında kabul edilemez. Musul vilayeti ekseriyet azime' ahâlisi itibâriyle bir Kürd memleketi olduğundan mâaâda Türkiye'nin de mezkûr vilayetin da'imâ ülkesi cüz'ü tamından bulunduğunu müdafa eylediği bârizdir. Türkiye ne hukuken, ne manen hukukundan herhangi bir devlet lehine ve hiçbir zaman ferâgat etmiş değildir. Diğer taraftan Türk Hükümeti'nin, Türkiye'nin, kendisiyle ancak tekrar birleşmek ârzûsunu izhâr eden menâtık istemesi muhtemel manevi bir ferâgat fikrini tazammun eder.

Binâenaleyh İngiltere ve Irak Hükümetleri tarafından işgâl edilen arazinin, hukukundan ferâgat edinceye kadar kemâkân Türkiye'ye a'id olmakda bir devam olduğunu âşikârdır.

Diğer bir delil-ki İngiltere Hükümeti tarafından ileriye sürülmüştür,-hak galibiyet delilidir ki ber vech-i zîr telhîs edilebilir:

Düvel müttefikinin kendileri tarafından sebebiyet verilmeksizin Türkiye'ye karşı harbe girmeye mecbûr oldukları cây münakaşa olamaz. Düvel müttefiki harbi kazandı ve İngiltere kıt'atı Mezopotamya'dan Türkleri teb'îd etdi. Mağlup bir devletin meftûh bir araziye galiblerin ne sûretle istimal edebilecekleri şerâitini takrir etmek istemesi şâyân hayret bir iddia müfritdir.

İşbu edilleye karşı Türk Hükümeti hak galibiyetin asırımızda şâyân kabul olamayacağını cevaben der-miyân ediyor. Ba husûs bu hak, İstanbul, İzmir ve Adana **(Orişinal Sayfa No:236)** misilli mütârekenameyi müte'akib ve o mütarekename mevâdı ihlâl edilerek işgâl edilen Musul vilayeti içinde şâyân tatbîk değildir.

Bu son iddiâyâ karşı İngiltere Hükümeti bir mütarekename hudûdunun bir sulh kati tarz haliyle hiç münasebetdar olmadığını ileri sürüyor. Sonra da kuvâ-yı müttefikinin, mütarekename mevâdı mûcibince müttefik kuvvetlerin emniyeti tehdîd eden bir vaziyetin tehdîdi halinde, mütâreke hudûdunun harbindeki nukât askeriyeyi işgâl edebilmeye salahiyatdar olduklarını te'yid ediyoruz. Musul şehri için de böyle olmuştur, diyor.

Bir mütârekename ahkâmının güya ihlâl edilmiş olan mevâdı hakkındaki mütebayın iddiâları tahlil etmekten sarf-ı nazar edebileceğimizi zan ediyoruz. Yalnız şunu dikkat ile görüyoruz ki Musul'un ve Tük kıt'atı bulunan bilumum Mezopotamya şehirlerinin işgâline mütârekenamenin on altıncı maddesi salâhiyet vermişdi.

Hak galebinde müstenid olan delil,-herhalde Sevr Mu'ahedesinden bir müddet sonra vaziyeti siyasîye öyle cezrî bir tebdîle uğrayubda Sevr'deki mesa'iyi mahv ve isbat için yeni bir konferans akit etmek mecbûriyeti hissedilmiş olduğundan pek meşkûkdur. Bu tebdîlat dahi Türk muvaffakiyat askeriyesi neticesi idi. Her ne kadar bu muzafferiyetler diğer bir saha-i harpde ihrâz edilmiş ise de Türkiye'ye a'id veya Türkiye'ye a'id olmuş olan arazi üzerindeki bir vaziyet askeriyeye ihdâs etmiş idi; Bu cihet dahi zaten Lozan'da mevzu' münakaşa olan mesâilin mahiyeti itibâriyle vazihen isbat edilmiş bulunuyor.

Hak galibiyet iddiâsına karşı Türkiye Devleti bir sulh iddiâsıyla mukabele etdi. Bu delil Lozan'da ileri sürülmüşdü ve Fethi Bey, Musul mes'elesinin Türkiye ile İngiltere arasında devamlı bir istilafe hadim olacak mahiyetde bir tarz hale iktirânı ârzûsunu izhâr iderek İstanbul Konferansı'nda bunu tekrar ve “Şarkda devamlı bir sulh menâfi'nin pek esâsi **(Orişinal Sayfa No:237)** olduğunu eyledi. Devamlı bir sulhn menâfi' pek esâsidir. Sulhun devamlı olabilmesi ve münasebet dostaneye zemin teşkîl eyleyebilmesi için tarafından hiçbirinin kendisini ciddi sûretde zarardide olmuş telakkî etmemesi zaruridir.

Hakikat halde mevcûdiyeti Türkiye tarafından dahi kabul olunan Irak Hükûmeti'nin inkişâfı için elzem olan vesaitden mahrum bırakılmaması zaruridir. Hakkâri vilayetinin bir kısmından Türkiye'yi mahrum etmek Türkiye'nin bu arazi üzerindeki şâyân münakaşa olmayan hukukuna îrâs zarar etmek olur. Diyale mıntikasını Türkiye'ye rabt etmek Irak'ın istiklaline îrâs tehlike etmek demektir. Şayed, Türkiye'nin ileri sürdüğü devamlı sulh tezi mes'elenin tarzı haline hâkim olacağı kabul edilmiş olsaydı Irak'ın yalnız tenebbüt etmesi için değil, fakat menâbi' servetini inkişâf ettirmek husûsunda elinde tutması lâbûd bulunan arazisinde Türkiye'den nez' edilmesine mecbûriyet hâsıl olurdu.

4. Mütâlaât ve Netâic

Mûcib ihtilâf olan arazi üzerindeki hukundan ferâgat etmedikçe Türkiye'nin hukuken muhâfaza-i hâkimiyet etdiği cây münakaşa olamaz. Irak'ın ne hukuk, nede fütûhât itibâriyle bu arazi üzerinde bir hakkı vardır. Hitâm muhasemetde Irak Devleti mevcûd bile değildi. Irak, mevcûdiyet hazırası itibâriyle, (Cenevre'de 1922'de Lord Parmor söylemiştir) ancak arazinin münâzaun-fih olmayan kısmından ibarettir. Maa-hazâ mademki kendisine bir mevcûdiyet verilmiştir. O, siyasî nokta-i nazardanda idame' hayatına müsa'id olabilecek hudûdların kendisine te'mîn edilmesini talep etmekde manen haklıdır. Bu husûs dahi Arab akvâmını kendi mukadderat siyasîlerine hâkim olamakda serbest bırakmak ârzû ettiğini beyân eden Türkiye için bazı vazîfî müstelzimdir. Eski Musul vilayeti elyevm Irak tarafından İngiltere'nin mu'avenetiyle, idâre edilmektedir. İşbu iki memleket arasında bir ittifâk **(Orişinal Sayfa No:238)** mu'ahedenâmesi mevcûddur ki, Cem'iyet-i Akvâm heyetinin 27 Eylül 1922 tarihli kararı mûcibince bi'n-nefs mandanın şekli mahiyetindedir. Bu mu'ahedenâme sulh

mu'ahedenâmesinin Türkiye ile teâtüsinden dört sene sonra hitâmpezir olacaktır. Mu'ahedenâmenin hitâm müddeti tarihinde Irak, Cem'iyet-i Akvâm a'zâlığına kabul edilmiş bulunmaz ise *Pacte* Cem'iyet-i Akvâm ahidnamesinin yirmi ikinci maddesine te'mîn hüküm için tedâbir cedide taht karara almak Cem'iyet-i Akvâm meclisinin cümle' salahiyetindendir. Şurası da ilaveten zikre şâyândır ki Irak parlamentosu, mevzû-i bahs muahedenameyi tasdîk ederken İngiltere Hükümeti'nin bütün Musul vilayetindeki Irak menafi'ni sıyânet etmediği takdirde mu'ahedenâmenin keânlem yeken tutulacağına dâir bir karar ittihâz etmiştir.

Mandanın mevcûdiyeti mes'elesinin halline, Irak'ın şerâit dâhilîyesi itibâriyle hâiz olduğu ehemniyete binâen icrâ' te'sîr edebileceğinden dolayı işbu vakayı zikr etmek istedik.

İş bu vilayette harbden evvel ki zamane kıyasen siyaset dâhilîye nokta-i nazarından pek mühim ve müte'addid terakkiyât meşhud olduğu mûcib münakaşa olamaz. Umûmî emniyet eskisine nazaran pek ziyadedir; hidemat sahife ve maarif umûmîye itibâriyle ciddi ıslahat vücuda getirilmiştir. Yalnız bir mesel zikr edeceğiz: Türk idâresi zamanından beri Musul vilayetindeki mekâtîb ibtidâ'îyenin miktarı teza'uf etmiş ve talebenin adedi dört mislini bulmuştur. Bu netâic İngilizlerle mesaisi sayesindedir; bunu söylemekle Irak me'murinin bi'l-hâssa maarifi umûmîye sahasındaki kalbl itiraz olmayan liyakatını tenkîs etmek istemiyoruz.

Maa-hazâ Irak Hükümeti'nin vaziyeti dâhilîyesi meşkûk görünüyor. Hiç şüphe yok ki müdiran umûr arasında büyük bir hüsn-i niyet mevcûddur, fakat tecrübe' siyasiye noksandır. Şîlîler yeni ıslahat fikirlerine daha az müsa'id olduklarından sünnilerle aralarındaki münâferattan dolayı büyük müşkilât tehattüs etmektedir. Hâlbuki Şîlîler Bağdâd ve Basra vilayetinin ikisinde de ekseriyeti teşkîl ediyorlar. Musul vilayeti (**Orijinal Sayfa No:239**) ahalisinin ekseriyet azimesi ise sünnidir. Kürdlerle Arablar arasındaki münasebet aynı derecede meşkûkdur; komisyonun seyahati esnasında İngiliz me'murini tarafından idâre edilen Süleymaniye sancağında henüz Irak idâresi tesis edilmeye cesaret edilememişti.

Komisyon, hâli hazırdaki muahede şeklinde mandanın bu genç devlete kesb-i resanet ve inkişâf edebilmesine müsa'ade etmek için takriben bir nesillik bir müddet elzem olduğunu intibânı hâsl etmiştir. Muta'alalarına müracaat ettiğimiz pek çok zevât fikrine nazaren, şayet birkaç sene sonra Cem'iyet-i Akvâm mandasının bahs ettiği delalet ve himayet nihâyet bulursa, bi'n-nefs devletin bile mevcûdiyeti taht-ı tehlikeye girebilir.

Binâenaleyh, Musul vilayetinin Irak'a rabtı dolayısıyla husûle gelecek menafi' iktisâdiye vesa'ire, şayed Cem'iyet-i Akvâm'ın mu'aveneti olmaksızın Irak'ın kendi kendisini idâre edebilecek kadar bir mertebe'i kemale geldiği tahkik etmeden manda hitâm bulacak olursa, bu menafi' pek vahîm mahâzir siyasîye haline girer. Bu son takdirde Musul vilayeti için kendi haline terk edilen Irak ile birleşmekten ise gerek dâhilî, gerek harici vaziyet siyasîyesi her halde daha sabit olan Türkiye'nin hâkimiyeti altında bulunmak şüphe yok ki daha fâidelidir.

Münâzaun-fih mıntıkadaki halk temayülatı, tarafından hiç birinin hukukunu azrar etmeyecek bir tarz hal bulmağa yardım edebilir. Bu temayülat, bütün bu hıttada vâki olan beyânat, heyeti umûmîyesi itibâriyle bir hesap yürütülürse, Irak'a teveccüh etmektedir. Lakin bu beyânat memleketin vaziyeti siyasîyei müstekabelesine yegâne bir mesned teşkîl edemeyecek kadar ziyade mütehavvil ve pek meşrûti idi.

Bi'l-hâssa şâyân-ı dikkatdirki, Irak'a karşı müsa'id olan hislerin hâkim olduğu menâtıkın vaziyetine beklide daha ziyade emr bulunan şey Irak'a karşı bir temâyül olmakdan ziyade bir esbâbı iktisâda **(Orişinal Sayfa No:240)** ve bugün manda sayesinde mevcûd müzaheret ictima'inin muhâfazası ârzûsudur. Irak taraftarlarından birçoğı, manda usûli yakın bir zamanda nihâyet bulacaksa, Türkiye'ye iâde edilmeyi tercîh ettiklerini beyân etdi.

Her iki tarafın ileri sürdüğü delâ'il siyasîye, devamlı bir sulhun ehemniyet esâsiyesine ve hem civar memleketlerin münâsebat hissisine müstenid olan delâ'ilden sarfnazar, kıymetden aridir. Bu delilde, fasl-ı sabıkada da zikr ettiğimiz vechle Irak'a temddid hayat ve inkişâf edebilmek için elzem olan araziye te'mîn eden bir tarz hal fikri mündemidir.

Maa-hazâ komisyon, sa'ir delâ'ile nazaran, bu delile atf edilecek kıymet husûsunda fikrini der-miyân etmek salâhiyeti haricinde olduğu mütâlâsındadır. Binâenaleyh, bu delile atf edilecek muhtemel bir tefavvuka binâen mevzû-i bahs arazinin taksimi zaruri görölürse bundan hiçbir mahzur siyasî tevellüd etmeyeceği masran beyân etmekle iktifâ eder.

Altıncı Fasl

Netâic Umûmîye

Komisyon Cem'iyet-i Akvâm meclisine bir karar vermeyi teshîl edebilecek her türlü malûmat ve tedkîkatı ve vakayi ve anâsır takdiriye cem' ve telfik etmek maksadıyla te'sîs etdiğinden iktisaatı netâicini ber-vech-i zîr telhis etmek ve vâsl olduğu netâice bir şekil ve vermekle şerefyanır.

1. Coğrafya'î Netâyic

Hudûdların Topoğrafyası

İngiltere Hükümeti tarafından talep edilen hudûd pekiyi bir hudûddur. Cenûbe doğru birbirini ta'kîb eden silsile'i cibalin her biri bir hat hudûd vücuda getirebilmeye elverişlidir. Brüksel'de ki itibâri hudûd, İngiltere Hükümeti tarafından teklîf edilen hudûd kadar tahdid **(Orijinal Sayfa No:241)** hattı (*trace*) için müsa'id dir; Zaho, İmadiye Neri cenûbindeki silsile aynı menafi' arz eder. Bu silsile'i cebel birbirini müte'akib îcâbında hudûd teşkîl etmeye müsa'id dir. Kabl istifâde olacak en son silsile'i cibâl garbden şarka doğru imtidâd eden ve "Dahok"u şimâlde (Alfoşi) ve (Akra)yı cenûbte bırakan ön tepelerdir; maa-hazâ bu hat birçok tarîk münakaleyi kati' etmek ve tepecikli araziye ovadan tefrîk etmek mahzurunu arz eder.

Türk Hükümeti'nin talep ettiği hudûdu sahradan geçen garbi kısmi itibâriyle iyidir. Lakin şark kısmı itibâriyle o kadar iyi değildir. Sahra hudûdu (step) den geçen herhangi bir hattı ta'kiben ve Musul'un elli kilometre cenûbinden itibâren başlayan ve şehri ihâta eden mevrû' sahaya kadar çizilebilir. Dâhil memleketde Dicle, Büyük Zab ve Küçük Zab gibi üç büyük nehir, coğrafi bir hudûd vazîfesi görebilir.

Mahalli Coğrafya

Münâzaun-fih olan arazi iki itibâr ile bir vâsl mıntıkasıdır: Bir tarafta Kürd dağlarıyla Arab ovaları arasındaki geçitler, diğer tarafta Arab mıntıkası (Suriye ve Ermenistan) ve cenûb-i şarkî mıntıkası (Irak ve Bilâd-ı Muşâ'sa) *Louristan* merkezi Musul şehri olan kısım şimâlisi Nusaybin, Mardîn, Diyârbekir, Urfa mıntikalarıyla münasebetdardır. Hâlbuki cenûb kısmı daha ziyade Irak ile ve İran'ın Luristan'ı ile merbûtdur. İş bu iki mıntika arasındaki hat tefrîk Kerkük ile Erbil arasındadır. Küçük Zap hattı zâhiren bu husûsda en münasibdir.

2. Irki Netâic

Memleket, ehemniyet adedîye sırası itibâriyle Kürd, Arab, Hristiyan, Türk, Yezidi ve Museviler tarafından meskûndur. **(Orijinal Sayfa No:242)**

Taraflın alî cânibinden ortaya konulan istatistik ve haritalar hakikatte pek az mükarindir; Irak me'muri tarafından tanzîm edilen son istatistik şübhesiz bunların en iyisidir. Bununla beraber buna dahi bir dereceye kadar ihtiyat ile müracaat edilmelidir.

Ahalinin ekseriyetini teşkil eden, Kürdlerdir; onlar ne Türk, ne Arabdır; ari bir lisan tekellüm ederler. Memleketteki Türkler, Türk Cumhûriyeti dâhilindeki Türklerle aynı ırka mensubdurlar. Yezidiler'de müslüman değillerdir; Kürdlerle münasebet ırkıyeleri vardır lakin dinleri ve münferid yaşamaları itibâriyle pek ari bir kavim teşkil ederler. Hristiyanlar ekseriyet âzime itibâriyle Nasturi ve Geldânîlerden ibareddir. Yalnız mütekâsif kitle halinde vasi' arazi işgâl eden Kürdlerle Arablardır. Irklar beyninde bir hat tefrîk olmak veya tesbit etmek ancak ahâlinin bu iki anasırı arasında kabildir. Bu hat Dicle'nin Küçük Zab ile mültekasına kadar olan cereyanı ta'kîb edebilir-Musul münbit ve ahâlisi kesîf olan hinterlandından tefrîk ederek-Karaçok, Çığrı ana yolunu ta'kiben küçük Zab cenûbine kadar imtidâd edebilir. Böyle bir hat hudûdun ictimâ' ve iktisâdi mahiyetde olan mahzurları dolayısıyla şâyân tavsiye olmadığını müşahede etdik.

Ne İran ve Suriye cihetinde münâzaun-fih olan arazinin hudûd siyasîyesi, ne hal-, hazırda mevcûd olan hudûd, ne Türkiye ve ne de Irak tarafından talep idilen hudûdlar ırk-ı muhtelif arasında bir hattı tahdîdi teşkil edebilir.

Türkler tarafından meskûn olan şehirler münâzaun-fih olan arazinini kısmi cenûbiyesinde yani Irak tarafına doğru kâ'indir. Hâlbuki bir Arab şehri olan Musul, kısmı şimâlinin merkezinde bulunmaktadır.

Musul şehri Arab ahâli mukîmesine *Sedentaires* ancak ekseriyeti Kürd ahâli tarafından meskûn bulunan bir arazi ile hâiz iltisâkdır. Hristiyanlar dağınık bir haldedirler, **(Orişinal Sayfa No:243)** fakat ekseriyet âzime itibâriyle Musul'un şimâlinde bulunurlar.

Üç milyon tahmin idilen bir mikdar mecmu'dan Kürdlerin bir buçuk milyonu Türkiye'de, yedi yüz bini İran'da ve beş yüz bini de münâzaun-fihde ikâmet etdikleri kabul olunabilir. Bunlardan bir kısmı Suriye'de mütemekkindirler; nefsi Irak'da mikdarları şâyânı ahmaldır.

Münâzaun-fih olan hıttada, büyük Zab'ın şimâlinde mütemekkin bulunan Kürdlerin lehçeleri, kurbiyet ırkı ve münâsebat şahsiye ve iktisâdiyeleri itibâriyle Türkiye'deki Mardîn ve Hakkâri Kürdlerine yaklaşırlar. Küçük Zab'ın cenûbinde mütemekkin bulunan Kürdler daha ziyade İran Kürdleri'ne karîbdır.

Münâzaun-fih arazide ihtilat urûk o kadar bârizdir ki, hudûdun tesbiti sırf etnoğrafi mahiyeti hâiz anâsırı dâhil hesab etmekle kabl olmayacaktır.

3. Netâic Tarihiye

Münâzaun-fih olan memleketin asırlarca Türk hâkimiyeti altında bulunduğı şâyân itiraz olmadığı halde bu hâkimiyet düvel müddet Bağdâd paşaları vâsıtasıyla icrâ edilmiştir. Eğer elyevm Türk hudûdları dâhilinde bulunan Mardîn'in, Cezire'nin ve Diyârbekir'in aynı zamanda Bağdâd'la müşterek bir tarihi bulunduğı der-hâtır edilecek olursa münâzaun-fih arazinin asırlarca Bağdâd'la aynı âkıbet e maruz kalması ve ekseriya müşterek bir tarih yaşaması itibâriyle tarihi delil memleketin ve hudût tarihiyesini inkısama uğratmıyacak bir tarz hâle meyl etdiği görülür.

Her nereden çizilirse çizilsin, ister İngiltere Hükümeti tarafından ister Türk Hükümeti tarafından teklîf idilen ve hatta ister ikisi arasında mutavassıt bir komisyon bulunsun bir hat hudûd netice itibâriyle da'imâ revâbıt tarihiyeyi kati' edecektir. **(Orişinal Sayfa No:244)**

4. Netâic İktisâdiye

İktisadi sahada olan mütâlaât münâzaun-fih arazinin Irak'a rabt edilmesi lehinedir. Çünkü Brüksel hat itibârisinin şimâlindeki dağlık aksam en küçük bir mahzur bile olmadan Irak'tan tefrîk edilebilir. Eğer esbâb iktisâdiyeden mâaâda esbâb sa'ire münâzaun-fih arazinin taksimini istilzam ediyorsa, vakı'a ve hudûd arazi derecesinde iktisâd nokta-i nazarından şâyân tercîh olmayan birçok tarz haller kabul edilebilir.

1 - Zaho, İmadiye, hatta belki Dahok kazaları Musul'dan tefrîk edilebilir; bu arazi evvelce kezâ Musul'un hinterlandından madûd olmuş olan Cezire'nin vaziyetine müsabe bir vaziyete girebilir.

2 – Küçük Zab şimâlinde dahi Hoy), (Taktak), (Ranya) nahiyelerini Irak'a bırakarak ve garbe doğru Musul'un elli kilometre cenûbinden geçerek imtidâd eden ve Sencar'ın mevrû' köylerinden ve arazisinden geçen bir hudûd nazar-ı itibâre alınabilir. Mıntika-i şimâli mahsulâtının umumi bir antrepose ve büyük bir şehir olan Musul, fi'l-hal umûmî antropisi nefis-i Bağdâd şehrinde olan cenûb arazisi aksamından Bağdâd'a karşı daha ziyade müstakildir.

3 - Münâzaun-fih memleketin daha cenûbi bir hudud ile tefrîk halinde Irak'a iska mesâilenin halline imkân verebilmek için behemehâl elzem olan (Diyale)'nin mecra-yı vasatîsi menâtıkını terk etmek îcâb eder "Cebel Hamrin" den başlayan hat hudûd Aksu mecrasını, bu mecranın otuz beşinci şimâli arz dâiresiyle olan takati noktasından itibâren en kısa yoldan İran hudûduna vâsıl olacak bir tarzda çizilebilir.

5. Sevk-ül-ceyş Netâic

İngiltere Hükümeti tarafından teklîf edilen hudûd sevk-ül-ceyş nokta-i nazarından gayet iyi bir hudûddur. **(Orişinal Sayfa No:245)**

Brüksel itibâri hattı takriben aynı menafi'ni arz eder.

Coğrafya kısmında izah edildiğı vechle birbirine muvazi cibâl silsileleri zirvesinden çizilecek bilumum hudûd hatları dahi bir sevk-ül-ceyş hudûd add ve

telakkî idilebilir; maa-hazâ cenûbe doğru inildikçe, bunların yekdiğerine nazaran kıymetleri tenâkus edilmektedir.

Türk Hükümeti tarafından teklîf idilen hudûd sahrayı kati‘ eden garb kısmı itibâriyle iyidir. Şark kısmı itibâriyle ise fenadır.

Nehirler ciddi bir mani teşkîl etmediğinden bunların mecrası itibâriyle çizilen bütün hudûdlar cibal silsileleri zirvelerini ta‘kiben çizilecek hudûda nispetle memleket için sevk-ül-ceyş itibâriyle vasat bir hudûd teşkîl eder.

6. Netâic Siyasiye

Hukuki Nokta-i Nazar

Hukuki nokta-i nazardan, Türkiye kendi hukukundan ferâgat etmedikçe komisyon münâzaun-fih arazinin Türk ülkesinden madud telakkî edilmesi îcâb ettiği fikrindedir.

Münâzaun-fih araziye ilhak için Irak ne hak galibiyet, ne de hukuki mahiyette sa‘ir hiç bir hakka istinad edemez; Irak ancak manevi mahiyetde olan mütâlaâta istinad edebilir. Bu da şöyleki: mademki bir Irak Devleti vücuda getirilmişdir, onun ülkesi, mahiyet itibâriyle tâbi bir tarzda inkişâfa müsa‘id olmalıdır.

Komisyon şu mütâlaât hukukiyeye bir teklîf vermek için kendisinin kâfi derecede bir salâhiyete hâiz olmadığını fikrindedir. Bunların kıymetini ölçmek meclise a‘iddir. Binaenaleyh komisyon bunları *Conclusions* mütâlaât nihaiyesinde nazar-ı itibâre almayacaktır.

Irak Hükümeti’nin Siyaset Dâhilîyesi

Vakı‘a harbden evvelki vaziyete kıyasen İngiliz irşâdatı sayesinde Irak Hükümeti tarafından bi‘l-hâssa emniyet umûmîye, hıdemat-ı sahaya ve maarif-i umûmîye sahalarında âzâm terkibât (**Orjinal Sayfa No:246**) elde edilebilmiş ise de buna şüphe yoktur ki kraliyetin vaziyet dâhilîyesi henüz pek meşkûkdur. Tecrübe-i siyasîyeleri bi‘l-mecbûriye pek yeni olan Irak ricâlinin hüsn-i niyetine rağmen cenûb şîileriyle şimâl sünnileri arasındaki bazen mütezad siyasî telakkîler,

Arablarla Kürdler arasındaki ırki tehâlûfler ve asayiş sakin âşa'iri taht inkıyatda bulundurmak mecbûriyeti dolayısıyla ciddi müşkülâtın tahddîs etmesi şâyân endişedir. Bu müşkilât devletin-şayed bu devlet mazhar mu'avenet ve irşad olmazsa-bi'n-nefs mevcûdiyeti için pek mehleke olabilir.

Komisyon memleketin inkişâf edib mazhar feyz alabilmesi için daha tahminen yirmi beş sene bir müddetle Cem'iyet-i Akvâm mandası altında bulunmağa mecbûr olduğu fikrindedir.

Ahâlinin Temenniyatı

İzhâr edilen efkâr hakkında raporda mevcûd kayud ihtiyatiyeyi tekrar etmekle beraber aynen görünüyorki arazinin heyeti umûmîyesi nazar-ı itibâre alınırsa ahâlisi tarafından izhâr edilen temenniyat Türkiye'den ziyade Irak lehine meyyaldır. Bununla beraber ekseriyet ahâlinin vazi' ve hareketine manda dolayısıyla mevcûd olan bir muzâheret fiiliye te'mîni mülâhazası ve aynı zamanda Arab kraliyeti ile bir hissi temanaddan ziyade iktisâdi düşüncelerin hâkim olduğunu nazar-ı itibâre almakda muktezîdir. Eğer bu iki âmâl, fikirlerine müracaat edilen eşhas tarafından nazar-ı itibâre alınmış olsa idi; şüphesiz ki bunların ekseriyesi Irak'a rabt edilmektense Türkiye'ye iâde edilmeyi tercîh ederlerdi.

S.Asurî Mes'elesi

Asurî ahâliye meva "*Habitat*" te'mîni mes'elesinin müzâkerâtı İngiltere Hükûmeti tarafından İstanbul Konferansı'nda dâhil münakaşa edildiği ve ne müzâkerât mütekaddime ve nede Lozan mu'ahedenâmesinde işbu mes'elenin zikr edilmediğini; bundan mâaâde Asurî mes'elesinin, Hakkâri vilayetinin bir kısmını **(Orijinal Sayfa No:247)** ihtiva eden bir hudûd taleb etmek için İngiltere Hükûmeti'nin der-miyân etdiği başlıca bir sebep olduğunu derpîş ederek, komisyonun İngiltere Hükûmeti'nin böyle bir hûdud iddiâ etmesinin muhakkak olamayacağı fikrindedir.

İki Devlet Arasındaki Münâsebat

İttihâz edilecek tarz hal Asya'nın bu kısmında devamlı bir sulhun te'mîni lüzûmu nazar-ı itibâre alması lazım geldiği cây münakaşa değildir. Komisyon bu

mütala'nın kıymeti vesa'ir evâmile nazaran buna verilecek kuvveti takdir etmeyi salâhiyeti haricinde add ettiğinden bu ciheti Cem'iyet-i Akvâm meclisine terk etmeyi muvaffak görür.

Şayed işbu mütalaat-ı siyasîyeyi nazar-ı itibâre alarak meclis münâzaun-fih arazinin Türkiye ile Irak arasında taksimine karar verirse, işbu taksimden siyasî mahiyetde mahzur husûle gelemes.

7. Netâic Niha'îye

Sarf mevzû-i bahs olan ahâlinin menfaati sahasında kalarak komisyon münâzaun-fih arazinin taksim edilmemesiyle işbu ahâli için az çok bir kaide mevcûd olduğu fikrindedir.

Bu mutalâya binâen ve bütün tahkikat fiiliyenin her birinde nisbi bir kıymet atf ettiğinden komisyon bi'l-hâssa iktisâdi ve coğrafi mahiyetde olan delâ'il mühimmenin ve arazinin heyeti umûmîyesi üzerindeki ahâlinin ekseriyet itibâriyle—der-miyân edilen kayudat itiraziye baki kalmak üzere izhâr ettikleri temayülâtın, şerâit atıye ifâ edildikçe, Brüksel hat itibârisi cenûbindeki arazinin Irak'a rabtı lehinde olduğu fikrindedir.

1- Memleket yirmi beş sene kadar tahmin idilen bir müddet zarfında Cem'iyet-i Akvâm'ın fiili bir mandası altında kalacaktır.

2- Memleketlerinin idâresi, adaletin icrâsı ve mekteplerdeki tedrisat için Kürd ırkına mensub **(Orişinal Sayfa No:248)** me'mur istemek ve Kürd lisânının bütün bu şuaabât idariyenin lisân-ı resmiyesi olması taleb etmek husûsunda Kürdler tarafından izhâr edilen te'minât nazar-ı itibâre alınmalıdır.

Eğer Irak ve İngiltere arasındaki halen cari, dört senelik muahedenin enkâzasında Cem'iyet-i Akvâm'ın mürakebesi hitâme edecekse ve Kürdlere bazı mahalli idâre te'minâtı verilmezse halkın ekseriyetinin Arab hâkimiyetine Türk hâkimiyetini tercîh edeceğine komisyon kânidir.

Münâzaun-fih arazinin Irak'a rabtından mütevellid fevâidin o zaman gayet vahim siyasi mâhâzîre tebdil edeceğine kani olan komisyon, bu şerâit tahtında

mezkûr arazinin dâhilî nizamnamesi ve vaziyet hariciye-i siyasîyesi Irak'ınkinden kıyas kabul etmeyecek derecede sabit olan Türkiye'nin hâkimiyeti altında yaşamağa devam etmesinin daha müfid olacağını tahmin eder. Karar ne olacaksa olsun Diyale havâlisini, iska mes'elesinin halli için ihtiyacı olan Irak'a bırakmak elzemdir.

İşbu delâ'ile verebilecek kıymetin takdirini komisyon Cemiyet-i Akvâm meclisine terk ve havale etmeyi vazîfe bilmiştir. Şayed bu tedkîki mûte'akib meclis münâzaun-fih arazinin taksiminin adilane olduğuna hükm ederse komisyon Küçük Zab hat takribisini en ziyade şâyân tavsiye olarak teklif eder. Bu hat işbu raporda en mufassal bir sûretde târif edilmiştir.

8. İhtarât Mahsusa

Komisyon belki tedkîki kendisine havale edilen vazîfenin mevzu'na dâhil olmayan ve lakin memleketin teskini ve ahâlinin saâdeti için azami bir ehemniyeti hâiz bulunan üç mes'ele hakkında meclisin nazar-ı dikkati celb etmeden raporunu itmâm edemez.

İşbu üç mes'ele husûsat âtûden ibarettir:

1-Sükûneti te'mîn edebilecek tedâbir; **(Orişinal Sayfa No:249)**

2-Ekalliyetin ve bi'l-hâssa müslüman olmayan ekalliyetin himâyesi;

3-Tedâbir-i ticariye

Sükûneti Te'mîn Edebilecek Tedâbir;

Münâzaun-fih arazinin son derece müstemidd teheyüç olan ahalisi Lozan mu'ahedenâmesinden beri vaziyet müstakbeleleri hakkında şübhede kaldılar ve pek tâbidirki hakkın ihtirasâtı dürüş bir tarzda tezâhür etdi. Komisyonun istiksâti mahiyet itibâriyle, mütebayin propagandalar taht-ı te'sîrinde bulundurulanan efkârın tahrikini bâis olmuştur.

Bi'l-netice bütün arazi sahasında birbirine muhasım gruplar vücut bulup inkişâf etdi; birçok kimseler yakın zamanda hâkimiyeti altına girecekleri devlete

karşı kendi vaziyetlerini şa'ibedar zan ediyorlar ve yahud ki hakikaten vaziyetleri şa'ibedardır.

Maa-hazâ ahâlinin, komisyon a'zâlarının tamamıyla bitâraf tahkikat yapmağa çalışdıklarının ve ancak kendi müstakbel saâdetlerini nazar-ı itibâre aldıklarının tamamıyla farkına vardıkları fikrindeyiz: Biz verilecek karara ahâlinin ekseriyet azimesenin iştirâk edeceğine kâni'yiz.

Araziyi taht-ı hâkimiyetine alacak olan devlet me'muriyetinin müsadekar evzâ' ve hareketiyle efkârın teskinine sarf-ı dikkat etmelidir; mâzideki ifâl ve hareket içinde mümkün olduğu kadar şümûlli bir afv umûmî bahş edilmelidir.

Kendilerini bi'l-hâssa şa'ibedar add eden veya hakikatde şa'ibedar olan bazı eşhasın hiss edebilecekleri endişeleri bertaraf etmek üzere Cem'iyet-i Akvâm'ın birkaç sene için memleket dâhilinde ikâmet edecek bir mümessil te'mîn edebilmesi belki mûcib ka'ide olur; bu mümessil vazîfe itibâriyle zarurdide olduklarını ve yahud maruz kaldıklarını iddiâ edenleri dinler ve görünüşe nazaran pek çok ihtilâfatı hal ve tasviyeye muvaffak olur.

Şunuda zan ediyoruzki fikirlerinden fedakârlık yapamayan bazı eşhâs mıntıkayı terk etmek isterlerse bunların âmâline yalnız sed çekilmemek değil ve lakin kendilerine **(Original Sayfa No:250)** her türlü suhulet dahi ibraz edilmek îcâb eder. Maa-hazâ isabetle yapılabilecek ve bilâhere failleri tarafından kemal-i esefle telakkî edilebilecek na yemusem (?) harekâtın icrasına sebebiyet vermemek için hukuk hükümrânı hakkında verilecek karardan itibâren altı ay mürûr etmedikçe hakk-ı hıyâr istimalle hâiz olmamalıdır. Bunu ta'kîb eden dört sene zarfında ahâli her iki tâbiyetden birini ihtiyarede serbest olmalıdırlar. Mâlik oldukları emvâli nakde tahavvül edebilmek için ihtiyar hicret edeceklere ayrıca bir sene daha müsâ'ade edilmelidir. Anif-ül-beyan maddeten herhangi bir zamanda komşu tâbiyetini ihtiyar edecek hiçbir ferd mevzû-i bahs beş sene hitâme etmeden araziyi terk etmeğe mecbûr tutulmamalıdır.

İhtiyar hicret edecek kimselerin menafi'ni, onları, emvâl gayr-i menkullerini sûret seri'de ve bi'l-mecbûriye yok pahasına satmağa îcâbar etmemek için böyle uzun bir müddet teklîf etmek zaruretinin hissetdik. Pek kısa bir müddet, her türlü

suistimalate kapu açar emvâllerine yok pahasına vaz'iyed ve tazyikat o su'istimallerin en ehvenini bile teşkil etmez.

Cem'iyet-i Akvâm mümessili terk vatan etmek isteyen eşhasın âdilane bir muamaleye tâbi olmalarına nezâret edebilir ve ihtilâfatın halli husûsunda hâkim vazîfesi görebilir.

2- Ekalliyetin ve Bi'l-Hâssa Müslüman Olmayan Ekalliyetin Himâyesi

Münâzaun-fih arazi münekkelü'l-vucuh müslüman bir devletin taht-ı hâkimiyetinde bulunacağından tahsis hristiyanların ve aynı zamanda Musevi ve Yezidi ekalliyetin is'âf temenniyatı için te'mîn himâyelerini kafil tedâbir ittihâzi muktezîyedir.

Devlet-i hakimiyet ekalliyetin himâyesi için teklîf edilmesi zaruri olan şerâiti ta'dad etmek selahiyetimiz dâhilinde değildir; maa-hazâ Asurîler'in harbdan evvel resmen değilse bile fiilen hâiz oldukları eski imtiyazatın iâde edileceği kendilerine te'mîn edilmesi îcâb ettiğini zikr etmek fikrindeyiz devlet-i hâkime her hangisi olursa olsun Asurîler'e, kendi **(Orişinal Sayfa No:251)** me'murlarını aralarında te'mîn etmek hakkını tanıyarak ve onlardan patrikleri vâsıtasıyla vergi tarh etmek ile iktifâ ederek bir dereceye kadar mahalli bir muhteriyet te'mîn etmesi iktifâ eder.

Bilumum Hristiyanlar ve Yezidiler hürriyet dini ve mektep küşad edebilecek hakkı husûsunda te'mîn edilmiş bulunmalıdırlar.

Ekalliyetin tâbi bulunacağı şeriat bi'l-zarur işbu memleketin pek husûsi olan şeriatine tetâbuk edilmelidir; maa-hazâ, tahtında mü'esser murakabe te'sis edilmediği takdirde ekalliyet hakkında taht-ı karara alınacak mevâd pek vâhî bir mahiyetde kalır fikrindeyiz.

Cem'iyet-i Akvâm mümessili verilen te'minâtın tarz tatbîkine mahalinde nezaret etmek ile tavzîf edilebilir.

3-Tedâbir Ticariye

Münâzaun-fih hıttâ-arz ettiğimiz vechle–bir tarafından Türkiye ve Suriye diğer taraftan Irak ve İran arasında bir geçid arazisidir. Bu arazi üzerinde icrâ-yı hâkimiyet edecek devlet her hangisi olursa olsun kendisine ticari mahreclerin te’mini elzemdir. Münâzaun-fih olan hıttâ Türkiye’ye iâde edildiği takdirde, pek âşikârdır ki Irak, memleketin me’külatı husûsundaki menâbî’nden istifâde etmek için Türkiye ile iktisâdi bir itilâf akd etmekte esasi bir menfaati hâiz olacaktır. Bi’t-tâb‘ Türkiye dahi böyle itilâfa muvaffakat etmelidir; çünkü Bağdâd fazla mahsulâtı mahal revac olacak yegâne mahrec bulunduğundan böyle bir itilâf bi’l-nefs ahâlinin cümle’ menafi’ndendir.

Münâzaun-fih arazi Irak’a terk edildiği takdirde ahaliye yalnız Türkiye ve Suriye ile serbestce icrâ-yı ticaret edebilmek salâhiyeti değil, fakat Türkiye’nin dahi hudûd şehirlerine mahsullerin Musul tarîkiyle ihracı ve eşya-yı mamulenin idhali zımnında kezâ teshîlât verilmelidir. Münâzaun-fih hıttanın Irak ve Türkiye arasında taksim edildiği takdirde bile bu kabil istilafat akd edilmelidir.

Cenevre: 16 Temmuz 1925.

İmza

E. Af Wirsén

İmza

Kont. P. Teleki

İmza

A. Paulis

(Orijinal Sayfa No:252)

SONUÇ

Sanayi Devrimini gerçekleştiren İngiltere, hammadde bulabilmek amacıyla jeopolitik konumuyla üç kıtaya hâkim Osmalı Devleti üzerinde ki yeraltı ve yerüstü kaynaklarını incelemeye başlamıştı. Özellikle petrolün gücünün anlaşılmasıyla Avrupalı devletlerin sömürge bulma yarışı daha da hızlanacak, bu durum I. Dünya Savaşı'na sebep olacaktı. Osmanlı Devleti bu savaşta kaybettiği toprakları geri almak için Almanya'nın bulunduğu ittifak grubunda katılacaktı. Savaşta ki diğer grup ise İngiltere'nin başını çektiği İtilaf grubudur.

Sanayi Devrimini, gerçekleştirmiş olan, İngiltere'nin aradığı petrol Osmanlı Devleti topraklarında bulunuyordu. 1914 yılında Osmanlı'nın bir vilayeti olan Musul, petrol nedeniyle Osmanlı Devleti ile İngiltere arasında konu olarak ön plana çıkmıştı. Musul coğrafi ve siyasal açıdan Anadolu'yu tamamlayan bir parçadır. Anadolunun Güney kesimlerini birleştiren ticari bir kavşak noktasıdır. Akdeniz olan ticaretinide sadece Anadolu'ya bağlı kalmakla gerçekleştirebilir.

Musul İngiltere için ise gerek zengin petrol kaynakları gerekse Hindistan yolunun ehemniyeti için ele geçirilmesi zorunlu olan bir bölgedir. İngiltere bu sebeple Musul'u ele geçirebilmek amacıyla I. Dünya Savaşında Irak Cephesini açmıştır. İngiltere'nin bulunduğu İtilaf Grubu 30 Ekim 1918'de savaşı kazanınca Osmanlı Devleti ile İtilaf Devletleri arasında Mondoros Mütarekesi imzalanmıştır. Mütareke imzalandığı sırada Musul daha işgal edilmemiş ve Türk sınırlarında kalmıştır. Ancak Musul'un Güney kısmındaki İngiliz kuvvetleri 4 Kasım'da ileri harekâta geçmişlerdir. Türk tarafının uyarılarına rağmen 7. Maddeyi öne sürerek 10 Kasım'da Musul'a girmişlerdir.

Osmanlı Mebusan Meclisi'nde alınan Misak-ı Milli kararlarında Musul ve Kerkük Türk sınırlarına dâhil edilmiş. 23 Nisan 1920 açılan TBMM'de aynı fikri savunmuş ve haksız yere işgal edilen bölgeleri geri almak için Kurtuluş Savaşı'nı başlatmıştır.

Kurtuluş savaşını zaferle tamamlayan Türk Hükümeti, İtilaf Bloğunun ülkeleri ile Mudanya Ateşkes antlaşmasını imzalamış. Saltanatı' da kaldırarak yapılacak Lozan Barış görüşmelerine tek güç olarak katılma yoluna gitmiştir.

Lozan görüşmelerinin daha başında Mondoros Mütarekesine aykırı olarak İngiltere'nin işgal ettiği, Musul'un iadesini talep etmiştir. İngiltere ise bölgenin Irak Mandası'nda olduğunu ve bu şekilde kalacağını iddia etmiştir. Konferansın 23 Ocak 1923 oturumunda İnönü nüfus rakamları ve tarihi delillerde, hakkında isteklerini göz önüne alarak Musul'un Türkiye'ye dâhil olması konusunda görüş bildirmiştir. İngiltere ise Türk Hükümeti'nin ortaya koyduğu rakamları tam tersi olarak rakamlar ortaya koymuştur. İngiltere ortaya koyduğu sayılarla, daha değişik tezler ileri sürerek konuyu uzatmıştır. Görüşmelerde İngiliz temsilcisi Lord Kurzon Türkiye'ye petrol imtiyazı, Süleyman'ye Sancağını verme gibi tekliflerini Türk heyeti kabul etmemiştir.

Görüşmelerin ikinci oturumunda Türk Heyeti, İngilizler'e plesibit (Halk Oylaması) talebi üzerine İngilizler buradaki insanların oy kullanma tecrübesi olmadığını sonuçların yanlış çıkabileceğini belirtmişlerdir. Türkiye'nin Musul'dan vazgeçmeyeceğini kesin bir dille ortaya koyması üzerine celse tatil edilmiş. İtilaf grubu Türkiye'yi barış görüşmelerini sekteye uğrattığı gerekçesiyle itham edince barış görüşmelerini sonlandırma tehdidi algısına rağmen Türk Heyeti Musul konusunda taviz vermemiş, ancak Musul'un barış görüşmeleri maddesinden çıkarılmasını kabul etmiştir.

Lozan'da halledilemeyen konu anlaşmanın üçüncü maddesinin ikinci fıkrasına göre Türkiye ile İngiltere arasında Lozan sonrasındaki dokuz aylık süreçte halledilecek bu mümkün olmadığı takdirde konu Milletler Cemiyeti'ne havale edilecektir. Lozan'da konunun halledilememesi TBMM toplantılarında büyük tartışmalar sebep olmuştur, Bitlis Mebusu Yusuf Ziya Bey bir Kürt olarak bir insanı ikiye bölmek veya bir parçasını ayırmak nasıl mümkün değilse Musul'u da Türkiye'den ayırmanın mümkün olmayacağını dile getirmiştir.

Mustafa Kemal Paşa'da vatan için çok mücadele ettiklerini Musul'un Anavatana ait olduğunu bu konuda orduyu güçlendirmekte dâhil gerekli mücadeleyi yürüteceklerini bildirmiştir. Lozan'dan sonra Musul sorununu halledilmesi için 19 Mayıs 1924'te İstanbul da Haliç Konferansı'nda İngiltere ile görüşmeler başlamış, İngiltere'nin Irak lehine Hakkâri üzerinde de hak talep etmesi konferansı sonuçsuz bırakmıştır. İngilizler Türkiye'ninin bunu kabul etmeyeceğini bildiği için konuyu Milletler Cemiyeti'ne getirmeyi

amaçlamışlardır. Konferansta Musul'un yanında Hakkâri'yi istemeleri bu durumun göstergesidir.

İngiltere, Musul konusunu 6 Ağustos'ta Cemiyet-i Akvâm'a (Milletler Cemiyeti) havale ederken bölgede çıkan ayaklanmalarıda desteklemeye başlamıştır. Bölgede bulunan Kürtleri, Asurî kabilelerini ve Arapları Türkiye aleyhine kışkırtmış, bölgedeki karışıklıklardan yeni bir güç elde etmeye çalışmıştır. Cemiyet-i Akvâm 30 Eylül 1924'te bir komisyon oluşturarak konuyu incelemeye başlamıştır.

Komisyon üyelerinin bir kısmı bölge incelemelerini yerinde yapmak için Türk ve Irak delegelerininde yardımıyla bölgedeki şehirlerde incelemelerde bulunmuşlardır. Musul'da incelemelerde bulunacak olan komisyon üyesi Kont Teleki, Türk üye Cevat Paşa'ya halkın sevgi gösterdiğini görmüş ancak Irak muhafızlarının sevgi gösteren halka tepki gösterdiğini belirterek, Türk üyenin güvenliğinin sağlanması konusunda destek istemiştir. Teleki, Cevat Paşa'dan herhangi bir karışıklığa sebep olmamak için resmi elbise ile dolaşmamasınıda ayrıca rica etmiştir. Türkiye inceleme sürecinde halk oylamasının bölgenin tamamında yapılmadığını, İngiltere ve komisyonun, kendi seçtiği köy ve şehirlerde belirlenmiş kişilerden görüşler alındığını belirtmiş incelemenin daha kapsamlı bir biçimde yapılmasını dile getirerek bu konuda endişe duyduğunu ortaya koymuştur.

Komisyon üyeleri, çeşitli kaynaklardan bölgedeki egemen güçleri tarihsel süreçte açıklama yoluna gitmişler. Konu uzmanlarından hazırlamış olduğu daha önceki haritalardan, bölgede daha önce yapılmış nüfus istatistiklerinden, ticari yollardan, bölgedeki ürün çeşitliliğinden ve bunların daha önce tutulmuş olan istatistiklerinden, bölgedeki milletlerin din ve ırk durumlarını gösteren yıllıklardan bilgiler vermişler ve bölge halkının görüşlerini, araştırma yoluna gitmişlerdir.

Türkiye ve İngiltere Hükümeti'nin bölgede oluşacak sınır hattı ile ortaya attıkları iddiaları ortaya koymuşlardır. Bu konuda ki kendi görüşlerini de Belçikalı Albay Poulis, Macar Kont Teleki, İsveçli Af Wirsén adıyla 16 Temmuz 1925 Cenevre imzasıyla raporun sonuna eklemişlerdir. Rapor genel olarak

incelendiğinde Türkiye'nin tarihten gelen mirası nedeniyle bölge üzerinde hak iddia etmesinin haklılığı açık olarak görülmektedir. Ancak bu durum Heyetin raporunun sonucuna yansıtılmamıştır. Bu rapora göre, Bölge halkının isteği İngiltere himayesinde olmak şartıyla Irak'a katılmak şeklindedir; Ancak İngiliz himayesi olmayacaksa bölge halkı Türkiye'ye bağlanmayı daha uygun görmektedir. Şunu da belirtmek gerekirken nihai kararı Milletler Cemiyeti verecektir.

Milletler Cemiyeti Komisyonun raporu doğrultusunda 16 Aralık 1925 tarihili toplantısında Bölgeyi Irak'a bırakma kararı almıştır. Türkiye Misak-ı Milli sınırlarında olmasına rağmen 5 Haziran 1926 yılındaki Ankara Antlaşması'yla Musul'u Irak'a bırakmıştır. Musul'dan vazgeçmesinin karşılığı olarak petrol gelirinin % 10'unu 25 yıllığına alacaktır, ancak Türkiye 500 bin İngiliz Lirası karşılığı bu hakkındanda vazgeçmiştir.

Musul sorununun İngiltere lehine çözülmesinde, hiç kuşkusuz bölgedeki Zengin petrol yataklarına sahip olmak isteyen İngilterenin ısrarcı tavrı, Türkiye'de çıkan Şeyh Sait İsyanı, Milletler Cemiyeti'ne Türkiye'nin üye olmaması ve İngiltere'nin Cemiyetin asli kurucusu ve üyesi olması etkili olmuştur. İngilizler, Irak Mandası Yönetimi altında bölge petrollerinin kullanım imtiyazını uzun süre ellerinde bulundurmışlardır. Bu süreçte bölgedeki istikrar bir türlü sağlanamamıştır. Irak'ın 1932'de bağımsız olması da bölgedeki karışıklıkları çözememiştir. Çok çeşitli etnik gruplardan oluşan Irak Bölgesi emperyalist güçlerin yönetimi kendi kontrolleri altında tutma çabasıyla, günümüze kadar isyan ve iç savaşlara sebep olmuştur.

2019 yılını yaşadığımız şu günlerde bölgede ABD, Rusya, Fransa, İngiltere gibi egemen güçler petrolün paylaşımı konusunda yönetim sorunları yaşamaktadırlar. Bu nedenle o gün çıkartılmış olan millet farklılığına dayalı ayaklanmalar bugün tekrar başlatılmış bölge güvenlik ve asayiş sorunu ile karşı karşıya kalmıştır. Buda gösteriyorki Bölgedeki petrolü paylaşım sorunu da daha da önem kazanarak devam etmektedir.

KAYNAKÇA

- Aras, Tevfik Rüştü (2003); *Atatürk'ün Dış Politikası*, Kaynak Yayınları İstanbul.
- Arı, Kemal (1997); *Birinci Dünya Savaşı Kronolojisi*, Gnkur. Basımevi, Ankara.
- Arı, Tayyar (2005); *Geçmişten Günümüze Ortadoğu: Siyaset, Savaş ve Diplomasi*, Alfa Yayınları, İstanbul.
- Armaoğlu, Fahir (1998);“Lozan Konferansı ve Musul Sorunu”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Yetmişbeşinci Yıl Özel Sayısı, Ankara.
- Armaoğlu, Fahir (2000); *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi*, 2 Cilt, 1914-1995, Alkım Yayınevi, İstanbul.
- Atatürk, Nutuk (1983); *Türk Dil Kurumu Yayınları*, Gnkur. Basımevi, Ankara.
- Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri (1966); Türk istiklal Harbi IV, Güney Cephesi, Gen. Kur .Yay., cilt.1, Ankara.
- Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri (1981); Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yay., cilt.1, Ankara.
- Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri (1997); Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınları, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 3 cilt, Ankara.
- Aydemir, Şevket Süreyya (2004); *Tek Adam*, c. I, III, Remzi Kitabevi, İstanbul.
- Aydın, Mesut (2001); *Türkiye ve Irak Hudûdu Meselesi*, Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi, Ankara.
- Baskın, Oran (2002); *Türk Dış Politikası- Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*- İstanbul.
- Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, *Irak Türkleri Bibliyografyası (A Bibliography of Iraqi Turkish)*, Yayın No: 12, Ankara, 1994, s. XIII
- BCA, BKMM., s.3187, d.100-5, f.k.30.18.1.1, y.n.17.93.2.
- Bernard, Lewis (1996); *Ortadoğu*, çev. Mehmet Harmancı, Sabah Yayınları, İstanbul.
- Binark, İsmet ve Diğerleri (1993); T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu: 11 *Musul – Kerkük İle İlgili Arşiv Belgeleri (1525 – 1919)*, Ankara.
- Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi (1979); *Irak-İran Cephesi(1914-1918)*, Cilt: 3, Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı(ATASE) Yayınları, Ankara.

BOA, HR.İM., 246-77, 14-12-1924.

BOA, HR.İM., 242-65, 21-07-1924.

BOA, HR.İM., 242-81, 26-07-1924.

BOA, HR.İM., 245-46, 25-10-1924.

BOA, HR.İM., 246-142, 29-12-1924.

BOA, HR.İM., 57-6-1, 30-08-1924.

BOA, HR.İM., 118-34, 25-09-1924.

BOA, HR.İM., 242-26, 07-07-1924.

Bozdağ, İsmet (1975), II. Abdülhamid'in Hatıra Defteri, Sadeleştiren, Kervan Yayınları İstanbul, Boztaş Asena, "Wilson İlkeleri'nin Türk Dış politikalarına Yansımaları", *Gazi Akademik Bakış Dergisi*, cil.7, sayı 14, s.167, Ankara 2014,

Cebesoy, Ali Fuad (1957); *Ali Fuad Cebesoy'un Siyasi Hatıraları*, İstanbul,

CONGOPOSTE (2019); "Albert Paulis", <https://www.congoposte.be/paulis.htm>, (Erişim Tarihi: 04.06.2019).

Criss, Bilge (2007); *İşgal Altında İstanbul*, İletişim Yayınları, İstanbul.

Cumhuriyet Gazetesi (1926); "Irak'ın İngiliz Mandasına Bırakılması, 6 Haziran 1926; s.1-2; Ankara.

Çay, A. Haluk (1996); *Her Yönüyle Kürt Dosyası*, Turan Kültür Vakfı Yayınları, Ankara.

Çeçen, Anıl (1998), *Kemalizm*, Çağdaş Yayınları, İstanbul.

Çelikoğlu, Faruk (1973); *Cumhuriyetin İlk On Yılı ve Balkan Paktı (1923-1934)*, T.C. Dışişleri Bakanlığı Yayınları, Türkiye Dış Politikasında 50 Yıl Serisi, Ankara.

Çetiner, Yılmaz (1993), *Son Padişah Vahdettin*, Milliyet Yayınları, İstanbul.

Eroğlu, Hamza (1990); *Türk inkılâp Tarihi*, Yeniden Düzenlenmiş, Genişletilmiş, Yeni Baskı, Savaş Yayınları, Ankara.

Esmer Şükrü, (1944); *Siyasi Tarih*, Marif Matbaası, İstanbul.

- Göyünç, Nejat (1969); “Diyarbakır Beylerbeyliğinin İlk İdari Taksimatı” *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, Mart, S.23, İstanbul.
- Gürün, Kamuran (1986); *Savaşın Dünya ve Türkiye*, Bilgi Yayınevi, Ankara.
- Hartmann, M. William (1997); “Irak”, İA, Cilt: 5/2, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul.
- Kahraman, Abdulkadir (2008); “Irak’ın Geçmişi, Bugünü Ve Geleceği Üzerine Muhtemel Senaryolar”, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kadir Has Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Kara, İlyas (2016); *Teşkilatın Silahşoru Yakup Cemil*, Olympia Yay. İstanbul.
- Karabekir, Kazım (1951); *İstiklal Harbimiz*, Sinan Matbaası, İstanbul.
- Karabekir, Kazım (1960); *İstiklal Harbimizin Esasları*, Türkiye yayınevi, İstanbul.
- Kaymaz, İhsan Şerif (2003) *Musul Sorunu*, Otopsi yay. İstanbul.
- Kemal, Cemal (2007); “Birinci Dünya Savaşı ve Sonrasında Musul Meselesi”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi* Kasım s. 643-691, Ankara.
- Kennedy, Paul (1998); *Büyük Güçlerin Yükseliş ve Çöküşleri, (1500'den 2000'e Ekonomik Değişme ve Askeri Çatışmalar)*, Çev. Birtane Karanakçı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara.
- Kılıç, Sezen (2008); “Musul Sorunu ve Lozan” *Tarih, Dil Yüksek Kurumu Atatürk Araştırmaları Merkezi Dergisi*, Sayı 71, ss.319-340, Ankara.
- Kinross, Lord(2003); *Bir Milletten Yeniden Doğuşu*, Çev. Necdet Sander, Altın Kitaplar yay., İstanbul.
- Kıran, Abdullah (2008); *Milletler Cemiyeti ve Önlenemeyen Savaş*, Girne Amerikan Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, KKTC Appl. Sci., 3(6), KKTC..s.19-36.
- Kısıklı, Emine (1999-2003); “Yeni Gelişmelerin Işığında Geçmişten Günümüze Musul Meselesi”, *Ankara Üniversitesi Türk inkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Kasım, s.487-526.
- Kürkçüoğlu, Ömer (1978); *Türk-İngiliz İlişkileri, (1919-1926)*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yay. Ankara.
- Laurance, Evans (2004); *Türkiye’nin Parçalanması ve ABD Politikası (1914-1924)*, Örgün Yay., İstanbul.

- Lewis, Bernard (1999); *Orta Doğu, Hristiyanlığın Doğuşundan Günümüze Orta Doğunun 2000 yıllık Tarihi*, Çev. Mehmet Harmancı, 2.b., Sabah Yayınları, İstanbul.
- Melek, Kemal (1983); *İngiliz Belgeleriyle Musul Sorunu 1890–1926*, Üçdal Neşriyat, İstanbul.
- Meydan, Sinan (2017); *Kuruluş Ayarlarına Dönmek*, İnkılap Kitabevi Yay 2. Baskı, İstanbul.
- Milliyet Gazetesi (1926); “Türkiye’de Hayal Kırıklığı”, 9 Haziran 1926, s. 1-4, İstanbul.
- Muhdar, Mahmud (2016); *Balkan Harbi Üçüncü Kolordu’nun ve İkinci Doğu Ordusu’nun Muharebeleri*, Olympia Yay, İstanbul.
- Mumcu, Uğur (1995); *Kazım Karabekir Anlatıyor*, Tekin Yayınevi, İstanbul.
- Mumcu, Uğur (1995); *Kürt-İslâm Ayaklanması, 1919-1925*, Tekin Yayınevi, Ankara.
- Öke, Mim Kemal (1987); *Musul Meselesi Kronolojisi (1918-1926)*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul.
- Öke, Mim Kemal (1992); *Belgelerle Türk-İngiliz İlişkilerinde Musul ve Kürdistan Sorunu, (1918-1926)*, Türk Dünyası Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara.
- Öke, Mim Kemal (1995); *Musul- Kürdistan Sorunu (1918-1926)*, İz Yay. İstanbul.
- Özalp, Kazım (1988); *Milli Mücadele I (1919-1922)*, TTK. Yay, Ankara.
- Özcan, Mesut (2003); *Sorunlu Miras Irak*, Küre Yayınlar, İstanbul.
- Polk, William (2007); *Irak’ı Anlamak*, çev. Nurettin El-Hüseyni, TV Yayınları, İstanbul.
- Sarı, Mustafa ve Haluk Selvi (2007); “Mondoros Mütarekesi Sonrasında İngiltere’nin Kürt Politikası ve Van Vali’si Haydar Bey” Akademik incelemeler Cilt:2, Sayı:2, *Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, ss 27 48
- Saygı, Tarık (2008); “Lozan Antlaşması’nda Musul Sorunu ve Hatay Meselesi”, *Yalova Sosyal Bilimler Dergisi*, Yalova Üniversitesi, Yıl: 5 Sayı: 10, s.s.157-174.
- Seha, L. Meray (1993); *Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar, Belgeler*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul,

Soysal, İsmail (1983); *Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları*, Cilt I, Türk Tarih Kurumu, Ankara.

Soysal, İsmail (1993); *Türk Dış Politikası İncelemeleri İçin Kılavuz (1919-1993)*, Eren Yay., İstanbul.

Stefanos, Yerasimos (1979); *Türk-Sovyet İlişkileri: Ekim Devrimi'nden Milli Mücadele'ye*, Yankı Yay, İstanbul.

Şimşir, Bilâl (1990); *Lozan Telgrafları I (1922-1923)*, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yay., TTK. Ankara.

Şimşir, Bilal (2005); “Musul Sorunu Ve Türkiye-İngiltere-İrak İlişkileri”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi* Cilt: XXI/Kasım /Sayı 63 s.859-916.

T.B.M.M. Gizli Celse Zabıtları, C,III.

T.B.M.M. Gizli Celse Zabıtları, C,IV.

TBMM Gizli Celse Zabıtları, 05.02.1923, Devre 1, Cilt: 3.

TBMM Gizli Celse Zabıtları, 07.02.1923, Devre 1, Cilt: 3.

TBMM Gizli Celse Zabıtları, 1 Ocak 1923, Devre 1, Cilt: 3.

TBMM Gizli Celse Zabıtları, 20 Ocak 1923, Devre 1, Cilt: 3.

TBMM Gizli Celse Zabıtları, 21 Şubat 1923, Devre 1, Cilt: 3.

TBMM Gizli Celse Zabıtları, 25 Aralık 1922, Devre 1, Cilt: 3.

TBMM Gizli Celse Zabıtları, 25 Ocak 1923, Devre 1, Cilt: 3.

TBMM Gizli Celse Zabıtları, 27 Şubat 1923, Devre 1, Cilt: 3.

TBMM Gizli Celse Zabıtları, 28 Ocak 1923, Devre 1, Cilt: 3.

TBMM Gizli Celse Zabıtları, 4 Mart 1923, Devre 1, Cilt: 4.

TBMM Gizli Celse Zabıtları, 6 Mart 1923, Devre 1, Cilt: 4.

TBMM Zabıt Ceridesi, 18 Ekim 1924, Devre 2, Cilt: 9.

TBMM Zabıt Ceridesi, 19 Mart 1924, Devre 2, Cilt: 7/1.

TBMM Zabıt Ceridesi, 25 Ocak 1923, Devre 1, Cilt 26.

TBMM Zabıt Ceridesi, 28 Ekim 1922, Devre 1, Cilt 24.

- TBMM Zabıt Ceridesi, 3 Kasım 1922, Devre 1, Cilt 24.
- TBMM Zabıt Ceridesi, 3 Ocak 1923, Devre 1, Cilt 26.
- TBMM Zabıt Ceridesi, 4 Ocak 1923, Devre 1, Cilt 26.
- TBMM Zabıt Ceridesi, 7 Haziran 1926, Devre 2, Cilt: 26.
- TBMM Zabıt Ceridesi, 7 Haziran 1926, Devre 2, Cilt: 26.
- TBMM Zabıt Ceridesi, 9 Ocak 1926, Devre 2, Cilt: 21.
- TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 1, XXVI.
- Tezer, Şükrü (1995); *Atatürk'ün Hatıra Defteri*, 3.b., TTK Yayınları, Ankara.
- TTK (2019); “Türk Tarih Kurumu Misak-ı Milli kısa filmi hazırladı...” <https://www.ttk.gov.tr/basindattk/turk-tarih-kurumu-misak-i-milli-kisa-filmi-hazirladi/>, (Erişim Tarihi: 05.06.2019).
- Tunçoku, A. Mete (2001); *Türk Tarihi İçinde Atatürk ve Cumhuriyet*, Gnkur. Baş. Yay, Ankara.
- Turan, Refik (1999); *Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi*, Siyasal Kitabevi, Ankara
- Türk İstiklal Harbi I (1999); Mondros Mütarekesi ve Tatbîkatı, Gen.Kur.Yay., Ankara.
- Türkiye Büyük Millet Meclisi Mazbatası (1925); *Cemiyet-i Akvâm Türkiye ve Irak Hudûdu Meselesi*, Cilt.400. VII, No: 171.
- UACLA (2019); “Einar af Wirsén” <http://www.uacla.com/einar-af-wirsén.html>, (Erişim Tarihi: 03.06.2019).
- Uluğbay, Hikmet (1995); *İmparatorluktan Cumhuriyete Petropolitik*, Deki Yayınevi, Ankara.
- Ulusan, Şayan (2008); *Türkiye'nin Milletler Cemiyeti'ne (Cemiyet-i Akvâm) Girişi Öncesi ve Sonrası*, ÇTTAD, VII/16-17, (Bahar-Güz), s. 237-258.
- Volkan, Vamik D. ve Itzkowitz Norman (1998); *Ölümsüz Atatürk*, Bağlam Yayınları, Ankara.
- Waylet, Bonyar ve Ernst Jackh (2004); *İmparatorluk Stratejileri ve Ortadoğu: Doğu'da İngiliz Alman Rekabeti ve Balkan Savaşından Sonra Almanya*, çev. Vedat Atilla, Chivi yazıları Yayınevi, İstanbul.

WİKİ (2019); “Pal Teleki”, https://en.wikipedia.org/wiki/P%C3%A1l_Teleki,
(Erişim Tarihi: 01.06.2019).

William, Yale (1958); *The Near East: A Modern History*, Ann Arbor, The
Universty Of Michigan Pres.

Yakınçağ Türkiye Tarihi I (1908-1980), Haz. Sina Akşin vd., Milliyet Kitaplığı,
Ty.

Yalçın, Semih (2010); *Atatürk'ün Milli Dış Siyaseti*, Berikan Yayınevi, Ankara.

Yalçın, Semih ve Diğerleri (2005); *Türk İnkılap Tarihi ve Atatürk İlkeleri*, Siyasal
Kitabevi, Ankara.

YANDEX (2019); “Türk Dış Politikaları”, https://yandex.com.tr/gorsel/search?p=2&text=cemiyeti%20akvam%20musul%20komisyonu%20%C3%BCyeleri%201925&pos=79&rpt=simage&img_url=https%3A%2F%2Fpbs.twimg.com%2Fmedia%2FC4fR9I7W8AAhdO.jpg&from=tabbar, (Erişim Tarihi: 01.06.2019).

Yazıcı, Nevin (2010); *Petrol Çerçevesinde Musul Sorunu (1926-1955)*, Ötüken
Yayınevi, s.s.3325-3341, İstanbul.

Yeğin, Abdullah (1983); *Osmanlıca-Türkçe, İslami-İlmi-Edebi-Felsefi: Yeni
Lûgat*, Hizmet Vakfı, İstanbul.

YENİAKİT (2019); “Cevat Paşa Kimdir”, https://www.yeniakit.com.tr/kimdir/Cevat_Pa%C5%9Fa, (Erişim Tarihi: 01.06.2019).

Yeşil Bursa, Behçet Kemal (2009); “Geçmişten Günümüze Irak Meselesi”, *Gazi
Üniversitesi, Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, Cilt 29. Özel sayı II, s.1317
Ankara.

EKLER

EK 1: Cemiyet-i Akvâm Türkiye-Irak Hudûdu Meselesi Raporu.

Cemiyet-i Akvâm Türkiye-Irak Hudûdu Meselesi Raporu Kapak Sayfası

EK 2: Cemiyet-i Akvâm Türkiye-Irak Hudûdu Meselesi Raporu'nun içindekiler kısmı.

فهرست	
برنجی قسم	
قوه‌یسیونك مساعیسی حقتدكی راپور	۱
ایکینجی قسم	
هرایکی حکومت طرفندن تکلیف اولدان موصل حقتده مطالعه	۲۷
۱ — تورک حکومتی اداریه‌سک خلاصه‌سی	۲۸
۲ — بریتانیا حکومتی اداریه‌سک خلاصه‌سی	۳۳
۳ — نتیجه	۳۷
اوچینجی قسم : اساسی مسئله حقتده مطالعات	
فصل ۱ — جغرافی و عرقی دلائل	۴۳
۱ — جغرافی دلائلک تحلیلی	۴۳
آ : تکلیف ایدیان یکی حدودک توصیفی	۴۳
۱ — انکلتزه حکومتی طرفندن طلب ایدیان شکل حدودی	۴۴
۲ — تورک حکومتی طرفندن طلب ایدیان حثرت حدودی	۴۸
ب : منازعه اراضی شامده و جنوبدهی مجاور اراضیه ربط ایدن جغرافی، ژئولوژیکی و اقلیمی اوصاف مجزئه	۵۳
۱ — ژئولوژیکی اقلیمی و لاهیات	۵۴
۲ — عراق اسمی مسئله‌سی	۵۶
ث : یولار و طرق مناقله	۷۳
۲ — استوغرافیک تاجیک تحلیلی	۷۷
آ . اهالیك مقدار مجموعی ایله عرقیك بوزده اعتبارله توذیمی کینی	۷۸
۱ — هرایکی حکومت طرفندن اولان ایدیان خطه‌لرده مندرج ایستاتستیک	۸۵
۲ — خطه‌لرده ایحصائیات حقتده تفصیلات	۸۶
(۱) — ساپانیه‌دهکی تورک و عرب	۸۷
(۲) — آشاری شهاب شهبان و موصل تاجیه‌سی تورکری	۸۸
(۳) — تل عفر تورکری	۸۹
۳ — مقدمه ایستاتستیک	۹۰
(۱) — انکلتزه خارجیه نظارتک نفر ایستاتی Handbook ایستاتستیک	۹۱
(۲) — موصل ولایتی رسمی سالنامه‌سی ایستاتستیک	۹۱
ب — عرقیك خطه‌لر صورت توذیمی حقتده	۹۱
۱ — خریطه رسمانی	۹۱
(۱) — عرقیات خریطه‌لری	۹۱
(۲) — کشفات اهالی خریطه‌سی	۹۶
۲ — اهالیك توزیعده متعاقب بعض مسائلک تدقیق	۹۶
(۱) — عرب اراضیسک امتدادی	۹۶
(۲) — تورک‌لرک عددی و توزعی	۹۷
(۳) — کرکوک ایله طریق کبیر اوزوندهکی دیگر شهرلرک تورک‌لکی	۹۹
(۴) — تورک عشیرت‌لری	۱۰۰

EK 3: Osmanlı Devleti tarafından çizilen Misak-ı Milli Haritası-1920
(Kaynak: Türk Tarih Kurumu)

Kaynak: TTK (2019); “Türk Tarih Kurumu Misak-ı Milli kısa filmi hazırladı...” <https://www.ttk.gov.tr/basindattk/turk-tarih-kurumu-misak-i-milli-kisa-filmi-hazirladi/>, (Erişim Tarihi: 05.06.2019).

EK 4: Komisyon Başkanı: Einar Af Wirsén, İsveçli Subay ve Diplomat.

Kaynak: UCLA (2019); “Einar af Wirsén” <http://www.ucla.com/einar-af-wirsén.html>, (Erişim Tarihi: 03.06.2019).

EK 5: Türkiye-Irak Sınırı Komisyon Üyesi: Pál Teleki, Macar Diplomat ve Başbakanı.

Kaynak: WİKİ (2019); “Pal Teleki”, https://en.wikipedia.org/wiki/P%C3%A1l_Teleki, (Erişim Tarihi: 01.06.2019).

EK 6: Türkiye-Irak Sınırı Komisyon Üyesi: Albert Paulis, Belçikalı Subay.

Kaynak: CONGOPOSTE (2019); “Albert Paulis”, <https://www.congoposte.be/paulis.htm>, (Erişim Tarihi: 04.06.2019).

EK 7: Türkiye-Irak Sınırı Komisyonu Türk Üye: Cevat Paşa “Çobanlı”, Subay ve siyasetçi.

Kaynak: YENİAKİT (2019); “Cevat Paşa Kimdir”, https://www.yeniakit.com.tr/kimdir/Cevat_Pa%C5%9Fa, (Erişim Tarihi: 01.06.2019).

EK 8: Türkiye-Irak Sınırı Komisyonu Üyeleri

Kaynak: YANDEX (2019); “Türk Dış Politikaları”, https://yandex.com.tr/gorsel/search?p=&text=cemiyeti%20akvam%20musul%20komisyonu%20%C3%BCyeleri%201925&pos=79&rpt=simage&img_url=https%3A%2F%2Fpbs.twimg.com%2Fmedia%2FC4fR9I7W8AAhdO.jpg&from=tabbar, (Erişim Tarihi: 01.06.2019).

ÖZGEÇMİŞ

Hüsnü Bayraklı, 1978’de Zonguldak’ın Devrek ilçesinde doğdu. İlkokulu Örmeci Köyü Uzuneller İlkokulu’nda, ortaokulu Bakacakadı Ortaokulu’nda, lise öğrenimini ise Devrek Lisesi’nde tamamladı. 1997 yılında Dumlupınar Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih bölümünü kazandı ve 2001 yılında Tarih bölümünden mezun oldu. 2002 yılında Milli Eğitim Bakanlığına öğretmen olarak atandı. Halen bu görevde, devam etmektedir.

